

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАСТВА
імені М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Віктор Брехуненко, Владислав Грибовський, Юрій Мицик,
Валентина Піскун, Іван Синяк, Інна Тарасенко

МІЖ КОНФРОНТАЦІЄЮ ТА ВЗАЄМОДІЄЮ

**Українсько-кримські та українсько-
ногайські стосунки у XVII – першій
половині XX ст.**

Київ 2018

ББК 63.3 (4Укр)
Б 87

Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Сияк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. – Київ: ІУАД, 2018. – 344 с.

У книзі розглянуто стосунки між українським населенням і кримськими татарами та ногайцями у XVII – першій половині XX ст. Концептуальна стратегія дослідження полягала у відмові від панівного стереотипу зображувати ці стосунки в барвах непримиренної конфронтації з упереженою маргіналізацією історичної ролі решти проявів. Натомість у руслі сучасних тенденцій світової історіографії український варіант взаємин з мусульманськими сусідами аналізується як багатовимірний феномен, який виник в особливих умовах Степового Кордону Європи і в рамках якого гостра конфронтація за життєвий простір поєднувалася з активною міжетнічною, економічною, військовою та культурною взаємодією. У цілісному вигляді з'ясовано широкий комплекс стосунків, який раніше не привертав належної уваги. Досліджено роль кримських татар у відновленні української державності в ранньомодерні часи та процесі легітимізації Гетьманщини, відтінено існування різних моделей співіснування українців з кримськими татарами та ногайцями, а також пошук шляхів взаємодії між Українською Народною Республікою та Кримською Народною Республікою.

Для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться історією.

Рецензенти

доктор історичних наук, професор С. А. Леп'явко
доктор історичних наук, професор В. О. Щербак

Затверджено до друку рішенням вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства імені М С. Грушевського НАН України (протокол № 7 від 11 грудня 2018 р.)

ISBN 978-966-02-8742-6

© В. Брехуненко, В. Грибовський
Ю. Мицик, В. Піскун, І. Сияк,
І. Тарасенко, 2018

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I. Специфіка контактної зони українського світу з мусульманськими сусідами	9
I.1. Проблеми інтерпретаційних підходів (<i>В. Брехуненко</i>)	9
I.2. Уявлення опонентів про Степ та ідеологічні обґрунтування територіальних претензій (<i>В. Брехуненко</i>)	20
I.3. Етнічна ситуація, соціальний простір і специфіка територіальних володінь у Північному Причорномор'ї в XV – наприкінці XVII ст. (<i>В. Грибовський</i>)	26
I.4. Від кордону-простору до кордону-лінії: Карловицький мир 1699 р. та його наслідки (<i>В. Грибовський</i>)	29
Розділ II. Між протистоянням та взаємодією: риторика і практики	47
II.1. Українські козаки про неунікненність свого здобичництва коштом мусульманських сусідів (<i>В. Брехуненко</i>)	47
II.2. Степове здобичництво як соціальний феномен (<i>В. Грибовський</i>)	61
II.3. Природа позаконфронтаційних стосунків (<i>В. Брехуненко</i>)	70
Розділ III. Військово-політичні союзи Війська Запорозького з кримськими татарами першої половини XVII ст. (<i>В. Брехуненко</i>)	80
III.1. Перший козацько-татарський союз (1624–1629)	80
III.2. Спроби військової співпраці в 1634–1644 рр.	95
Розділ IV. Кримський ханат і поява та міжнародне визнання Гетьманщини (<i>В. Брехуненко</i>)	98
IV.1. Військово-політичний союз Богдана Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм	98
IV.2. Кримський ханат і проблема легітимації Гетьманщини	114
Розділ V. Гетьманщина і Кримський ханат (1654–1708 рр.) (<i>Ю. Мицик, І. Тарасенко</i>)	118
Розділ VI. Перебування Війська Запорозького Низового під зверхністю Кримського ханату: повсякденні практики та геополітичні наслідки (<i>І. Синяк</i>)	148
VI.1. Кримська протекція для запорожців: сутність і реалії	148
VI.2. Поява опції повернення під російську зверхність	155

Розділ VII. Міграції українського та тюркського населення в умовах стабілізації державних кордонів у 1711–1741 рр. (В. Грибовський)	163
VII.1. «Ханська Україна»	163
VII.2. Ногайці, калмики та їхній вплив на ситуацію в запорозьких степах	170
VII.3. Конфронтація запорожців з тюркськими сусідами в умовах міграції кубанських ногайців та російсько-турецької війни 1735–1739 рр.	178
Розділ VIII. Запорожці та їхні тюркські сусіди у міжвоєнний період (1740–1768 рр.) (В. Грибовський)	189
VIII.1. Причорноморські кочовища ногайців і територія сезонних промислів мешканців Криму	189
VIII.2. Межі розселення запорожців у Північному Причорномор’ї та Приазов’ї	216
VIII.3. Комісії з розгляду взаємних претензій запорожців і кримських підданців	236
Розділ IX. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.: остаточне руйнування місцевих укладів (В. Грибовський)	247
IX.1. Спалах конфронтації прикордонних спільнот у 1769 р.	247
IX.2. Участь запорожців у відокремленні причорноморських ногайців від Кримського ханату. Їхнє переселення на Кубань у 1770–1771 рр.	268
IX.3. Запорожці і російське завоювання Криму в 1771–1774 рр.	286
Розділ X. Українська Народна Республіка і Кримська Народна Республіка: від конфронтації до пошуку шляхів відродження та моделі співіснування (В. Піскун).....	295
Післямова (В. Брехуненко).....	316
Індекс.....	320

ВСТУП

Співіснування з кримськими татарами та ногайцями Північного Причорномор'я й Приазов'я, безумовно, виконувало функцію одного з найпотужніших джерел впливу на історичну ходу українського світу, а відповідно й на розвиток всієї Східної Європи загалом. Починаючи з появи у XIII ст. татар у Криму й аж до завершення ранньомодерної доби (кінець XVIII ст.), українське населення мало відповідати на різновекторні виклики, породжені цим фактором. Складання в середині XV ст. кримськотатарської державності у вигляді Кримського ханату, пізніше встановлення зверхності турецького султана над Кримом та ногайцями Північного Причорномор'я остаточно сформувало якісно нову геополітичну ситуацію у степовому підчерів'ї України. Майже до початку XIX ст. українсько-татарські та українсько-ногайські взаємини були ключовим чинником розкладу сил у цьому неспокійному регіоні, визначивши на майбутнє наріжні риси взаємосприйняття українців і мусульманських сусідів.

Без сумніву, з українського боку в авангарді стосунків з кримцями та ногайцями перебували козаки. Інспірована сусідством тюркських конкурентів на Степ поява козацтва у другій половині XV ст. виявилася, як згодом з'ясувалося, найадекватнішою відповіддю східноєвропейського світу на виклики з боку степових сусідів. Завдяки козакам лінія українських поселень крок за кроком просувалася на схід і південь, викликаючи спротив мусульманських сусідів, які також претендували на надійну фіксацію незалюдненої території за собою. Але гостра конфронтація між опонентами неодмінно перемижувалася з широким комплексом позаконфронтаційних контактів. Затяте суперництво за широкий частково лісостеповий, частково степовий простір аж до Чорного та Азовського морів було густо пересипане ненавільницькими стосунками, які виникали між сусідами у різних сферах і призводили до активної міжетнічної, економічної, військової та політичної взаємодії та різноманітних взаємозапозичень. Посилення ж, починаючи з другої половини XVII ст., позицій Московської держави в регіоні стало тим чинником, який тим більше підштовхував козаків і кримських татар до тісніших контактів.

Справа в тім, що реформи Петра I початку XVIII ст., спрямовані на перетворення Московії в централізовану, модернізовану та бодай назовні європеїзовану Російську імперію, не передбачали збереження Гетьманщини та Війська Запорозького Низового. Більше того, обидва суб'єкти своїм існуванням та наявністю власних інтересів, спрямованих на самозбереження, фактично стояли Петербургу поперек дороги й неодмінно мали стати жертвою, покладеною на вітер московських надзу-

силь. Це, хочеш-не-хочеш, змушувало козаків коригувати свої практики стосовно мусульманських сусідів крізь призму потреби протидіяти експансіоністським та інтеграційним стратегіям Росії. Загроза для козацьких структур бути знищеними Російською імперією підштовхнула їх (особливо Військо Запорозьке Низове, локалізоване безпосередньо на прикордонні) розглядати українсько-кримську рівновагу як перешкоду для російських претензій. Зі свого боку, мусульманські сусіди, особливо кримські татари, втративши свою колишню військову потугу і можливість продовжувати боротьбу за гегемонію в Степу, також стали схильними переглянути свої підходи щодо козаків.

У нових умовах запорожці, кримські татари й ногайці просто мусли більшою чи меншою мірою враховувати військові, політичні, торгові та інші інтереси один одного. Це мало далекосяжний вплив на колонізацію Степу, міграційні процеси, формування південної та східної межі української етнічної території, етнічну карту майбутньої Південно-Східної України та Криму, ідентичності християнського та мусульманського населення. Непослідовне, часами болісне нащупування нової моделі козацько-кримських контактів, базованої радше на різноманітній взаємодії, ніж на конфронтації, вплинула на сприйняття татар українцями і навпаки. Сьогоднішні уявлення українців про кримських татар заходять своїми коріннями саме в той, здавалося б такий віддалений, період.

Відтак, напрошується спеціальне дослідження саме позаконфронтаційної складової різних моделей співіснування українських козаків з кримськими татарами й ногайцями, починаючи з кінця XV ст. Особливе значення має поступовий вихід стосунків на рівень посилення у XVIII ст. тенденції, в рамках якої ненасильницька взаємодія почала маргіналізувати конфронтацію. Чому і яким шляхом з'явилися ці особливості, які чинники заважали остаточно їм зміцніти, яка потенційна альтернатива вимальовувалася в порівнянні з концепцією, нав'язаною Російською імперією? Усе це дуже важливо для розуміння головного питання, чому в останній чверті XVIII–XIX ст. Росія попри активну політику централізації та уніфікації, тісно пов'язану з наполегливими ідеологічними зусиллями, так і не змогла трансформувати степову зону від Дунаю та Дністра й майже до Дону в частину імперського ядра – Новоросію – і широкий Степовий регіон сформувався як Південно-Східна Україна. Такий результат подальших змін продовжує впливати на цивілізаційну ситуацію у Східній Європі до сьогодні.

Зрештою, актуальність концентрації саме на практиках взаємодії суттєво підвищується ще й тим чинником, що довгий час в історіографії (особливо українській, польській та російській), а також у публіцистиці та світоглядних уявленнях панувала спотворено одновимірна концепція українсько-татарських та українсько-ногайських стосунків, витримана у барвах затятої конфронтації. Це було відлунням загальної

тенденції до європоцентричного сприйняття християнсько-мусульманського сусідства. Подібний стереотип ще міцно тримається. Лише недавно в західних історіографіях відбувся виразний відхід від чорно-білих тонів у зображенні козацько-мусульманського співіснування, й увага переключилася на позаконфронтаційну складову¹. Відповідна опція пробиває собі дорогу і в Україні, Польщі та Росії². Важливо, однак, не передати кути меду й не спровокувати формування іншої крайності, коли ігноруватиметься конфронтація та її, без сумніву, деструктивний взаємовплив на долю українського світу та його тюркських сусідів.

Видається, що відправним пунктом такого дослідження має стати з'ясування типології цивілізаційного перехрестя між українським і тюркським світами в ранньомодерні часи. Як виглядає Степ з його географічною та соціальною стратифікацією на тлі інших світових Великих Кордонів, якого типу стосунки провокували біологічні, кліматичні, гео-

¹ *Barrett Th. M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700–1860.* – Boulder; Colo, 1999; *Boeck B. J. Imperial Boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great.* – Cambridge, 2009; *Божук Б. Фронтір или пограничье? Роль зыбких границ в истории донского казачества // Социальная организация и обычное право: Материалы научной конференции.* – Краснодар, 2001; *Канпелер А. Южный и Восточный фронтір России в XVI–XVIII веках // Ab Imperio.* – 2003. – № 1. – С. 47–63; *Его же. Казаки в записках иностранцев до 1648 г. // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции.* – Санкт-Петербург, 2004.

² *Войтович Л. В. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // Історія українського козацтва.* – Т. 1; *Галенко О. «Лук та рушниця» в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI–XVII ст. // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. Серія: Історія.* – Київ, 1998. – Т. 3. – С. 49–66; *Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона? // Дашкевич Я. Майстерня історика.* – Львів, 2011. – С. 448–458; *його ж. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) // Там само.* – С. 462–477; *Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.).* – Запоріжжя, 2001; *Плохий С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд.* – Київ, 2004. – С. 63–84; *Сень Д. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.).* – Ростов-на-Дону, 2009; *Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років.* – Київ, 2017; *Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu.* – Braïla, 2007; *Ostapchuk V. The Human Ladscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno.* – The Ottomans and the Sea. – 2001. – № XX. – P. 23–95.

політичні чинники, наскільки баланс конфронтації та взаємодії залежав від цивілізаційного обличчя претендентів на степовий простір, чи були відмінності між моделями співіснування, які козацтво підтримувало з кримськими татарами, з одного боку, та ногайцями – з іншого?

Потребують докладної верифікації наявні стереотипи, які заходять у площину взаємосприйняття козаків і мусульманських сусідів на базовому рівні. Зокрема, на особливу увагу заслуговує роль релігійного чинника, який з другої половини XVI ст., коли у християнському світі розпочалася так звана конфесіоналізація, набув неабиякої впливовості на комплекс політичних та військових стратегій, а також на повсякденні суспільні практики. Наскільки різниця у вірі визначала взаємосприйняття претендентів на Степ, чи провокувала вона затятість протистояння та чи обмежувала світоглядні можливості для позаконфронтаційних контактів? На ці та споріднені питання варто подивитися крізь призму аналізу співвідношення розрахованої на зовнішнього споживача риторики та реальних дій. Перспективним видається також порівняння конфронтаційних практик козаків щодо мусульманських та християнських сусідів.

Зрештою, виникає закономірне питання про те, чи мала вплив тенденція до взаємодії козацьких часів на українсько-кримські відносини модерної доби, особливо в період пожвавлення українського і кримськотатарського національних рухів та відновлення української державності? Простеження можливих слідів такої спадщини бодай у психологічному підтексті стосунків початку XX ст. виглядає важливим інтелектуальним викликом.

Розділ I

СПЕЦИФІКА КОНТАКТНОЇ ЗОНИ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ З МУСУЛЬМАНСЬКИМИ СУСІДАМИ

I.1. Проблеми інтерпретаційних підходів

Притаманний більшій частині історіографічної традиції надмірний наголос на конфронтації українського населення з мусульманськими сусідами суттєво звужував дослідницькі горизонти. За дужки жорсткої схеми виносилися цілі пласти взаємин, які погано вписувалися в чорно-білу картину протистояння. Ті ж прояви позаконфронтаційного співіснування, які виділялися настільки, що просто не могли залишитися проігнорованими, описувалися побіжно й локально без виходу на обрії ширших концептуалізацій. Скажімо, козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. подавався ледве не поодиноким відособленим явищем, породженням винятково збігом військово-політичних обставин. Роль же кримського хана Іслам-Гірея у прощтовхуванні далекоюсяжного визнання Варшавою у 1649 р. територіального виміру гетьманської влади, тобто у відправному пункті процесу легітимізації Гетьманщини, приглушували, наскільки це було можливим. Навіть перехід запорожців під протекцію кримського хана й турецького султана в 1709 р. розглядався лише крізь призму тих поточних проблем, з якими довелося зіштовхнутися козакам.

Тож образ стосунків українського світу з кримськими татарами й ногайцями добряче потерпав від спрощень та спотворень, породжених пригніченням прозаконфронтаційної складової. При цьому роль головного рушія пояснення природи таких стосунків відіграла концепція імпліцитної «турецько-татарської експансії», що було відлунням загального європоцентризму, до недавнього часу безальтернативного підходу до інтерпретації взаємин європейських чинників з близькими і далекими сусідами. У рамках європоцентризму, як відомо, гра йшла в одні ворота – неєвропейські. Притаманні європейському світові уявлення, ідеї, стереотипи розглядалися як всеохопне мірило для оцінки спроможності всіх інших суспільств. Зрозуміло, що з невітшними узагальненнями стосовно останніх. Це вистеляло шлях для виправдання експансії європейців нібито їхньою цивілізаторською місією у світі та подавало аналогічні дії опонентів або їхній спротив у негативних барвах. Зайве говорити, що під таким кутом ество позаєвропейських суспільств та комплекс стосунків з ними інтерпретувалися викривлено й однобоко¹.

¹ Докладно про це див.: *Сайд Е.* Культура й імперіалізм. – Київ, 2007.

Інший чинник, що провокував формування невиправдано спрямованих уявлень про взаємини українських чинників з мусульманськими сусідами, полягав у нерозрізненні в середовищі останніх властиво кримських татар і ногайців. До останнього часу під поняттям «татари» розумілися і кримські татари, і ногайці. Вживалося воно без відповідних застережень. Практики українсько-ногайських стосунків не виокремлювалися в гущавині контактів українських чинників з південними сусідами. Неправомірне змішування призвело до майже цілковитого розчинення ногайської специфіки у кримській проблематиці, поширення на ногайський світ особливостей розвитку кримських татар, непритаманних йому. Відтак напрошується потреба подолати обмеження, накладені таким вразливим підходом, адже ногайці усвідомлювали себе як окрему цілість, відмінну від кримських татар, мали багато в чому особливий стиль життя та менталітет, а головне – власні інтереси на українському й турецькому напрямках, які не співпадали зі стратегіями Бахчисарая. Саме ногайці територіально перебували з мусульманського боку на вістрі в українській зоні християнсько-мусульманського перехрестя, першими приймали виклики, які виходили з українського боку, а відповідно мусили стати суб'єктом найвідчутніших контактів та взаємовпливів. Комплекс українсько-ногайських стосунків у різних сферах має бути виділений як окреме річище стосунків з мусульманськими сусідами, надто для XVIII ст., коли вплив ногайців на стратегії запорозьких козаків набув особливого значення.

Подолання обмежень, накладених опцією, базованою на безальтернативному зведенні на маргінес позаконфронтаційної складової, бачиться насамперед у поширенні на українсько-татарські й українсько-ногайські стосунки вже опрацьованих та апробованих у світовій практиці концепцій, які пропонували відмовитися від одновимірного тлумачення процесів, що відбувалися на християнсько-мусульманському перехресті. Йдеться про відмову від європоцентризму, натомість про використання концепції Великого Кордону як зони у першу чергу різноманітної взаємодії між суспільствами, локалізованими по обидва боки й орієтованими на «закриття» його на свою користь. Плідним видається використання запропонованої В. Остапчуком опції «ідеальної ситуації» для пояснення засад османських стратегій для Північного Причорномор'я й суміжних українських земель.

Пропозиція В. Остапчука², підтримана пізніше польським істориком Д. Колодзейчиком³, впливала з порівняльного аналізу політичних

² *Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno. – The Ottomans and the Sea. – 2001. – № XX. – P. 31–34.*

³ *Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer*

стратегій Османської імперії стосовно інтеграції різних регіонів, які потрапили під каток Стамбула, а також прилеглих земель, розташованих на дальній периферії. Зав'язана на Північному Причорномор'ї та Північному Приазов'ї сприятлива для інтересів імперії геополітична архітектура, як вона бачилася з султанського палацу, виглядала суттєво інакше, ніж традиційно вважалося у світлі одновимірного тлумачення турецької загрози для європейського світу. Всупереч стереотипним уявленням про «турецько-татарську експансію», при ближчому розгляді виявилось, що Туреччина насправді сповідувала на Чорному морі головно оборонну тактику і прагнула тільки надійно контролювати захоплені перед цим фортеці на Чорноморському та Азовському узбережжях. Султани намагалися створити «ідеальну ситуацію», в рамках якої кримські татари та ногайці відігравали роль аванпосту в Степу і перешкоджали спробам християнських сусідів проникнути на узбережжя. У такий спосіб на верненні до підданства кримські татари та ногайці стали потужним бар'єром з півночі.

При цьому ключові точки в регіоні османи залишили під своїм прямим контролем, не пускаючи до моря навіть своїх мусульманських підданих та Молдову: фортеці Очаків, Білгород, Килію, Ізмаїл, Азов, Керч, Кафу. Османи починали війни в Північному Причорномор'ї та Північному Приазов'ї лише тоді, коли християни створювали значні військові загрози. Намір султана 1519 р. закріпити за собою Донську землю, похід під Астрахань 1569 р., Хотинська війна 1620–1621 рр., походи під Азов 1638–1641 рр. та ін. – були викликані бажанням унеможливити вкорінення опонентів на нових стратегічно важливих плацдармах чи задумом поставити на місце за збитки, заподіяні козаками. Конвульсивні спроби завершувалися нічим, підказуючи, «що найкраще було зберігати узбережжя й залишити степ за васалом – Кримським ханатом»⁴. Османська ж активність другої половини XVII ст. з наданням протекторату гетьманові Петру Дорошенку, створенням Кам'янецького еялету та чигиринськими походами 1677–1678 рр. була в кінцевому рахунку реакцією на апеляції до політичної та військової потуги імперії з боку українських чинників.

Прагнучи саме в такий спосіб перетворити Чорне море на своє «внутрішнє озеро», Туреччина, утім, не досягла свого, Порті поталанило кілька століть не пускати Польсько-Литовську державу та Московію безпосередньо до берегів Чорного моря. У такий спосіб блокувалися спроби обох державних потуг розвинути експансію в цей бік і стати безпосереднім учасником змагань за домінування на морі. Так само Туреччині завдяки оволодінню Азовом та фортецям на кавказькому узбе-

Noire (XIV–XXI siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu. – Braïla, 2007. – P. 136–137.

⁴ *Ostapchuk V. The Human Landscape... – P. 34.*

режжі вдалося встановити контроль над східною частиною моря. Проте і Річ Посполита, і Московія залишалися впливовими чинниками відносин, зав'язаних на Чорноморському регіоні, а на Кавказі навіть східні грузинські князівства не полишали думок відвоювати втрачене узбережжя. У світлі останніх досліджень, туркам так і не вдалося перетворити Чорне море на «турецьке озеро», у кращому випадку поталанило на дуже короткий час. На думку Д. Колодзейчика⁵, який найвдаліше концептуалізував цю проблему, ознаками того, що Стамбул так і не спромігся «замкнути море» ні в XVI, ні в XVII ст.⁶ стали: зруйнування Очакова вже у 1545 р., тобто лише через сім років після поширення турецької зверхності над Буджаком; втручання Польщі та козаків у молдовські справи; періодичне виникнення ідеї антитурецького військового союзу, чим переймалися навіть володарі Картії та Кахетії.

Такі геополітичні розклади визначально впливали на стосунки українських чинників з мусульманськими сусідами, створюючи можливості для появи широкого комплексу позаконфронтаційних контактів з татарами та ногайцями. Оскільки на відміну, скажімо, від Балкан Чорноморський регіон та сусідні землі не були об'єктом експансіоністської уваги турків, справа впиралася у те, наскільки сильною була загроза з українського боку для «ідеальної ситуації». По великому рахунку лише безпосередні виклики для домінування Порту на узбережжях могли викликати активні протизаходи Стамбула. Тому такою бурхливою виявлялася реакція турків на козацькі морські походи та штурми азовських і чорноморських фортець. Широкий же степовий та лісостеповий простір сам по собі мало цікавив Туреччину й був відданий фактично на відкуп її сателітам – кримським татарам і ногайцям. Відтак змагання за Степ були значною мірою автономними, а татари й ногайці – цілком самостійними суб'єктами зносин під загальною опікою Стамбула. Варто згадати і той факт, що Крим завжди позиціонував себе як самостійна потуга. Як Чингізиди кримські хани після падіння Астрахані бачили ханат спадкоємцем Золотої Орди. У головах кримської еліти ніколи не згадали ідеї незалежнення від Туреччини, інтеграції до ханату різних ногайських орд і відновлення колишньої величі Чингізидів шляхом встановлення контролю над Казанню та Астраханню. Періодично спалахували конфлікти між Кримом і ногайцями. Останні, у свою чергу, апелювали до спадщини Золотої Орди.

Усе це робить особливо актуальним використання для інтерпретації українсько-кримських та українсько-ногайських стосунків пізнавальних

⁵ *Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier... – P. 136–137.*

⁶ Інший концептуаліст, який ґрунтовно підважив тезу про «турецьке озеро» – В. Остапчук, – а слідом за ним Ч. Кінг вважали, що до появи на морі козаків це озеро таки було реальністю (*King Ch. Morze Czarne. – Warszawa, 1995. – S. 125, 147, 149; Ostapchuk V. The Human Landscape... – P. 31–34.*)

можливостей, які створює концепція Степового Кордону як складової Великого Кордону Європи. Сучасний науковий консенсус, що постав на ґрунті понад столітнього культивування в різних варіантах «кордонного дискурсу», передбачає погляд на Великий Кордон Європи в руслі, теоретично протореному свого часу О. Латтімором, як зони в першу чергу взаємодії суспільств, локалізованих по обидва його боки⁷. Степовий Кордон нині фактично безальтернативно подається як регіон не тільки жорсткої конфронтації за життєвий простір, а й активної міжетнічної, економічної, військової, політичної взаємодії, територія взаємовпливів та запозичень⁸.

Географічний та природно-кліматичний чинники типово як для Великих Кордонів були відправним пунктом формування низки базових рис Степового Кордону Європи, який тягнувся від Дністра до Каспійського моря. Територіальною основою для утворення цього Кордону став величезний обшир степового та лісостепового простору, сфокусований через систему прикритих лісами рік на Чорне, Азовське та Каспійське моря й відкритий для вторгнень як зі Сходу, так і з лісової Півночі. Розвинута річкова мережа, поділена на кілька басейнів, створювала сприятливі умови для торгівельних зв'язків та інших господарських контактів. Населення Кордону мало зручні комунікації з суспільствами по обидва боки Кордону. З географічного та кліматичного боку Степ був цілісним рівнинним регіоном, придатним для рільництва, скотарства й промислів (мисливства, рибальства) по всій своїй площі. Але через тривалу й виснажливу конкуренцію представників українського світу з суперниками, які хвиля за хвилею накочувалися з Азії, його освоєння потребувало непомірних, як на домодерні часи, зусиль і від перших (аби опанувати Поле й переконливо закріпитися на узбережжі), і від других (щоб «не випускати» українське населення з лісу). Тому, як вже неодноразово писалося, межа поширення впливу тієї чи іншої цивілізаційної потуги щоразу залежала від балансу сил і періодично змінювала свої координати, що безумовно слід зарахувати до ключових особливостей тутешнього Степового Кордону.

Поширюючи на Степовий Кордон теоретичні напрацювання в ділянці типологізації Великих Кордонів, у першу чергу варто зазначити, що в східноєвропейському степу маємо всі три переконливо виділені Л. Томпсоном⁹ питомі ознаки Великого Кордону як слабко контро-

⁷ *Lattimore O. Studies in Frontier History. Collected Papers 1928–1958.* – London: Oxford University Press, 1962. – P. 19.

⁸ Див. хоча б: *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2011. – С. 24–42, 445–454; *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.). – С. 462–477; *Леп'якко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001.

⁹ *Thompson L.* The South African Frontier in Comparative Perspective // The

льованої проникної зони між різними суспільствами: власну територію (широкий обшир вільних земель, тривалий час не вмонтований до політичного тіла жодного з державних утворень); проникнення сюди рухливого населення з кількох сусідніх суспільств; комплекс різносуб'єктних відносин, зав'язаних на проблемі Кордону. У світлі простежених Л. Крістофом¹⁰ типологічних відмінностей між звичайним кордоном і Великим Кордоном степова зона як і належить останньому, виглядає, поперше, зовнішньо орієнтованою; по-друге, «маніфестацією» відцентрових сил, спрямованих на освоєння «не прописаних» територій; по-третє, інтеграційним фактором для прикордонних спільнот, тоді як звичайні кордони за своєю природою навпаки покликані розмежовувати суспільства й перешкоджати їхній інтеграції. Однак на відміну від більшості інших Великих Кордонів тут важко визначити час так званого «відкриття Кордону». Насправді Степовий Кордон пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу, однією з ключових характеристик якого була поява козацьких спільнот, увінчував собою низку попередніх Великих Кордонів між різними тутешніми осілими цивілізаціями та кочівниками. За цією рисою Степовий Кордон нагадує Північнокитайський, генеза якого губиться в давніх часах.

У глобальному плані зона Степового Кордону мала всі ознаки так званого символічного Кордону, розглянутого А. Рібером¹¹ як один із базових типів Великих Кордонів. Була вона окремим сегментом цивілізаційного перехрестя Сходу. Я. Дашкевич типологізував її приукраїнську частину як Кордон біологічний, гідрографічний, соціально-економічний, етноконфесійний, етнокультурний¹². Схожі характеристики виділив А. Каппелер у тій ділянці Великого Кордону, яка прилягала до південних та південно-східних земель ранньомодерної Московії (соціально-економічний, релігійно-культурний та військово-політичний Кордони)¹³. Класифікація А. Каппелера цілком прийнятна, адже тут Великий Кордон так само символізував перехід зони лісів у лісостеп та степ, видозміну форми соціальних стосунків, продиктовану ефектом освоєння незаселених земель у небезпечній зоні. Тут були і релігійний Кордон між християнським і мусульманським світами, а також зона багатовікової політичної та військової конфронтації.

Frontier in History: North America and Southern Africa Compared. – New Haven, 1981. – P. 87.

¹⁰ Kristof L. K. D. The Nature of Frontier and Boundaries // Annals of the Association of American Geographers. – 1959. – Vol. 49. – No. 3. – P. 271–273.

¹¹ Riber A. J. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // Ab Imperio. – 2003. – № 1. – P. 27.

¹² Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом... – С. 463.

¹³ Каппелер А. Южный и Восточный фронт России в XVI–XVIII веках. – С. 49.

Важливо, що до 70-х рр. XVII ст. Степовий Кордон не визначав по всій своїй довжині де-юре межу поширення впливу певної державної влади. Такий різновид Кордону Р. Прескотт назвав «політичним Кордоном»¹⁴. На відміну від «політичного Кордону», інший різновид – «поселенський Кордон» передбачав наявність де-юре чи бодай де-факто окреслених державних Кордонів, у напрямку яких рухається лінія включення Кордону¹⁵. На українській ділянці між християнськими та мусульманськими чинниками постійно йшли змагання за проведення розмежування в глибині Степового Кордону, що створювало передумови для усталення «поселенського» типу Кордону на рівні ціннісного сприйняття проблеми. А розмежування 1633 р., Буцацький (1672), а особливо Карловицький мир 1699 р. започаткували процес врегулювання міждержавних кордонів, а отже й дали старт її перетворенню в «поселенський Кордон».

У ранньомодерну добу Степовий Кордон не був суцільним Кордоном властиво європейського світу. На відміну від киево-руських часів, коли конкурентне середовище тут обмежувалося змаганнями азійської степової стихії та Русі як представника Заходу, тепер у зв'язку з утворенням Московії опонентів побільшало. Крім того, остаточно викристалізувалася й набула ключового значення релігійна складова протистояння: воно стало сприйматися, передусім, як протиборство мусульманського та християнського світів. По християнський бік коло суб'єктів зазначеного протистояння утворювали руський (український) світ, Польсько-Литовська держава, а також Московія – цивілізаційний феномен, який у специфічний спосіб поєднав у собі західний та східний первні, і який у кінцевому рахунку варто позиціонувати як «московську версію Сходу»¹⁶. При цьому Московія та Польсько-Литовська держава ще й жорстко конкурували між собою.

За таких умов християнські опоненти уособлювали собою різні цивілізаційні альтернативи для Степового Кордону. Останній був поділе-

¹⁴ Prescott R. V. *The Geography of Frontiers and Boundaries*. – London, 1965. – P. 41.

¹⁵ Ibidem. – P. 34–35.

¹⁶ Про особливості цивілізаційного обличчя Московії, поєднання в ньому місцевої традиції та різновекторних впливів (золотоординських, візантійських, візантизованої суміші західної думки, частково європейських) див. хоча б: Кінан Е. Російські історичні міфи. – Київ, 2001; Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. – Харьков, 1901; Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – Москва, 1995; Ostrowski D. *Muskovy and Mongols. Cross-cultural influences on Steppe Frontier, 1304–1589*. – Cambridge, 1998; Pelenski J. *State and Societe in Muskovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century // Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*. – New York, 1998. – P. 228–244.

ний на дві зони – приукраїнську та примосковську. На кожній з них склався свій комплекс пов'язань по лінії Великий Кордон – прикордоння – стабільний світ. Змагання відбувалося не тільки по вісі північ – південь, а й водночас по лінії захід – схід. Відтак європейська версія освоєння Кордону конкурувала відразу з двома цивілізаційно інакшими потугами, до того ж співвідносними. Тож українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки відчували на собі вплив і московського чинника. З другої половини XVII ст. цей вплив постійно зростав по мірі зміцнення позицій Московії в Лівобережній Україні. А у XVIII ст. роль російської імперської машини набула визначального значення.

Ще одна ключова риса Степового Кордону полягала в тому, що на ньому представникам християнського світу, довелося мати справу з порівняльними за політичною та військовою спроможністю соціальними структурами, організованими в держави. За цією ознакою він нагадував балканську ділянку, де теж змагалися цілком співвідносні потуги – Османська імперія та імперія Габсбургів. На американському континенті, в Південній Африці, Австралії ситуація була цілком інакшою. Звідси специфічність сприйняття опонентів по той бік Великого Кордону та протиборства з ними, звідси різниця вихідних умов взаємодії. Відчуття зверхності над «дикунами» стало, як добре відомо, ментальною візитівкою процесу опанування європейцями Нового світу, Південної Африки, Австралії та Нової Зеландії. Навіть у Латинській Америці, де утворилися мексиканський, бразильський та інші етнічні субтипи це відчуття посідало чільне місце в комплексі ціннісних орієнтацій переселенців. Проте найдалі пішла справа в Китаї, де від кочівників відгородилися Великим муром. Культивування зверхності над суперниками досягло такої межі, що було перенесено на всіх «інших», і навіть європейців у XIX ст. вважали людьми другого сорту¹⁷.

На Степовому Кордоні опоненти навпаки сприймали одні одних як засадничо гідних суперників. Більше того, кримський хан тривалий час вважався номінальним володарем земель колишньої Київської Русі. Тохтамиш у відомому ярлику відписав Вітовтові руські землі Великого Князівства Литовського й частину руських земель Московії¹⁸. Ногайські правителі, належачи до роду Мангитів, апелювали до того, що їм належало праве (західне) крило Золотої Орди, тобто придніпровські степи¹⁹. Дуже суттєвим був і той факт, що володарів іншого претендента на Степовий Кордон – Московської держави – Чингізиди трактували як «молодших», що своїми коріннями заходило в часи, коли князі отри-

¹⁷ Boardman E. P. Chinese Mandarins and Western Traders: The Effect of the Frontier in Chinese History // The Frontier in Perspective. – Madison, 1957. – P. 96, 108.

¹⁸ Русина О. Україна під татарами і Литвою. – Київ, 1998. – С. 90.

¹⁹ Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – Москва, 2002. – С. 60.

мували ярлик на Велике Володимирське князівство з рук ординського хана²⁰. Відсвіт постави Кримського ханату падав на ногайців, правителі яких хоча й не були Чингізидами, але навіть після падіння Казані (1552) намагалися зберегти в дипломатичному обігові титулування московського царя як «сина»²¹.

Тож сценарій розвитку відносин між християнськими та мусульманськими претендентами на Степ стимулював активні етнічні, культурні, господарські контакти, які розвивалися паралельно військовим конфліктам, інспірував появу специфічного кордонного населення – козаків, – яким судилося відіграти надзвичайно важливу роль у розв'язанні дилеми Степового Кордону. Утім слід, як-то кажуть, не передати куті меду й уникнути крену в інший бік. Навряд чи буде продуктивним замінити колишній потік стереотипних закидів на адресу мусульманських сусідів, очорненням християнських опонентів. Заклики позбутися європоцентризму й розглядати в першу чергу взаємодію культур і цивілізацій не повинні призвести до нехтування конфронтаційною складовою й необґрунтованим вивищенням тюркських впливів. Приклади подібної зміни “полюсів” є зокрема в американській історіографії. Під впливом розширення горизонтів дослідження кордонного досвіду й дедалі більшої уваги до індіанського світу в деяких випадках симпатії до упосліджених “білими” робилися коштом останніх²². Якщо донедавна карикатурили індіанців, то тепер, наприклад, іспанців. У деяких працях, як дотепно висловився Д. Вебер, тепер «іспанці нападали й загарбували, апачі створювали місце для себе на Південному Заході; іспанці наступали чи захоплювали каманчів, тоді як ті просто забирали без нападу сонних робітників ферм. Іспанці були зрадниками, а каманчі, які порушували мир чи своє слово... показані політично кмітливими»²³.

Зрештою, напрацювання дослідницьких підходів до з'ясування позаконфронтаційних стосунків українського світу з мусульманськими сусідами має щільно враховувати той факт, що з українського боку в ті часи суб'єктом найвідчутніших господарських, військових, етнокультурних контактів було козацтво. Поява на Степовому Кордоні українських козаків, а згодом і зародження низки інших козацьких спільнот,

²⁰ Див.: *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI в. – Москва, 2001. – С. 99, 113, 119, 188; *Фаизов С.* «Где Москва, где восток, где запад...: географическая полемика между крымским ханом Муххамедом-Гиреем IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* Збірник наукових праць. – Київ, 2004. – С. 129–134, 145.

²¹ *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 632–633.

²² Див., зокрема: *Anderson G. C.* The Indian Southwest, 1580–1830: Ethnogenesis and Reinvention. – Norman, 1999. – P. 106, 211, 213–214.

²³ *Weber D. J.* The Spanish Borderlands. *Historiography Redux // The History Teacher.* – 2005. – № 39. – November. – P. 48.

які також усвідомлювали себе частиною християнської ойкумени, стала, без перебільшення, переломною подією в його долі. Під козацьким впливом він зазнав глибоких трансформацій, які посутньо змінили його обличчя та передумовили пізніше «закриття» на користь християнського світу.

З'явившись на історичній арені одне по одному, українське, донське, волзьке, гребінське, терське та яйцьке козацтва ближче до кінця XVI ст. утворили своєрідний козацький пояс, який обперізував Степовий Кордон і тягнувся від Дніпра до Яїка з відгалуженням на Терек. Доволі швидко з'ясувалося, що і в приукраїнській контактній зоні з татарами й ногайцями, і в примосковській козаки перебрали на себе функцію провідника інтересів християнського світу та головного посередника між ним і мусульманськими сусідами. Козацька версія опанування Кордону стала найефективнішим інструментом супроти конкурентів у змаганнях за Степ, забезпечивши поступове, але неухильне набуття переваги над ними. Водночас козацтва стали найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів і трансляторами зворотних цивілізаційних інтервенцій.

Обрамлення Степового Кордону християнськими козацтвами було прямим аналогом тієї відповіді, на яку паралельно спромігся європейський світ після появи Великого Кордону з мусульманами на Балканах. У тамтешньому варіанті слабко контрольовані державними чинниками території заповнили специфічні суспільні формування, чий спосіб життя, подібно до випадку з козаками, не вписувався у стереотипи, притаманні стабільному (неприкордонному) світові. Як і граничари, гайдуки, ускоки, секеї на Балканах, козацтва на східній ділянці еластичної межі між Сходом і Заходом стали невід'ємною складовою контактної зони між християнською та мусульманською ойкуменами, дуже важливою сполучною ланкою між цими цивілізаційними опозиціями.

Однак на Балканах спільноти-аналоги козаків з'явилися практично відразу після утворення тут християнсько-мусульманського Кордону, тоді як в умовах Степу на руйнівну для опонентів відповідь тутешні суспільства спромоглися значно пізніше, проте паралельно своїм балканським аналогам. На неї напоролася лише остання хвиля наступу азійської стихії – татари, ногайці й турки. Попередні азійські претенденти «закрити» Степовий Кордон на власну користь не мали перед собою такого, як виявилось, фатального противника, хоча сам козацький спосіб життя був відомий по обидва боки Кордону щонайпізніше з часів Київської Русі. Але тоді ватаги руських бродників та берладників, які типологічно, без сумніву, були попередниками християнських козаків, так і не перетворилися на силу, здатну зцементувати потугу Русі проти опонентів, локалізованих по інший бік Степового Кордону.

Особливості феномену українського козацтва, а також решти християнських козацьких спільнот визначально вплинули на неспокійне цивілізаційне перехрестя на Степовому Кордоні. Продуктивним є використання компаративістичної перспективи, яка дозволить глибше зрозуміти специфіку взаємодії українських козаків з мусульманськими сусідами. При цьому, однак, слід повсякчас робити вагому поправку на типологічні відмінності між українськими козаками, з одного боку, та рештою козацтв – з іншого.

Уявлення про монолітність козацького світу, однотипність козацької версії в різних куточках Степового Кордону, про спільну для усіх християнських козацтв «козацьку ідентичність» виглядає очевидним спрощенням. Насправді християнські козаки по різному були вписані до цивілізаційної ситуації, яка склалася навколо Степового Кордону²⁴. В Україні козацтво відбулося як органічна складова українського світу. Ідентичність козаків формувалася під зорею усвідомлення ними своєї вписаності в український соціум та у змаганнях за станове права і привілеї як «людей війни» у «вітчизні» Речі Посполитій. З часом козаки стали вважати себе представниками «народу руського», виступали в його обороні, а внаслідок української Національно-визвольної війни середини XVII ст. перетворилися на осердя нової української політичної нації. Особливим відламом українського козацтва стало Військо Запорозьке Низове, яке почало формуватися в другій половині XVII ст., й постійно конфронтувало з гетьманами, виборюючи організаційну самодостатність. Але ментально запорожці завжди усвідомлювали себе складовою українського козацтва як такого²⁵. Загалом, українські козаки зуміли круто змінити ходу української історії й від середини XVII ст. відігравали в ній центральну роль аж до остаточного знищення Московією ознак окремішності вмонтованих до імперії українських земель.

Інакше пішла справа на Дону, Волзі, Яїку й Тереку. Тут козацтва – це не стан, а спільноти анклавного типу, які утворилися в глибині Степового Кордону, відрізаних від московського та українського прикордоння широченною смугою незалюдненого степу. Тутешні козацтва усвідомлювали себе особливими «козацькими» суспільними організаціями, відмінними від усіх сусідів. Козаки культивували самодостатність своїх спільнот, невіддільність Московії, не кажучи вже про будь-кого іншого. «Вітчизна» козаків не належала до «царської отчини». Попри щонайтісніші зв'язки з Московією, особливо з її прикордонням, та культ царя козаки не вписували себе до московського соціуму, не прагнули посісти в ньому відповідне місце. Їм було байдуже до внутрішніх про-

²⁴ Ширше про це див.: *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи... – С. 223–346.

²⁵ *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – Київ, 2014. – С. 408–410, 426–427.

блем московського світу, якщо ті не зачіпали їхні можливості здобувати «козацький хліб». Надія козаків полягала у збереженні самоврядності й непідпорядкованості своїх анклавів за віддаленого необтяжливого патронування московського царя, яке б не сягало далі регулярної виплати «жалування» за служби. Будь-яке втручання у внутрішні справи, у ритуал прийняття царських послів і платні трактувалося як замах на суверенітет і відкидалося з порога. Ґрунтована на таких засадах тотожність козаків не дала їм пізніше асимілюватися в Російській імперії й дозволила дотягнути до трагічних більшовицьких експериментів, усвідомлюючи свою відмінність від усіх сусідів, з росіянами включно.

До 1670-х рр., допоки донцям, волжакам, терцям, гребінцям та яйцьким козакам вдавалося успішно протистояти інтеграційному тиску Московії, вони функціонували як самостійні суспільні структури поза її політичним тілом, а головне – усвідомлювалися такими московською елітою. Ці козацтва ніколи не стали для Московії тим, чим виявилось для України козацтво з власного прикордоння. Вони не тиснули на його соціальну ієрархію, так і залишившись анклавами на далекій південній периферії. Їхня історична місія виявилася куди вужчою – угноувати ґрунт для закриття Кордону на користь Московії, бути джерелом людських ресурсів для колонізації Передкавказзя та постачати військові контингенти для російської армії.

1.2. Уявлення опонентів про Степ та ідеологічні обґрунтування територіальних претензій

Для розуміння балансу конфронтації та взаємодії у стосунках претендентів на опанування степового простору важливо з'ясувати уявлення сторін про підґрунтя власних територіальних претензій та обґрунтованість останніх у світлі тогочасних ідеологічних стереотипів. У цьому сенсі важливо відзначити, що як українські чинники, так і кримські татари й ногайці вважали Степ своїми природними теренами. Кримці й ногайці апелювали до спадщини Золотої Орди. Кримські хани – Гіреї – як Чингізиди претендували на владу над усім кипчацьким степом (Дашті і Кипчак). Ногайські правителі належали до роду Мангит, частина якого також перебувала в Криму і якому належало праве (західне) крило Золотої Орди, а отже й придніпровський степ²⁶. Більше того, на такому ґрунті ногайці заперечували навіть претензії кримських татар на володіння Степом. У 1546 р. ногайські мурзи писали кримському ханові:

²⁶ Грибовский В. Причерноморские ногайцы // История татар с древнейших времен в семи томах. – Т. 4: Татарские государства XV–XVIII вв / Глав. ред. Р. Хакимов. – Казань, 2014. – С. 277.

«Буде тобі відомо: Дніпро ... наші кочів'я, твої татари по Дніпру не кочували»²⁷. Не дивно, що ногайці називали запорожців зайдами, які живуть у їхньому степу. Показовий випадок стався в жовтні 1747 р., коли єдичкульські ногайці зайняли під кочовище запорозькі угіддя між річками Берда і Кальміус. На протести запорожців єдичкульці відповіли так: «Ви на нашому степу живете і ми у своєму степу вільні. І якщо вам є якийсь утиск, то ви перше нас з цього степу вийдете. А ми маємо по самий Озов за свою отчину»²⁸.

Для турків степ за межами контрольованих ними фортець у Північному Причорномор'ї та незначних стичних територій уявлявся чужою землею. На неї не поширювали поняття *дар-аль іслам* («країна ісламу», територія чинності мусульманського права та влади). На початку XVIII ст. річку Дністер вважали межею, яка відділяла Очаківський степ від «країни ісламу»²⁹.

На Степ аж до узбережжя морів українські еліти, починаючи як мінімум з Київської Русі, традиційно дивилися не інакше як на «свою» природну територію, а не як на «чужий» регіон, який слід приєднати до властиво «своїх» земель. Поява тут у XIII ст. татар не витравила на довгі століття, як це сталося в Північно-Східній Русі, прагнення «закрити» прилеглу ділянку Кордону на власну користь. На українському фланзі претензії на Степ ніколи не вигасали. Розлогий степовий регіон постійно був об'єктом претензій українських еліт, а потім і державної машини Великого князівства Литовського. З другої половини XIV ст. вже простежується просування українського населення на південь. А в успішніші часи, як-то Вітовтові, державні чинники спромогалися поширити свій контроль навіть над чорноморським узбережжям³⁰. У середині XV ст. черкаський намісник Свирид відмежував землі Київського князівства по лінії «від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром – по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською землею ... – по Овечу воду, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну»³¹.

²⁷ Цит. за: *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 60.

²⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л. Гісцова. – Київ, 1998. – Т. 1. – С. 423.

²⁹ *Весела З.* Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы / Ред. А. С. Тверитиновой. – Москва, 1969. – Ч. 2. – С. 114–115.

³⁰ *Войтович Л.* Степи України... – С. 47; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. IV: XIV–XVI віки відносини політичні. – С. 317–318.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. II. – С. 99.

Правда, руйнівна хвиля татарських набігів останньої чверті XV ст. посунула прикордоння далеко на Північ, а поширення в 1538 р. влади турецького султана на Буджак, завершила справу. Однак це не змінило уявлення українських еліт про південний кордон з мусульманськими сусідами. Ці уявлення були органічно засвоєні литовськими та польськими чинниками. Як добре показав Д. Колодзейчик, верхівка Великого князівства Литовського ніколи не погоджувалася зі втратою Північного Причорномор'я і постійно нагадувала про це Туреччині та Криму³². Невипадково сторони майже століття ніяк не могли визначити відповідний кордон. Попри те, що реально вони все одно не спромоглися б у ті часи поставити його під свій контроль. Ситуація, яка склалася після підписання в 1633 р. акту розмежування між Річчю Посполитою і Туреччиною, свідчить про це з усією очевидністю. Не зійшлися опоненти вже під час першої спроби розмежування, зробленої в 1538–1542 рр.: турки воліли провести кордон по р. Саврань, опоненти – по р. Кодима. Згідно з актом розмежування 1633 р., кордон проліг ще південніше по Сухому Ягорлику й далі півколом до Овечого Броду на Південному Бузі³³. Показово, що в усіх випадках за Польсько-Литовською державою номінально мала залишитися значна частина Степу.

Тверду позицію обстоювали в Литві та Короні й у стосунках з Кримським ханатом. У 1550 р. колишній литовський посол до Криму Михалон Литвин (Венцлав Миколаєвич) так описав межі Великого князівства Литовського: «...до берегів Чорного моря, де гирло Дніпра до рубежів і Тавані, переправи Дніпра»³⁴. Аналогічні вимоги мав висувати в Бахчисараї посол Речі Посполитої Флоріан Олешко в 1605 р., а також посла в 1610, 1620, 1622 рр.³⁵ Коли в 1578 р. кримський гінець висловив у Кракові вимогу хана, щоб обидва береги Дніпра були його, таку позицію якийсь невідомий шляхтич у листі до коронного маршалка назвав абсурдною³⁶. У 1624 р. калга Шагін-Гірей вів мову про кордон по «Вовчій Воді» (притока Самари), як «за предків наших учинений» й обіцяв

³² *Kolodziejczyk D.* Inner Lake or Frontier? – S. 127–130.

³³ Докладно про вимоги сторін під час першої спроби демаркації 1538–1542 рр. див.: *Veinstein G.* L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano–tatare 1538–1544 // *Passé turco-tatar present soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen.* – Louvain-Paris, 1986. – S. 123–155. Розмежування 1633 р. найгрунтовніше розглянув М. Крикун (*Крикун М.* Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії в 1633 році // *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XV–XVIII століттях. – Львів, 2008. – С. 302–326.

³⁴ *Michalonus Lituani de moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum fragmina X, multiplici historia referta.* – Basle, 1615. – P. 24.

³⁵ *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. – Warszawa, 2004. – S. 128, 158, 223–226, 246.

³⁶ *Biblioteka Ossolińskich.* – № 3169 / III (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 9932. – S. 39).

королю віддати землі по Дон, включно з примосковським полем, й увесь правий бік Дніпра до моря. Щодо фортець Білгород, Тягиня і Кілія, король буде ними володіти, якщо виб'є звідти турків³⁷. У листі до польного гетьмана С. Конєцпольського калга навіть погоджувався на ліпший для Варшави варіант: «...ці три замки взявши, вам віддамо, тільки в тому нам братерство вчинить, щоб дніпрові козаки до нас прийшли»³⁸.

Як цілком правомірні претензії Варшави сприймалися у близькій до цих земель Молдові. Коли в середині 1620-х рр. турки задумали будувати замок навпроти Іслам-Кермена, молдовський господар Мирон Могила відмовляв Гасан-пашу, наголошуючи, що той «грунт власне має належати Короні»³⁹. Аналогічну переконаність висловлював господар і в листах до польських адресатів⁴⁰.

Свої права на Лівобережжя Дніпра Варшава підкріплювала нагадуванням про чинші, сплачувані татарами за використання тутешніх пасовиськ⁴¹, а також – що особливо важливо – посиланням на надання цих земель, зроблені не тільки польськими королями, а й руськими князями⁴². Зрештою, позицію підкріплював той факт, що мешканці прикордоння поширили свій господарський промисел до пониззя Дніпра й Бугу. Як висловився коронний гетьман С. Жолкевський в одному з листів, козаки «звикли на рибу для звіра в ті пустелі ходити, де Дніпро з Бугом у море віддаються»⁴³.

Черговий спалах полеміки стосовно кордону в Полі виник у зв'язку з відбудовою фортеці Кодак над дніпровським порогами. У Туреччині та Криму появу твердині розцінили як замах Варшави на те, щоб просуватися в Степ і зображували в барвах «ставлення замку на ґрунті його милості цісаря оттоманського»⁴⁴. Це змусило Річ Посполиту по новій освіжити контраргументи. До всього в її позиції з'явився раніше не використовуваний доказ – козацький.

³⁷ *Golebiowski Shahin Girej i Kozacy* // Biblioteka Warszawska. – 1852. – Т. 2. – С. 19.

³⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Zbiór Branickich z Suchej. – № 155/181. – С. 16.

³⁹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 318.

⁴⁰ Там само. – С. 322, 325.

⁴¹ Biblioteka Jagiellońska. – № 211 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 1033). – С. 483). Див. також: *Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier...* – С. 129.

⁴² Biblioteka Jagiellońska. – № 211 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 1033). – С. 483.

⁴³ Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 141.

⁴⁴ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1648.* – Kraków, 2005. – С. 558. Див. також: лист кримського хана Бегадир-Гірея до С. Конєцпольського від 29 вересня 1639 р. // Там же. – С. 555; лист невідомого з Бахчисарая до С. Конєцпольського від 29 листопада 1639 р. (AGAD. – Zbiór Komierowskich 57/74. – С. 174–175).

Цілков прогнoзовано в центр обґрунтування безперспективності претензій мусульманської сторони було поставлено короля тогочасних доказів – чинник старовини. «Те, щоб мав бути (Кодак. – *Авт.*) на ґрунті цiсаря турецького, ніколи бути не може, бо відколи люди почали в тих краях мешкати, пращури наші володіли усім Дніпром»⁴⁵, – читаємо в меморіалі коронного гетьмана С. Конєцпольського послу до Туреччини В. М'яковському. Турки ж, як і татари та ногайці, з'явилися в тих краях недавно, «де зараз Крим, генуезці тримали»⁴⁶. Гетьман уїдливо відкинув турецькі аргументи щодо наявності мечетей у Причорномор'ї та арабських написів на деяких степових каміннях. Натомість попри всю гостроту козацького питання в річпосполитсько-турецьких стосунках, коло підстав Речі Посполитої було заокруглене власне тим, що «як би собі козаки погодилися (на належність тих теренів мусульманській стороні. – *Авт.*), які від віків на Дніпрі мешкають»⁴⁷.

Українське козацтво, верхівка якого походила переважно зі вчорашньої дрібної шляхти та військово-служебної людності прикордоння, перебувало під потужним впливом зазначених вище ідей. Не дивно, що козаки територію вглибині Степового Кордону, у тому числі й Північне Причорномор'я, почали розглядати не тільки як об'єкт військових промислів, а й як «свою».

Власну «козацьку землю» українські козаки, як добре відомо, повсякчас розміщують на «Україні». Однак просторове наповнення останньої зазнає змін. Спершу претензії козаків, очевидно, не виходили за рамки прикордоння і свою територію – «Україну» – вони локалізували на ньому. Але щонайпізніше на зламі XVI–XVII ст. уявлення козацтва про те, де воно має природне право чутися вдома й користуватися правами й вольностями, охопили величезний простір від Білорусі до Чорного моря. Про це дуже чітко висловився гетьман Іван Куцкович у листі до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р. Розгніваний тим, що під час перебування чисельного контингенту козаків на Інфлянтській війні були спустошені їхні маєтності, гетьман вдався до окреслення території, на якій козаки мають бути вільні від будь-чиїх зазіхань. «Почавши від Могильова, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне пристаства наші»⁴⁸. Іншими словами, козаки, на той час уже стан, воліли реалізувати свої станові прерогативи, якщо не на всіх розташованих по християнський бік Степового Кордону українсько-білоруських землях, то принаймні на їхній значній частині, сфокусованій на Дніпро та його допливи.

⁴⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 593.

⁴⁶ Тамże. – S. 594.

⁴⁷ Тамże.

⁴⁸ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко та ін. – Київ, 2016. – С. 132.

Що ж до земель, розташованих по інший бік Кордону, то козаки вже однозначно сприймали їх як резерв для розширення своєї території. Видно це не тільки з промовистого одкровення гетьмана І. Куцковича. Свого часу С. Наливайко пропонував осадити козацьке військо в міжріччі Бугу та Дністра на південь від кордонів Брацлавського воєводства⁴⁹.

При цьому певні стимули для козацтва виходили навіть з протилежного боку Степового Кордону. У 1622 р. можливість порозуміння з козаками розглядав турецький султан, що очевидно сталося під впливом Хотинської війни 1621 р. До Москви докотилися чутки, що він нібито пропонував Війську Запорозькому перейти до нього в підданство й осісти в Білгороді та околицях на засадах збереження устрою та участі навзаєм у війнах, які вестиме Порта. Московит Григорій, який вийшов із кримського полону, говорив у Розрядному приказі про те, що султан нібито закликав козаків переселятися в околиці Білгорода, і що «черкаси тому до турецького не пішли, що очікують від королевича, як упрости у короля і у поляків, що на черкас не підуть, і вони будуть жити в Запорогах, а тільки поляки розпочнуть на черкас наступати, і черкаси за неволю підуть до турецького царя»⁵⁰.

Дуже показовими на тлі українського бачення були уявлення, притаманні московській еліті. Вони протилежні. Московія ніколи не вважала «своєю» навіть східну зону Степу, не кажучи вже про його причорноморську складову. За уявленнями московських еліт, Степ слід було приєднувати, а не повертати. Політичні концепції московських правителів не містили ідеологічного обґрунтування законності прав Московії володіти цими землями. Степовий Кордон не видавали за колишню «государеву вотчину», як традиційно робили з іншими об'єктами територіальних претензій, розташованих між Волгою і Віслою. Правда, можна було б припустити, що завуальовано про це йшлося в концепції, яка проголошувала тотожність Астрахані XVI ст. й Тмутаракані – «отчини» Володимира Святого й Мстислава Удатного⁵¹. Однак ні в часи експансії на Астраханський ханат, обґрунтуванню законності якої й слугувала зауважена концепція, ні після Москва ніколи не розвертала її в бік пояснення претензій на степовий простір. Навіть коли приєднувала козацькі анклав Дону, Волги, Яїка й Терека до своєї території. Усе це кидає промовистий відсвіт на природу пізніших московських претензій на землі сучасної Південної та Східної України.

⁴⁹ Докладніше по цей проект див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 1998. – С. 224–237.

⁵⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 9. – Л. 55–56.

⁵¹ Докладніше про цю концепцію див.: *Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560). – Paris, 1974. – P. 122–123.

І.3. Етнічна ситуація, соціальний простір і специфіка територіальних володінь у Північному Причорномор'ї в XV – наприкінці XVII ст.

До початку XVIII ст. степовий простір Східної Європи становив величезну смугу, що не була охоплена регулярною дією державних систем і не мала чітких кордонів. Ані Османська імперія, ані Річ Посполита, ані Московська держава не володіли ресурсами, достатніми для створення інфраструктури, необхідної для повноцінного функціонування своїх адміністрацій у степових районах, як і для контролю порубіжного населення.

Політична ситуація в причорноморському степу визначалася складною взаємодією Стамбула, Варшави й Москви, що накладалося на місцеві системи стримувань і противаг – відносини між Гетьманщиною, та Запорожжям, з одного боку, Кримським ханатом і ногайськими ордами – з іншого. До 80-х років XVII ст. ініціативою володіли Османи, котрі, маніпулюючи правом інтронізації кримських Гіреїв, спрямовували причорноморських кочовиків то на Річ Посполиту, дозволяючи посилитися Московії, то на Московію, в разі надмірного зростання її впливу. Досягаючи в такий спосіб вигідного для себе балансу сил на сході Європи, Стамбул убезпечував власні причорноморські володіння, прив'язував Бахчисарай до своєї політичної орбіти і звільняв ресурси для провадження експансії в Центральній Європі та Середземномор'ї⁵².

Стратегія османів ґрунтувалася на розумінні кордону як *Darülharb* – «простір війни», або зони *serhad* – просування Ісламу, на відміну від *Darüislam* – «простору Ісламу», території, де панує мусульманське право. Підписання договорів і фіксація в них кордонів з християнськими державами офіційна османська доктрина вважала за тимчасову зупинку на шляху подальшої експансії⁵³. Речі Посполитій, навпаки, було притаманне уважне ставлення до кордонів і юридичних актів щодо їх регуляції. Володіння Великого князівства Литовського межиріччям Дністра, Південного Бугу і Дніпра, втрачене наприкінці XV ст., у Варшаві розглядали як прецедент, що офіційно оголошувався під час кожної спроби розмежування кордонів з Портою, починаючи з 1542 р.⁵⁴

⁵² Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV–XVI вв. – Москва, 1963. – С. 235–242.

⁵³ *Faroghi Suraiya*. The Ottoman Empire and the World Around It. – L.; N. Y.: I. B. Tauris & Co Ltd, 2004. – P. 21.

⁵⁴ *Kołodziejczyk Dariusz*. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. – Leiden; Boston: Brill, 2011. – P. 88.

Як уже йшлося вище, початкову межу Великого князівства Литовського з Кримським ханатом проклав київський князь Семен Олелькович (1455–1471); вона тягнулася від р. Мурафа, йшла вниз по Дністру до його гирла, далі – морем до Дніпровського лиману, потім угору Дніпром до р. Самара, вздовж цієї річки проходила до Сіверського Дінця й Тихої Сосни. А от південні кордони Московії взагалі не були зафіксовані в міжнародних договорах. Пряме сусідство з Кримом вона отримала після розгрому Великої Орди в 1502 р., але жодного розмежування не було, як і не існувало спірних територіальних питань, при тому, що відносини Москви й Бахчисарая майже завжди були напруженими⁵⁵. Фактичне розташування її південних кордонів визначалося «засечними чертами» – мережею міст («украинных городов») та інших укріплень на шляхах, по яких здійснювали набіги підвладні Криму кочовики; цивільна адміністрація діяла лише у відносно заселених районах, де формувалися повіті⁵⁶. Московські «украинные города» також становили кордон із Військом Донським⁵⁷.

Важко погодитися з висновком О. Середи про те, що кримські хани володіли степовим простором Буджака, Побужжя й Нижнього Подніпров'я на правах *хас*, тобто великого умовного землеволодіння вищих урядовців Османської імперії⁵⁸. По-перше, кримські Гіреї не були турецькими урядовцями, а спадковими правителями, чий родовід пов'язаний з Чингізидами. Як стверджував Ш. де Пейссонель, французький консул в Криму в середині XVIII ст., ісламські правники вважали, що в разі згасання династії Османів кримські Гіреї могли зайняти її місце як представники другої за значенням фамілії в Османській імперії⁵⁹. По-друге, Гіреїв як Чингізидів вважали за законних володарів Кипчацького Степу (Дешт-і Кипчак), що добре видно з практики видачі ярликів Хаджи-Гіреєм у XV ст.⁶⁰ Згідно з висновком А. В. Фішера, Османи базу-

⁵⁵ *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым. – С. 4, 162.

⁵⁶ *Загоровский В. П.* Общий очерк заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма (XVI – начало XVIII века) // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – Воронеж, 1987. – С. 4–5. *Зенченко М. Ю.* Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII в. Опыт государственного строительства. – Москва, 2008. – С. 33–54.

⁵⁷ *Сватиков С. Г.* Россия и Дон (1549–1917). Исследование по истории государственного и административного права и политических движений на Дону. – Вена, 1924. – С. 20.

⁵⁸ *Середа А.* Силистренско-Очаковский еялет през XVII – нач. на XIX в.: Административно-территориально устройство, селища и население в Северозападнотого Причерноморие. – София, 2009. – С. 36.

⁵⁹ *Пейссонель Ш.-К., де.* Записка о Малой Татарии / пер. з фр. В. Х. Лотошникової; вступ. ст. й ком. В. В. Грибовського. Вид. 2-е: випр. і доп. – Киев, 2013. – С. 22.

⁶⁰ *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі (До питання про Татарську

вали легітимність свого владарювання західною частиною Дешт-і Кипчак тим, що під їхньою зверхністю перебували Гіреї⁶¹. По-третє, турецька адміністрація фізично не могла поширити свою дію на степ й управляти кочовим населенням, тож і лишала цю функцію Гіреям як носіям степової політичної традиції. По-четверте, в Османській імперії діяла налагоджена система використання на пограниччі «добре керованих домініонів» і різноманітних «лордів фронтиру», які мобілізували місцеві ресурси на військові та інші потреби імперії з більшою ефективністю, ніж на це була спроможна турецька бюрократія в тамтешніх умовах⁶².

Регулярна дія османської адміністрації в Північному Причорномор'ї обмежувалася фортецями й дотичними до них землями, де спорадично виникали *тімари* й *чіфтлики*, втім з істотною місцевою специфікою⁶³. На межиріччя Дністра, Бугу й Дніпра Порто не поширювала поняття *Darülislam*. Турецьке джерело початку XVIII ст. зазначило ріку Турла (Дністер) як межу, що відділяє Очаківський степ від «території Ісламу»⁶⁴. Те саме джерело посвідчує відсутність на степовому порубіжжі важелів примусу й нагляду навіть щодо селян (*реайа*). Так, 2500 осіб, які прийшли з Молдови та Волощини й оселилися у *вароші* (передмісті) Очакова, без перешкод перейшли до сіл, які належали кримському ханові, тільки-но очаківський комендант (*мухафиз*) спробував обкласти їх невеликим податком (*іспенче*)⁶⁵.

З виникненням у середині XVII ст. Гетьманщини козацький полково-сотенний лад був поширений на частину степового межиріччя Південного Бугу та Дністра (Брацлавщина), обмеженого з півдня кордоном Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханату, прокладеним 1633 р. по річках Кодима і Ягорлик⁶⁶. У складі Гетьманщини перебувало Запорожжя, що охоплювало степове лівобережжя Південного Бугу та правий берег нижньої течії Дніпра, утім без сталої межі з Кримським ханатом та Очаківським еялетом. Брацлавське воєводство з адміністрацією Речі Посполитої було відновлене в 1651 р. Однак одруження сина Богдана Хмельницького Тимофія з донькою молдавського господаря

Україну) // Східний світ: орган Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. – Харків, 1928. – № 2. – С. 171–172.

⁶¹ Fisher A. The Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – P. 14.

⁶² Pedani M. P. The border from the Ottoman Point of View // Tolerance and intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the «Other» on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500–1800 / ed. Egidio Ivetic and Drago Rokсандić. – Padova, 2007. – P. 200, 206.

⁶³ Veinstein G. Les «çiftlik» de colonisation dans les steppes de nord de la mer Noire au XVIe siècle // Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. – 1985. – № 1–4 (41). – P. 182, 196–200.

⁶⁴ Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях... – С. 114–115.

⁶⁵ Там же. – С. 122–123.

⁶⁶ Kołodziejczyk Dariusz. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania... – P. 88.

Василя Лупула Розандою в 1652 р. дозволило українському гетьманові втримати частину лівобережжя Дністра під своєю владою. Від імені домни Розанди в сандомирського воєводи (вірогідно, Замойського) була придбана земля «до середини річки Ягорлик». Після смерті Тимофія в 1653 р. Розанда передала ці землі османському султанові Мехмеду IV; законність цієї передачі стала предметом гарячої дискусії на польсько-турецькій комісії з розмежування 1703 р.⁶⁷

У другій половині XVII ст. Османи просунули свої володіння далеко на північ від кордону 1633 р., скориставшись складним становищем гетьманів Юрія Хмельницького (1659–1663, 1679–1681) і Петра Дорошенка (1665–1676). Експансії Стамбула сприяв перехід до турецького підданства татар-липок і чемерисів, котрі допомогли Порті захопити в Речі Посполитої Кам'янець-Подільський у 1672 р. та інші частини регіону. Липки й чемериси брали активну участь у походах гетьмана П. Дорошенка і здійснювали власні рейди по Україні. У 1673 р. Порта надала липкам у «вічне володіння» (*dano na wieczność*) фортецю Бар, а їхній лідер, ротмістр Олександр Кричинський, а за ним і Хусейн Муравський, отримали титул бея барського⁶⁸. Бучацький і Журавненський договори 1672 і 1676 рр. позначили нові кордони Османської імперії і Речі Посполитої в цьому регіоні. Під час польської «реконквісти» і за результатами Карловицького договору 1699 р. Османи залишили Кам'янець, Бар та інші міста, а липок переселили до Молдови й Добруджі (*do Wołoh*)⁶⁹.

Згасання державної влади на степовій периферії значною мірою зумовили порубіжні спільноти: з одного боку – ногайці і кримські татари, з іншого – запорозькі козаки. Притаманні усім їм екстенсивне землекористування, дисперсивність розселення, висока рухливість, різноманітні форми здобичництва, неустійненість соціальних рангів надзвичайно ускладнювали стабільне підпорядкування центральній владі. Відтак степове порубіжжя було дуже важко охопити будь-якою, навіть найгнучкішою, системою державного регулювання.

1.4. Від кордону-простору до кордону-лінії: Карловицький мир 1699 р. та його наслідки

Звичайний незарегульований степовий простір, який визначав єство стосунків між людськими спільнотами, сфокусованими на його освоєн-

⁶⁷ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2012. – С. 299–302, 320–321, 334.

⁶⁸ Kryczyński S. Bej barski. Szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII w. // Rocznik Tatarski. Czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu Tatarów w Polsce. – Т. 2. – Zamość, 1935. – С. 266–285.

⁶⁹ Kryczyński St. Tatarzy Litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej. – Warszawa, 1938. – С. 36–37.

ня і привласнення, на переломі XVII–XVIII ст. став об'єктом спроб чіткого розмежування між сусідніми державами. Московія, Річ Посполита та Османська імперія відчули, як їм здавалося, силу провести лінійні кордони, чим радикально переінакшити самі основи співіснування на цьому еластичному цивілізаційному перехресті. Спусковим гачком стала серія договорів, підписаних у сербському місті Карловиц (сучасна назва Сремські Карловці) у січні 1699 р. між Священною Римською імперією (Австрією), Венеційською республікою, Річчю Посполитою, об'єднаними «Священною Лігою», Московським царством та Османською імперією. Ці договори заклали нові політико-правові засади міждержавних відносин на Балканах та в Східній Європі. Основний зміст цих засад полягав у відмові від релігійно інспірованої риторики «священної війни», як християнської, так і мусульманської, а також постулюванні верховенства міжнародного права і договірності характеру відносин. Повернення і обмін полоненими, правовий імунітет підданих однієї держави на території іншої, гарантії релігійних прав. Мало бути проведене чітке розмежування кордонів, створено систему підтримання їхньої непорушності. За висновком У. МакНіла, «консолідовані бюрократичні монархії» – Австрійська, Османська й Російська – тоді об'єднали зусилля для демаркації своїх меж та їх систематичного контролю⁷⁰. Тоді вперше постало питання про делімітацію та демаркацію державних володінь на степовому просторі Східної Європи.

В Османській імперії практика делімітації та демаркації кордонів з європейськими державами була започаткована 1481 року, коли перша осmano-венеційська погранична комісія розмежувала володіння в Морей та Далмації. Технічне вдосконалення інструментів розмежування та юридичні уточнення тих самих засад провадили на осmano-австрійському пограниччі впродовж XVI–XVII ст.⁷¹ Тож до Карловицького конгресу ця практика дійшла у тому вигляді, за яким стояв більш ніж двохсотлітній розвиток; цей вигляд і був задекларований як універсальний принцип унормування міждержавних відносин на просторі від Балкан до Північно-Західного Кавказу. Постала тенденція стискання *кордону-простору* (фронтиру) до вигляду *кордону-лінії*.

Та все ж, лінійні кордони ставали можливими лише тоді, коли суміжні держави були однаково спроможні уніфікувати управління підвладними територіями з прикордонням включно, тобто реалізувати принцип відповідності державного суверенітету межах державної території⁷².

⁷⁰ McNeil William H. Europe's steppe Frontier. 1500–1800. – Chicago; London, 1964. – P. 126–128.

⁷¹ Pedani Maria Pia. The border from the Ottoman Point of View // Tolerance and intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the «Other» on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500–1800 / Edited by Egidio Ivetic and Drago Rokсандić. – Padova, 2007. – P. 205–207.

⁷² Рубер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-

Однак із реалізацією цього принципу кожна держава, яка на Карловицькому конгресі юридично зафіксувала свої володіння на степовому просторі, мала істотні труднощі. Для Речі Посполитої проблема полягала в наявності правобережного українського козацтва, для Московського царства – Гетьманщини і Запорозької Січі, для Османської імперії – Кримського ханату і ногайських орд. Тож сутність проблеми полягала в неповноті державного суверенітету на задекларованій «державній території». Отже, і Варшава, і Москва, і Стамбул, прагнучи розмежувати свої володіння, керувалися спільною для всіх них метою: утвердити свій суверенітет там, де раніше його впровадження було справою вельми клопітною. Окремою проблемою Москви був брак досвіду територіального розмежування і дипломатичного регулювання питань про кордони.

На Карловицькому конгресі московське представництво уклало перемир'я з Османами на два роки. Проте застосовані тоді принципи були покладені в основу «вічного миру» Московського царства та Османської імперії, підписаного в Стамбулі 1700 р., зокрема: усунення степового здобичництва і самочинних дій пограничних спільнот, проведення стабільних кордонів та встановлення систематичного нагляду за їхнім станом, покарання винних за порушення кордонів (ініціаторів «набігів і неприязні»); вирішення пограничних суперечок через «на рубежах губернаторів і кримських ханів, і калг, і нурадинів та інших султанів»⁷³. Карловицький і Стамбульський договори анулювали давню традицію, в рамках якої Кримський ханат декларував свій суверенітет над українськими і російськими землями, вимагаючи на цій підставі данини («упоминків»), та оголошував війни. А відтак Порто вилучила справи, пов'язані з давньоруською і чингізидською спадщинами, з числа прерогатив Гіреїв і встановила прямі відносини з Москвою і Варшавою, без посередництва Бахчисарая⁷⁴.

Важливою була й та обставина, що відтепер Гіреї втратили право призначати українських гетьманів, надане їм Османами в 1690 р. За висновком Т. Чухліба, того року з Бахчисарая призначили першого «гетьмана ханською милістю» – Степана (Стецика) Лозинського⁷⁵, він

исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства / Ред. И. Герасимов и др. – Казань, 2004. – С. 199–222.

⁷³ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 68–70.

⁷⁴ *Иналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – Київ, 1995. – С. 128–129.

⁷⁵ *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ; Нью-Йорк, 2003. – С. 388–391.

же Степан Ягорлицький, Стецик Тягинський, «Стефан Іванович, гетьман від хана»⁷⁶. З діяльністю цього гетьмана була пов'язана поява так званих «ханських сіл» біля гирла р. Ягорлик, що впадає в Дністер. Пізніше за цією місцевістю закріпилася назва «Ханська Україна». Більшість її населення склало українське правобережне козацтво, що з сім'ями перейшло під турецько-кримський захист.

Карловицький договір став базовим актом регуляції всього спектру відносин Варшави і Стамбула аж до 1795 р., тобто остаточного розчленування Речі Посполитої. Грунтуючись на його засадах, у 1703 р. польські й турецькі комісари проклали кордон, чинний до 1791 р. Його лінія проходила по р. Кодима, правій притоці Південного Бугу, перетинала Кучманський шлях, тяглася по р. Мокрий Ягорлик, а від його гирла – вгору по Дністру, що визначав межі підосманської Молдови⁷⁷. Під час демаркації комісія ухвалила рішення про виселення козаків, підданців кримського хана, з містечка Ягорлик, яке, згідно з актом розмежування, належало до Речі Посполитої⁷⁸. Щойно перед тим сейм постановив ліквідувати козацький адміністративний і судовий устрій на Правобережній Україні. Однак ханські підданці-козаки деякий час продовжували жити в Ягорлику, ігноруючи розпорядження, які надходили з Варшави. У 1714 р. у цьому містечку згадані 200 домів «волохів і болгар, і жидів», а також церква св. Георгія⁷⁹. Схоже на те, що під назвиськом «волохи» тут лишилися ті самі козаки, у такий спосіб уникнувши екстрадиції, передбаченої Карловицьким договором. Малоімовірно, щоб молдаване мали тут кількісну перевагу над українцями, адже турецька адміністрація пильнувала, щоб мешканці Молдови не переселялися на лівий берег Дністра⁸⁰.

Порівняно легко розмежувавши кордони, польські урядовці впродовж кількох років не могли закріпити свою владу на степовому межиріччі Дніпра і Дністра через протидію місцевого козацтва. Козацькі полковники Семен Палій і Самійло Самусь у 1702–1704 рр. очолювали збройний спротив. Палієві вдалося поширити свою владу аж до р. Кодима, де, як згадано в 1704 р., «Палієві урядники живуть»⁸¹. Придушен-

⁷⁶ *Оглоблін О. П.* Петрик, ханський гетьман України // Студії з Криму. Збірник історично-філологічного відділу ВУАН № 89 / Ред. А. Е. Кримський [Відбитки з «Записок історично-філологічного відділу»]. – Київ, 1930. – С. 102.

⁷⁷ *Крикун М.* Воеводства Правобережної України... – С. 284–335.

⁷⁸ Там само. – С. 319–320, 334.

⁷⁹ Описание дорого от Киева до Царьграда, сочиненное в 1714 г. // Академическая известия. – Ч. 7. Месяц март. – Санкт-Петербург, 1781. – С. 330.

⁸⁰ *Димитров С. А.* Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы: сб. / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Ч. 2. – Москва, 1969. – С. 141–142.

⁸¹ Діаріуш Івана Биховця р[оку] 1704 про відрядження до Криму / Упор.

ня Паліївщини польним гетьманом Адамом-Миколаєм Сенявським спонукало багатьох мешканців Поділля перебратися за Дністер. Турецькі та молдавські урядовці всіляко сприяли цьому й відмовлялися повертати переселенців, не зважаючи на вимоги Варшави. Більше того, з Молдови на Поділля прибували осадчі з метою виведення українських поселян. Лише кілька років по тому, як польський уряд припинив репресивні заходи, а нові землевласники встановили пільги для тих, хто повернеться, справа зрушила з місця⁸².

Московія ж, починаючи мирні переговори з Портою, мала сильні позиції. Її війська в 1695 і 1696 рр. заволоділи турецькими фортецями Кизи-Керменом, Шахін-Керменом і Азовом, що перекривали рух по Дніпру і Дону в Чорне та Азовське моря. Утім Порта виявила більшу спроможність відстоювати свої інтереси дипломатичними засобами, маючи багатий досвід відносин з європейськими державами. За браком такого досвіду, цар Петро I значну частину повноважень щодо кордонів делегував І. Мазепі⁸³, покладаючись на його знання степових справ і тривале спілкування з правителями Криму, польськими й турецькими прикордонними губернаторами. Що прикметно, гетьман листувався з силістрійським пашою, послуговуючись польською і турецькою мовами⁸⁴, а російськомовний текст «межового запису», затверджений турецькими та російськими представниками у жовтні 1705 р., переклали польською мовою, так само як і турецький текст – задля звірки⁸⁵. Невпевненість у процедурах, невідомих московським дипломатам, призвела до помилок з їхнього боку в процесі розмежування. Московити виявилися неготовими розпізнавати хитрощі опонента, як, наприклад, ті, від яких застерігали запорожці: якщо турки для визначення кордону запропо-

Л. Окиншевич // Студії з Криму. I–IX. / Ред. А. Ю. Кримський. Відбитки з «Записок істо-рично-філологічного відділу». – Київ, 1930. – С. 203. Це місце перебування «Палієвих урядників» слід пов'язати з містечком Палієве Озеро, що після придушення Паліївщини перетворилося на володіння князів Любомирських і було назване за ім'ям першого володаря, представника цієї родини, – *Józefgród (Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Т. 2. – Cz. 2. – Warszawa, 1845. – S. 1350–1351)*. Однак його називання Палієвим Озером у неофіційному, українському мовленні, збереглося до кінця 1760-х років.

⁸² Петров Н. И. Подолія. Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 153–154.

⁸³ Санин О. Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII в. Дисс. к. и. н. – Москва, 1996. – С. 79.

⁸⁴ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упор. В. Мільчев. – Запоріжжя, 2004. – С. 39.

⁸⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 472.

нують від Перекопу «їхати кінською рисою («ступистою ездою») прямо в степ [...], то [...] можуть у себе таких добрих рисаків («ступистих коней») знайти, що спроможуться за добу проїхати миль сорок і більше, і такою їздою дойдуть до Січі»⁸⁶.

Під час укладання мирного договору туркам удалося частково переграти московитів. Спершу Порта прагнула повернення всіх утрачених земель, очищення їх від московських укріплень та гарнізонів. Згодом, з огляду на початок війни між Московією та Швецією, Османи підвищили градус претензій, вимагаючи передачі фортець без пошкоджень, чим навмисно завели перемовини в глухий кут. Опинившись у скрутному становищі, Петро I погодився повернути Кизи-Кермен з прилеглими до нього укріпленнями за умови руйнації укріплень і відмови Порти від заселення цієї місцевості. Однак Азов і довкружні землі в «десяти милях» (інакше: 10 годин верхової їзди) в напрямку Кубані Османи визнали за володіння Московії⁸⁷. Обидві держави, не будучи готовими до поновлення війни, дотримувались основних вимог мирного договору, утім вишукували в ньому лакуни, які дозволяли без явного його порушення розміщувати свої військові об'єкти якнайближче до задекларованих кордонів. Особливого успіху досягли в цьому московити, споруджуючи на ще не розмежованому пограниччі фортецю Кам'яний Затон і продовжуючи зміцнювати міста Таганрог і Троїцький. Москва намагалася взяти реванш за дипломатичний програш і посилювала свою присутність на степовому порубіжжі, чим викликала цілком зрозуміле занепокоєння серед запорожців, кримських татар і ногайців.

У Криму були вкрай невдоволені Карловицьким і Стамбульським договорами, які зводили нанівець міжнародний статус ханату, понижуючи майже до рівня провінції. Лихоманило й ногайців, котрі впродовж нескінченних війн другої половини XVII ст. у великій кількості зосредилися в Буджаку й прилаштувалися до життя переважно за рахунок воєнної здобичі. Одразу після оголошення Карловицького миру вони демонстративно вчинили великий напад на володіння Речі Посполитої, а восени 1700 р. підтримали бунт калги Гази-Гірей-султана, із великими труднощами придушений кримським ханом Девлет-Гіреєм. Одночасно вийшли з послуху адиги (черкеси), об'єднавшись із ногайцями, які кочували на Кубані. Для упокорення їх з Криму відрядили значні збройні сили⁸⁸. У 1701 р. буджацькі ногайці прохали І. Мазепу посприяти їхньо-

⁸⁶ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 42.

⁸⁷ Hammer J. de. Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours / traduite de l'allemand par J.-J. Hellert. – Т. 13. – Paris, 1839. – С. 37–38.

⁸⁸ Санин О. Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 83–88; Hammer J. de. Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours. – Т. 13. – Р. 60–61.

му переходові в підданство московського царя або взяти їх під свій захист від кримського хана. На це гетьман категорично відмовив, пославшись на те, що «у великого государя з султаном турецьким і ханом кримським постановлений мир[.] тож їм слід було пропонувати стосовно підданства за воєнного часу»⁸⁹.

Утім, Девлет-Гірей-хан незабаром сам став бунтівником. Він установив тісні зв'язки із запорожцями й настирливо пропонував Османам поновити війну з Московією, наголошуючи, що зведення фортеці Кам'яний Затон, яка загрожує безпеці Криму, є грубим порушенням мирного договору. Поява цієї твердині за кількадесят кілометрів від Січі збурила й запорожців, схилиючи їх до зближення з кримським ханом. Порта, блокуючи небажані для неї заходи Девлет-Гірея, позбавила його ханства. Тоді той виїхав до Буджаку й оголосив тамтешнім ногайцям про свій намір самочинно рушити в похід проти Московії. Під його рукою швидко зібралось військо, однак битися довелося не з московитами, а з турецькими вояками, відрядженими сілістрійським пашею для погамування бунтівників. Зазнавши поразки, Девлет-Гірей знайшов тимчасовий притулок на Січі, згодом виїхав на Дон, потім на Кубань, де його, врешті, видали Османам. Московському урядові теж довелося докласти чималих зусиль, щоби втримати запорожців під своєю владою і розладнати їхні зв'язки з Кримом⁹⁰. Хоча менш успішними були спроби царя стримувати невдоволення на Дону, Тереку й Нижній Волзі, де незабаром вибухнули потужні повстання, так чи інакше пов'язані з процесами, що відбувалися на московсько-османському пограниччі.

Раптове зближення між українським низовим козацтвом, ногайцями та кримцями стало неприємним сюрпризом для Стамбула і Москви. Обидві імперські держави опинилися на межі повного розладу й без того хиткої системи управління своїми степовими периферіями. Це, в поєднанні з іншими чинниками, спонукало царя і султана посилити співпрацю в питаннях демаркації кордону та контролю над ним, а також до більш злагодженого координування своїх дій стосовно населення степового порубіжжя. Для цього, в першу чергу, слід було домовитися про технологію розмежування. Складність справи полягала в тому, що на початку XVIII ст. не існувало ані точної картографії території розмежування, ані назв розташованих на ній місцевостей, загально зрозумілих як у Туреччині, так і в Росії, ані документів на посвідчення хоча б чийсь володільницьких прав на кожне конкретне місце (ця проблема була менш актуальна для степового порубіжжя Речі Посполитої). Значних клопотів бюрократичним службам обох імперських урядів завдавали

⁸⁹ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – Київ, 1993. – С. 356.

⁹⁰ *Санин О. Г.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 88–97.

висока рухливість мешканців степу та екстенсивний характер їхнього господарювання.

Найпростішою ділянкою для розмежування виявилася територія на схід від фортеці Азов. Під час завоювання цього регіону царським військом тамтешнє населення (переважно турки та ногайці) відійшло за р. Єя, до Кубані та в інші райони Османської імперії; тобто це була власне «порожня земля». Раніше вона належала Османам і тепер передавалася ними Московському царству, тож ані донські козаки, ані ногайці не могли її вважати своєю. Крім того, 7-а стаття Стамбульського договору передбачала цілком конкретну процедуру визначення межі: за 10 годин верхової їзди від Азова «рівною риссю» («ровной ступью»). Петро I, вважаючи, що «це діло мале і не слід бути впертими», наказав азовському губернаторові І. Толстому добиватися, щоб розмежування закінчити влітку 1704 р. Заради цього варто було погодитися з більшістю пропозицій турків, «в степу зайвого не захоплювати, а чинити найвідповідніше до договорів, адже в степу нам жодної потреби немає». Однак переговорники мали прагнути залишити гирло р. Єя за Москвою⁹¹.

Комісія з розмежування зібралася тут пізніше зазначеного царем часу – 9 жовтня. Турецьку сторону на ній представляв паша Ачуївської фортеці Хасан, рівний за статусом із І. Толстим. Обидва губернатори мали приблизно однакові військові сили. Під командою Хасан-паші значилося 200 яничарів і сейменів кримського хана, 10 кубанських мурз на чолі 1000 ногайців; за 10 верст від місця проведення комісії перебувало ще близько 2000 ногайців. І. Толстой мав під своєю рукою близько 1400 вояків азовського гарнізону і 600 донських козаків. Для визначення місця прокладання кордону комісія відрядила по 3 турецьких і московських представники; 11 жовтня вони з годинниками виїхали на конях з Азова до р. Єя, а перетнувши її, зупинилися за 3 години. На визначеній таким чином межі з московського боку було встановлено обкладеного камінням дубового стовпа, із залізним хрестом угорі, з турецького – насипали курган. Засідання комісії тривали ще більше тижня, проте через від'їзд турецьких представників акт про встановлення кордонів так не був підписаний⁹².

Розмежування з боку Дніпра було пов'язане з набагато більшими труднощами, у першу чергу – через наявність тут строкатого черезсмужжя розселення запорожців, ногайців і кримських чабанів. Після придушення бунту Девлет-Гірея, Порта поспішала з прокладанням кордонів у Північному Причорномор'ї. Влітку 1699 р. султан Мустафа II видав фірман про розмежування в Молдові – *вакуфа* Ісакча і «султан-

⁹¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – С. 156.

⁹² Аваков П. А. Северо-Восточное Приазовье в составе Российского государства в конце XVII – начале XVIII вв.: завоевание, колонизация и управление. Дисс. к. и. н. – Ростов-на-Дону, 2011. – С. 214–215.

ських сіл» (кишла), де оселилися ногайці і звідки вони нападали на молдаван; тут вирішили відновити старі межові знаки⁹³. Йдеться про північну межу Буджака, визначену в 1672 р. – «кордон Халіл-паші», що тягнувся від гирла р. Прут до села Троян, прямував до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна до гирла р. Бик, що впадає в Дністер⁹⁴. Цей кордон офіційно відокремив Буджацьку ногайську орду від Молдови.

Уряд Речі Посполитої, з причин, про які йшлося вище, впродовж 4 років зволікав з прокладенням кордонів на південному сході. Під тиском Стамбула Варшава розпочала процедуру розмежування, що тривала з 28 вересня по 14 жовтня 1703 р. Новий кордон у більшості відтворював ситуацію 1633 р., утім мав чіткі елементи демаркації у вигляді «копців», які рівномірно покривали ділянки між степовими річками, цими природними рубежами. Польсько-турецький кордон тягнувся від гирла р. Ягорлик, що впадає в Дністер, вгору за течією цієї річки, перетинав Кучманський шлях, далі йшов по р. Кодима до місця її впадіння в Південний Буг; тут, як вважали польські представники, починалися володіння запорожців⁹⁵, хоча турецьким комісарам заявляли, що лівий берег Південного Бугу «в спорі в них з козаками»⁹⁶. Того ж року І. Мазепа очікував на прибуття турецьких межувальників, однак Порта відклала їхній приїзд⁹⁷.

У 1704 р. гетьман зайнявся підготовкою роботи межувальної комісії, листуючись з силістрійським пашою Хаджи-Юсуфом. Інструкція, підписана царем Петром I, вимагала від нього дотримання при зустрічах з турецькими представниками принципу рівності щодо кількості задіяних осіб та їхніх рангів. Крім того, була й настанова: «щоб татарських мурз, і беїв, і татар, як до цього [діла] непотрібних, при тім постановленні [кордонів] не було, бо вони всіляко розладнати вчинений мир [...] прагнуть задля розбійницьких своїх грабунків, узгоджуючись разом з такими ж шахраями запорожцями». Цар ставив завдання чіткої демаркації кордонів: «ознаки ставити по тих місцях з спільної ради, пристойно камінням або чим іншим викладаючи, і дбати того ретельно, щоб утисків жодних Малоросійському краю не було; і де ліси по річках, годящі до всякого будування, того дбати, щоб були в наших кордонах, так само і Кам'яний Затон не затиснути тією межею. І чинити все розважливо і не вельми поспішаючи в тому чиненні»⁹⁸.

⁹³ *Gemil Tahsin*. Relațiile țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712). – București, 1984. – P. 448–459.

⁹⁴ *Кантемир Дмитрій*. Описание Молдавии. – Кишенев, 1973. – С. 6.

⁹⁵ *Konopczyński W.* Polska a Turcja. 1683–1792. – Warszawa, 1936. – S. 52–55.

⁹⁶ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 60.

⁹⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1889. – С. 194.

⁹⁸ Там же. – С. 199–200.

Для зустрічі турецьких уповноважених І. Мазепа відрядив своїх представників – гетьманських старшин Григорія Коровченка (Карповича) і Дмитра Максимовича⁹⁹, царське ж представництво уособлював тут думний дяк Омелян Українцев. Однак комісії цього разу так і не судилося розпочати роботу у зв'язку з від'їздом турків: царський посол у Стамбулі пояснив це призначенням нового візира і сум'яттям у султанському дворі¹⁰⁰.

У квітні 1705 р. силістрійський паша сповістив гетьмана, що прибуття турецького комісара до Південного Бугу має статися наступного місяця. Для зустрічі з ним знову виїхав О. Українцев, котрий 1 травня прибув на визначене місце і без успіху намагався дочекатися свого турецького колеги. Порта зволікала, відстежуючи перебіг війни Московії з Швецією й вичікуючи на слушний для себе час. Петро І же вимагав від І. Мазепи та О. Українцева якнайшвидшого розмежування, задля чого чекати на турецьких комісарів хоч до осені¹⁰¹. 21 травня думний дяк разом з тими самими представниками гетьмана переправився через Дніпро й попрямував до домовленого місця біля Південного Бугу, про що сповістив силістрійського пашу Хаджи-Юсуфа¹⁰².

Прибуття царського й гетьманських уповноважених для розмежування стривожило запорожців. 24 травня кошовий отаман Кость Гордієнко листовно вимагав від О. Українцева пояснень, «яким способом і якими прикметами з комісаром турецьким розмежування утвердити маєте». Кошовий заявив про своє бачення оптимальної для Запорозжя межі: «ще коли про Очаків ніхто не чув, тоді Військо Запорозьке по місце те очаківське Дніпром володіло, ні з ким не розмежовуючи [...]. Наша границя військова по самий Очаків простором простягається»¹⁰³. Відрядженого думним дяком піддячого з відповідним листом стріли на Січі вкрай непривітно. К. Гордієнко дивувався наміру вчинити розмежування, адже за царя Олексія Михайловича, коли Військо Запорозьке перейшло з польського в московське підданство, «границі не бувало»; встановлення ж її він вважав за порушення «вольностей», гарантованих царем при тому переході. Якщо кордон буде проходити по лівобережжю Південного Бугу і вздовж цієї ріки з обох її боків спорудять фортеці, то запорожці, як вважав К. Гордієнко, втратять угіддя, на яких здавна мали вони риболовні й звіроловні промисли, як і видобуток солі. «Татари будуть їм у тому чинити перешкоди, – вів далі своє кошовий отаман, –

⁹⁹ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 32, 37.

¹⁰⁰ Письма и бумаги императора Петра Великаго. – Т. 3. – С. 217, 221.

¹⁰¹ Там же. – С. 218.

¹⁰² Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 39–40.

¹⁰³ Там само... – С. 30.

а хоча б і дозволили рибу ловити, то з половини або з третини (йдеться про частину, що її мали віддавати запорожці кримцям), і вже дійде до того, що останні свитини з себе будуть [...] запорожці [знімати й] оддавати татарам». Тому кошовий К. Гордієнко пропонував прокладати кордон «від Очакова по той бік Бугу [...] і до урочища Десяти Могил», вважаючи їх запорозькими володіннями, як і Старий городок (Старий Очаків), розташований на правому березі Бугу, стверджував, що ще Богдан Хмельницький пускав туди кримців на зиму. Через відсутність можливості посвідчити це документально, К. Гордієнко пропонував залучити до участі в комісії «старих козаків, котрі народились на Дніпрі і знають всі місця й урочища, що ними здавна володіли запорожці», називаючи їх «живими пунктами», що спростовують територіальні жадання турків і кримців». Останні ж, з його переконання, на ті місця «не мають жодного явного свідоцтва». Крім того, кошовий висловив образу, що цар не надіслав запорожцям особливої грамоти про розмежування. Відрядження піддячого з листом на Січ він оцінив як статусне пониження Війська Запорозького. З особливою зневагою запорожці поставилися до посланців від гетьмана І. Мазепи¹⁰⁴.

Позиція запорозького козацтва стривожила О. Українцева. Хоча під його рукою й перебувало більше 800 московських стрільців і козаків з Гетьманщини та Слобожанщини, він, очікуючи турецьких комісарів, «переходив з місця на місце задля паші для коней з немалою обережністю, побоюючись запорожців», аби вони «звичним обловом кінських стад у нас не відігнали»¹⁰⁵. 31 травня на Січі прийняли нового посланця від О. Українцева. На військовій раді уповноваженого запитали про «призначення й розмір границь у полях, біля Січі Запорозької лежачих», потім заявили йому про обурення відсутністю царської грамоти з приводу розмежування (листи думного дяка, гетьмана і його представників, як говорили запорожці, для них мало важать). Лунали погрози: якщо О. Українцев прокладатиме кордони біля Кизи-Кермену й прийматиме судна з Очакова, себто турецьких комісарів, то щоб він «попіклувався про своє здоров'я». К. Гордієнко ж поводився помірковано. Надиктована ним відповідь на лист думного дяка в присутності курінних отаманів була прочитана на військовій раді. Вислухавши, козаки вилаяли кошового й старшину. К. Гордієнко склав повноваження кошового й «ухоронився», тобто сховався від роздратованої козацької юрми. На січовому майдані виникла бійка між тими, хто хотів побити московського піддячого, і тими, хто був проти цього. Коли ж юрба розійшлася, військовий осавул і курінні отамани розшукали К. Гордієнка й упросили його знову взяти булаву. Врешті-решт кошовий затвердив на раді відпо-

¹⁰⁴ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межевої комісії... – С. 32–33.

¹⁰⁵ Там само... – С. 27–28, 44.

відь думному дякові й попрохав піддячого на словах переказати йому, щоб не їздив до Кизи-Кермена. Тоді ж 300 кінних запорожців вишли з Січі для перешкоджання розмежуванню, в Кизи-Кермен відрядили ще 30 кінних для оповіщення про прихід О. Українцеві і, на випадок такого, підготували човни для транспортування піших козаків¹⁰⁶.

Аби вивести справу з глухого кута, І. Мазепа рекомендував О. Українцеву врахувати інтереси запорожців під час розмежування й клопотався про надсилання до них царської грамоти з офіційним поясненням доцільності кордонів¹⁰⁷. 20 червня гетьман сповістив Січ про те, що невдовзі надійде царська грамота й просив запорожців не перешкоджати розмежуванню, що з царської волі чиниться, бо, «не дай Боже, так на себе, як і на нас, все Військо [Запорозьке] і весь народ малоросійський, не натягли в лиху годину монаршого гніву». Прикметне й пояснення гетьмана: «те розмежування з Портою [...], яке по всьому світу в усіх монархіях суть, жеби по вчиненню й укріпленню границь не було грабунків і забійств, але вільно було як з нашого боку, так і з боку Порти Оттоманської й панства Кримського, кожному в полях та в річках звірині й рибні ловлі й добичі мати»¹⁰⁸. Зі свого боку, О. Українцев, аби залагодити конфлікт, почав інформувати запорожців про хід розмежування й листування щодо нього з турецьким урядом¹⁰⁹.

Утім запорожців це не вдовольнило. 22 червня К. Гордієнко натякнув про вихід з московського підданства: «а коли зволить [цар] січовий курінь, відмежувавши, кому оддати, і вони (запорожці. – *Авт.*) будуть тому повинність віддавати, чия буде Січа»¹¹⁰. Кошовий отаман вимагав, щоб до комісії залучили «знаючого козака», з тих, хто живе на Бузі, – такого, який може на правому березі цієї ріки «вказати старі признаки, що ними в давнину вчинена границя в поляків з турками, а [...] на тих признаках вибиті літери, неподалік Ста Могил і Старого Очакова і бані кам'яної»¹¹¹. У листі від 27 червня К. Гордієнко ще раз згадав про той надпис на камені, що «розлого» посвідчує границю, нібито прокладену за великого князя литовського Вітовта, і заявив, що в ті часи козаки мали свій кіш на Південному Бузі біля Семенового Рогу¹¹². Навряд чи варто сумніватися в існуванні того каменю з написом, що правив за

¹⁰⁶ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 35–39.

¹⁰⁷ Там само. – С. 34–35.

¹⁰⁸ Источники для истории запорожских казаков / Сост. Д. И. Эварницкий. – Т. 1. – Владимир, 1908. – С. 963.

¹⁰⁹ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 40–41.

¹¹⁰ Там само. – С. 42.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само. – С. 48.

прикордонний знак, адже це можна було легко перевірити. Однак зміст зазначеного напису не відображений у відомих нам джерелах; важко визначити, коли встановили той камінь – або за князя Семена Олельковича в XV ст.¹¹³, або під час прокладання польсько-турецького кордону в 1633 р. Утім сам по собі цікавий той факт, що вперше зіткнувшись із загрозою обмеження своїх південних володінь, запорожці не знайшли іншого аргументу, крім посилення на кордони Великого князівства Литовського.

Напруження відносин Москви із Запорожжям збіглося з іншим ускладненням, яке виникло через протест Порти стосовно будівництва фортеці в Кам'яному Затоні. 2 грудня 1704 р. царський посол виправдовувався в Стамбулі, що цю фортецю московити споруджують саме задля запобігання нападам запорожців на османських підданих, а також набігам кримців на підмосковський люд. Стверджалося, що саме запорожці і кримці, лихі здобичники, змовившись, поширюють наклепницькі чутки, щоб посварити обидві держави. Крім того, Кам'яний Затон лежить «вище Січі Запорозької», а це, на думку посла, не суперечить мирному договору¹¹⁴. Стан географічних знань того часу дозволяв цій відмовці виглядати переконливою, адже, з огляду на розташування русла Дніпра, Кам'яний Затон дійсно перебував за його течією вище Січі, але, все ж, – на його лівому березі, тобто з боку Криму. Це була одна з тих лакун у договорі, якою скористалася Москва. У Стамбулі ж тривала боротьба між прибічниками й супротивниками Карловицького миру, яка спричиняла часту перемену візирів та внутрішнє сум'яття. Це слід вважати за головну причину, через яку Порта не затвердила кордон, прокладений біля р. Єя, і не поспішала зі спорядженням свого уповноваженого для розмежування з боку Дніпра. У зв'язку з цим 17 червня 1705 р. О. Українцев отримав указівку першим не писати до силістрійського паші, а чекати від нього повідомлення про готовність до розмежування¹¹⁵.

Тим часом кошовий К. Гордієнко, отримавши від царя і гетьмана запевнення в тому, що інтереси запорожців будуть ураховані під час розмежування (царську грамоту на Січ відіслали 27 червня), а також подарунки, злагіднив свою позицію¹¹⁶. Він запевнив О. Українцева, що не мав наміру відряджати козаків для крадіжки його коней, а коли б хто із запорожців і замислив таке, то був би страчений. Свій же намір ру-

¹¹³ Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 8. – Киев, 1894. – С. 59.

¹¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – С. 717–723.

¹¹⁵ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межевої комісії... – С. 46.

¹¹⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 1. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 72–73.

шити «усім Військом» до Кизи-Кермену, в разі прибуття туди О.Українцева, кошовий пояснив не злим наміром, а прагненням «знати, де буде чинитися границя»¹¹⁷. Запорожці погодилися сприяти розмежуванню, хоча напруга в їхніх відносинах з гетьманом не зникла. Булаву, яку І. Мазепа намірявся надіслати на Січ, тут саркастично обізвали дзвонивим биллом («колокольный язык ис штибным железом») і дорікали йому за погані подарунки від царя: «не соболі, але голі шкурки»¹¹⁹. Козаки продовжували наполягати на своїх правах на окремі райони правобережного Побужжя. У листі К. Гордієнка до І. Мазепи від 5 липня того ж року викладено посилення на прецеденти XV ст.: «як віку старожитного було граничне постановлення утверджено преславної пам'яті від антецесора королів польських Віту[в]та (про що вел[ьможність] ваша, відаємо, же й барзо свідомі) по Буг землею, де нині городище старого Очакова є, а водою доти, доки кінь, пущений із берега в море, копитом землі зможе засягнути, по те місце водою з Турецькою Портою тих часів зазначена є границя». Тож кошовий вимагав, щоб розмежування чинили «ведлуг давньої постанови»¹²⁰, однак не міг послатися на неї як на офіційний документ.

3 серпня О. Українцев нарешті зустрівся з турецьким уповноваженим Кючук-Магомет-ефенді («Кочь-Магмет-эфенди») в урочищі Мігія, що в середньому Побужжі. Представник Порти не торкався питання про Кам'яний Затон, яке раніше гальмувало справу розмежування. На той час думний дяк устиг скласти карту («чертеж») місць, по яких мірилися прокласти кордон. Її використовували під час роботи розмежувальної комісії, адже аналогічної турки не мали. І це був важливий козир у руках московитів. На перших засіданнях комісії не змогли домовитися про пункт, від якого можна було прокласти кордон у східному напрямку. Після розмежування з Річчю Посполитою 1703 р. Османи наполягали, щоб за такий пункт узяти гирло р. Синюха. Відкидаючи це, О. Українцев наголосив на тому, що здавна використовувані запорожцями й мешканцями Гетьманщини степові та приморські угіддя для промислів опиняться під контролем турків і тим «учиниться малоросійському народу образа, і буде від народу, а найпаче від запорожців за те невдоволення». Думний дяк збагнув, що прийняття цієї пропозиції автоматично передбачає визнання Московським царством прав Речі Посполитої на окремі райони правого берега Південного Бугу, що дозволяло їй урядовцям в односторонньому порядку провести межову лінію по р. Синюха і далі через степ до Чорного лісу. На той час геть-

¹¹⁷ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 42, 44.

¹¹⁸ Там само. – С. 44–45.

¹¹⁹ Источники для истории запорожских козаков... – С. 970.

¹²⁰ Там же. – С. 968.

ман І. Мазепа почав уникати участі в розгляді справи про кордони, пославшись на отримання від царя наказу рушити в похід до Сандомира. Не ризикуючи брати на себе відповідальність за вирішення цього питання, О. Українцев запропонував «президенту посольських справ» Ф. Головіну зробити висновок з 7-ї статті мирного договору між Річчю Посполитою і Московським царством 1686 р.¹²¹ За висновком Ф. Головіна, поданому на затвердження Петру І, «землі, які [...] турки нині межувати між Бугом-рікою бажають, здавна вашому (тобто царському. – *Авт.*) володінню не належать [...]. З Польщею в мирному постановленні про них не згадано ні щодо тієї, ні щодо іншої країни»¹²².

До обережного поводження з українським козацтвом московський уряд спонукали потужні бунти в Астрахані, Чорному Ярі, Красному Ярі, Гурьєвому і Терському городках, а також напружена обстановка на Дону, що згодом виллється у Булавінське повстання. Тобто значна частина степової периферії Московського царства на той час була поза контролем; крім того, тривала війна зі Швецією. Інтереси запорозьких і гетьманських козаків можна було врахувати в межах деталізації 6-ї статті Стамбульського договору, що передбачала право підданих обох держав використовувати Перекопський степ (від р. Міус до лівобережжя нижньої течії Дніпра) для своїх господарських потреб, однак без створення тут стаціонарних поселень¹²³. О. Українцев пропонував, щоб з боку Січі «явних знаків, коли можливо, границі не чинити, але тільки листами в тому зобов'язатися; якщо ж і турки того не дозволять, то копці земляні принаймні поставити, однак при тому в межовому записі обумовити по-справжньому, щоб згідно з мирним договором і давніми звичаями обох сторін підданим [...] у місцях, що порожніми мають бути, вольність була в ловлях рибних і звіриних, і в соляних промислах, і лісному рубанні безборонна». Цю пропозицію Ф. Головін обговорив з І. Мазепою (що прикметно, копію «чертежа» О. Українцева, про який ішлося вище, гетьманові не надали) і згодом подав на розгляд цареві. 4 вересня Ф. Головін сповістив О. Українцева про схвалення царем його пропозиції за можливості «визначити ті місця без межування», а від турків вимагати письмового зобов'язання щодо пропуску запорожців та козаків з Гетьманщини на цю територію для промислів і торгівлі без найменших перешкод¹²⁴.

3 вересня О. Українцев і Кючук-Магмет-ефенді обмінялися уявленнями про способи розмежування проблемних ділянок. Думний дяк почав із твердження про те, що в мирних договорах «від польського

¹²¹ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 58–60.

¹²² Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – С. 955.

¹²³ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. 4. – С. 69.

¹²⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – С. 955–956, 959–960.

рубежа і до річки Бугу до Дніпра границя не написана, а залишені ті місця порожніми на використання народам обох держав». Його турецький колега парировував: «кизикерменські місця за мирним договором віддані Оттоманській державі і слід між ними і Січчю Запорозькою вчинити границю, щоб всякий знав, на якій стороні чия земля буде, – так, як учинена границя з німцями, і з поляками, і з венетами». О. Українцев застосував аргумент: «з німцями, і з поляками, і з венетами вчинена [...] границя за договором, тож і в договорах у них власне написано між якими містами, і повітами, і ріками, де, і з якого місця і по яке вести лінію, або границю». Кючук-Магмет на це відповів: хоч у договорі з Московією кордон у цих місцях і не позначений, тільки на інших умовах він не уповноважений починати розмежування. О. Українцев спробував зачепитися за тлумачення поняття «порожні місця» як такі, що не мають кордонів, і границя тут має бути ні чим іншим, як «розділення тих порожніх земель», створення ж перешкод для її перетину «принесе людям обох держав велике сум'яття, і повсякденну трудність, і клопоти». Якщо, низини Південного Бугу та його приток залишаться під владою Порти, то й «промисли, і добичі запорозьких козаків і городового народу малоросійського в тих ріках віднімуться». Кючук-Магмет удруге заявив, що не уповноважений на розмежування на таких умовах і мусить узгодити це питання зі своїм урядом¹²⁵.

У підсумку «кількадесяти з'їздів і розмов», османський і московський комісари нарешті дійшли компромісу: починати прокладання кордонів з того місця, де закінчилося польсько-турецьке розмежування 1703 г., тобто з гирла р. Синюха; на цьому наполягало турецьке представництво. Утім межування чинили без виїзду на місце, «але тільки будучи на тому з'їжджому місці», по карті, складеній О. Українцевим, без установки «явних знаків», тобто відбулася делімітація без демаркації; на цьому наполягало московське представництво. У володінні Османів лишалося неукріплене «село» і «перевіз» на місці зруйнованої фортеці Кизи-Кермен як інфраструктурні об'єкти, якими могли вільно користуватися і турецькі, і московські піддані для своїх промислів і торгівлі. Лінія ж делімітації ішла від гирла р. Синюха до урочища Мігія («наших комісарських обозів»), звідти тяглася по р. П. Буг до місця, розташованого за дві години кінської їзди – до р. Ташлик (турецькою: Великий Кайнар), прямувала через річки Мертвовод, Єланець (турецькою: Енгулю) в місці його впадіння в р. Інгул, Малий Інгулець по Бекенеському броду, звідти – навпростець до гирла р. Кам'янка, правої притоки Дніпра. У такому вигляді кордон між Османською і Московською державами був зафіксований у «Межовому записі» з прикінцевим формулюванням: «це наше граничне постановлення іншими комісіями і на

¹²⁵ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії... – С. 957–958.

інших місцях хай не буде вчинятися». Його підписали Кючук-Магмет-ефенді та Українцев 22 жовтня 1705 р.¹²⁶

Порта швидко ратифікувала «Межовий запис», а цар «про турецьке діло з немалою радістю слухав». Однак утвердження кордону з боку р. Єя так і не відбулося. Це питання московський посол у Стамбулі без успіху намагався порушити 10 січня 1706 р., хоча не без задоволення констатував, що попри призначення нових візирів султан не збирається переглядати кордони з Московським царством¹²⁷. Зі свого боку, цар Петро I, зайнятий Північною війною, придушенням повстання К. Булавина, бунтів в Астрахані й на Тереку, уникав найменшого перегляду домовленостей з Османами.

Та все ж, кордон між Османською та Московською державами в більшості лишився декларативним. Обидві сторони спромоглися встановити контроль лише над окремими його ділянками. Однак і цього було досить для створення прецеденту, до якого поверталися знов і знов упродовж усього XVIII ст. Російсько-турецькі кордони 1714, 1741, 1774 і 1791 рр. по висхідній реалізовували ті принципи, що їх заклали на Карловицькому конгресі, в Стамбульському договорі 1700 р. і почасти реалізували за наслідками роботи межувальних комісій 1704–1705 рр. Тож їх можна вважати за початок тривалого процесу перетворення степового фронтиру на територію, розділену кордонами лінійного типу.

Але й цей початок став тривожним сигналом для всіх мешканців степового порубіжжя – запорожців, ногайців, кримців; на сході ж цей перелік доповнили донські козаки (булавінці, некрасівці), терське козацтво, народи Нижньої Волги. Вдруге після доби Б. Хмельницького між українцями та їхніми тюркськими сусідами намітилося систематичне зближення на основі усвідомлення спільності життєвих інтересів, а також загроз, що несла для них Московія. Опір її безпрецедентній експансії спонукав запорожців, частину донських козаків, ногайців і кримських татар до участі у війні проти Московського царства на боці Османської імперії в 1710–1713 рр.

* * *

Еволюція характеру степового простору, на який претендували українські чинники та мусульманські сусіди, була ключовим фактором взаємовідносин. Степовий Кордон як широка неконтрольована державами смуга нічийних земель, підштовхував до складання одних правил гри на цьому неспокійному цивілізаційному перехресті, а перші ж спроби сусідніх державних потуг перетворити Кордон-простір у лінійний кордон закладали відмінний сценарій. В обох випадках формувався спе-

¹²⁶ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. 4. – С. 324–326.

¹²⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 692, 694, 700.

цифічний клубок відносин, які, виходячи з природи Степового Кордону та її еволюції, не могли бути одновимірними. Як і решта світових Кордонів степовий простір був зоною, орієнтованою на взаємодію претендентів на опанування його, а не на відособлення. Тож поєднання конфронтації та позаконфронтаційних контактів було неминучим.

Розділ II

МІЖ ПРОТИСТОЯННЯМ ТА ВЗАЄМОДІЄЮ: РИТОРИКА І ПРАКТИКИ

II.1. Українські козаки про неунікненність свого здобичництва коштом мусульманських сусідів

Проголошуючи Степ «своєю» територією та ідеологічно заперечуючи аналогічні претензії опонентів, локалізованих по інший бік Степового Кордону, претенденти на цей простір не могли не генерувати протистояння між собою як головну лінію сценарію взаємовідносин. Проте вона відразу була обплутана широким комплексом позаконфронтаційних контактів, що відтінює відсутність абсолютизації суперника як ворога й підкреслює зумовленість протистояння лише суперництвом за життєвий простір. Можлива амплітуда взаємодії на різних рівнях і в різних ділянках проглядається з риторики, за допомогою якої українське козацтво – цей основний у ранньомодерні часи суб'єкт зносин з мусульманськими сусідами – обгрунтовувало конфронтацію. Особливо важливі словесні аргументи, які супроводжували перетворення козацтва на суспільний стан та претендента на місце в закритому клубі соціальних еліт (тобто XVI – першої половини XVII ст.). Саме вона найрельєфніше відбиває глибинні підходи козаків до ідеологічного супроводу стосунків з мусульманськими сусідами, бо ще не була необплутана чинниками, які пізніше діяли в часи Гетьманщини. Співвідношення ж риторики з реальними практиками показує, скільки в ній було від пристосування до загальних правил гри, а скільки від справжніх налаштувань козацтва.

Власне навіть сама поява козацтва стала своєрідною антитезою прагненням татар і ногайців перетворити Степ на виключно свій життєвий простір. Інстинкт захисту від нападів кримських татар і ногайців, а також спровокований самими обставинами життя потяг забезпечити себе в аналогічний спосіб значною частиною засобів для існування стали відправним пунктом формування в козацькому середовищі ціннісної установки на постійний конфлікт з мусульманськими сусідами, від яких годі було очікувати спокою. Вкорінена у свідомості козаків завдяки тривалому змагання з останніми на здобичницькій ниві ідея протистояння набула функції всеохопного пояснення самого існування козацького світу. Інтереси державних потуг, розташованих по обидва боки Кордону, довершили справу, оскільки будь-які заходи козаків, зорієн-

товані чи то в бік християнських держав, чи то в бік мусульманських сусідів, відбивалися на цих інтересах.

В одному зі своїх листів початку 1620-х рр. українські козаки чітко перерахували мотиви свого протистояння з мусульманськими сусідами: «Не тільки для пожитків своїх, буваючи на Запорозжі, наїжджали коронного неприятеля, але для того найперше, щоб неприятель, наблизившись до коронних кордонів, тих місць не опанував, звідки краще б міг шкодити держави його королівської милості. Друга. Для повернення, як то часто з ласки Божої відбувалося, в'язнів з тяжкої неволі. Третя. Для слави його королівської милості, яка щоб чинила неприятелю великого страху, бо про це жменька лицарства, підданих його королівської милості, з огляду на потугу, для неприятеля є такою важкою, і такому тиранові, на якого жоден монарх і рушити не наважується...»¹.

У подібному стилі висловлювався в 1617 р. старший Яків Барабаш². Ще одна причина, прямо не названа в обох документах, але присутня в низці інших, полягає в здобуванні властиво козацької слави як «людей війни» за «цілість вітчизни». Мотивом змагань з будь-яким неприятелем заради «слави нашої лицарської», «слави нашої доброї», «слави нашої», поєднанням під одним дахом «слави нашої і Речі Посполитої», а також «цілості вітчизни» просякнуті пояснення козаків своїх військових кампаній, наступальних і оборонних, задумуваних самостійно і здійснюваних з веління короля³. Козаки піклувалися про те, щоб, як писав у 1630 р. гетьман Левко Іванович до старшого реєстровців Григорія Савича (Чорного), «завжди про Військо наше слава добра линула, а неприятель щоб ніякої потіхи не зазнав»⁴.

Практично постійно тиснули на цю складову ціннісних орієнтацій козацтва і шляхетські чинники, як тоді, коли закликали козаків не ганьбити свою славу шляхом спротиву королівській волі («замазування слави»), так і тоді, коли звали на війни, зокрема проти турків і татар. За типовий приклад можна взяти, бодай, зусилля Зигмунта III в 1621 р., коли він, закликаючи козаків долучитися до коронного війська, а також організувати морські й сухопутні походи на мусульманських сусідів, зазначав: «Без сумніву вчинили б велику собі славу у справі лицарській і з немалою як для нас, так і для Речі Посполитої послугою так багато в

¹ *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2008. – S. 265.

² *Сас П.* Запорозжі у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617 – 1618 рр. – Біла Церква, 2010. – С. 106.

³ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 675. – S. 55; Biblioteka PAN w Kórniku. – № 317 (Biblioteka Narodowa. – Dział mikrofilmów. – Mf. 36389). – S. 341; Zbiór pamiętnikow historycznych o dawnej Polsce. – Lwów, 1833. – T. VI. – S. 188; *Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 74.

⁴ Документи українського козацтва... – С. 319.

поганства відняли християнських душ, забраних у поганську неволю, за що не тільки здобудете від нас вдячність, але й пізнасте нашу ласку»⁵. У протилежному разі козаків переконають, що «швидше на неласку ніж ласку заробите, а замість прислуги та відважної справи сором і ганьбу через те матимите»⁶.

Свої розбійницькі напади на послів, купців, морські й суходільні походи, відгін худоби, захоплення майна, бранців і торгівлю ними козаки виправдовували необхідністю здобувати «козацький хліб». Українське козацтво не припиняло нагадувати Варшаві, що вижити без здобичницьких експедицій за межі Речі Посполитої воно не спроможне. А оскільки постійним, найефективнішим в економічному сенсі й найзручнішим в ідеологічному об'єктом нападів були землі мусульманських сусідів, то основний наголос козаки робили на обґрунтуванні своєї активності на цьому напрямкові. Щоб прикрити свою «голоту», «худоби» козаки як люди «злиденні та голі», «обмежені в достатках» мусять, «голів своїх не шкодуючи», добувати «шаблею в бусурманській землі собі хліба й сукна», просять про «вільний прихід і спокійне перебування в убогих маєтностях своїх, які шаблею в чужих землях набуваємо»⁷. Додатковим аргументом тут був і той незаперечний факт, що у зв'язку з набігами кримців і ногайців господарське життя на прикордонні не могло точитися у звичному для стабільного світу руслі й потребувало підживлення через зворотні напади. «Тут мешкаємо на пустині в землі царя кримського, ані орати, ані сіяти, тільки своєю шаблею хліба набуваючи, а за кров християнську здоров'я не шкодуючи», – писав у 1600 р. до короля козацький старший Кшиштоф Сарапович, пояснюючи все в барвах союзу проти «неприятеля Святого Хреста»⁸. Перераховуючи у 1623 р. свої «заслуги криваві» перед королем і державою в цілому, козаки не забули у першому ж пункті імпліцитно нагадати про важливість для них, крім усього, здобичництва («не тільки для своїх пожитків, на Запорозжі буваючи, наїжджали неприятеля коронного...»)⁹. А обґрун-

⁵ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. № 2654). – S. 770. В іншому листі за травень–червень 1621 р. король пише: «А як хочете нам і Речі Посполитій засвідчити свою відважну охоту, так і собі на славу і в нас на тому більшу ласку заробите» (Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. № 2654). – S. 776.

⁶ Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. № 2654). – S. 775. В іншому листі з 1621 р. (літо): «не тільки ласку нашу втратите, але й усю Річ Посполита проти себе обернете, і згубите ту, яка була про ваші мужність і перевагу слави» (Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. № 2654). – S. 780.

⁷ Документи українського козацтва... – С. 98, 111–113, 123.

⁸ Там само. – С. 107.

⁹ Drozdowski M. Religia i Kozacyzna... – S. 264.

товуючи в легації на сейм 1625 р. неминучість зачіпок з турками й татарами, козаки відверто зазначали: «А обмислити забажав би ваша милість, звідки б військо наше живність мало, якщо вже там, звідки ми живність мали, згідно з присягою ходити не можемо»¹⁰.

Дзеркально подібний підхід було застосовано через рік в інструкції козацькому посольству на сейм. При цьому козаки цілком сподівано ставили в пряму залежність виконання ними королівських служб – оборони переправ та постачання розвідувальної інформації – з можливістю задовольняти свої потреби шляхом здобичництва по той бік Степового Кордону: «Знаємо, що воля його королівської милості, нашого милостивого пана, полягає в тому, щоб була певна частина на Запорозжжі для охорони переправ від неприятеля та для повідомлення про нього відомостей до держав Коронних; тяжка справді для нас, здобичі нізвідки не зтягаючи і здебільшого не орючи в пустелях, але його королівська милість аби задумався звідки тим, які будуть на тій послузі Речі Посполитої, забезпечуватимуться живністю, порохами, оловом та іншими потребами?»¹¹. Інший варіант, який пропонували козаки, чудово розуміючи його нереалістичність для коронного скарбу, полягав у відповідному збільшенні платні, бо в протилежному випадку, як писав Самійло Кішка до Яна Замойського, «мусимо про себе старатися і на свої звиклі місця йти, як звиклість наша, промишляючи шаблею хліб і сукно в землі бусурманській»¹².

Аналогічно й донські козаки необхідність свого здобичництва коштом нападів на мусульманських сусідів розтлумачували Москві насамперед через потребу роздобувати поживу, а також чинити опір набігам татар, ногайців, азовців. Мотив, що через напади опонентів козаки «голі й босі», не можуть без відповіді «прогодуватися й одягнутися», – мав постійну прописку в колі аргументів, якими донці обґрунтовували свої зачіпки з турками, татарами, азовцями¹³. Також козаки активно використовували аргумент відплати за шкоди вчинені мусульманськими сусідами: «не стерпіли грубості турецьких людей, що азовці їм чинять багато шкоди і тісноту та з Азова приходили на їхні юрти з ногайськими людьми обманом, багатьох у них людей побили і багатьох забрали»¹⁴.

І в Москві, і у Варшаві добре розуміли неунікненість козацьких походів на турок, татар, ногайців як засобу задоволення матеріальних запитів козаків. Попри гнівну риторику, спрямовану на недопущення

¹⁰ Документи українського козацтва... – С. 256.

¹¹ Там само. – С. 291.

¹² Там само. – С. 123.

¹³ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 40. – Л. 225); Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Санкт-Петербург, 1898. – Т. XVIII. – С. 236–237.

¹⁴ РГАДА. – Ф. 89. – 1622 № 1. – Л. 77.

непідконтрольних козацьких військових операцій, попри практичні заходи з унеможливлення останніх, обидві добре давали собі раду в тому, що в основі непослуху козаків лежав інстинкт «прикрити свою нестачу та наготу», до всього, тісно ув'язаний з економічними інтересами різних прошарків прикордонного населення загалом. Відтак нотки прагматичного підходу еліт час від часу пробивалися крізь товщу тотальних заборон на свавільні виправи проти мусульманських сусідів. Гнівні вичитування Москвою донців за порушення вимог подеколи розбавлялися в царських грамотах на Дон показовими обмовками на кшталт, щоб козаки «з азовцями до тих пір, поки посланці наші Соловой Протасєв з товаришами з Царгорода до вас в юрти на Дон прийдуть, жили мирно і з ними не воювали»¹⁵.

У шляхетському дискурсі щодо вирішення козацької й турецько-татарської проблем елемент тверезого розуміння зумовленості козацьких походів самим стилем життя на Степовому Кордоні присутній ще виразніше. Усвідомлювалося, що козаки не можуть обійтися без здобичництва «на великій дорозі» та по інший бік Кордону. Нічим іншим не можна пояснити той факт, що загальні жорсткі заборони на морські походи на початку 1622 р. під час київської комісії були розбавлені обмовкою – до повернення посла з Порту¹⁶. І це тоді, коли Варшава особливо гостро потребувала втихомирення козаків задля того, щоб посольство К. Збараського зуміло укласти так необхідний мир із султаном. Козаки на чолі з П. Сагайдачним присягли «пильно стерегти, щоб ані жоден човен військовий на море виходити не мав, поки, дасть Бог великий посол його королівської милості від цісаря з Турок не повернеться»¹⁷.

Шляхта також розуміла, що коли повністю перекрити козацтву можливості «брати лупи» з турок, татар і ногайців, то воно оберне вже всі свої зусилля на спустошення шляхетських маєтностей, до чого й так було схильне і скарги на що не вигасали принаймні з 1580-х рр. Подібну загрозу вбачали також серед небезпек від ймовірної реалізації намірів Стамбула та Бахчисарая побудувати міцні замки в пониззі Дніпра, які б надійно загородили козакам виходи в море («боятися треба, щоб, як їм турецький цісар забудує прохід у Чорне море, в Польщу не обернулися, бо Україна їх швидко не зліквідує»; «коли б турки загородили їм виходи в Чорне море, щоб далі в Польщі ширитися не хотіли, дай Боже щоб Наливайка не хотіли воскресити, є між ними сила Москви і татар, які їм

¹⁵ РИБ. – Т. XVIII. – С. 66.

¹⁶ *Бедржицька А.* Звіт про роботу козацької комісії в Києві в січні 1632 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. ССLII. – С. 530.

¹⁷ Присяга П. Сагайдачного та його козаків королівським комісарам від 20 січня 1622 р. // Там само. – С. 531.

побудки дають»¹⁸). А відтак хоча ніколи не бракувало запальних закликів придушити «козацьку сваволлю» залізною рукою, але осмислені проекти вирішення козацької проблеми обов'язково враховували необхідність закласти в підмурівок рішень питання матеріального забезпечення Війська Запорозького¹⁹.

Ще краще шляхта усвідомлювала взаємозалежність набігів, ногайців і татар, з одного боку, і козацьких нападів на мусульманських сусідів – з іншого. На цьому Варшава постійно наголошувала, відбиваючись від звинувачень Туреччини та Криму у небажання погамувати козаків, а також від вимог звести козацтво взагалі. Теза про татарські спустошення як каталізатор зростання чисельності козаків належала до центральних аргументів річпосполитської дипломатії. «Вже давно укладено було б мир, погамовані буди б і козаки від учинення шкод в державі цісаря турецького, якби він не пускав татар до держави його королівської милості», – зазначалося в інструкції послу до Туреччини Х. Отвіновському²⁰. Татари «в держави наші входять, плюндрують, палять, спустошують, людей забирають, звідки й те походить, що люди убогші, у яких хліб і живність забирають, не можучи пожитися працею своїх рук, до розбійництва вдаються, і звідти ці купи козацькі збільшуються», – у такий спосіб мав двома роками раніше пояснювати причини зростання козацьких лав та активність козаків на суші й морі інший посол, Петро Ордга²¹. А посланець до Криму Кшиштоф Кельчовський у 1624 р. так само мусив тлумачити, що причиною всіх непорозумінь є «з тієї сторони татари, а з цієї козаки», слід погамувати і тих, і інших, але найперше татар, бо через часті татарські наїзди козаків прибуває, а королівське військо не може «знести їх з їхніх гнізд, з яких на море виходять»²². Подібними мотивами були просякнуті й королівські листи до султана, датовані 1647 р. (у зв'язку з нападами буджакців «козаків більше прибувати мусить, бо коли хлопу спалять помешкання, заберуть

¹⁸ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 325 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2632). – S. 19; № 325 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2632). – S. 34.

¹⁹ Див. хоча б: *Grabowski P.* Polska niżna albo osada polska. – Kraków, 1859; *Starowski S.* Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów petekopskich. – 1618; *Palczowski K.* O kozakach jeśli ich znosić czy nie dyskurs. – Kraków, 1618. Про проекти Й. Верещинського та С. Наливайка див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства... – С. 223–280.

²⁰ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 326 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2722). – S. 502.

²¹ Там же. – S. 467–468. Див. також схожі пояснення в інструкції П. Ордзі як послові до Скіндер-паші, 1617 (*Zbiór pamiętników o dawnej Polsce.* – Lwów, 1833. – S. 78).

²² Biblioteka PAN w Kórniku. – № 326 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2722). – S. 467.

живність і в убогість уведуть, до козацтва втікає і свого повернути хоче»²³).

Погамування козаків річпосполитська дипломатія всю дорогу ставила в пряму залежність від припинення кримськими татарами й ногайцями своїх набігів²⁴. Опоненти також не ухилялися від розгляду питання в такій площині, пропонуючи синхронні дії, спрямовані на вирішення питання²⁵. Інша справа, що жодна зі сторін принципово не була здатна забезпечити реалізацію зобов'язань і добре усвідомлювала утопічність подібних пропозицій. Крім того, намагаючись придушити в зародку саму ідею побудови фортець у пониззі Дніпра, Варшава також використовувала жупел провокації мусульманською стороною козацьких виправ. Згідно з інструкцією, в 1627 р. посланець на переговори з турками Б. Вітковський мав перекласти вину за активізацію козацьких морських походів на заходи капудан-паші, який вирушив на будівництво прикордонних замків. Звістка про такі наміри буцім «викликала великі заворушення не тільки серед козаків, але й серед всіх українних людей... які волюють голови покласти, ніж таке будівництво допустити... й не ми, а паша, його милість, стане причиною, якщо свій задум доведе до кінця... бо ж і козаки, почувши про це, своїх старших, призначених королем, не хочуть слухати і про Дніпрову експедицію думають»²⁶.

* * *

Інші фундаментальні аргументи для пояснення своїх конфронтацій з мусульманськими сусідами козацтво брало з конфесійної царини. З часом свої наступальні й оборонні заходи проти конкурентів по той бік Степового Кордону козаки почали зображувати в барвах протистояння з «неприятелями Святого Хреста», «бусурманами», «поганинами». Яким тут було співвідношення реальних світоглядних установок козаків і риторики, уживаної з огляду на роль релігійних аргументів в тогочасному конфесіоналізованому світі?

Розпочати варто з того, що лише на зламі XVI–XVII ст. козаки потрапили в центр уваги спершу як об'єкт інтересів на релігійному полі з боку православного блоку, а згодом і як самостійний суб'єкт релігійних змагань. А прагнення української православної верхівки перетворити козаків на нову «оздобу» українського православ'я вилилося в

²³ Biblioteka Jagiełłowska. – № 49 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 721). – S. 253.

²⁴ *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie... – S. 81, 103, 120–121, 134–135, 177, 193, 199, 204.

²⁵ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 326 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2722). – S. 461; № 1051 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 21986). – S. 359; Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 329.

²⁶ Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 310–311.

потужні інтелектуальні впливи, під зорею яких козацтво за влучним висловом С. Плохія²⁷, «швидко пристосувало та перетворило православ'я на повстанську віру, але ще більшою мірою трансформувало та змінило себе». Однак вже задовго до всього цього різні еліти цілеспрямовано вкидали в різні козацькі середовища ідею релігійного Кордону. Зацікавлені в козацькій зброї та в лояльності козаків узагалі Москва і Варшава послідовно намагалися заручитися підтримкою своїх планів за допомогою гасел війни з ворогами християнства. У випадку з українськими козаками додаткові спонуки час від часу струмували ще й від інших чинників – з апостольської столиці, Австрії, дунайських князівств, Швеції. Хронологічно першим з відомих на сьогодні документів, коли в козацькі голови вміщували ціннісну установку на те, що звичні для козаків змагання з турками й татарами насправді є боротьбою з невірними, слугує лист Кшиштофа Зборовського від 1583 р., де шляхтич запевняє, що охоче піде з козаками на «неприятеля Святого Христа»²⁸. Не буде, однак, перебільшенням припустити, що подібні речі у Війську Запорозькому чули й раніше, оскільки постійно мали справу з антитурецькими й антитатарськими планами еліт. У подальшому апелювання до релігійного чинника як до засобу мобілізації козацтва на війни з «поганинами», «бусурманами» набуває постійного характеру. Особливо активно ідею прощтовхували, коли козаки з тактичних міркувань витримували паузу й не відгукувалися на заклики воювати з «невірними», як то в 1620–1621 рр. Тоді з Варшави лунали й обіцянки розв'язати наболіле для козацтва питання зі «старожитною релігією грецькою», навіть запевнялося, що «досі ніхто вас в релігії та вірі вашій до іншої не змушував, так і ми про це не мислимо, щоб між вами яку переміну чинити хотіли»²⁹.

Важливо, що для більшого ефекту Варшава поєднувала релігійні барви із закликами до козаків засвідчити свою відданість королю, а також маніпулювала проблемою станових вимог Війська Запорозького. Агітуючи напередодні Хотинської війни «іти на цісаря турецького вогнем і мечем», вона водночас апелювала до пошуку козацтвом військової доблесті й слави, нагадувала про козацький обов'язок зробити те, що належить вірним підданим короля Речі Посполитої, а «бусурмани» мусять пізнати смак козацької шаблі. Іншими словами, Варшава одночасно тиснула і на релігійність, і на лицарську свідомість. Гранично чітко така позиція виписана в королівському листі за травень 1621 р., у якому містилися вимоги, щоб козаки «застосовували свою охоту й муж-

²⁷ *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2005. – С. 434.

²⁸ *Документи українського козацтва...* – С. 48.

²⁹ *Biblioteka PAN w Kórniku.* – № 330 (*Biblioteka Narodowa.* – Oddział mikrofilmów. – Mf. № 2654). – S. 774.

ність до волі нашої і теперішньої потреби Речі Посполитої як правдивим християнам і людям лицарським, і вірним підданам належить»³⁰. За потреби козакам нагадували колишні заслуги, як це зробив, скажімо, С. Конєцпольський у листі до Війська Запорозького від 5 листопада 1637 р., наголошуючи, що вони «завжди охоче ставали проти неприятеля Святого Хреста, щасливо громили, на ласку його королівської милості і славу собі заробляли»³¹.

Від 1580 рр. знайома була українському козацтву також ідея християнської ліги проти «бусурман». Події 1584–1585 рр., а особливо 1593–1596 рр., коли козаки взяли участь в антимусульманських заходах австрійського імператора та придунайських володарів, наочно демонстрували всьому козацькому товариству, яку значну роль відігравав релігійний кордон у протистоянні європейських держав з мусульманськими сусідами, вмонтовували козаків у це протистояння. Адресована Війську Запорозькому риторика папи Климента VIII прислужитися уявній Християнській Республіці «проти спільних ворогів нашої віри», поєднуючись із визнанням козаків людьми війни³², надсиленням на Січ прапора та участю козаків у реальних військових діях, не могла не стимулювати формуванню у середовищі українського козацтва відповідних ціннісних установок.

Козаки виявилися добрими учнями річпосполитських еліт і надзвичайно швидко почали оперувати релігійним аргументом, протиставляючи «бусурманів», «народу християнському» і називаючи мусульманських сусідів ворогами Святого Хреста. Уже в 1589 р. у листі до коронного гетьмана Яна Замойського вони вживають стосовно татар і ногайців поняття «неприятель Святого Хреста» і пишуть, що пішли «за тим неприятелем бусурманином, бажаючи з ним життя на смерть помінати за народ християнський»³³. Відтоді козаки послідовно подавали власні конфронтації з мусульманськими сусідами в барвах боротьби проти «поганинів», «бусурманів» за «люди християнський», «чинячи повинність стосовно народу християнського», понад те вписували в контекст загального християнсько-мусульманського протистояння. Приміром, С. Наливайко пишучи про участь козаків у антимусульманських заходах, здійснених під егідою Рудольфа II, зазначав, що «були на послугах всього християнства»³⁴. Відповідна релігійна лексика, що показово, ходила навіть у внутрішньому листуванні. Так, у липні 1637 р. випищики бажали реєстровцям «звитяги над кожним неприятелем Святого Хреста»³⁵.

³⁰ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330. – S. 660.

³¹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego – S. 428.

³² Документи українського козацтва... – С. 64–65.

³³ Там само. – С. 22.

³⁴ Там само. – С. 83.

³⁵ Там само. – С. 411.

Про доволі раннє й міцне вкорінення в козацькому середовищі уявлень про конфесійний вимір конфліктів з турками, татарами, ногайцями свідчить широке використання козаками концепту християнсько-мусульманського протистояння для аналогій. Козацтво прикладає до ворожих дій проти себе з боку різних християнських суб'єктів тавро «бусурманських злодійств». Уже Кшиштоф Косинський подає в таких барвах відомий конфлікт козаків з переяславськими міщанами 1592 р.: «У той же час і цей шпиталь нашій, наданий вашою королівською милістю і Річчю Посполитою, монастир Трахтеримирівський дім Божий молитовний зруйнували, забрали давні надані скарби й образи, і це чинили не як християнські люди, але як погани і бусурмани, мертвих з гробів викопували ці безбожні переяславці»³⁶. Тим паче з діями «неприятелів Святого Хреста» козаки порівнюють каральні заходи Варшави. «Староста тербовлянський... з його милістю паном воєводою волинським погано й непристойно спонукав українних старост як неприятель Святого Хреста здобували нас у Трипіллі», – скаржився королю К. Косинський³⁷. Матвій Шаула дорікав князям Ружинським, що «нехай би міць свою і силу обернули супроти неприятеля Святого Хреста, ніж проти нас, своїх слуг і людей лицарських»³⁸. А за словами Дмитра Гуні (1638) польний гетьман М. Потоцький «з усім своїм військом, певно бажаючи нас винищити до останнього, розпустивши свої чати, які знущаються над невинною кров'ю християнською гірше аніж який неприятель Святого Хреста»³⁹.

Тісно пов'язаним з ідеєю священної війни з поганинами був для козацтва аргумент визволення християнських невільників. Українські козаки увиразнювали свою місію визволителів бранців-християн, використовували цей чинник практично по всій глибині свої стосунків з Варшавою. Насамперед за допомогою нього вони пояснювали мотиви свого здобичництва на морі й Степовому Кордоні, а також, що цікаво, навіть причини військово-політичних контактів з Кримом та Московією. Так, наприклад, старший Дмитро Барабаш (1617), обґрунтовуючи в листі до короля намір козаків піти в похід до Перекопу, писав, що мали йти «почасти для погамування їх, бо з такою великою потугою землі вашої королівської милості пустошать, почасти для звільнення з неволі народу християнського»⁴⁰. Аналогічний невільничий дискурс присутній і в козацькому листі до сейму від 1623 р. («для визволення з ласки Божої, як то часто траплялося, в'язнів з тяжкої неволі») ⁴¹. До «визволительсь-

³⁶ Документи українського козацтва... – С. 59–60.

³⁷ Там само. – С. 59.

³⁸ Там само. – С. 94.

³⁹ Там само. – С. 439.

⁴⁰ Там само. – С. 171.

⁴¹ Там само. – С. 240.

кої» риторики козаки вдалися у знаменитій протестації з приводу релігійної справи 1610 року. Узasadнюючи свій курс на захист православної віри, вони у першу чергу наголошували на тому, що «з давних часов против народов поганським за правну віру християнську ставлячись, з неволів неприятельських, от поган турков і татаров на кожdie часи барзо немало здоровье и горла свои кладучи, народу хрестіянского висвобождають»⁴². Врешті, пояснюючи королівським комісарам після повстання 1625 р. логіку укладення військового союзу з Магмет- і Шагін-Гіреями, козацька верхівка робила наголос якраз на проблемі християнського полону. Шагіну-Гіреєві «цнотливо услужили в його потребі», бо він нібито відпустив не тільки козаків, які без жодної задньої думки прибилися з моря до кримського берега, а й «одіслав їх до нас з усім християнством, скільки його на той час відгромили (ці козаки. – *Авт.*), показуючи милість супроти Корони Польської»⁴³.

Перегадом аргумент визволення бранців був використаний для обгрунтування дипломатичних контактів з Московією – двох посольств до царя 1625 р., а також підтримки московської місії авантюриста Олександра Ахії. Українські козаки мотивували свої дії тим, що «як і Запорожжя почалося, за відбиття полонів, забраних до неволі в поганські руки, московські царі звикли нагороджувати»⁴⁴. Однак під час тієї ж таки комісії 1625 р. аргумент бранців-християн вже не використовувався. Тоді козаки покликалися лише на давню традицію царської платні⁴⁵.

І Москва, і Варшава за потреби охоче нагадували козакам про їхню функцію визволення невільників. Обидві робили це для стимулювання тих дозованих козацьких заходів проти мусульманських сусідів, яких час від часу потребували. Перша вдавалася до відповідної риторики, закликаючи донців перешкоджати нападам на свої «україни»⁴⁶, Річ Посполита – втягуючи українських козаків у наступальні операції королівського війська, як то напередодні Хотинської війни, коли в комплексі спонук знайшлося місце й «визволительській» («велику б були й самі собі у справі лицарській славу вчинили і так багато душ християнських, забраних у поганську неволю, у поганства б відібрали»⁴⁷). Подібна тактика Москви та Варшави ще більше зміцнювала в козацьких головах позиції «невільничого аргументу», надаючи йому параметрів універсального засобу для обгрунтування здобичництва на півдні.

⁴² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1865. – Т. 2. – С. 59.

⁴³ Там же. – С. 269.

⁴⁴ Там же. – С. 292.

⁴⁵ Там же. – С. 269.

⁴⁶ РИБ. – Т. XVIII. – С. 357.

⁴⁷ Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2654. – S. 777.

Інтерпретуючи релігійну риторичу козаків, слід обов'язково взяти до уваги два ключові чинники. Першим з них є брак козацьких апеляцій до релігійного фактора в XV–XVI ст., що було аналогом ситуації, яка спостерігається в середовищі традиційної еліти, звідки тоді не струмувало конфесійно забарвлених гасел. Поява відповідної риторики у середовищі Війська Запорозького фіксується лише після конфесіоналізації європейського простору та суміжних теренів, яка накрила і Річ Посполиту. Другий чинник пов'язаний із позаконфротаційними контактами козаків та мусульманських сусідів, у повсякденні рясно пересипаними пригніченням ролі релігійних відмінностей. Чого варте бодай проживання ногайців без зміни віросповідання на територіях, контрольованих Військом Донським та запорожцями, поява у першій половині XVII ст. таких категорій населення цих військ, як «донські татари» і «запорозькі татари»⁴⁸. Детальніше про ці практики буде сказано в наступному розділі, але факт їхньої наявності однозначно свідчить про великою мірою утилітарне ставлення козаків до повсюдного використання релігійної риторики.

Насправді Верхівка Війська Запорозького прийняла правила гри, притаманні тогочасним елітам, увійти до складу яких так прагнула. Вона активно вдалася до обґрунтування своїх здобичницьких походів на південь конфесійною риторикою, бо та почала сприйматися як важливий легітимізатор війн та військових конфліктів. Козацтву ж вона додавала аргументів у змаганнях за станові права і привілеї. Іншими словами, козаки в ідеологічному плані чинили так, як того потребували обставини, а між риторикою і практиками була чимала відстань.

Про незначну роль релігійного чинника у розкручуванні маховика протистояння на Степовому Кордоні свідчить і типологічна подібність ставлення українських козаків до мусульманських сусідів і християнської Московії. Неупереджений погляд на козацькі здобичницькі практики відтінює виразний перегук у цій царині: напади на московських послів, московське прикордоння й глибші райони краю, християнський ясир з Московії з метою торгівлі й використання як підневільної робочої сили, водночас готовність до військової служби правителям на умовах тимчасового військового підданства, міграція в обидва кінці тощо. Упродовж XVI – першої половини XVII ст. українські козаки неодноразово ходили в походи на Московію разом з татарами і ногайцями, демонструючи в такий спосіб, що чинник одновірності не відігравав для них вирішальної ролі й поступався здобичницьким інтересам. Уже в 1515 р. козаки на чолі з черкаським і канівським старостою О. Дашковичем здійснили разом із союзниками-татами напад на Сіверщину,

⁴⁸ *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи... – С. 415–418.

а в 1521 р. відбули похід на Москву⁴⁹. Влітку ж 1625 р. 800 запорожців долучилися до калги Шагін-Гірея, який готував похід (так зрештою і не здійснений) на Московщину⁵⁰. У 1643–1644 рр. козаки вдаються до спільних з татарами нападів на московське прикордоння, що викликало в Москві величезне занепокоєння, і вона змушена була порушити перед Варшавою питання про «черкаське злодійство»⁵¹.

Українські козаки «засвітилися» як активні здобувачі християнського ясиру з Московії. Є усі підстави стверджувати, що принаймні в першій половині XVII ст. вони були включені в систему відносин, зав'язаних на полоні з московських земель. Як незмінні учасники війн Речі Посполитої з Москвою на боці короля, козаки нарівні з іншими вояками не втрачали нагоди не тільки пожитися матеріальними цінностями, а й захопити полонених. Під час свого знаменитого рейду до Москви 1618 р. гетьман Петро Сагайдачний активно брав у полон московитів. До королівського табору під Тушиним разом із козацьким військом йшли «більша половина руських людей полонеників, мужиків і хлопців, і жінок, і дівок»⁵². Козацькі загони, які пустошили тоді територію Московщини, також не цуралися полонення московитів, як то ватага полковника Якова Шиша в Углицькому уїзді⁵³. А повертаючись назад, вояки П. Сагайдачного полонили багатьох мешканців Калуги⁵⁴. Про величезну кількість бранців, захоплених козаками в 1618 р., можна судити бодай з того факту, що, за повідомленням запорожців, які перейшли на царську службу, згодом гетьман відпустив на волю понад 2000 чол⁵⁵. Проте пощастило не всім – «інший полон з собою повели, а скільки того полону з собою повели, того не відають»⁵⁶.

Ситуація повторилася під час Смоленської війни. Козаки охоче й без жодних застережень брали в полон мешканців територій, на яких гуляла війна, й виводили бранців в Україну. Тільки з Білгорода козаки в

⁴⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625. – С. 92.

⁵⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – Москва, 1954. – Т. 1. – С. 57.

⁵¹ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Москва, 1995. – Вып. 1. – С. 56–58.

⁵² Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / Упор. Л. Войтович, Л. Заборовський. – С. 185.

⁵³ Там само. – С. 188.

⁵⁴ Там само. – С. 240.

⁵⁵ Опарина Т. Украинские казаки в России в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевский против Леонтия Плещеева // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003. – Випуск 3. – С. 27.

⁵⁶ Документи російських архівів. – С. 197.

1633 р. переправили в Україну 483 особи, а в 1634 р. – 62⁵⁷. Частину білгородців вони по дорозі відпустили, подібно до того, як це свого часу зробив П. Сагайдачний. Решту привели до себе в лівобережні міста – Лубни, Лохвицю, Голову, Миргород, Варву тощо. Частина полонених опинилися на Правобережжі⁵⁸.

Бранці з Московії могли подовгу перебувати в козацькому полоні. Приміром, Василь Дмитрієв з Коломни був захоплений в 1618 р. і п'ять років відбув у якогось козака в Баришівці⁵⁹. Артемії Попов із Зубцівського уїзду – 6 років у черкаського козака, допоки той не відпустив його на волю⁶⁰. Шестирічний «стаж» полону в Трилісах мав захоплений тоді ж Єрофей Іванов із Шацького уїзду⁶¹. Потап Трофимов відбув 8 років, Василь Оляб'єв – 10⁶². Онисим Іванов з Великолуцького уїзду прислугував відомому козацькому полковнику Пирському теж 10 років, аналогічний термін пробув у Черкасах Борис Семенов⁶³. Єльчанина Івана Федорова утримували в Переяславі 18 років⁶⁴. Подібні приклади можна множити далі. За спробу втечі козаки суворо карали. Осколянин Петро Михайлов, пробувши в полоні в козака Федора Волошенина 15 років, спробував утекти, але був упійманий і наступні 5 років провів у кайданах⁶⁵.

Тривале перебування московитів у козацькому полоні відбивало загальну річпосполитську практику, базовану на тому факті, що Деулінське перемир'я 1619 р. не передбачало масового обміну полонем. Мова йшла лише про окремих знатних бранців⁶⁶. Довгих 14 років полонеників можна було утримувати без жодних зовнішньополітичних ускладнень, чим козаки, та й не тільки вони, вигідно користувалися. Натомість Полянський мир уже містив пункт про широкий обмін полоненими. У вересні ж 1634 р. московський цар видав указ про вільне повернення невільників до Речі Посполитої, а в другій половині 1635 р. король дозволив мешканцям Московської держави розшукувати полонених ро-

⁵⁷ Папков А. И. Порубежье Российского государства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.). – Белгород, 2004. – С. 169–171.

⁵⁸ Там же. – С. 171.

⁵⁹ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 10. – Л. 278.

⁶⁰ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 12. – Л. 250.

⁶¹ Там же. – Л. 125.

⁶² Там же. – Л. 4, 169.

⁶³ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 8. – Л. 32; Приказной стол. – Стб. 24. – Л. 212.

⁶⁴ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 93. – Л. 414.

⁶⁵ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Белгородский стол. – Стб. 11. – Л. 355.

⁶⁶ Biblioteka Czarotyjskich. – № 110. – S. 797–812.

дичів на підлеглий йому території⁶⁷. Проте фактичний бік замирення, як завжди, значно відрізнявся від норми договору. Повернення полонених в обох державах обтяжувалося різноманітними чинниками. Смолянин Іван Кожин, який потрапив до полону в 1633 р., і вийшов з нього аж у 1641 р. бідкався, що «волосся скинув і зробив собі хохол, бо рускім людям полонеником в государеву сторону польською і литовською землею не пройти до государевих міст жодним способом, польські і литовські люди рускіх полонеників в государеву сторону не пропускають і тримають в неволі»⁶⁸.

Врешті, українські козаки брали московитів у полон і під час своїх численних нападів на московське прикордоння, московські польові сторожі, на послів та гінців, які курсували Полем з Москви до Туреччини та Криму й навпаки, на промисловиків, що варили сіль на Тору, тощо⁶⁹.

Подібний перегук буденних практик українських козаків на московському й турецько-татарсько-ногайському напрямках однозначно свідчить про те, що конфесійний чинник не відігравав самодостатньої ролі у виробленні козацьких стратегій стосовно сусідів. Одновірна Московія й мусульманські сусіди опинилися під тиском однотипних дій з боку козацтва. А відтак у головах українських козаків релігійний кордон явно не набув всеохопного значення й не перетворив мусульманських сусідів на непримиренних противників.

II.2. Степове здобичництво як соціальний феномен

Чи не найкращим показником відсутності неперехідних бар'єрів між опонентами у змаганнях за степовий простір є феномен реального степового здобичництва, притаманний як українським козакам, так і кримським татарам та ногайцям. Уже в XVI ст. склався своєрідний порядок почергового перебування на берегах Дніпра нижче його порогів: з весни до осені – українські козаки, з осені до весни – «перекопські татари», пізніше – «кримські чабани» і ногайці. Уперше це посвідчив литовський урядовець Венцлав Миколайович (Михалон Литвин) у 1553 р., під час перепису в пониззі Дніпра стад, що належали турецько-

⁶⁷ Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – Київ, 2006. – С. 136; Панков А. И. Порубежье Российского государства... – С. 172–173.

⁶⁸ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Владимирский стол. – Стб. 77. – Л. 78–79.

⁶⁹ Докладно про грабiжництво українських козаків на московському прикордонні та у східній частині Поля загалом див.: Панков А. И. Порубежье Российского государства... – С. 88–108; 133–140, 143–141, 176–195. Випадки захоплення полону (Там же. – С. 134–135, 138, 179–185, 191).

кримським підданам: «Наскільки наш Бористен небезпечний для перекопських [татар] улітку, настільки зручний узимку, адже, коли припиняється судноплавство, вони спокійно пасуть свої стада [...] на островах і верболозах цієї ріки»⁷⁰. Його пізніший сучасник, Мартін Броневський, доповнив: «...татари ці дуже бояться наших низових козаків [...], а також тих стрільців, які влітку і восени плавають по Бористену і чинять раптові й потужні напади. Однак [...], коли Бористен вкривається кригою, вони звичайно лишаються [тут] на зимове кочування»⁷¹. Татарам і туркам козаки «шкоди немалі чинять ... і в полях немало здобичі забирають, тож уже не наважуються турки ані татари так далеко в полях овець та худобу перед ними пасти, як раніше пасли, обабіч Дніпра на двісті миль», – писав хроніст Мартін Бельський наприкінці XVI ст.⁷²

На зиму більшість козаків розходилася по обжитих районах Наддніпрянщини, до своїх родин, а навесні рушала за пороги Дніпра. Запорожжя довго лишалося територією, не вповні опанованою українською людністю. Сім'ї козаків жили в городовій Україні, а на Низ ішли тільки чоловіки для ризикованого козакування. Так склався звичай недопущення жінок на Запорожжя, точніше – уникання сімейного трибу життя. Адже дружина, діти, власність, спадщина, податки, повинності, підданство пов'язували чоловіка з державною регуляцією, як і спонукали до осілого життя; цього уникала частина козаків. Початкове значення тюркського слова «козак», зафіксоване в XIV ст., – «парубок, ще не одружений молодик, юнак», нікому не підвладний одинак, вільний, не обмежений суспільними обов'язками⁷³, – зберігалось на Запорожжі до останніх десятиліть XVIII ст.

Попервах українські козаки й тюркські кочовики займали різні екологічні ніші: запорожці – береги Дніпра нижче порогів і середню течію П. Бугу, ногайці ж і «кримські чабани» – решту степу. Тож і сутички між ними зрідка мали характер боротьби за територію. Недоречно навіть ставити питання про якусь охорону кордонів першими від других і навпаки, адже власне кордонів тоді не існувало в принципі. Джерела промовляють про напускну «легковажність» запорожців до захисту свого життя та майна. Як зауважив близько 1740 р. С. І. Мишецький, «навколо своєї Січи жодних форпостів і роз'їздів для вистежування ворога в них не буває, і хоча татари їм багато пакості чинять

⁷⁰ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В. И. Матузовой; отв. ред. А. Л. Хорошкевич. – Москва. 1994. – С. 22, 99.

⁷¹ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1867. – Т. 6. С. 338.

⁷² Kronika Marcina Bielskiego. T. 3 (Księga 6 wraz z kontynuacją). – Sanok, 1856. – S. 1358.

⁷³ Гаркавец А. Н. Codex Cumanicus. – Алматы, 2015. – С. 35–36.

відганянням коней та іншої худоби, це вони ні в що не ставлять, розмірковуючи [...], що і вони в татар також можуть повсякчас свій реванш відшукати»⁷⁴. М. С. Грушевський вдало визначив це взаємне «відшукування реваншу» як «пограничний спорт: хто кого – татари наших, чи наші татар [...]». Як для тих, так і для других се було так само питання чести», «як і зовсім реального заробітку» – «доходу з бутинків», тобто «диких місць», причому оподаткованого прикордонною адміністрацією⁷⁵.

У кримськотатарській мові існували окремі слова на позначення різних видів організованих насильницьких дій: *ільгар* – наїзд або набіг, *чапул* – більший за числом учасників і наслідками напад, *юруш* – воєнний похід⁷⁶, себто державний захід, проваджений на основі обов'язкової мобілізації, офіційного рангування військових та інших ієрархій, вмотивований релігійно-правовими і політико-ідеологічними чинниками. *Ільгар* і *чапул* ініціювали особи, не наділені державними рангами і повноваженнями. У туркменів *чапаул* був пов'язаний з помстою, покаранням кривдника, утім мав певні межі, регульовані *адатом* – звичаєвим правом. Коли потерпілі від *чапаулу* вважали, що нападники перейшли дозволені межі або сприймали їх за людей, нижчих за статусом, отже неправоздатних щодо таких дій, то, згідно з *адатом*, могли нападати у відповідь, причому в більш брутальний спосіб; тоді «чапаул міг набувати [...] крайніх форм»⁷⁷. Напади, що порушували норми *адату*, вважали за *калтаман*, а його учасників – злочинцями⁷⁸. Більшості тюркомовних кочовиків відоме поняття *баримта* або *баранта*, під яким розуміли морально виправдані напад і насильство⁷⁹. Цьому протиставляли дії відвертих розбійників – *қарақчи*⁸⁰.

Приватне насильство, що, в категоріях сучасного правознавства витлумачується як порушення монополії держави на юридично внормоване застосування сили, на степовому порубіжжі, не охопленому регу-

⁷⁴ [Мьшецкий С. И.] О казаках запорожских... // РГАДА. – Ф. 119. – Оп. 132. – Портф. 2. – Л. 23.

⁷⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – Київ, 1995. – С. 57.

⁷⁶ Халим Гирай-султан. Розовый куст ханов, или история Крыма / Транскрипция, перевод переложения А. Ильми, составление приложений и пояснения К. Усеинова. Под общей ред. Н. С. Сейтягьяева. – Симферополь, 2008. – С. 166.

⁷⁷ Ботяков Ю. М. Аламан. Социально-экономические аспекты института набега у туркмен (середина XIX – первая половина XX века). – Санкт-Петербург, 2002. – С. 93–95, 103, 116.

⁷⁸ Там же. – С. 113.

⁷⁹ Мартин В. Барымта: обычай в глазах кочевников, преступление в глазах империи // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология / Сост. Пол В. Верт и др. – Москва, 2005. – С. 363–373.

⁸⁰ Юдин В. П. К этимологии этнонима казах (қазақ) // Центральная Азия в XIV–XVIII вв. глазами востоковеда. – Алматы, 2001. – С. 150.

лярним державним контролем, мало свої регулятори, норми і антинорми. Для цих регуляторів був чинний старозаповітний принцип: «око за око...», в термінології субстантивістської антропології – *реципрокації*, тобто відносини взаємності. Цей принцип добре простежується в листі кримського намісника Кубані Бахти-Гірея азовському воеводі від 2 листопада 1700 р.: «Єдисанці побрали *баранту* в козаків ваших черкаських (донських з Черкаського городка. – Авт.), а вони, козаки, в нас *юрти розорили*, а їм, козакам, у нас *баранти* взяти не доведеться, бо єдисанці не наші й живуть вони від нас осібно. А коли хочете з нами дружньо жити [...], *що вашого в нас є, і ми вам те по душі* (тобто чесно. – Авт.) *оддамо, а що нашого у вас є, ви нам по душі оддайте*. Ми вашим душам віримо, тож і ви нашим душам також вірте»⁸¹.

Розгляд традиційного степового здобичництва (наїзництва) як бандитизму, тобто замаху на життя і власність людини, не вловлює специфіку цього явища. Далекий від його розуміння і національний наратив, що наділяє козаків протилежними рисами – оборонців рідної землі, носіїв демократичних засад і ринкової економіки, адресуючи при цьому уявлення про бандитизм абстрактним «татарам». Назагал, це є модернізацією уявлень про минуле, його прилаштуванням під політико-ідеологічні потреби сучасності. Без розуміння реципрокації та її *престижотворчого сенсу* весь комплекс зв'язків і відносин населення степового порубіжжя постає розбійницьким хаосом. Рисами хаотичної анархії наділяв запорожців та їхніх кочових сусідів С. І. Мишецький, те саме чинив Г. Ф. Міллер, готуючи маніфест Катерини II про ліквідацію Січі в 1775 р.⁸² Однак степове здобичництво відрізнялося від бандитизму саме тим, що ґрунтувалося на міжособовій реципрокності, тоді як бандит дбав лише про матеріальний зиск і часто включався в систему знеособленого ринку. Коли престижотворча функція здобичництва розмивалася, воно вироджувалося в бандитизм, що мав заволодіння матеріальними цінностями за самоцілю. Це зауважив адигський письменник Хан-Гірей у 1840-х роках щодо Північного Кавказу: «Наїзництво колишніх черкесів у наші часи перетворилося на розбійництво. Втім між цими видами *величезна моральна різниця*. Наїзництво почервоніло б [з сорому] від думки вкрасти в сусіда коня, зрадити своєму слову; його ціль була – слава, відвага; а теперішнє розбійництво, мов повія, не знає й тіні сорому; його ціль – здирництво»⁸³.

⁸¹ Степове порубіжжя XVII – поч. XVIII ст. у документах Державного архіву Воронізької області РФ / Упор. В. Грибовський. – Київ, 2016. – С. 41.

⁸² *Грибовский В. В.* Г. Ф. Миллер и Запорожская Сечь: о роли личности историка в истории // Cogito. Альманах истории идей. – Вып. 6: Foundation. – Ростов-на-Дону, 2015. – С. 311–337.

⁸³ *Хан-Гирей.* Черкесские предания. Избранные произведения. – Нальчик: «Эльбрус», 1989. – С. 197.

Реципрокації ґрунтувалися на обміні аналогічними діями чи предметами з певним додатком; саме цей додаток і визначав «славу» додавача, оприявнював його більші можливості й авторитет. «Не в усіх випадках, але в більшості передача багатств становить вираз *зверхності того, хто дає, над тим, хто приймає*», – так писав Б. Малиновський про комплекс *кула* в Меланезії⁸⁴. Його сенс – у дарообміні символічними предметами; дарунок – обов’язковий для прийняття, як і обов’язкове віддарювання; установлення еквіваленту покладається на того, хто має віддячити зворотнім дарунком. Міра ж цієї віддяки визначає статуси учасників обміну: «Той, хто віддає, і той, хто приймає [...] прагнуть того, щоби дар був щедрим. Тут є суттєвим ще й те, що людина, котра чесна і щедра в обмінних угодах *кула*, збирає більше багатств, ніж скнара», – резюмував Б. Малиновський⁸⁵. Тож власне так установлюються соціальні зв’язки й початки рангування там, де не існувало держав, або на маргінесі державних просторів. Позаконномічний примус тут радше становив виняток, ніж норму⁸⁶. На неохопленому державною регуляцією українському степовому порубіжжі простежуються ті самі риси: обмін послугами, дарунками, грабунками, вбивствами + «додаток»; ситуативне визнання зверхності «додавача» визначало соціальну рівновагу та її гнучку динаміку в межах реципрокної системи.

На відміну від війни як державно-політичного явища, степове здобичництво перебувало в паралельній площині стосовно держави і політики, хоча часто перемижувалося з ними і давало початковий імпульс для політичних дій. У туркменів чоловіча молодь збиралася в сезонні гурти *aq-öylü* («білоюртові») на порубіжжі свого «племені» й провадила власну, «малу війну» з сусідами. Причому цю «війну» не вважали за справжню. «Плем’я» за неї не відповідало, якщо тільки *aq-öylü* не порушували адати⁸⁷. У XVI ст. кримські хани теж відмовлялися відповідати за набіги своїх підданців на північних сусідів, говорячи, що їх учинила «молодь»⁸⁸. Приписуване запорозькому кошовому отаманові Іванові Сірку ставлення до війни як до «жарту» або «іграшки»⁸⁹ в цьому контексті теж має бути витлумачене як діяльність у межах реципрокної системи координат, до певної міри позбавленої державно-ідеологічних мотивів. Прикметний і авторитет І. Сірка серед кочових сусідів, роль

⁸⁴ Малиновский Бр. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / Пер. с англ. – Москва, 2004. – С. 184–185.

⁸⁵ Там же. – С. 113.

⁸⁶ Там же. – С. 119.

⁸⁷ Ботяков Ю. М. Аламан. Социально-экономические аспекты института набега... – С. 62–63.

⁸⁸ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упор. та пер. о. Ю. Мицик. Вид. 2-ге. – Київ, 2009. – С. 368.

⁸⁹ История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конискаго, архиепископа белоруссаго. – Київ, 1991 (Репринт 1846 р.). – С. 173.

кошового як третейського судді серед них, їхнє промовляння: «як Сірко скаже, так тому й бути»⁹⁰. Звісно, судити можна було лише за правилами, чинними як у запорожців, так і в кримських татар і ногайців, – причому на основі неписаного місцевого звичаю, а не писаного закону дотичних до степу держав. Спільними для всього степового населення були механізми формування «слави» (престижу, авторитету), де було місце і грабунку, і дарунку, і взаємним послугам, і помсті. На українському степовому порубіжжі – терені, не охопленому державною регуляцією, – не існувало інших засад формування й підтримування ієрархій, крім реципрокних.

Промовистий приклад дії реципрокних механізмів показує організація набігу в туркменів: батир, отримавши звістку про караван або безпечні для здобичницького рейду місцевості, ставив біля своєї кибитки списа з навішеною на нього ганчіркою. По аулах роз'їжджали довірені особи батира, розголошуючи про ініційований ним *аламан* (будь-який добровільний захід: набіг, полювання, участь купця в каравані й т. і.); тоді всякий, *хто бажав*, втикав свій спис поруч батирівого списа з ганчіркою; коли набиралася достатня кількість охочих, оголошували місце збору. Керівник набігу під час його проведення мав необмежену владу над життям і майном його учасників, але одразу після розділу здобичі її втрачав. Обов'язковою умовою набігу була участь у ньому представників *різних родових груп*, навіть народів. Розділ (дуван) здобичі був рівним і не залежав від величини внеску конкретного члена у справу; ватажок міг отримати більше, коли учасники набігу добровільно зголошувалися дати йому частину своєї міри, на знак поваги, а могли не дати. Здобута в таких виправах «слава» ватажка не лише дозволяла йому й далі збирати здобичницькі гурти, але й могла бути конвертована в отримання ним публічної влади, вивищення його особистої ієрархічної позиції, як і його сім'ї, родової групи тощо⁹¹. Ватажок міг дати кожному членові групи більше, ніж кожний член групи йому поокремо.

Сезонні зібрання українських козаків за порогами Дніпра відбувались на схожих засадах. Г. Левассер де Боплан засвідчив зосередження охочих перед порогами, де вони проводили Раду (Conceil) – обирали керівників і гуртувалися у військо, їхню криївку в плавнях («Військова Скарбниця»), де переховували гармати та інші речі, потрібні для походу; були й особисті сховки. Тут козаки робили човни для морських виправ, сюди ж вони поверталися і тут ділили здобич⁹². Похід трьох тисяч запорожців на Буджак на чолі з Семеном Галицьким у вересні

⁹⁰ История Русов или Малой России... – С. 174.

⁹¹ Ботяков Ю. М. Аламан. Социально-экономические аспекты института набега... – С. 19–23.

⁹² Боплан Г. Л. де. Описание Украины / Пер. с фр. З. П. Борисюк; ред. пер. А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко. – Москва, 2004. – С. 175, 191–193, 267.

1769 р. (під час війни 1768–1774 рр.) теж закінчився традиційним дуваном захопленої в ногайців худоби та іншого майна, причому *одразу* по переправі через П. Буг⁹³, а не біля Січі. Повноваження керівників як у ранішому, так і пізнішому випадках припинялися після дувану. У диверсійному рейді кримського калги Шехбаз-Гірея та Шахтемір-аги на українське Присамар'я у серпні–вересні того ж року кримські татари й ногайці брали участь на добровільних засадах, хоча, в цілому, йшлося про оборону Криму від російських військ. Величезна здобич, здобута калгою, заохотила до наступної виправи тих, хто утримався від участі в попередній. Цю виправу очолив Шахтемір-ага; Шехбаз-Гірей неохоче дозволив йому скликати *всіх, хто бажав* взяти участь у набігові. З володінь калги до Шахтеміра прийшло 150 «татар-охотників». При ньому ж «постійно перебували справні татари до 40» осіб, а всіх разом набралось до 500 чол. У скликанні йому допомагав «знатний наїзник [...] і провідник *югбаице* (вірогідно, викривлене писарем слово «*юзбаиша*» – сотник. – *Авт.*) володіння джамбулуцького Хозба-Хаче», чий заклик подіяв на тих, хто уник участі в поході Шехбаз Гірея⁹⁴.

Звісно, здобичництво, хоч би як його не називали «жартом», «іграшкою», «молодецтвом» тощо, в такий спосіб відмежовуючи від повноцінної війни, було річчю серйозною, пов'язаною з життям і смертю багатьох людей. Через сезонні промисли українських та донських козаків повноцінне кочування степових номадів у басейні рік Дон, Дніпро та Південний Буг не завжди було можливим. З цієї причини ногайці, масово мігруючи з Нижньої Волги до причорноморського степу в останній третині XVI – першій половині XVII ст., або навпростець ішли до Буджака, не затримуючись біля великих рік, або знаходили місця мінімальної присутності козаків у Північному Приазов'ї, а також зупинялися під захистом турецьких фортець Очаків і Азов. Так, у травні 1646 р. на урмаметевих ногайців біля р. Молочна напало сім тисяч запорожців, від яких вони ледь устигли відійти в Крим. Утім у серпні того року, тобто після закінчення сезону в козаків, ногайці повернулися для кочування до р. Молочна⁹⁵. У 1624 р. калга Шагін-Гірей пропонував королю Речі Посполитої укласти договір про взаємне сприяння за умови, «щоб тільки козаки не займали татарських стад, бо їх татари хочуть на зиму вигнати за Дніпро – адже козаки “до здобичі жадібні”»⁹⁶.

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ перетворилася на окремий політичний центр, а відносини між запорожцями, ногайцями і крим-

⁹³ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 59 об.–60.

⁹⁴ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 465–467.

⁹⁵ Донские дела. Книга третья / ИБ. – Т. XXVI. – Санкт-Петербург, 1909. – С. 3.

⁹⁶ Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 516.

цями набрали характеру систематичного чергування війни і миру, певних домовленостей, укладених окремо від Гетьманщини, Речі Посполитої й Московщини – з одного боку, а також Порти – з іншого. У цей період формуються уявлення про межі Запорозжя як території, а не лише зони сезонної активності козаків вздовж великих рік. Андрусівське перемир'я 1667 р. зафіксувало одночасне перебування Запорозжя під владою і Московського царства, і Речі Посполитої⁹⁷. Договір про «вічний мир» між цими державами 1686 р. визначив російське підданство запорожців і зобов'язання московського царя розмістити свої збройні сили «на переправах на Дніпрі, де кримські війська звикли переправлятися»⁹⁸. Річку Базавлук у цей період згадано як фактичну межу Запорозжя з Очаківським степом. У 1667 р. запорожці тут пограбували і вбили російського і кримського послів – Ю. Ладиженського та Магомет-агу, які везли з Москви до Бахчисарая велику «казну»⁹⁹. Однак у 1681 р. вони з більшою шанною перевезли через Базавлук російських послів В. Тяпкіна та М. Зотова з правого, «татарського», берега «на свою сторону»¹⁰⁰. Імовірно, тут перебувала запорозька сторожова команда та обслуга переправи. 7 травня 1704 р. це підтвердив посланець гетьмана Івана Мазепи Іван Биховець, який їхав до Криму. З Січі на Чортомлику до Базавлука І. Биховця супроводив «провідник січовий», а переправився посланець через Базавлук *поромом*¹⁰¹. Окремі запорозькі угіддя кошовий отаман І. Сірко в 60–70-х роках XVII ст. віддавав для тимчасового користування кримцям і ногайцям. Гетьман І. С. Самойлович (1672–1687) здивовано питав його: «Для чого на запорозьких степах кочують вільно деякі аули татарські?» Й отримав на це промовисту відповідь: «Коли б і чорт, пане гетьмане, помагав людям у крайній їхній нужді, то гидувати тим не годиться; бо кажуть люде: *нужда і закон зміняє*. А коли ж ми, живучи з татарами по-сусідськи, *помагаємо один другому*, то се розумному ні мало не дивно, а те нам тільки дивно, що ти, пане гетьмане, багато коло нас хархируеш...»¹⁰². Відкидаючи втручання гетьманської влади в справі степового порубіжжя, кошовий отаман дбав про подальше існування хиткої системи, зіпертої на місцеві важелі стримувань і противаг.

Реципрокації визначали неідеологічний поділ степового простору: «своїм» у ньому було те, що покривалося щільною мережею міжособистісної взаємодії, де дар і віддалене в часі віддарювання формували

⁹⁷ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 659.

⁹⁸ Там же. – Т. 2. – СПб., 1830. – С. 774, 778.

⁹⁹ Яворницький Д. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Яворницький Д. Твори. Т. 2. – Київ; Запоріжжя, 2005. – С. 129.

¹⁰⁰ Список со статейнаго списка [...] Василя Тяпкина и Никиты Зотова // ЗООИД. – Т. 2. – Одесса, 1850. – С. 646.

¹⁰¹ Діаріуш Івана Биховця. – С. 201.

¹⁰² История Русов или Малой России... – С. 174.

довгострокові зв'язки і відносини; «чужим» – усе, що виходило за межі цієї мережі. Гетьманщина і Запорожжя були одне для одного «своїм» в етнічному, соціальному і, по певній міри, політико-ідеологічному сенсах. Адже переважно більшість низового козацтва складали вихідці з обжитих районів тодішньої України, на Низу Дніпра обрали в гетьмани Богдана Хмельницького в середині XVII ст., звідси пішов початковий імпульс для формування ієрархій, покладених в основу українського реєстрового козацтва і, згодом, Гетьманщини. Феофан Прокопович близько 1718 р. писав щодо Запорозької Січі: «А куренів тих [у ній] стільки було числом, скільки городових полків козацьких у Малій Росії, і полкових городів найменнями прозивалися»¹⁰³. Як посвідчено пізнішими джерелами, козаки гуртувалися в куренях на засадах земляцтва, тобто курінь приймав вихідців з однієї місцевості, часто – родичів¹⁰⁴. Значення гетьманських полковників для січових куренів завжди було вагомим, адже більшість козаків, відбувши літній сезон на Запорожжі, зиму проводили в підвладних полковникам містах і селах. Тож і «всякий отаман зі своїм куренем слухався городового (якого звався іменем) полковника». За звичаєм, полковники Гетьманщини надсилали до «своїх» куренів «хліб та найпаче вино»¹⁰⁵.

Та попри це, Запорожжя лишалося відкритим для прийняття тюркських прихідків до свого складу, засвоєння їхньої термінології та окремих устроєвих первнів, нею позначених. Реципрокна мережа згуртовувала запорожців, втім вона і поєднувала їх із тюркськими сусідами, спонукала до усвідомлення спільних інтересів, у першу чергу – єдиного простору, яким був степ і наявні в ньому життєві уклади. Звідси ж і їхнє пручання спробам накинати регламентацію на цей простір будь-якої держави – Речі Посполитої, Гетьманщини, Московської чи Османської. Реципрокації відігравали вирішальну роль у виникненні початкових ієрархій у нестратифікованих спільнотах¹⁰⁶, однак вони ж і перешкоджали перетворенню їх на стабільну політичну адміністрацію, підважували її авторитет і знерухомлювали її механізми¹⁰⁷.

¹⁰³ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно [...], изданная с обретающагося в Кабинетной архиве дел его императорскаго величества. Изд.-е 2-е. – Москва, 1788. – С. 236.

¹⁰⁴ Грибовський В. Калнишева сім'я // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 23. – Київ, 2011. – С. 81–91.

¹⁰⁵ Прокопович Ф. История императора Петра Великого... – С. 237, 240.

¹⁰⁶ Sahlins Marshall D. Poor Man, Rich Man, Big-Man: Political Types in Melanesia and Polynesia // Comparative Studies in Society and History. – Vol. 5. – № 3. April. – 1963. – P. 287, 291–292.

¹⁰⁷ Грибовский В. В. Социальная типология казачьих сообществ // Казачество в тюркском и славянском мирах: колл. монография / Ред. В. В. Грибовский,

Зазначене добре видно з наведеного вище листа І. Сірка гетьманові І. Самойловичу. Підтримка цим отаманом то прибічників Варшави в Україні, то ставлеників Москви, то протидія одразу всім їм, утім послідовна власне політична боротьба з османцями і кримцями, як і прикінцеве усвідомлення згубного впливу Москви¹⁰⁸ – за всією цією позірною хаотичністю можна відстежити систематичний спротив державній регламентації недержавного простору. Перша спроба московського царя домовитися з турецьким султаном про розмежування в Україні, вчинена в 1681 р., нашттовхнулася на протидію кримських еліт – *карачі-беїв*¹⁰⁹, яким підпорядковувалися ногайці (мангитівському бею) і кримські чабани, що перебували на степовому просторі. Велике занепокоєння в Україні тоді збурило те, що московський воєвода Г. Косагов «за государським указом [...], почавши від слобідських міст аж до Дніпра, міряв понад Берестовою поле на версти, *волочачи колоду*. А на тому боці Дніпра учинено кордон землі з турками»¹¹⁰. Це «волочіння колоди» через пізніші російські практики розмежування України привнесло до української мови слово «кордон» (французьке: *cordon* – мотузка, шнур)¹¹¹.

II.3. Природа позаконфронтаційних стосунків

Як видно з реалій степового здобичництва, Степовий Кордон не перетворив розташовані обабіч нього суспільства на всеохопних ворогів. Навіть сама риторика (розглянута в попередньому розділі), яка супроводжувала конфронтацію, на Степовому Кордоні, віддзеркалює відсутність неподоланих бар'єрів і апелює до цілком приземлених чинників. Не виняток і релігійні гасла, про що свідчать численні випадки ігнорування козаками, кримськими татарами та ногайцями різниці у вірі, коли йшлося про практики позаконфронтаційних стосунків. Комплекс відмінностей між скроєними на різний цивілізаційний лад суспільствами, локалізованими по обидва боки Степового Кордону, так і не

В. В. Трепавлов; Институт археологии им. А. Х. Халикова АН Республики Татарстан. – Казань, 2018. – С. 121–122 (у друці).

¹⁰⁸ Мицик Ю., о. Отаман Іван Сірко / Запорозька спадщина. Вип. 11. – Запоріжжя, 2000. – С. 20–33.

¹⁰⁹ Список со статейного списка [...] Василя Тяпкина и Никиты Зотова. – С. 227.

¹¹⁰ Самійло Величко. Літопис / пер. В. Шевчук. – Т. 2. – Київ, 1991. – С. 265.

¹¹¹ Докладніше про слововжиток щодо політичних меж на українському степовому порубіжжі: Грибовський В. В. Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» (Київ, 2015. – 376 с.) // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах / ред. В. В. Грибовський. – Дніпро, 2016. – Вип. 5. – С. 189–212.

спровокував появи непрохідних демаркаційних ліній, як це було на деяких інших Великих Кордонах. Не допоміг у цьому навіть такий потужний фактор, як різноконфесійність. Релігійний кордон був ключовим виявом інакшості, фокусував на собі всі поділи, найвиразніше уособлював «чужість» конкурента з протилежного боку Степу, а прапор віри справно виконував функцію катализатора й виправдання конфронтації. Проте й загострене для всіх у ранньомодерні часи релігійне питання було не здатне обособити християнських і мусульманських суб'єктів. Для козацтва ніяке «бусурманство» сусідів, ніяке усвідомлення себе захисником «Святого Хреста» не абсолютизували турка, татарина, ногайця як «ворога» й не було перешкодою для взаємодії на різних рівнях, включно з інтеграцією козаків у мусульманське середовище, а мусульман – у козацьке, і навіть проживанням останніх у козацьких анклавах без переміни віри.

Про те, що мусульманський світ не сприймався українськими козаками як наперед ворожий, свідчить активна міжетнічна взаємодія, коріння якої сягає стадії генези козацтва. Серед мешканців лісостепового прикордоння, які стали донорами народжуваного козацтва, не обійшлося без носіїв тюркської крові. Як прямих нащадків тих, котрі ще з киево-руських часів були помічені серед населення християнського прикордоння (осаджені торки, берендеї, ковуї), так і свіжішого допливу – ногайців і кримських татар, які зачепилися тут у XIV–XV ст. Ще з Вітовтових часів татари різних колін почали проникати до складу української еліти. У підсумку ці допливи поповнили усі її прошарки – від князів до панцирних бояр¹¹², вистеляючи дорогу для виникнення аналогічної ситуації і в козацькому середовищі, де вихідці з татарського та ногайського соціумів фіксуються по всій вертикалі від старшини до черні.

Про наявність тюркської підкладки вже на зорі становлення українського козацтва свідчать хрестоматійні приклади татарських імен козаків з українського прикордоння, відомі з 20–х рр. XVI ст., коли на сторінки джерел поруч з безіменними загальниками «козаки», «козак» починають потрапляти конкретні особи¹¹³. Врешті, вся подальша історія козацько-татарських та козацько-ногайських етнічних контактів (про них піде мова далі) позначена постійними допливами в козацьке середовище свіжої тюркської крові, заокруглює коло аргументів на користь визнання присутньої ролі вихідців з тюркського світу в генезі українсь-

¹¹² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – Київ, 2008. – С. 174.

¹¹³ Див. хоча б: Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000. – С. 125; Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. Видання друге, перероблене та розширене. – Київ, 2005. – С. 179.

кого козацтва. Утім тюркський складник тут явно не домінував, оскільки воно не стало ані частиною тюркського світу, ані спільнотою з відчуттям своєї відмінності від усіх сусідів, як це сталося з козацькими анклавом Дону, Волги, Яїка й Тереку.

Запущений на козацьких теренах ще в часи генези козацтва маховик етнічної взаємодії з тюркським світом продовжував справно функціонувати далі. Відкритість козацького соціуму щодо всіх можливих донорів стала відправним пунктом різнопланових контактів. Відсутність надалі серед козаків упередженості стосовно прийому до своїх лав вихідців з різних середовищ як ніщо інше виразно сигналізує про те, що протистояння з опонентами, локалізованими на тому боці Степового Кордону, не було безальтернативним проявом кордонного життя. Кордон у козацькі часи був таким же підсичувачем взаємопроникнення сусідів-суперників, як і затягих змагань за контроль над ним.

Вихідці з різних тюркських спільнот регулярно поповнювали козацькі лави. Прізвищ, які видають тюркські коріння їхніх носіїв-козаків, не бракувало навіть серед старшини: Василь Турченин, Павло Бут, Антон Бут, Левко Бут, Степан Булгак, Микола Болбас, Филон Джаджалій, Матвій Ширяй, Ганжа та ін. Серед українських козаків знаходили прихисток втікачі з ханату, як то ханський слуга, якого кримські послы виявили в Черкасах у 1507 р. і якого козаки нізащо не хотіли їм видавати¹¹⁴. Перебіжчики були дуже сприятливим середовищем для покозачення. Не могли минути безслідно і спільні походи на Московію часів О. Дашковича, й активна військова співпраця з кримськими татарами у 1624–1629 та 1636–1637 рр., яка вилилася у тривале перебування кількатисячних загонів татар на Запорозжжі і навпаки. У роки військового союзу з братами Магмет- і Шагін-Гіреями чисельний татарський загін на чолі з калгою Шагін-Гіреєм навіть зимував у 1628–1629 рр. на Запорозжжі, що могло спровокувати деяких татар залишитися серед козаків¹¹⁵. А після поразки повстання 1637–1638 рр. вже один із козацьких загонів відійшов на територію Кримського ханату, звідки в першій половині 1640-х рр. навідувався в Україну¹¹⁶. Подальша доля тих козаків невідома. Ймовірно, частина з них у 1648 р. повернулася під час Національно-визвольної війни.

За своєю природою активні міжетнічні контакти були на вершам позаконфронтаційних стосунків, своєрідною верхівкою піраміди, яка фокусувала на собі різноманіття проявів нижчого рівня. Як зворотний бік допливів тюркського елемента в козацькі лави виникло потурнац-

¹¹⁴ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – Київ, 2006. – С. 231.

¹¹⁵ *Varanowski V.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1948. – S. 96.

¹¹⁶ Ширше про це див.: *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым... – С. 56–58.

тво козаків. Відбивало воно іманентну здатність останніх влитися в тюрське середовище, а також їхню налаштованість на широкий комплекс позаконфронтаційних контактів. У свідомості українських козаків не було табу на перехід до табору опонентів та на інтеграцію в нього. Потурнаків мусульманські сусіди навіть потім могли використовувати проти покинутих побратимів, як-то колишнього запорожця Тимофія Данилова, про якого московський посланець у Криму І. Спешньов повідомляв у 1626 р.: «...переїхав він із Запорог в Перекоп третій рік. І нині, государ, в кінці квітня посилав його перекопський князь на Дніпро для язиків. І вони, государ, побрали язики на Дніпрі біля Гусиного перевозу та на Самарі»¹¹⁷. Так само часто ходив на «руські краї з татарами» Кузи Ромодан, «перекинчик з козаків, який мешкав в Очакові»¹¹⁸.

Типовість випадків потурчення українських козаків сумнівів не викликає. Як про буденну справу писав про потурнацтво С. Жолкевський: «Турки козакам нічого не можуть вчинити інакше, як наші українні замки опанувавши. Ці, що в Константинополі радять це, добре знаючи від козаків, яких одних з потурчених, інших із в'язнів мають»¹¹⁹. Або ж в іншому листі: «Турки інформовані від самих козаків, яких немало в неволі швидко потурчилося»¹²⁰. У лютому 1640 р. коронний гетьман С. Конєцпольський напучував у меморіалі посла до Туреччини В. М'яковського «застерегти й те, щоб перекинчиків не приймали... яких є сила в Очакові»¹²¹. Важливо, що С. Жолкевський розрізняє потурчення запорожців через неволю і шляхом добровільного переходу. В останній спосіб «побусурманилися» і деякі козаки, які брали участь у спільних з татарами військових операціях, зокрема в часи союзницьких відносин з братами Магмет- і Шагін-Гіреями. Калга Шагін-Гірей про це прямо пише у своєму листі до Війська Запорозького від 26 серпня 1626 р.: «те ваше товариство, яке при мені є, коли зі мною на черкесів ходили, яких побито, які померли, а інші побусурманилися, а інші і зараз перебувають при мені»¹²².

Безпосередні спонуки до переходу козаків у табір вчорашніх опонентів могли бути різними. Одна з них – втеча від покарання старшини. Про її поширеність, а можливо й про домінування, свідчить та обставина, що до такого кроку українські козаки вдавалися не тільки в Україні, а й перебуваючи на Дону. На випадки їхніх втеч з Дону до Азова через непорозуміння з донцями останні час від часу нарікали,

¹¹⁷ Документи російських архівів... – С. 100.

¹¹⁸ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 487.

¹¹⁹ AGAD. – Extranee IX Polen 67. – Vol. 115.

¹²⁰ Biblioteka Jagiellońska. – № 109 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2030). – S. 74.

¹²¹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 595.

¹²² Документи українського козацтва... – С. 299.

кваліфікуючи перебіжчиків як зрадників Війська Донського¹²³. Механізм потурчення козаків-перебіжчиків добре описав коронний гетьман С. Конєпольський в інструкції послу до турок М. Бегановському: «Коли який лотр між козаками знайдеться, який або на морі бунтує, або слухняним бути не схоче, по полях снує, опиниться на морі, чекаючи, що його або біля Очаківської скелі спіймають, або, уникаючи кари від полковника, втече до Очакова, зараз йому шана цісарська наступає, зараз того, який мав бути на палі, трактують за велику людину, тих таки на підданих його королівської милості насилають, звідки множиться сваволя і на їхні звичайні проступки не так рішуче наступати мусить. Треба тоді цей звичай скасувати, а тих, які від нас для збродні тікають, або нам відіслати, або карати на горло, бо інакше не буде ради»¹²⁴.

До співпраці з мусульманськими сусідами проти свого колишнього соціуму нерідко підштовхували й обставини полону. Так, у 1615 р. два в'язні-козаки, які потрапили до татарських рук під Ян-Керменом, «били чолом царю (кримському ханові. – *Авт.*), щоб не велів їх стратити, а послав би з ними своїх багатьох людей, і вони таємно приведуть на черкас на сторожі»¹²⁵. У 1646 р. донці звітлювали Посольський приказ, що, як на Урмаметові улуси «ходило запорозьких козаків тисяч з сім, і від них, запорозьких козаків, перейшов в улуси перебіжчик, і їм, улусним людям, про прихід тих запорозьких козаків говорив»¹²⁶. Траплялося, полоненики звальювали вину за свої морські й сухопутні походи на короля та шляхту¹²⁷.

Потурнацтво було поширене й у середовищі донського козацтва. Схожими були й мотиви: здебільшого, втеча від переслідування, загроза смертної кари. У середині – другій половині XVII ст. кількість фактів постійно наростала, що виявилось предтечею масового переселення донців у володіння кримського хана на Північному Кавказі в кінці XVII ст.¹²⁸ Бувало, козаки по кілька разів змінювали свою «прописку» або ж поверталися назад на Дон. Це не викликало у Війську Донському особливого подиву, і їх приймали назад. Натомість ненависть цілком прогнозовано викликала участь колишніх донців у ворожих нападах на Дон. Таких козаків вважали зрадниками і страчували¹²⁹.

Найпоказовішою ж рисою переселення на той бік Степового Кордону, яка тонко відтінює сутність останнього як зони глибокої взаємо-

¹²³ РГАДА. – Ф. 89. – 1613 № 1. – Л. 217; РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Владимирский стол. – Стб. 62. – Л. 135; РИБ. – Санкт-Петербург, 1906. – Т. XXIV. – С. 254.

¹²⁴ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 642.

¹²⁵ Документи російських архівів.. – С. 85.

¹²⁶ РИБ. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. XXVI. – С. 3.

¹²⁷ Документи російських архівів.. – С. 102.

¹²⁸ *Сень Д.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа... – С. 50–53.

¹²⁹ Там же. – С. 52.

дії, була можливість не здійснювати релігійну конверсію. Фіксуються випадки, коли перебіжчики-козаки проживали, наприклад в Азові тривалий час і «не побусурманювалися». Зокрема, такий собі Денис Мельниченко залишився християнином навіть після 17-ти років перебування в Азові¹³⁰. Можливість не змінювати на мусульманській території віру інспірувала розважування над варіантом переселення всього Війська Донського у скрутну хвилину й вистеляла дорогу до міграційних процесів кінця XVII ст.

Ідея міграції на терени, контрольовані суперниками по опануванню Степового Кордону, органічно циркулювала в різних козацьких спільнотах, перемешуючись з реальними фактами виходу чисельних загонів і тривалого проживання там. Перші чутки про поширення серед українських козаків думок про те, щоб Військо Запорозьке цілком перебралося до мусульманських сусідів у випадку складання в Україні неперборних обставин, були зафіксовані в кінці 1622 р. Московит Григорій, який вийшов із кримського полону, говорив у Розрядному приказі про те, що султан нібито закликав козаків переселятися в околиці Білгорода, і що «черкаси тому до турецького не пішли, що очікують від королеви, як упрось у короля і у поляків, що на черкас не підуть, і вони будуть жити в Запорогах, а тільки поляки розпочнуть на черкас наступати, і черкаси за неволю підуть до турецького царя»¹³¹. Двома роками пізніше афонський старець Мелетій заніс до Московії звістку, що козаки нібито писали калзі Шагін-Гірею, «що в них хоче бути з королівськими і польськими людьми міжусобиця, бій за віру, і тільки їх поляки оселять, і він би, Шагін-Гірей, прийняв їх усіх до себе в Крим»¹³². Наступного року з'являються прямі згадки вже про переміщення українських козаків до Криму. Після поразки козацького повстання туди відійшло 4 тис. випищиків на чолі з гетьманом Олефіром¹³³. Подальша доля цього загону невідома. Найвірогідніше, він підтримував союзника козаків калгу Шагін-Гірея, військово-політична спілка українських козаків з яким і створювала сприятливий ґрунт для появи випищиків на території ханату. Після ж поразки козацько-татарського війська у 1627 р., найімовірніше загін, як передбачав Б. Флоря¹³⁴, повернувся разом із калгою на Запорожжя.

Наприкінці 1630–1640-ві рр. фіксуються нові випадки, до всього на тлі схожих обставин. Як і в середині попереднього десятиліття, катализатором козацьких порухів знову став відкритий збройний конфлікт із Варшавою. У лютому 1638 р. козаки, які вийшли на «государеве ім'я»,

¹³⁰ Сень Д. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа... – С. 51.

¹³¹ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 9. – Л. 56.

¹³² РГАДА. – Ф. 123. – 1624 № 19. – Л. 10.

¹³³ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... – С. 52–53.

¹³⁴ Там же. – С. 53.

говорили у Севську, що після поразки під Кумейками «багато козаків пішло на Запороги і на Дон, а інші пішли у Волоську землю і в Крим»¹³⁵. У червні 1638 р. під час другої фази чергового повстання відродилися чутки про ймовірність переселення козаків до османських володінь. Козаки нібито були готові «відійти до турецького царя» і навіть буцім «посилали всі із Запороз до нього посланців своїх, щоб він, турецький цар, велів їх, решту черкас, прийняти, і турецький цар дав їм місце для проживання»¹³⁶. При цьому можливість переселення до Османської імперії козаки ставили у залежність вже від того, чи прийме їх, вихідців, під своє крило московський цар. Перейти на територію, яка перебувала під владою султана, вони воліли лише за умови, що їм відмовить цей сусідній християнський монарх¹³⁷. А відтак, попри позірну ієрархізацію пріоритетів, українське козацтво все ж таки розглядало в одній площині міграцію на територію Московії і на землі Османської імперії. Не завадив ні конфесійний чинник, ні суперництво з мусульманськими сусідами за Степовий Кордон. У козацькій свідомості переселення до султанських володінь розглядалося як цілком прийнятний варіант розв'язання проблеми виписників. У тому ж таки 1638 р. цим інструментом скористалися козаки загону якогось полковника Тараса, які всі пішли «до турка в Крим»¹³⁸. Під 1641 р. згадуються козаки, «які пішли служити до турецького султана»¹³⁹, а в 1646 р. ті, які в Криму навчали татар стріляти з піщалі¹⁴⁰.

Відсутність в українських козаків ментальних пересторог для переміщення у скрутних обставинах на терени мусульманських сусідів добре усвідомлювали по християнський бік Степового Кордону. Недарма після козацьких поразок 1637 р. у Москві передбачали, що козаки можуть відійти «в Азов, на Дон і в Крим», а в клятві, яку мусили приймати у Московії при перехрещенні вихідці з України, містилося зобов'язання «до турецького султана, і до кримського царя, і до Ногаю, і в литовську сторону, і ні в які інші держави не від'їхати»¹⁴¹.

Такі порухи українських козаків вимощували дорогу до пізніших масових переселень, внаслідок яких відбудеться перенесення Січі до ханських володінь після Полтавської катастрофи 1709 р. чи утворення Задунайської Січі. Без сумніву, упродовж другої половини XVII ст.

¹³⁵ ВУР. – Т. I. – С. 186.

¹³⁶ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Белгородский стол. – Стб. 98. – Л. 97.

¹³⁷ Там же.

¹³⁸ Б. Флоря вважає, що під Тарасом слід розуміти Тараса Трясила (Флоря Б. Н. Запорожское казачество... – С. 57).

¹³⁹ РГАДА. – Ф. 79. – 1641 № 1. – Л. 225.

¹⁴⁰ Флоря Б. Н. Запорожское казачество... – С. 59.

¹⁴¹ ВУР – Т. I. – С. 196.

виходи козаків на територію мусульманських сусідів не припинялися, ставши продовженням традицій попередніх часів та предтечею згаданих вище двох хвиль масового переміщення козаків у XVIII ст.

Усе це яскраво свідчить про еластичність Степового Кордону, відсутність на свідомістному рівні однозначного несприйняття сусідів-суперників. Попри жорстку конкуренцію за життєвий простір, відбувалося взаємопроникнення християнських козацтв і опонентів, найяскравішим свідченням чого стала ціннісна налаштованість перших на переселення по іншій бік Степового Кордону у випадку непереборних обставин. Релігійний чинник хоча й важив надзвичайно багато в самоідентифікації козаків, але не став непрохідним муром між світами. Навіть у часи конфесіоналізації. Саме тоді в козацьких спільнотах активно функціонує ідея переселення і фіксуються численні випадки інтеграції в середовища мусульманських сусідів з релігійною конверсією включно.

Важливо, що на широкому комплексі позаконфронтаційних контактів з мусульманськими сусідами були налаштовані всі християнські козацтва. Різноманітні прояви співробітництва – невід’ємна частина історії українського, донського волзького, терського, гребінського та яйцького козацтв, до чого підштовхували як самі обставини життя на Степовому Кордоні, так і тиск зовнішньополітичних стратегій тих держав, які прагнули закрити цей Кордон на свою користь. Волзькі та яйцькі козаки «засвітилися» в спільних з ногайськими татарами військових діях¹⁴², а контролюючи переправи на Волзі, не могли час від часу не вдаватися до взаємодії з тими ж ногайцями. Налаштованість донців на союзницькі заходи з представниками мусульманського світу добре відчували в Московії. Запис царського наказу послам до Туреччини (1634) вимагає від них під час відзначення зусиль царя з погамування донців, підкріпити свої слова згадкою про те, що «в Астрахань до воевод царської величності послане повеління, а велено астраханських татар втихомирити, щоб вони до донських козаків не приїжджали і до них не приставали, і великої держав Мурат-султанової величності людям збитки не чинили»¹⁴³.

Навіть із Азовом донці перемежували конфлікти та короточасні замирення, хоча лівова частина останніх була активно простимульована Московією. Призвичаїлися співіснувати в такому рваному темпі до того, що з часом відфільтрувалася навіть територіальні межі переважного впливу донців та азовців, яку визнавали обидві сторони. Недарма ж у 1635 р. Військо Донське писало цареві, що посилали до Азова посланців, «щоб вони з нами, азовські люди, помирилися по старих рубежах,

¹⁴² Кусаїнова Е. В. Русско-ногайские отношения и казачество в конце XV–XVII веке. – Волгоград, 2005. – С. 114–115.

¹⁴³ РГАДА. – Ф. 89. – 1634 № 1. – Л. 173–174.

як перед цим у нас з ними бували мири»¹⁴⁴. Мали козаки в Азові і своїх вивідувачів «підготованих людей»¹⁴⁵, приймали до себе перебіжчиків¹⁴⁶.

Усталення на Степовому Кордоні системи противаг потягнула за собою появу певних етичних норм співіснування, які дозволяли усім сторонам забезпечувати базові передумови для господарювання й фізичного виживання. Зокрема, донці заявляли, що «кримці і ногайці, і азовці сіна у них не палять, бо тільки почнуть сіно палити, і вони, прийшовши під Азов, біля Азова все розорять»¹⁴⁷. Поступово відфільтровувався своєрідний кондомініум щодо вилову риби, якщо існування такого виразно фіксується в другій половині XVII ст.¹⁴⁸ З огляду на найширшу палітру позаконфронтаційних стосунків українських козаків з татарами немає сумнівів, що подібні неписані норми діяли і на українській ділянці Степового Кордону.

Донські козаки були навіть не проти отримувати подарунки від «бусурман», а то й платню від турецького султана. Показовий випадок стався у 1637 р., до всього напередодні облоги Азова, коли султан прислав «свого жалування 4 кафтани золотих». Донці спершу відмовлялися, але «потім, трохи помовчавши, веліли прийняти, а говорили: якщо він донським отаманам і козакам і всьому Війську б'є чолом тими подарунками, і вони у нього веліли прийняти, і веліли принести, і ті кафтани прийняли»¹⁴⁹. У 1638 р. перський шах, затятий суперник султана, посилав донським козакам до Азова жалування, потішений переходом цієї турецької твердині в козацькі руки, але «ту казну відгромили гірські черкеси»¹⁵⁰. Через два роки на Дон навідався ще один перський посланець з пропозицією військової допомоги задля того, щоб донці змогли утримувати Азов. Козаки повідомляли цареві, що шах нібито готовий прислати «тисяч десять чи двадцять війська, чи скільки потрібно»¹⁵¹. Тож коли донці, відмовляючи в 1630 р. Москві виступити разом з турками проти Речі Посполитої, пояснювали неможливість своєї участі

¹⁴⁴ РГАДА. – Ф. 89. – 1634 № 5. – Л. 131.

¹⁴⁵ «А в Азові говорять люди, які у нас прикормлені для твоєї государевої справи і для всяких вістей», – писали донські козаки у військовій відписці від 28 вересня 1614 р. (РГАДА. – Ф. 89. – 1614 № 1. – Л. 62).

¹⁴⁶ Зокрема, у 1616 р. донський козак Єлистрат Савін буденно відзначав, що «вийшов на Дон в нижні юрти на проживання азовський жилець» (допитові свідчення донського козака Є. Савіна від 20 травня 1616 р. (РГАДА. – Ф. 89. – 1615 № 3. – Л. 297). Див. також: допитові свідчення донського отамана Б. Кониного від 24 грудня 1631 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Белгородский стол. – Стб. 39. – Л. 204).

¹⁴⁷ РИБ. – Т. XXVI. – С. 795.

¹⁴⁸ Боук Б. Фронтір или пограничне? ... – С. 152.

¹⁴⁹ РГАДА – Ф. 89. – 1635 № 2. – Л. 190.

¹⁵⁰ РИБ. – Т. XVIII. – С. 807.

¹⁵¹ РИБ. – Т. XXIV. – С. 24.

через релігійні чинники¹⁵², це зовсім не свідчило про наявність у їхній свідомості відповідного непрохідного бар'єру. Звертання до зручного аргументу явно віддавало риторикою, покликаною приховати справжні мотиви нехоті, які корінилися в різкому погіршенні тоді московсько-донських стосунків¹⁵³.

Так само на тлі широкої палітри позаконфронтаційних стосунків з мусульманськими сусідами риторично виглядають звинувачення донців на адресу українських козаків у втечах до Очакова та Азова. Ці закиди впливали не з ціннісних орієнтацій на неприпустимість подібних контактів, а з суто хвилевих інтересів. Зокрема, цілком зрозуміла та відразу, яку викликав на Дону перехід частини запорожців до турок під час знаменитої Адахунської битви 1638 р.¹⁵⁴ А в 1657 р., коли ще не вигасла напруга у стосунках Війська Донського з українськими козаками, донцям було тактично вигідно увиразнювати перед Москвою тісні контакти останніх з мусульманськими сусідами, присутність на «ворожій території» та нібито унікальну, як на козацький світ, зрадливість: «А на Запорожжі живуть черкаси, люди непостійні: як побачать прихід неприятеля, і багато хто зраджують і передаються із Запорожжя до Очакова, а з Дону в Азов, і в Азові черкас збільшено, і вчинено в них в Азові черкаський отаман Бердиченок»¹⁵⁵.

¹⁵² Донці відповідали, що «*турецьким Мурат-султанам ніколи не служили, православна віра туркам неприємна*» і ті хочуть «*християнську віру сплюндрувати й розорити, а свою прокляту бусурманську віру утвердити*» та їх, козаків «*у свою прокляту і богоненависну в бусурманську віру ласкосерством і муками привести*» (цит. за: Новосельський А. А. Борьба Московського государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва; Ленинград 1946. – С. 216).

¹⁵³ Докладніше про обставини відмови донців див.: Новосельський А. А. Борьба Московського государства... – С. 216.

¹⁵⁴ Див.: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «дар великих міхів у воювання морів» // *Marra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя / Ред. кол.: І. Гирич, Я. Федорук та ін. – Львів; Київ, Нью-Йорк, 1996. – С. 386–387.

¹⁵⁵ РИБ. – Петроград, 1917. – Т. XXXIV. – С. 254.

Розділ III

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ СОЮЗИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

III.1. Перший козацько-татарський союз (1624–1629)

Поєднання військових зусиль між українськими козаками та кримськими татарами має довге коріння. Перші зразки такого співробітництва простежуються як мінімум на початку XVI ст. Козаки мали змогу вчитися у своїх перших поводитирів – прикордонних старост. Як складова прикордонного населення козацтво було добре обізнане з тісними контактами останніх з різними кримськими угрупованнями. На очах у козаків організовані старостами військові дії проти татар переमेжовувалися з союзницькими стосунками, а політична та військова підтримка старостами тих чи інших представників кримської еліти була буденною справою. З козацьких країв не викисали знатні втікачі з Кримського ханату, які шукали допомоги у Великому князівстві Литовському (у різні часи побували брат хана Менглі-Гірея Ізтемір, ханський слуга Шади Чекмінь, царевич Іслам-Гірей)¹. Усе це, накладаючись на власні повсякденні позаконфронтаційні контакти низового рівня, підштовхувало козаків до розширення обривів сприйняття татарського та ногайського чинників, формувало ціннісні установки на військове й політичне співробітництво.

І козаки швидко втягнулися в притаманний українському прикордонню дискурс різновекторних стосунків. Уже в 1507 р. козацтво засвітилося у справі згаданого вище Шади Чекміня. Козаки взяли його під свій захист і відмовилися видавати кримським послам². А згодом канівський і черкаський староста О. Дашкович втягнув частину козаків принаймі до двох спільних з татарами походів – на Сіверщину в 1515 р. та на Москву в 1521 р.³ Надалі аж до останньої чверті XVI ст. подібних проявів через незалежні від козацтва обставини, наскільки нині можна судити, більше не траплялося. Бракує свідчень і про випадки політичного зближення козаків із кримськими татарами. Однак і козаки, і

¹ Докладніше про мотиви на наслідки перебування втікачів-татар на території України див.: Черкас Б. Україна в політичних відносинах.. – С. 71, 179.

² Черкас Б. Україна в політичних відносинах.. – С. 71.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 92.

татари, без сумніву, були внутрішньо готові до подальших союзницьких контактів, що промовисто засвідчили в 1580-ті рр.

З ініціативи козацького поручника Яна Оришовського козацтво мало намір знову втрутитись у внутрішньокримську міжусобицю (як свого часу чинив О. Дашкович), нав'язавши військово-політичні контакти з одним із тамтешніх угруповань. У 1585 р. Я. Оришовський звернувся до кримського хана з пропозицією, щоб той «з ними, козаками, помирився і давав їм своє жалування», а вони, в свою чергу, готові йти куди він (хан) накаже «опріч короля польського»⁴. Тобто козацтво давало ясно зрозуміти, що готове поширити на мусульманських сусідів принцип найму на службу на засадах тимчасового умовного підданства, на той час уже апробований у стосунках з московським царем та молдовськими господарями. Ставлячи на одну дошку християнських та мусульманських володарів, козаки сигналізували про те, що для них релігійні бар'єри не є жодною перешкодою. Конфесійний чинник виноситься за дужки, не витримуючи конкуренції з поточними потребами. Межа для військового співробітництва походить з іншої площини, унеможливаючи для козаків умовне підданство, спрямоване проти короля Речі Посполитої, свого зверхника.

Козацький сигнал був почутий і належно оцінений по той бік Степового Кордону. На зламі XVI–XVII ст. ідея використати українських козаків як допоміжну військову силу з'являється в середовищі кримських еліт, до чого, очевидно, спровокувала бурхлива суб'єктивація козацтва в міжнародних взаєминах, зростання його військового потенціалу, активні втручання у молдовські справи. Зрештою, мусила вплинути та увага, яку концентрували на собі козаки в 1580–1590-ті рр. серед застрільників антитурецької коаліції, а також військові служби 1594–1595 рр. мультиянському воєводі Михаєві Хороброму, семиградському князеві Зигмунту Баторію, архікнязеві Максиміліанові.

Заклик про налагодження союзницьких військових контактів пролунав до козаків із самої верхівки Кримського ханату. Наприкінці лютого 1597 р. козацький старший Бартош Проснідич писав королю, що хан Кази-Гірей прислав на Запорожжя «через свого слугу листа, писаного власною рукою, жадаючи аби ми, з'єднавшись з ним, разом турка воювали й обіцяючи нам усіляку платню»⁵. Найцікавіше, що козацтво прагнули використати у внутрішньополітичних змаганнях та у протистоянні з Туреччиною. Тобто вже принаймні наприкінці XVI ст. кримські еліти були готові задіювати його навіть у такій чутливій справі, як стосунки зі своїм сюзереном. І це попри надзвичайно вороже ставлення Порти до українських козаків! А відтак Військо Запорозьке сприймали не тільки за спільноту, яка ментально здатна до служб «невір-

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII... – С. 169.

⁵ Документи українського козацтва... – С. 97.

ним», а й за поважну військову потугу, підтримка якої вартувала погіршення відносин із султаном. Водночас, звертаючись до козаків, Крим неминуче підвищував їхню самооцінку, додавав легітимності становим козацьким претензіям. Це особливо важливо було в умовах післясолоничьких гонінь, коли козаки жили ідеєю не те, що розширення своїх прав і привілеїв, а скасування обмежень, накладених сеймовою конституцією 1596 р. та виданим на її підставі королівським універсалом⁶. Апеляції Кази-Гірея 1597 р. були з цієї точки зору дуже вчасними, даючи козацтву можливість демонструвати Варшаві свою затребуваність та свої вірні служби королю.

На верхівці піраміди військово-політичних контактів українських козаків з Кримом XVI – першої половини XVII ст., безумовно, був козацько-татарський союз між Військом Запорозьким і братами Магметта Шагін-Гіреями. Зірка цього союзу затьмарила усі інші прояви, хоча й теж прикметні. Апробовані під час нього підходи до військової співпраці, напрочуд рельєфно відбивали стереотипи тогочасного взаємсприйняття українських козаків і татар. Досвід домовленостей з Шагін-Гіреєм розчистив дорогу до подальших військово-політичних контактів та угод. Навчений невтішними наслідками для себе конкурент братів Джанібек-Гірей, ставши ханом, прагнув у 1627 р. заручитися підтримкою козаків і був готовий до укладення угоди, взорованої на попередню⁷. Битим шляхом ішов і його наступник Інает-Гірей, коли в 1636–1637 рр. намагався використати козаків проти ногайського мурзи Кантеміра.

На контакти українських козаків з Шагін-Гіреєм, яким судилося стати рубіжною віхою в організації кримсько-козацьких стосунків, зазріло ще в 1610-х рр., коли майбутній калга, перебуваючи разом зі своїм братом у Буджаку, постійно інтригував проти тогочасного хана Джанібек-Гірея. В Україні ходили чутки, що в 1614 р. після поразки від хана Шагін-Гірей перебрався на українську територію до Білої Церкви і що біля нього перебувало «багато людей кримських і ногайських, і черкаси гірські втікачі, і черкаси запорозькі». При цьому король нібито після переговорів з посланцем від Шагін-Гірея «дає їм корм, а хоче з ним посилати від себе запорозьких черкас воювати кримські улуси і турецького міста і під Жанбек-Гіреєм царем кримського юрта шукати»⁸. Погослови дійшли навіть до Москви. На них опирався царський наказ черговим посланцям до Криму. Модель переговорів з ханом Джанібек-Гіреєм мала базуватися на факті нібито перебування бунтівника під крилом Зигмунта III⁹. Насправді Шагін-Гірей утік до Персії¹⁰. Промовисто,

⁶ Ширше про ці обмеження див.: *Лен'яко С.* Козацькі війни XVI століття в Україні. – Чернівці, 1996. – С. 223–224.

⁷ Там само. – С. 310.

⁸ Документи російських архівів... – С. 68.

⁹ Там же. – С. 68–69.

однак, що перед цим він сам пускав славу, що піде на Запорожжя до козаків і шукав контактів з коронним гетьманом С. Жолкевським¹¹. Водночас чутки про підтримку Варшавою Шагін-Гірея ілюструють глибинні бажання річпосполитських еліт толерувати інтриги та міжусобиці в Криму і явно перегукуються з пізнішими реальними подіями 1624–1629 рр.¹²

Порухи Шагін-Гірея в 1614 р., які тоді ще не вийшли за вербальні рамки, видають його готовність іти шляхом, второваним Кази-Гіреєм, і використовувати підтримку українських козаків під час кримської усобиці. Наступного разу від слів було швидко перейдено до діла. У 1624 р., коли турецький султан вирішив змістити з престолу Магмет-Гірея й поновно посадити в Бахчисараї Джанібек-Гірея, ідея залучити козацьке військо негайно була втілена в життя. Встановлення союзницьких взаємин з українськими козаками логічно вписувалося в інші заходи братів, спрямовані на створення широкої антитурецької коаліції. Під Кафою, де влітку 1624 р. вирішувалася доля ханського престолу, на боці Магмет- і Шагін-Гіреїв, окрім козаків воювали гірські черкеси і казієвські ногаї¹³. У подальшому до військового союзу Шагін-Гірей настриливо схилятиме й Варшаву¹⁴.

До українських козаків калга звернувся наприкінці травня. І ті не змусили себе довго чекати. Скоординований прихід під Кафу запорожців із Січі, Міусу та з Дону не залишає сумніву в досягненні калгою своєї мети. Паралельно українські козаки, скориставшись відсутністю султанського флоту біля турецьких берегів (той перебував під Кафою), організували два потужних морських походи під Стамбул, що змусило турок облишити кримські справи й зосередитися на захисті столиці¹⁵. Козаки фактично паралізували спроби Туреччини провести свою лінію в Криму, а надавши військову допомогу кримським правителям, добряче прислужилися їхній перемозі над Джанібек-Гіреєм під Кафою.

Цілком закономірно, що зусилля запорожців справили на сучасників величезне враження. Московські послы вважали українських козаків головними винуватцями поразки Джанібек-Гірея¹⁶. Шагін-Гірей також високо оцінював допомогу запорожців. «Козаків дніпрових ваших... в товариство прийшло триста козаків. Дай Боже довге здоров'я цим трьом-

¹⁰ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 452–458, 472–479.

¹¹ *Biblioteka Narodowa.* – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2632). – S. 162.

¹² *Див.: Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 32–33, 86–87, 96–97.

¹³ *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 112.

¹⁴ *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 32–33, 86–87, 96–97.

¹⁵ Ширше про ці морські походи та реакцію Туреччини див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 513–518.

¹⁶ *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 112.

стам козакам¹⁷, які на допомогу і в товариство прийшли і, діючи там, як бажало собі серце наше, нам допомагали»¹⁸, – писав калга Зигмунту III. Шагін-Гірей навіть дозволив козакам залишити під Керчу свої чайки, натомість «возами їх аж до Запорожжя одіслав, давши багато добра»¹⁹.

Важко сказати на яких засадах порозумілися калгині посланці з козаками у травні–червні. Однак з того факту, що наприкінці 1624 р. Шагін-Гірей уклав із Військом Запорозьким письмову угоду, впливає налаштованість козаків на формалізацію стосунків. Без сумніву, йшлося і про натуральну платню. Невипадково ж калга восени перед тим, як запропонувати козакам підтримати його у поході на ногайського мурзу Кантеміра, надіслав на Січ 1000 овець, 300 корів, шарап і хліба²⁰. Та й під час укладення козацько-татарських угод 1624, 1628–1629, 1636–1637 рр. виплата упоминків належала до обов'язкових процедур²¹.

Упродовж літа–осені 1624 р. козаки й Шагін-Гірей часто обмінювалися гінцями²², що видає надзвичайну зацікавленість Бахчисарая в козацьких послугах і водночас готовність Війська Запорозького надати їх. Задля того, щоб довести свою прихильність, калга відпустив на волю понад 300 християнських бранців з України, наказавши привести тих до козаків²³. Він закликав, щоб «козаки були з ними в мирі і допомагали б йому воювати турецького царя»²⁴. Пробирав заручитися підтримкою в цьому питанні Варшави, листовно та через свого посланця просив санкції короля і збури в вищих ешелонах влади неабияке зацікавлення. Один із прихильників використання козаків для розхитування ситуації в Османській імперії князь Є. Збаразький пропонував виділити їм гроші на чайки, щоб змогли піти на Стамбул у кількості 10–15 тис. чол.²⁵ На початку 1625 р. ходили поголоски, що король наказав підготуватися до морського походу²⁶. Насправді ж дати тоді зелене світло Зигмунт III не наважився, хоча заходи Шагіна-Гірея не були

¹⁷ Про різні обрахунки чисельності українських козаків, які перебували під Кафою, див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998. – С. 161–162.

¹⁸ *Golebiowski Szahin Giraj i Kozacy // Biblioteka Warszawska.* – Warszawa, 1852. – Т. 2. – С. 19.

¹⁹ *Biblioteka Jagiełłowska.* – № 7 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 733). – S. 330.

²⁰ *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 114.

²¹ AGAD. – Extranea IX Polen 70. – Vol. 124; Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 340; *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego...* – S. 321, 346.

²² РГАДА. – Ф. 123. – 1624. – № 18. – Л. 12; РГАДА. – Ф. 123. – 1624. – № 9. – Л. 10; *Haus-Hof und Staats Archiv.* – Polen 54. – Polonica 1624. – S. 13.

²³ *Haus-Hof und Staats Archiv.* – Polen 54. – Polonica 1624. – S. 13.

²⁴ РГАДА. – Ф. 123. – 1624. – № 9. – Л. 10.

²⁵ *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 32.

²⁶ *Воссоединение...* Т. I. – С. 51.

даремними. Спершу Варшава не перечитиме козацькій самодіяльності, а в 1628–1629 рр. перейде рубікон і сама відкрито підштовхуватиме козаків до військової співпраці з нещасливими братами.

Зрештою, 24 грудня 1624 р. була укладена знаменита козацько-кримська угода, перший формалізований на папері військово-політичний союз українських козаків з мусульманськими сусідами. Її текст, а особливо кухня підготовки та церемоніал ухвали, подають надзвичайно цінну інформацію щодо підходів українських козаків і кримських татар, а також стосовно взаємоприйняття одних іншими. Військо Запорозьке переносило в цю площину свої стійкі уявлення про угоди з правителями, ґрунтовані на лицарському етикеті та попередніх практиках домовляння з християнськими володарями – австрійським імператором, семигородським князем та ін. Воно воліло письмової угоди зі взаємною присягою та платні за свої «лицарські послуги». Козаки розглядали свої стосунки з Шагін-Гіреєм у категоріях «служби», тобто умовного підданства. Як і раніше, «поганство» нових союзників не мало для них жодного значення й не було перешкодою для умовного підданства.

Угода між Військом Запорозьким і Шагін-Гіреєм не була скроєна на швидку руку, натомість постала після доволі тривалого процесу узгодження позицій, що свідчить про неабиякий гонор козацької верхівки²⁷. Спочатку між козаками й татарами було досягнуто усної домовленості²⁸. Згодом з'явився перший письмовий варіант угоди, запропонований калгою. Козаки подали свої зауваги, і вже потім сторони устійнили остаточний текст, після чого угода була списана на папері і заприсяжена з обох боків.

Вихідна позиція Шагін-Гірея полягала в тому, щоб обмежитися зобов'язанням не здійснювати «жодних вторгнень в державу найяснішого короля Зигмунта», надавати Польщі на її заклик військовою допомогою проти неприятелів, мати з Військом Запорозьким «сусідську приязнь», «мир, спокій, згоду». Впадає в око, що калга, домовляючись з козаками, вводить у поле договору третій суб'єкт – Варшаву і при цьому більшість зобов'язань бере якраз супроти неї, а не супроти козацтва²⁹. Така формула давала йому вигоди одразу на двох напрямках: перше, зводила до мінімуму формалізацію перед козацтвом своїх союзницьких обов'язків при одночасному збереженні підстав вимагати в

²⁷ Див.: *Брехуненко В. Я* бусурмани, але своєї присяги дотримуюсь: про стереотипи взаємоприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр. // *Тerra Cossacorum*: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – Київ, 2007. – С. 88–90; *Мицик Ю.* Михайло Дорошенко // *Україна в минулому*. – Київ; Львів, 1993. – Вип. 5. – С. 162.

²⁸ *Мицик Ю.* Михайло Дорошенко. – С. 162.

²⁹ *Брехуненко В. А.* Я бусурманин... – С. 89.

козаків збройної допомоги; по-друге, засвідчувала лояльність щодо Варшави. Калга добре розумів, що укладення ним договору без королівської згоди могло якщо й не зруйнувати його польські плани, то принаймні погіршити стосунки з Варшавою.

Однак козацька старшина виявила далекоглядність і запропонувала суттєво ревізувати проект на свою користь. Козацькі вимоги власне торкалися проблеми суб'єктів договору та конкретизації пункту про приязнь. Козаки вимагали, аби «було долучено до цієї присяги, щоб з усіма Ордами, підлеглими вам, були постійно приятелями приятелів наших статечно; при Війську Запорозькому стали, коли нам буде потреба». Крім того, запорожці ставили питання про негайну виплату їм тих упоминок, які Крим отримав від Польщі³⁰.

Очевидно, козаки виявили неабияку настирливість, якщо досягли бажаного. В остаточному присяжному листі подибуємо заяву Шагін-Гірея, що їм від усіх підлеглих Бахчисараю татар («від мене і від людей наших держави Кримської») не буде чинитися жодної кривди. У протилежному випадку калга мусив би «десятьох за одного видати». Шагін-Гірей також зобов'язувався надавати козакам військову допомогу. Ті, у свою чергу, брали аналогічний комплект зобов'язань супроти Криму. Врешті, у договорі відсутня будь-яка згадка про Варшаву³¹. Звідси випливає, що наріжна козацька вимога до Шагіна-Гірея полягала в тому, щоб він брав зобов'язання безпосередньо перед Військом Запорозьким, а не перед Річ Посполитою загалом.

Показовим був церемоніал підписання договору. На Січ на чолі з Шагін-Гіреєм прийшло 12 тис. татар, навпроти них розташувалося 8 тис. козаків. Після укладення договору калга віддав козакам упоминки, яких ті вимагали. Потім козаки й татари спільно частувалися, а Шагін-Гірей із задоволення, що нарешті досяг бажаного, «сам кожному (козаку. – *Авт.*) зосібна зі своєї руки чарку горілки давав». Козаки, як вони традиційно робили в таких випадках, салютували з рушниць, татари ж при цьому «страху наїлися»³².

Як бачимо, під час переговорів з Шагін-Гіреєм козацька верхівка вимагала від Криму, як перед цим від християнських володарів, визнання де-юре факту самостійності козацтва як суб'єкта міжнародних відносин. У таких координатах витримані й ті подальші стосунки козаків з Кримом, які виникали на ґрунті спроб центральної влади ханату заручитися підтримкою Війська Запорозького: 1627–1629, 1634, 1637 рр. В усіх випадках козаки демонстрували намір надати їй підтримку лише після укладення відповідного договору. Така ідея мусила на середину 30-х рр. XVII ст вже досить міцно засісти в козацьких головах, якщо не

³⁰ Документи українського козацтва... – С. 468.

³¹ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 517.

³² Документи українського козацтва... – С. 468.

те, що козацький провід, а запорожці, які восени 1634 р. вибралися з Дону на море, не спокусилися на звабливі пропозиції калги Девлет-Гірея «спільно воювати під Білгородом Кантеміра», а вимагали, «щоб він (калга. – *Авт.*) надіслав послів своїх до них на Запорожжя про прямий договір»³³.

Вимога вивести за рамки договору Варшаву й обмежитися виключно козацтвом засвідчує, що козацька еліта вже мислить не тільки категоріями особності козацького стану, як було раніше, а й фактично усвідомлює Військо Запорозьке самодостатньою політичною одиницею в рамках Речі Посполитої. Принаймні можна стверджувати про виразний поступ козацької думки в цьому напрямку. А для змагань з Варшавою можливих союзників козаки бачать уже не тільки в одновірцях-донцях, а й у мусульманських сусідах. Ще влітку, коли Шагін-Гірей неодноразово засилав гінців, щоб Військо Запорозьке перебувало з ним у приязні, те у відповідь виставляло зустрічну вимогу – у разі поразки ймовірного повстання, прийняти козаків у Криму³⁴. Козаки вели мову і про безпосередню військову допомогу проти Варшави і, видно, послідовно просували цей свій інтерес, якщо згідно з договором 1624 р., калга брав на себе таке зобов'язання: «Якби неприятель якийсь заявився у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього Війська Запорозького, я, Шагін-Герай, як тільки мене оповістять, з усіми беями і мурзами маю їм помогати»³⁵.

Напередодні та під час повстання Марка Жмайла козаки сподівалися на реалізацію цього пункту. Їхні гінці побували в Криму, просячи допомоги³⁶. Це була перша практична спроба козацтва зіпертися на мусульманських сусідів у своєму протистоянні в рамках Речі Посполитої, що з огляду на військовий союз додавало козацькій позиції більшої ваги. Та Шагін-Гірей не наважився піти проти Варшави. Однак і на початку 1626 р. козаки не полишали звертатися до калги. Козак Олекса Гордієвич, який вже після укладення Куруківської угоди за згодою черкаських старшин ходив на службу до Шагін-Гірея і весь час перебував при ханові, зокрема й під час набігу татар на Україну, свідчив, що після Різдва козаки, «просячи про допомогу проти війська його королівської милості, слали Діденка і Юрка з Черкас до Шагін-Гірея»³⁷. А по Україні ходили чутки, що калга «хоче йти в Литву до запорозьких черкас на допомогу на ляхів»³⁸.

³³ РГАДА. – Ф. 123. – 1634. – № 5. – Л. 235.

³⁴ РГАДА. – Ф. 123. – 1624. – № 9. – Л. 10.

³⁵ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 517.

³⁶ *Новосельський А. А.* Борьба Московского государства... – С. 116.

³⁷ *Документи українського козацтва...* – С. 469.

³⁸ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 18. – Л. 251.

Звертає на себе увагу, що в остаточному договорі дуже розмито сформульовано пункт про зобов'язання Криму не нападати на володіння короля Речі Посполитої. У первісному проекті Шагін-Гірей прямо заявляв про свою готовність утриматися від нападів на українські землі, а також надавати союзницьку допомогу «за закликом і повідомленням найяснішого короля його милості»³⁹. Натомість за кінцевим текстом «ніяка шкода чинитися не буде» лише Війську Запорозькому⁴⁰. Тобто Шагін-Гіреєві вдалося залишити простір для маневру, хоча козаки зображали спілку з татарами насамперед у барвах свого піклування про безпеку кордонів, «вічний мир» з татарами, корисність їх для Речі Посполитої. У такий спосіб вони прагнули легітимізувати свій військовий союз в очах Варшави. Теза про договір з Кримом як запобіжник татарських нападів посідала стрижневе місце в козацькій аргументації перед Варшавою. Найвірогідніше в такому контексті вони трактували й зауважене вище зобов'язання калги.

Ще під час попередніх переговорів козаки наголошували на тому, що Шагін-Гірей надсилає паралельно на Січ та до Варшави посланців, «прагнучи вічного миру та взаємної дружби»⁴¹. По укладенню угоди легация Війська Запорозького на сейм 1625 р. обґрунтовувала потребу такого кроку через «мир, який (козаки. – *Авт.*) встановили між татарами і вашою королівською милістю»⁴². Гетьман Каленик Андрієвич писав до послів цього сейму, що договір з Шагін-Гіреєм «не мав бути проти думки й потуги його королівської милості і ваших милостей, наших милостивих панів, і всієї Речі Посполитої», навпаки «немало прислужився Речі Посполитій»⁴³. Під час повстання 1625 р. козаки на закиди королівських комісарів стосовно укладення союзу з Шагін-Гіреєм пояснювали, що той «зобов'язувався запевнити мир від усієї Орди державі його королівської милості»⁴⁴.

Наведені козацькі вислови не були суто риторичним засобом легітимізувати союз Війська Запорозького з Шагін-Гіреєм. Вони відбивали реальну налаштованість козацтва розглядати спілку з Кримом ще й крізь призму оборони українських земель від татарських та ногайських нападів. Про це свідчать також козацькі підходи до укладення другої й третьої угод з татарами – восени 1628 та навесні 1629 рр. Правда, в обох випадках у перемовинах брали участь посланці короля, відповідно Ліщинський та Яцек Шемберк, що наклало свій відбиток, сфокусувавши домовленості на Річ Посполиту й відсунувши козаків на другий план.

³⁹ Документи українського козацтва... – С. 468.

⁴⁰ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 517.

⁴¹ Документи українського козацтва... – С. 250–251.

⁴² Там само. – С. 256.

⁴³ Там само. – С. 254.

⁴⁴ Там само. – С. 269–270.

Першого разу королівський посланець та козаки, використовуючи нагальну потребу Магмет- і Шагін-Гіреїв у козацькому війську, домоглися того, щоб брати запряглися утриматися від будь-яких нападів на Річ Посполиту, взяли на себе зобов'язання карати тих, хто наважиться таке чинити, і навіть віддавати захоплених ними невільників, як і тих бранців, що на той час перебували б на території Криму⁴⁵. Навесні 1629 р. Магмет- і Шагін-Гіреї підтвердили свої зобов'язання, до того ж обіцяли надавати збройну підтримку Речі Посполитій за першою ж вимогою короля⁴⁶.

Пояснюючи необхідність укладення угоди з татарами, козаки також наголошували на своїй жертвності під час підписання угоди, оскільки «з кривдою і шкодою нашою мусили погодитися (бо звідти нашу всіляку живність і засоби військом своїм завжди легко мали) і мир з ними укласти»⁴⁷. Насправді козацтво явно перебільшувало рамки обмежень на здобування «козацького хліба», які накладав на них договір із Шагін-Гіреєм. Ставши колодою для прямого здобичництва в Криму у випадку володарювання там Магмет-Гірея, угода поза цим не тільки не звужувала можливості для морських і суходольних походів, а й навпаки суттєво розширювала, бо перетворювала колишнього противника – Крим – на союзника проти Туреччини. Брати потребували від козаків активності на морі, яка б сковувала султана, а також військової підтримки проти Джанібек-Гірея, турецького війська чи ногайців мурзи Кантеміра. Козаки не могли не брати в розрахунок цей сприятливий чинник, тим паче, що Шагін-Гірей паралельно домагався від Варшави розв'язати руки Війську Запорозькому на цих напрямках. Восени 1628 р. та в наступному 1629 р. король, не наважуючись відкрито стати на бік калги, прямо вимагав від козацтва збройно підтримати братів. Його посланці на Січ мали забезпечити участь козаків у виправах Шагін-Гірея на Крим⁴⁸.

1625–1629 рр. наповнені козацькими морськими походами та відповідними пропозиціями Шагін-Гірея⁴⁹. Козакам була надана можливість поповнювати в Криму запаси харчів і води, а також переводити дух після морських виправ⁵⁰. У 1625 р. Україною та Московією поширювалися невірогідні чутки про спільні дії на морі козаків, татар і навіть ногайців, що відбивало переконання християнських чинників у щонайтісніших контактах Війська Запорозького з Кримом, спрямованих проти

⁴⁵ Golebiowski Szahin Giraj i Kozacy. – S. 11.

⁴⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 61.

⁴⁷ Документи українського козацтва... – С. 254.

⁴⁸ Ширше про це див.: Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna... – S. 87, 96–97.

⁴⁹ Див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 164–174; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 534–536; Королев В. Н. Босфорская война. – Ростов-на-Дону, 2002. – С. 360–465.

⁵⁰ РГАДА. – Ф. 123. – 1625 № 1. – Л. 8; Listy księcia Jerzego Zbaraskiego... – S. 97.

Туреччини⁵¹. За своєрідне узагальнення таких чуток може слугувати повідомлення брянських воєвод А. Нагого та С. Яковлєва від 11 травня 1625 р., базоване на допитових свідчення вихідця з кримського полону Богдана Чурсіна: «Приїздив в Литву кримський царевич Шен-Гірей із запорозькими черкасами і на соймі у короля був, а просив у короля воїнських людей на турського царя. І король йому відмовив, що він воїнських людей йому не дасть, а сказав йому, що він з турським в мирі, і є в мене вільні запорозькі козаки, і якщо захочуть, і я їх не стримую. І царевич, давши запорозьким козакам гроші і посадивши половину воїнських людей на каторги, і пішов Дніпром і сам з ними на море. А іншій половині ратним людям велів іти, черкасам і татарам, суходолом»⁵².

Крім того, Шагін-Гірей взимку 1625–1626 рр. залучав українських козаків до походу на гірських черкесів⁵³. За московськими даними, з калгою пішло 500 запорожців⁵⁴. Розраховував Шагін-Гірей на Військо Запорозьке і у своїх антимосковських планах, які передбачали створення широкої коаліції для того, щоб відвоювати Астрахань і Казань⁵⁵. Вже у вересні 1624 р. калга погрожував Москві, що, буцім, візьме в польського короля «запорозьких козаків з вісімдесят тисяч, а своїх крим-

⁵¹ У квітні 1625 р. путивльські воєводи писали цареві, що «запорозькі черкаси ідуть всі в Запороги, а із Запорог усі хочуть іти з кримським Шагін-Гіреєм турського землі воювати» (РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 14. – Л. 123). Тоді ж вяземські воєводи повідомляли в Москву, що «воюють турецьку землю татари царевич-калга, а з ним запорозьких козаків з дві тисячі» (РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 8. – Л. 50). У травні ті ж таки путивльські воєводи продублювали цю інформацію: «А запорозькі, государ, черкаси пішли всі із Запорог на море у Великий піст на Збірному тижні нинішнього 1625 року з кримського Шин-Гіреєм турського землі воювати» (РГАДА. – Ф. 124. – 1625. – № 5. – Л. 2). Те ж саме писали брянські воєводи: «...запорозькі черкаси з'єдналися з кримськими людьми і пішли турські землі воювати, а судна, государ, запорозькі козаки брали в Новгородку-Сіверському» РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 14. – Л. 116). А стародубський козак Василь Борзий серед учасників походу називав і ногайців (РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 8. – Л. 71).

⁵² РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 8. – Л. 75–76.

⁵³ Документи українського козацтва... – С. 299.

⁵⁴ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 18. – Л. 211, 218.

⁵⁵ Докладніше про московські плани Шагін-Гірея та місце в них українських козаків див.: Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин / Відпов. ред. В. Смолій. – Київ, 2003. – С. 66–84. Див. також: Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 124–129, 145–146.

ських незліченних татар і черкесів, і ногаїв з двісті тисяч і піду під Астрахань і під Казань, і стану літувати і зимувати, і, взявши, під свою руку приведу, а опісля Московську державу стану воювати і палити, і розоряти»⁵⁶. Наприкінці липня наступного року рильський воєвода М. Гагарін на підставі вивіданих розвідником К. Якимовим у Білій Церкві та Києві відомостей писав, що «кримський цар вийшов з Криму з багатьма людьми, а йде де, государ, на твої государеві міста, а з ним, государ, запорозьких козаків 800 чоловік, а ті, государ, козаки прийшли до нього без гетьманського відома»⁵⁷. З іншого флангу, донського, надійшла схожа інформація. Вивідувачі воронезького воєводи говорили наприкінці серпня, що Шагін-Гірей закликав своїх союзників-запорожців до походу на Москву, і що «запорозькі козаки з ним були і з ним на Московську державу іти не захотіли»⁵⁸. Ці вивідувачі навіть вели мову про прагнення калги вплутати в справу ще й Варшаву, і що нібито «король до кримського царя і до калги Шин-Гірея писав, щоб звав до себе на допомогу запорозьких черкас», бо сам Зигмунт III, мовляв, «запорозьким черкасам велів іти та Московську державу, і запорозькі черкаси того не послушали і до нього не пішли»⁵⁹. Словом, козаки аж ніяк не могли поскаржитися на звуження можливостей для військових промислів.

Однак козацько-кримському договору 1624 р., як і більшості угод ранньомодерної доби, судилося швидко дати тріщину. Далєбі чинників, які працювали проти нього, не бракувало. Домовленості не ліквідували взаємну недовіру, а внутрішні та зовнішні потреби Магмет- і Шагін-Гіреїв і після зміцнення своєї влади в Криму багато в чому розходилися з очікуваннями козаків. Татари так і не надали останнім сподіваної підтримки під час повстання М. Жмайла. А в 1626 р. кримці всупереч угоді тричі вдавалися до набігів на українські землі. При цьому під час першого походу Шагін-Гірей надсилав гінців до Війська Запорозького, щоб воно, дотримуючись цієї угоди, не долучалося до річпосполитського війська⁶⁰. В Україні неправдоподібно припускали, що частина козаків на чолі з гетьманом Оліфером перебувала в татарському таборі⁶¹. Насправді ж навесні 1626 р. невеликий козацький загін, а восени вже 1500 козаків на чолі з гетьманом М. Дорошенком взяли участь у відбитті татарських набігів⁶². Того ж року, Магмет- і Шагін-Гіреї завдали союзу

⁵⁶ РГАДА. – Ф. 123. – 1623 № 7. – Л. 291.

⁵⁷ ВУР... – Т. I. – С. 57

⁵⁸ Там же. – С. 58.

⁵⁹ Там же. – С. 58–59.

⁶⁰ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 2518. – Л. 369; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VIII: Роки 1626–1650. – С. 25–26; *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 48–49.

⁶¹ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол. – Стб. 2518. – Л. 370; *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 49.

⁶² *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 63–64.

ще одного потужного удару. Прагнучи на-решті порозумітися з Туреччиною, вони запропонували султану реанімувати стару ідею побудови двох фортець у пониззі Дніпра та Бугу, які б унеможливили козацькі морські походи. Навіть король був вимушений звернутися до козаків з пропозицією організувати потужний похід на Крим, щоб завадати цьому плану, шкідливому не тільки для Війська Запорозького, а й для інтересів Речі Посполитої загалом⁶³.

Атмосферу недовіри між Військом Запорозьким і його кримськими союзниками добре передає також перебіг тих морських походів, які були толеровані Шагін-Гіреєм. Коли козаки швартувалися до кримського берега для поповнення запасів води та їжі, татари побоювалися, щоб союзники «не чинили злодійства й полонеників до себе на човни не приймали»⁶⁴. Натомість після невдачі під Трапезундом (весна 1625) та Білгородом (літо 1625) козаки звинуватили калгу у подвійній грі. У першому випадку, приставши до кримського берега в гирлі р. Альма, козаки роздратовано говорили, що «Шан-Гірей-царевич відпускав нас з Дніпра турецького воювати, а сам до турецького з вістю послав, що ми йдемо під його міста воювати: така його правда». Гнів козаків був настільки сильним, що навіть виникла ідея розірвати стосунки з калгою. Ще до повернення на Січ запорожці переобрали старшину й «відсторонили тих, хто з Шан-Гіреєм мирився». У Криму очікували від козацької флотилії ворожих дій. Сам Шагін-Гірей мусив перепрошувати козаків. У червні із Січі запорожці надіслали до Бахчисарая листа, в якому перерахували свої претензії й погрожували виправою на Крим. Цар і калга мусили висунути до Перекопу частину свого війська⁶⁵. Це, однак, не завадило Шагін-Гіреєві переходом поновно закликати козаків, «щоб вони пішли на море під турецькі міста, а він піде під турецькі міста полем». Козаки знову погодилися, але зазнали поразки під Білгородом. Путивлець А. Самсонов повідомляв про їхні невірогідно фантастичні втрати – 16 тис. По поверненню козаки знову перемінили гетьмана, обравши замість М. Дорошенка Федора Пирського⁶⁶. Врешті, навесні–влітку 1628 р. козаки пізнали на собі зраду мурз Шагін-Гіреєві, коли ходили до Криму виручати обложених у Бахчисараї хана та калгу, а потім понад півтора місяця тримали в облозі Кафу⁶⁷.

Усе це зруйнувало військову спілку, так що Магмет- і Шагін-Гіреї, які влітку 1628 р. відійшли разом із козаками до Запорожжя, мусили по новій домовлятися з ними. Автентичних текстів чергових угод, на жаль, не збереглося. З наявних повідомлень випливає, що було укладено принаймні два договори – напередодні осіннього 1628 р. та весняного

⁶³ Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna... – S. 69.

⁶⁴ РГАДА. – Ф. 123. – 1625 № 1. – Л. 8.

⁶⁵ Там же. – Л. 9–10.

⁶⁶ РГАДА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Стб. 2518. – Л. 17.

⁶⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 42–44.

1629 р. спільних походів на Крим. З відомих інформацій про ці угоди впливає прагнення Війська Запорозького під час військових дій у Криму підстрахуватися від татарських зрад. Обидва рази брати присягали на тому, що не відступляться від козацького війська, а у випадку невдачі повернуться на Січ⁶⁸. Ну й, звісно, Військо Запорозьке, користаючи з нагоди, зажадало побільшення платні. Тим паче, що затятий конкурент Магмет- і Шагін-Гіреїв Джанібек-Гірей, бажаючи у 1627 р. перевербувати козаків, пропонував їм упоминки удвічі більші, ніж вони до цього отримували від калги⁶⁹.

На відміну від 1624 р. Варшава не пустила чергове козацько-кримське зближення на самоплин й доклала зусиль для того, щоб унеможливити повторення небезпечного для неї прецеденту, коли Військо Запорозьке визнавалося Кримом самостійним політичним суб'єктом. Королівські посланці на Запорожжі домоглися, що в обох випадках хан та калга погодилися не брати з Речі Посполитої упоминки і склали присягу на вірність у формі, яка, за слушним спостереженням Б. Барановського, означала для Кримського ханату «входження під протекторат Речі Посполитої»⁷⁰. Однак козаки все-таки залишилися окремим суб'єктом угод. Магмет- і Шагін-Гіреї присягали на вірність королю і Речі Посполитій у козацькому колі, склали окрему присягу Війську Запорозькому, беручи перед ними прями зобов'язання⁷¹.

Як і в 1624 р., козацька старшина не обмежилася приземленими інтересами й дивилася на нову спілку з Магмет- і Шагін-Гіреями ширше ніж на суто здобичницький проект. Свій весняний 1628 р. похід до Криму козаки подавали як намір роздмухати там внутрішню міжусобицю, під час якої слабне кожний неприятель, і пропонували королю вислати разом з ними військо для оволодіння Кримом: «Якщо коли як зараз вдалий час до знесення всього Криму, коли воля вашої королівської милості наступить і вічний спокій Річ Посполита з невеликими затратами могла б отримати. За одну осінь може ваша королівська милість отримати Крим, військо тільки, яке є під регіментом його мосці пана хорунжого брацлавського долучивши до Війська Запорозького»⁷². Козаки наголошували на тому, що дали на Січі прихисток ханові та калзі, лише тому, що ті мають намір визнати зверхність короля й Речі Посполитої⁷³.

З цими козацькими деклараціями добре в'яжеться і повідомлення, що договір, укладений восени 1628 р., містив пункт про обіцянку хана та

⁶⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 51, 61.

⁶⁹ Документи українського козацтва... – С. 310.

⁷⁰ Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna... – S. 92.

⁷¹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 51, 61.

⁷² Документи українського козацтва... – С. 314.

⁷³ Там само. – С. 312–314.

калги відступити козакам Ногайську державу⁷⁴. Очевидно, йшлося про визнання братами прав Війська Запорозького на здобичництво в Буджаку. Відповідно риторика відбивала глибші переконання козаків про необхідність перекроїти розклад сил у регіоні. Неважливо, чи воліли козаки остаточно «поховати» Кримський ханат, що, зрештою, було б шкідливо для них самих, чи тільки проголошували гасло, добре відаючи про його нездійсненність, але у будь-якому випадку зрозуміло, що вони вже підступалися до мислення в категоріях геополітичних інтересів світу, до якого належали. У козацьких головах роїлися думки про опанування Степу по всій його глибині й про усунення такої ключової перешкоди, як Кримський ханат.

* * *

З решти козацьких спільнот у справах, пов'язаних з військово-політичним союзом українського козацтва з Кримом, засвітилися лише донці. Та й то у непорівняльно вужчому форматі. Українські козаки прагнули втягнути Військо Донське в орбіту своєї кримської політики. Насамперед, вони потребували припинення таких донських походів, які б зачіпали інтереси союзників. Натомість, як завжди були відкритими для спільних морських виправ. На обох напрямках було досягнуто чимало. Упродовж другої половини 1624–1628 рр. донські козаки не здійснили жодного морського походу до кримських берегів, навіть до тутешніх турецьких фортець. Облоги Азова 1625–1626 рр., участь у морських виправах українських козаків⁷⁵ відповідали потребам союзників. У розріз з інтересами Шагін-Гірея пішов лише спільний відгін донцями та донськими татарами 3 тис. коней з-під Перекопа⁷⁶.

Не проти були донські козаки й долучитися безпосередньо до союзницьких військових операцій на території Криму, про що свідчить присутність незначної кількості донців у 1624 р. під Кафою, куди вони прийшли з Дону разом з українськими козаками, та в 1627 р. у кримському поході гетьмана М. Дорошенка⁷⁷.

Однак у сухому залишку донці не відіграли впливової ролі та й, зрештою, ні на що не претендували. Символічно, що Шагін-Гірей також не робив жодних конкретних спроб порозумітися з Військом Донським, хоча за логікою речей мусив би. Обмежився він лише пустопорожніми погрозами залучити донців до походу на турків: «І ми з Криму підемо з черкаси в Запороги, і черкас усіх, і донських козаків підніmemo і, прий-

⁷⁴ Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 338.

⁷⁵ Докладніше про це див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 164–174.

⁷⁶ Там само. – С. 177.

⁷⁷ Там само. – С. 161–162, 172–173.

шовши, Крим розоримо, щоб не дістався Крим нікому»⁷⁸. До всього калга був налаштований проти донців дуже негативно, постійно нагадуючи Москві про їхні ворожі дії та погрожуючи вирушити на Дон походом.

Така поведінка різко контрастувала зі ставленням до українських козаків. У донцях можливого союзника калга не бачив, як не апелювали до них Джанібек-Гірей, а пізніше – Інаст-Гірей. З огляду на відкритість донських козаків до поєднання військових зусиль з іншими мусульманськими сусідами навряд чи кримські еліти відчували принципову неможливість залучити донців. Тим більше, що на їхніх очах дешиця донців перебувала у складі запорозького війська. Очевидно причина полягає в іншому: Шагін-Гірей просто не потребував додаткової військової потуги, а заодно й додаткових власних зобов'язань перед ще одним непростим суб'єктом. Калгу цілком задовольняли запорожці, які могли виставити до 40 тис. чол., та ще й комбінували військові дії на суходолі з морськими виправами до турецьких берегів чи турецьких фортець у Криму⁷⁹. Відносна віддаленість Дону порівняно із Запорожжям завершувала коло аргументів, які розхолоджували Шагін-Гірея.

III.2. Спроби військової співпраці в 1634–1644 рр.

Військово-політичний союз українських козаків із Шагін-Гіреєм став своєрідним вододілом у позаконфронтаційних стосунках Війська Запорозького з мусульманськими сусідами, відкривши еру подальших подібних спілок. По гарячих слідах Магмет- та Шагін-Гіреїв пішов зятий конкурент Джанібек-Гірей, запропонувавши козакам у 1627 р. подвійну платню порівняно з Шагін-Гіреєвою і просячи тримати напоготові для нього 4–5 тис. війська. Хан запевняв, що «зичить собі на довгі часи жити у згоді з вашими милостями»⁸⁰. При цьому козаки підтримували з новим ханом жваві контакти, обмінювалися посланцями, що не завадило через рік поновити союз із Шагін-Гіреєм. Нова спроба Джанібек-Гірея залучити козацьке військо датована 1634 р. Спершу калга Девлет-Гірей намагався завербувати запорожців, які вирушили з Дону в морський похід, а згодом сам хан просив на Січ 4–5 тис. чол.⁸¹ А вже новий хан Інаст-Гірей реалізував намір, так і нездійснений попередником. Упродовж 1635–1637 рр. він шукав козацької прихильності проти ногайського мурзи Кантеміра. Восени 1636 р. він засилав посланців на

⁷⁸ РГАДА. – Ф. 123. – 1628 № 1. – Л. 144.

⁷⁹ Див.: *Varanowski B. Polska a Tatarszczyzna...* – S. 97; *Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном...* – С. 173–174.

⁸⁰ Документи українського козацтва... – С. 310.

⁸¹ РГАДА. – Ф. 123. – 1634. – № 5. – Л. 235.

Січ. Як свого часу Шагін-Гірей, хан намагався заручитися підтримкою у цьому питанні Варшави. Але Владислав IV, на відміну від свого батька, волів утриматися, побоюючись незначущості конфлікту в Криму, слушно, як згодом виявилось⁸². Козаки, однак, пізніше небезпідставно заявляли С. Конєцпольському, що ходили до Криму не самовільно, а «з відома його королівської милості, як теж і вашої милості»⁸³.

У січні 1637 р. хан виплатив козакам упоминки, і врешті-решт домігся того, що понад 700 козаків на чолі з Павлюком з'явилися в його таборі й у травні воювали проти Кантеміра⁸⁴. Така нечисельна підтримка свідчить про те, що домовленості з татарами не стали справою ширшого загалу козацтва, як у часи Шагін-Гірея. Додатковим доказом тут є той факт, що козаки продовжували шарпати татар, і Павлюк, повернувшись з походу, не приховував у Черкасах гніву на тих, які «у Криму великі вчинили шкоди і так багато в'язнів побрали»⁸⁵.

Одночасно козацтво, попри невдалий досвід 1625 р., не полишало надій втягнути татар у свої конфлікти з Варшавою. Восени 1637 р. допомоги шукав Павлюк⁸⁶. Після невдачі повстання 1637 р. козаки знову засилали послів, про що 7 лютого стало відомо навіть московським посланцям у Криму. Козаки нібито пропонували татарам на вибір упоминки чи військову допомогу в майбутньому під потребу⁸⁷. Козак Іван Коростель, який перебрався до Московії, оповідав, що при ньому «запорозькі козаки взяли вічне перемир'я з кримськими татарами у Пилипів піст перед Різдом Христовим, що воювати їм, козакам, з кримськими татарами разом Польську землю і стояти проти ляхів заодно». При цьому козакам начебто присягло 50 мурз⁸⁸. Зберігся лист Д. Гуні до калги від 26 лютого 1638 р., в якому гетьман закликав татар і обіцяв розплатитися з ними військовими послугами⁸⁹. Нібито 4 тис. татар і ногайців були готові підтримати козаків і стояли біля Корсуня, Крилова і Мельниці⁹⁰.

⁸² Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 228–229, 235, 239. Див. також: Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 325, 346.

⁸³ Документи українського козацтва... – С. 416.

⁸⁴ А. Кисіль звідомлював С. Конєцпольського, що хан затримав біля себе 700 чол. // Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 439. Про 600 козаків писав 24 травня 1637 р. до С. Конєцпольського молдовський господар В. Лупул // Тамże. – S. 376.

⁸⁵ Тамże. – S. 383; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 246.

⁸⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 262.

⁸⁷ «Недавно прислали запорозькі черкаси до Бегадир-Гірея царя своїх послів трьох чоловік... щоб кримський цар на литовського короля вчинив їм допомогу, а вони за це дадуть йому казну велику або куди велить їти війною, вони зразу ж будуть готові» (РГАДА. – Ф. 123. – 1637 № 31. – Л. 113).

⁸⁸ ВУР... – Т. I. – С. 194.

⁸⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 290.

⁹⁰ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... – С. 54.

І хоча татари й цього разу не виправдали очікувань козаків, поголоски про нову військову спілку з кримцями гуляли по Україні. Путивльці купці, приміром, чули в Полтаві, що «піднімаються із Запорозг черкаси, а хочуть приходити на українні литовські міста війною, а з'єдналися вони заодно з татарами, а мстити їм свою кров за те, що їх, козаків, ляхи й урядники по містах побивали і мучили, і жінок їхніх і дітей нині побивають»⁹¹. Говорили, що «запорозькі козаки, з'єднавшись із татарами, ляхів багатьох побили»⁹².

Повсюдна переконаність у теоретичній можливості союзу Війська Запорозького з татарами була настільки великою, що навіть набагато пізніше, у 1641 р., ймовірний козацький виступ проти Варшави мислився у категоріях спілки з мусульманськими сусідами. У далекому Полоцьку, де ходили неправдоподібні чутки про те, що козацькі загони буцим «воювали польську землю біля Кракова», велися розмови, що козаки між собою вирішили, «якщо будуть у нас католики й уніати білоруську віру віднімуть безповоротно, ми на короля підніmemo турецького царя і кримських татар, і тих запорозьких черкас, які пішли до турецького служити»⁹³. А на іншому фланзі – донському – ходили вісті, що буджацькі ногайці «у зв'язках із запорозькими черкасами»⁹⁴.

Усі ці поголоски живилися реальними фактами автономного військового співробітництва окремих козацьких і татарських загонів. Активність спрямовувалася на московське прикордоння і була складовою різкого зростання здобичництва українських козаків на сході після того, як після невдачі повстання 1637–1638 рр. значно звузилися можливості для морських і суходольних походів у південному напрямку. Упродовж 1643–1644 рр. козацько-татарські загони неодноразово шарпали різні московські «україни»⁹⁵. Прикметний епізод, який рельєфно відтінює триб прикордонного життя та специфіку низових контактів козаків і татар, стався в 1643 р. Спершу між загонами козаків і татар виник бій, а потім «черкаси з татарами помирилися» і «пішли воювати заодно»⁹⁶.

⁹¹ ВУР... – Т. I. – С. 215.

⁹² Там же. – С. 209, 214.

⁹³ РГАДА. – Ф. 79. – 1641. – № 1. – Л. 225.

⁹⁴ РГАДА. – Ф. 127. – 1641. – № 5. – Л. 237.

⁹⁵ Ширше про це див.: *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым... – С. 56–57.

⁹⁶ Там же. – С. 56

Розділ IV

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ І ПОЯВА ТА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

IV.1. Військово-політичний союз Богдана Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм

На тлі козацько-кримської військової співпраці першої половини XVII ст. добре відомий витвір Богдана Хмельницького та Іслама-Гірея 1648 р. – військового-політичний союз Війська Запорозького з Кримським ханатом – не виглядає винятковим. Навпаки поява альянсу з далекосяжним значенням для долі українського світу стала логічним продовженням попередньої канви позаконфронтаційних стосунків українських козаків з кримцями та ногайцями. Гетьман ішов дорогою, втровою на його очах попередниками й опирався на добре відомі йому практики Війська Запорозького щодо мусульманських сусідів. По великому рахунку Б. Хмельницькому належить лише одна суттєва новація, але саме вона виявилася принциповою та вирішальною. Доповнення козацького війська легкою татарсько-ногайською кіннотою викликало у противника справжній шок як на полі бою, так і в політичній площині. Та й то і в 1625 р., і в 1637–1638 рр. старшина, як було показано вище, намагалася залучити кримських татар до участі у козацьких повстаннях, але в той час не зуміла втілити в життя свої задуми.

В історіографії досягнуто порозуміння у визнанні того, що з військової точки зору саме поява українсько-кримського військово-політичного союзу створила підґрунтя для блискучих перемог Війська Запорозького над річпосполитським військом у 1648–1649 рр. та в 1652–1653 рр. Нині цій тезі немає розумної альтернативи. На ній зійшлися і українські, і польські, і російські історики¹. Зокрема польський історик Д. Плови зазначав: «Козацький гетьман досконало орієнтувався в бойових якостях кавалерійського війська (головною мірою зіперті на кінноті). З огляду на слабкість козацької кінноти Хмельницькому був потрібен союзник, який би мав засоби, які б дозволили нейтралізувати ефективність польської кавалерії. Ідеально до того надавалися татари. Хоча вони

¹ Див. спостереження В. Маслака та Ю. Степанчука (*Маслак В.* Ранньомодерна українська державність в сучасній польській та російській історіографії. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 91–92; *Степанчук Ю.* Образ Богдана Хмельницького в сучасній українській, польській та російській історіографії. – Вінниця, 2018. – С. 129–130, 294–296, 300–301, 300–301, 424–426.

й не мали важкої кінноти, але чисельна легка кавалерія давала козакам те, чого їм бракувало в попередніх повстаннях»². І. Стороженко слушно зауважував, що Б. Хмельницький у роки союзницьких відносин без татар не розпочинав жодної битви³.

Укладення козацько-кримського союзу різко змінило співвідношення сил у протистоянні Війська Запорозького з Варшавою. Досі козаки через брак конкурентної кінноти не мали шансів у генеральних битвах проти річпосполитського війська, тому під час повстань і вдавалися до оборонної тактики, стаючи табором та прирікаючи себе на поразку. Тепер завдяки легкій татарській та ногайській кінноті Б. Хмельницький круто реформував тактику, поставивши на наступ, що й дозволило сподіватися на перемогу. Як підкреслював Ян Віммер, «поєднання сили вогню рухомого козацького табору та маневреності татарської кінноти виявилось дуже грізним протягом усього початкового періоду протистояння на Україні, що більше, викликало шок, який відбився на моралі польської кавалерії і був зламаний лише по берестецькій звитязі»⁴. Інший відомий польський дослідник ранньомодерного військового мистецтва М. Нагельський вважає, що таке сум'яття було подолано аж у 1654 р., коли татари вийшли з військово-політичного союзу з Б. Хмельницьким і стали союзниками Варшави: «Тактика противника, тобто співпраця руху (кіннота татарська) та вогню (козацький табір) була цілковитою несподіванкою для кварцяних сил, які до 1654 року (поза битвою під Берестечком) не могли собі поради́ти з противником»⁵.

Крім потужного впливу у військовій площині, союз Б. Хмельницького та Іслам-Гірея спричинив важливі зміни на політичному полі. Поява впливового союзника, та ще й з мусульманського світу, безпосередньо зачепила інтереси Речі Посполитої, Московії, Туреччини, Молдови, Валахії, Трансильванії. При цьому султан попервах був противником втручання кримських татар і ногайців у річпосполитські справи, вимагаючи від хана військо на війну з Венецією. Після Жовтих Вод і Корсуня турецький чауш привіз до Бахчисарая послання султана із за-

² *Płowy D.* Od Konstantinowa do Pilawiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku. – Zabrze; Tarnowskie Góry, 2012. – S. 20.

³ *Стороженко І.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Частина I. – С. 102.

⁴ *Wimmer J.* Wojsko polskie w epoce Ogniem i mieczem // Epoka «Ogniem i Mieczem» we współczesnych badaniach historycznych / Red. M. Nagielski. – Warszawa 2000. – S. 118.

⁵ *Nagielski M.* Bohdan Chmielnicki // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze, 2010. – S. 230.

бороною на військові дії проти короля⁶. Що ж змусило Іслам-Гірея піти на такий безпрецедентний крок?

Звісно, хан переймався виключно інтересами Бахчисарая. Однак, вони ситуативно співпали з планами Б. Хмельницького. Як добре відомо, Кримський ханат постійно намагався грати на балансі сил між Річчю Посполитою та Московією. Суперництво між ними за гегемонію у Східній Європі створювало для нього сприятливу зовнішньополітичну ситуацію. То одна, то інша сторони зверталася до нього за підтримкою, зокрема і військовою. Не даючи остаточно здомінувати жодній із них, підставляючи плече слабшій, Бахчисарай підтримував цю геополітичну рівновагу. Вона забезпечувала можливість для вар'ювання набігів то на Московію, то на Річ Посполиту, що мало надзвичайно важливе значення з огляду на структуру економіки ханату, а особливо спосіб життя ногайців Причорномор'я.

Пропозиція Б. Хмельницького щодо військового союзу припала на період загострення внутрішньої ситуації в Кримському ханаті. Як слушно підсумовував Я. Федорук, «Сам розвиток внутрішнього життя Криму, викликаний міжусобицею ординських мурз, антиханськими заколотами і т. п. штовхав Іслам-Гірея до зовнішньої експансії, щоб тим самим вирішити свої татарські чвари»⁷. Не випадково в Україну хан перше спровадив у квітні 1648 р. мурзу Тугай-бея, лідера опозиції. Показово, що з Тугай-беєм була незначна кількість ногайців. Це дало підстави Я. Качмарчику писати, що «Козаки не завдячували успіхами біля Жовтих Вод і під Корсунем татарській допомозі. Загін Тугай-бея був нечисленним, до того ж татари були погано озброєні. У цьому контексті можна сказати хіба що про психологічне значення появи татар поруч із Хмельницьким»⁸.

Тиск внутрішньокримських обставин на зовнішньополітичні чинники був настільки сильним, що навіть попри заборону султана іти на Московію чи Річ Посполиту Іслам-Гірей планував на кінець 1647 – на початок 1648 р. похід на останню. Варшава готувалася до відсічі⁹. Додавали напруги й попередні приготування Владислава IV до війни проти Туреччини, наслідки посольства Адама Киселя до Москви 1647 р., яке закінчилося укладенням у вересні оборонного союзу проти татар, а

⁶ *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 179–180; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648–1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 20–21; *Флоря Б. М.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 91.

⁷ *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність... – С. 19.

⁸ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Перемишль, 1998. – С. 59.

⁹ *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність... – С. 19.

також випадає на ногайські улуси О. Конєцпольського та Я. Вишне-вєцького восени 1647 р.¹⁰

Водночас слід обов'язково взяти в розрахунок той факт, що цього разу Бахчисарай пішов на небачений досі крок. Якщо раніше кримські еліти влаштовувала двочленна система – Річ Посполита та Московія, – що дозволяло грати на протиріччях сторін і підтримувати сприятливу для ханату рівновагу в регіоні, то тепер було визнано за необхідне трансформувати цю систему в тричленну, підтримавши спершу Військо Запорозьке, а пізніше і появу нової держави – Гетьманщини. У такий спосіб Бахчисарай по суті погодився на формування набагато складнішої ніж досі конфігурації військово-політичного тла у Східній Європі, попри те, що нові реалії неминуче ускладнювали для нього досягнення потрібного балансу сил у регіоні. Відтак мусили з'явитися дуже потужні чинники, які підштовхували до таких неординарних дій. Крім того, ризики підтримки державницьких устремлінь козацької старшини мали оцінюватися як менші порівняно з цими чинниками.

Усе це спонукує по-новому подивитися на спостереження Г. Літвіна¹¹, який звернув увагу на те, що стрімкий розвиток магнатської колонізації в 1630–1640-ві рр. смертельно загрожував існуванню не тільки українського козацтва. Неухильне скорочення території нічийного степу радикально змінювало розклад сил у регіоні. Мало того, що звужувалися можливості для сезонного кочування ногайців, без чого ті просто не могли обійтися, а й руйнувалися самі засади функціонування Кримського ханату, створювалися умови для його знищення християнськими сусідами. Єдиний притомний вихід полягав у підтримці козаків у їхньому протистоянні з колонізаційною машиною, за спиною якої стояла Варшава. Звідси на позір легка згода Іслам-Гірея на військовий союз з Б. Хмельницьким, а потім і на те, щоб підставити плече новому політичному організму – Гетьманщині. Поява останньої створювала так потрібний буфер, забиваючи осиковий кілок у магнатську колонізацію. Попередні ж прецеденти потрактування Кримом Війська Запорозького як окремого політичного суб'єкта у складі Речі Посполитої творили сприятливе підґрунтя для відповідних кроків. Іслам-Гірей міг опиратися на певну ідеологічну традицію, а Б. Хмельницький мав у своєму арсеналі вагомні аргументи для кримського хана.

¹⁰ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 44; *Sysyn F.* Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge, MA, 1985. – P. 134–138

¹¹ *Litwin X.* Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana koronnego Stanisława Koniecpolskiego // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainę / Pod red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak.* – Białystok, 2012. – S. 217.

Оформлення військово-політичного союзу Війська Запорозького з Кримським ханатом викликало велике занепокоєння у Речі Посполитій та Московії. Після поразок на Жовтих Водах та під Корсунем протидія українсько-кримському союзу перетворилася на одну з першочергових цілей польської дипломатії¹². Варшава розгорнула бурхливу діяльність на всіх можливих напрямках від московського до французького. Однак Б. Хмельницькому вдалося нейтралізувати ворожі прошуки: гетьман уміло скористався яничарським переворотом у Стамбулі.

Але тексту козацько-кримської угоди не знали ні в Москві, ні у Варшаві. Не відомий він і сьогодні. Проте уже на початку березня 1648 р. тогочасним московським послам у Криму Т. Хотунському та І. Степанову вдалося вивідати (до того ж відразу з двох незалежних джерел) про переговори козацьких посланців з ханом Іслам-Гіреєм III та про укладення в Бахчисараї козацько-кримського союзу¹³. Наприкінці березня цією неординарною новиною оперував уже Посольський приказ¹⁴. Здається, Москва тут випередила Варшаву. Та навесні 1648 р. не мала в Криму своїх послів, що суттєво обмежувало можливості оперативного провідування тамтешніх вістей. Однак основним аргументом на користь висловленого припущення є те, що проблему нового військово-політичного союзу Війська Запорозького з Кримом оминає в березні – середині квітня кореспонденція коронного гетьмана М. Потоцького та брацлавського воєводи А. Киселя, які тримали руку на пульсі подій в Україні і які пильно стежили за діяльністю Б. Хмельницького на Січі.

Обидва посадовці давали собі раду в можливих загрозах, що їх таїли в собі заходи нового козацького гетьмана на Січі та його агітація на волості, й намагалися задушити майбутнє повстання в зародку¹⁵. Зауважував М. Потоцький і контакти запорожців з тими татарами чи ногайцями, які кочували біля Дніпра. За його інформацією, Б. Хмельницький спорядив козаків «затягнути татар, які чекають біля Дніпра, наважився кількасот на цей бік перевезти, аби сторожу нашу зганяли, яка при різних шляхах розставлена, щоб свавільники до нього не приєднувалися»¹⁶. Однак побоювань, що між козаками й мусульманськими сусідами дійде до військово-політичної спілки, у М. Потоцького, судячи з усього, не було. Не виявляв глибшого занепокоєння татарськими справами й А. Кисіль¹⁷. Зокрема, попереджаючи в середині березня путивль-

¹² Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 57.

¹³ Див.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 395.

¹⁴ Див. Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3. – С. 180.

¹⁵ Докладно про заходи С. Потоцького та А. Киселя див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 177–182.

¹⁶ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 90–91. Див. також: ВУР. – Москва, 1953. – Т. II. – С. 16.

¹⁷ Акты ЮЗР – Т. 3. – С. 127–132, 139–143, 166–170.

ського воєводу Ю. Долгорукого про втечу Б. Хмельницького на Січ, виставляючи останнього за бунтівника та свавільника й пропонуючи Москві унеможливити контакти Запорожжя з Доном, брацлавський воєвода не прогнозував козацько-кримського зближення, хоча саме цей факт мусив би особливо насторожити Москву й підштовхнути її до втручання в донські справи¹⁸. Те, що, на думку А. Киселя, Б. Хмельницький має намір «донських козаків підбити на море» не могло не зачепити інтереси Московії, яка після 1646 р. хоча й відклала на потім організацію нових військових вторгнень у межі ханату, але від наступальних планів щодо Криму не відмовилася.

Про ці нові віяння в кримській політиці Московії А. Кисіль знав не з третіх рук (чого варте лише його «велике посольство» 1647 р., наслідком якого стало укладення польсько-московського оборонного союзу), – але все ж таки вдався до непереконливих аргументів. Сам він не був противником козацької виправи в море, навпаки, пропонував М. Потоцькому дати запорожцям дозвіл на морський похід, що разом з виплатою реєстровцям заборгованої платні мало утихомирить козаків і відвернути їх від бунту¹⁹. А тому намір А. Киселя змусити Московію заворушитися на донському напрямку наштовхує на думку, що основна мета повідомлення путивльському воєводі про втечу Б. Хмельницького полягала в іншому. Передчуваючи ймовірність вибуху нового козацького повстання, урядник, очевидно, прагнув московськими руками позбавити запорожців допомоги з Дону. Досвід усіх попередніх козацьких рухів першої половини XVII ст. підштовхував А. Киселя до такого логічного кроку.

Можливо, брацлавський воєвода володів інформацією про ті невдалі спроби Б. Хмельницького напередодні повстання заручитися підтримкою Війська Донського, про які восени 1648 р. говорив у Посольському приказі донський отаман Т. Іванов²⁰. На Москву ж аргумент можливої підтримки донцями чергового козацького повстання не міг справити особливого враження, що виразно демонструвала позірна байдужість царя під час попередніх виступів. Свого часу Михайло Федорович жодного разу не закинув Війську Донському за опосередковану чи безпосередню підтримку ним козацьких повстань в Україні, бо ж добре розумів роль подібних внутрішніх конфліктів в ослабленні держави²¹. Так що третій у московських справах А. Кисіль, напевно, пробував «закри-

¹⁸ Акты ЮЗР – Т. 3. – С. 167.

¹⁹ Ширше про це див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 17.

²⁰ РИБ. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. XXIX. – С. 18.

²¹ Москва переймалася лише тими контактами українських козаків з Військом Донським, які суперечили її інтересам на кримсько-турецькому напрямкові, в Полі та на Дону, або загрожували відкритими антимосковськими виступами (докладніше див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 126–127, 151–153, 179, 194–196).

ти» для Б. Хмельницького Дон без особливої надії на успіх. Про це може свідчити відсутність донського сліду в його листах, написаних до бояр О. Трубецького, Г. Пушкіна та думного дяка Г. Чис-того в стислім часі (через 6 днів) після того, як було вислано листа Ю. Долгорукому. Згадуючи цього разу про втечу Б. Хмельницького на Січ, А. Кисіль промовчав і про Дон, і про можливий спільний морський похід українських та донських козаків²².

Натомість, як і слід було чекати, повідомлення, що його надіслали з Криму послі, явно зачепило Москву за живе. Військовий союз козаків з татарами не вписувався в її кримські плани, більше того – викликав у неї цілком вмотивовані підозри, як у зв'язку з амбітними планами Іслам-Гірея щодо Казані й Астрахані, так і через невизначеність поточної ситуації на півдні. Ще зовсім недавно, у 1646 р., посольство В. Стрешнева намагалося домовитися у Варшаві про дозвіл запорожцям на морські походи, самостійні та організовані разом з донцями²³. Козацькі дії Москва вплітала в контекст загального наступу царського війська (а коли б пощастило, то й річпосполитського) на Крим. Короткочасне, як їй гадалося, затишшя, котре зайшло на кримському напрямку після штурму запорожцями й донськими козаками Азова (1646) та антикримського походу війська Ж. Кондирєва (1646), не змінило московських планів стосовно українських козаків. Москва продовжувала розглядати українське козацтво як потенційного спільника у своєму протистоянні з мусульманськими сусідами.

Та найбільше обтяжували сприйняття Московією посольських вістей негативні спогади про військово-політичний союз українських козаків з братами Магмет- і Шагін-Гіреями 1624–1629 рр., який у 1625 р. ледь не обернувся для неї козацько-кримською навалою. Освіжити в пам'яті події 1625 р. змушували московську еліту цілком виразні аналогії, які навіювало порівняння інформації Т. Хотунського та І. Степанова з досвідом 23-річної давнини: в обох випадках козацько-татарське зближення сягнуло рівня письмового оформлення договору, в обох випадках у Бахчисараї було піднято на щит ідею руйнівного походу на Москву. Те, що пошуки козаками й кримцями взаємної військової допомоги в 1634–1638 рр. (зрештою, добре відомі в Москві) не потягнули за собою анти-московських заходів, царя не заспокоювало, оскільки 1640-ві рр. принесли нові загрози.

У середині 40-х рр. XVII ст. піднялася хвиля розбійництва українських козаків на московському прикордонні. А в 1646 р., під час підготовки Криму до оборони Перекопу від очікуваного нападу царського війська при татарах засвітився загін українських козаків. Б. Флоря²⁴ здо-

²² Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 171.

²³ Детальніше по це див.: Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани... – С. 82.

²⁴ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... – С. 57–58.

гадно подавав цей загін за так званий «*Тарасовий полк*», чисельною ватагою випищиків, що відійшла до Криму після поразки повстання 1637–1638 рр., зберегла там свою організаційну структуру, а в 1641 р. нібито брала участь у поході кримців та ногайців на українські землі. У січні 1648 р. в Поле з метою пожитися добром кримських та московських послів вибралося 2000 козаків з Миргорода на чолі з Г. Торським²⁵. У квітні про розбійництво козацьких ватаг з України писали до Москви білгородські воєводи С. Бутинов та Т. Бутурлін²⁶. І хоча всі подібні загони діяли на власну руку, автономно від волі козацької старшини, але таке співробітництво могло стати провісником глибших процесів, деструктивних з точки зору інтересів Московії.

У світлі наведених фактів козацько-татарсько-ногайських військових промислів на московському прикордонні набувають більшої правдоподібності свідчення С. Освенціма, що козаки вже в 1645 р. нібито розраховували укласти з татарами союз проти Польщі. За С. Освенцімом, звістки про переговори докотилися до С. Конєцпольського, який, у свою чергу, переказав їх Владиславу IV, пропонуючи похід на Крим, щоб запобігти подальшому розвитку небезпечних для Варшави процесів²⁷. Починаючи від К. Шайнохи, який першим звернув увагу на цей епізод у діаріуші С. Освенціма, дослідники скептично сприймали повідомлення королівського секретаря, вбачаючи тут спроби зняти з Владислава IV відповідальність за провокування козацького повстання, приписувану йому сучасниками²⁸. Утім, М. Грушевський припускав можливість того, що козаки зі свого боку робили якісь порухи²⁹. Наведені ж Б. Флорею звістки про поєднання козаками й татарами зусиль (нехай і виключно на низовому рівні), хоча й не прояснюють ситуацію остаточно, однак все-таки підводять під висловлену М. Грушевським думку надійніше підґрунтя. Козацько-кримський договір 1648 р. не тільки підсумовував глибоку традицію нав'язування союзницьких контактів на військово-політичному ґрунті, занурену як мінімум в останнє десятиліття XVI ст., а й став результатом того зближення, яке виразно простежується в середині 40-х рр. XVII ст. Врешті, незайвим штрихом до проблеми козацько-кримських переговорів 1645 р. є той факт, що тогочасні московські послы в Криму Т. Караулов і Г. Акішев нічого не знали про них, тоді як

²⁵ Акты Московского государства (далі – АМГ). – Санкт-Петербург, 1894. – Т. 2. – С. 190.

²⁶ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 181–186.

²⁷ *Oświęcim S. Diariusz 1643–1651.* – Kraków, 1907. – S. 12.

²⁸ Див., зокрема: *Kubala L. Jerzy Ossoliński: Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez autora.* – Lwów, 1924. – S. 116; *Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych, 1646, 1468.* – Lwów, 1865. – S. 124; *Czermak W. Płany wojny tureckiej Władysława IV.* – Kraków, 1895. – S. 114.

²⁹ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. VIII. – Ч. II. – С. 141.

їхні попередники в середині 20-х рр. XVII ст. та наступники в 1648 р. подібного типу інформацію зуміли доволі легко вивідати.

Згадані вище московські послы Т. Хотунський і І. Степанов з'ясували основну сутність козацько-кримських домовленостей, описавши її у звичній для московських політико-правових уявлень категорії «вічного холопства» того суб'єкта – козаків, – який просив військової допомоги: «... присилали до нього (Іслам-Гірея. – *Авт.*) з Дніпра запорозькі черкаси, щоб він їх до себе прийняв у вічне холопство, а в них, черкас, нині бій з ляхами, щоб прислав до них на допомогу людей, а черкаси з кримськими людьми ляхів поб'ють і Литовську землю повоюють, а за ту його допомогу та оборони вчинити йому служити вічним холопством»³⁰. Крім того, послы зуміли дізнатися про негативну реакцію на укладення козацько-кримської спілки з боку султана, який наприкінці квітня намагався стримати Іслам-Гірея від виходу в Україну³¹. Пізніше не залишилася непоміченою ними й поява в Бахчисараї турецького чауша, приурочена до повернення Іслам-Гірея після перемог, здобутих козацько-татарським військом на Жовтих Водах та під Корсунем. Посланець знову вів мову про невдоволення султана й повторив заборону на військові дії проти короля³². Звісно, що позиція, яку обстоювала Туреччина, не могла не тішити Москву, але й великої погоди не робила: про особливості сприйняття в Криму повелінь зі Стамбула московська дипломатія добре знала.

Слід гадати, найбільше турбувала царя Олексія Михайловича готовність козаків воювати спільно з татарами. Тому вже на початку квітня було надіслано царську грамоту до А. Киселя, «щоб тих черкас під кримську зверхність не допустити»³³. А отже, Москва виразно демонструвала, що наразі для неї небезпека татарських вторгнень, та ще й за ймовірної участі козаків, важила далєбі більше, ніж нічим не гарантовані, а то й узагалі примарні, вигоди від можливої війни в Речі Посполитій. Побоювання Москви підкріплювалися супутніми новинами про агресивні наміри Криму. Від осені 1647 р. до Посольського та Розрядного приказів з різних джерел (і від польських урядників теж) стікалися звістки про військові приготування кримців та ногайців³⁴. Переважно йшлося про планування походу на Річ Посполиту, але напрямок походу міг бути змінений. Не вщухало й розбійництво українських козаків на

³⁰ *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 188. Див. також: Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 180.

³¹ Ширше про це див.: *Флоря Б. М.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція»... – С. 91; Про мотиви, які рухали Туреччиною, див.: *Пріцак О.* Ще раз про союз... – С. 179–180.

³² *Флоря Б. М.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція»... – С. 91.

³³ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 180.

³⁴ Див. хоча б: Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 131, 137, 142; АМГ. – Т. 2. – С. 181–183, 186, 196–197.

московському прикордонні. На початку квітня виходець з кримського полону Д. Чичеринов прямо говорив, що «з кримським царем черкаси домовлялися, як кримський цар піде війною на буданий чи в Московську державу і їм, черкасам, дати йому, кримському царю, на допомогу людей 10000 і з ними разом воювати»³⁵.

Ставши в перші місяці української Національно-визвольної війни осередям московської політики Варшави, розігрування кримської карти, як відомо, залишиться ним заледве не до самого Переяслава 1654 р. Прагнення переконати царя в антимосковській спрямованості військово-політичного союзу Війська Запорозького з Кримським ханатом, втягнути Москву у військові дії проти Криму, а отже й проти козаків, пронизувало діяльність прикордонних урядників Речі Посполитої в квітні–липні 1648 р. Цієї лінії Варшава генерально дотримуватиметься й у наступні роки, одночасно пробуючи також вживати інших заходів, зокрема в 1650 р. висуне ідею польсько-козацько-кримського походу на Московію. Але в будь-якому випадку ставка робилася на той самий чинник, – амбітні плани Іслам-Гірея щодо відвоювання Казані й Астрахані, про існування яких Москві було добре відомо, і які були потужним подразником для московської еліти.

Між весняною та літньо-осінньою кампаніями стосунки Б. Хмельницького з Кримом залишалися для Москви найдражливішою проблемою, породженою вибухом війни в Україні. Цар та його оточення були добре поінформовані і про відхід після початкової фази війни основної маси татар з великим ясирем до Криму³⁶, і про нові запросини, які лунали в бік Іслам-Гірея від українського гетьмана. Вже 5 липня факт спорядження з Чигирина посланців до Криму за татарським військом став відомим хотмиському воеводі, а 14-го – Посольському приказові³⁷. Пізніше надійшла відписка від послів з Криму, які зафіксували появу в Бахчисараї наприкінці червня 4-х посланців з Чигирина «за кримським військом»³⁸. Свідчення сутнісно однотипні з інформацією послів повідав на розпитуваннях у Посольському приказі виходець з кримського полону³⁹. Усі ці новини опосередковано підтверджували в очах Москви обґрунтованість повідомлень про те, що військовий союз між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм укладено нібито на три роки⁴⁰.

Наприкінці липня московська верхівка знову зіштовхнулася з антимосковськими заявами Іслам-Гірея. Про небезпеку татарсько-козацького походу йшлося вже не тільки в занесених з України чутках⁴¹ та в пере-

³⁵ АМГ. – Т. 2. – С. 201.

³⁶ РГАДА. – Ф. 123. – 1648. – № 14. – Л. 5; АМГ. – Т. 2. – С. 231.

³⁷ ВУР. – Москва, 1953. – Т. II. – С. 59.

³⁸ РГАДА. – Ф. 123. – 1648. – № 1. – Л. 102.

³⁹ Там само. – 1648. – № 14. – Л. 5.

⁴⁰ ВУР. – Т. II. – С. 128.

⁴¹ АМГ. – Т. 2. – С. 230, 233.

сторогах річпосполитських урядників⁴², а й у дипломатичній кореспонденції, яка надходила з Криму. Т. Хотунський та І. Степанов повідомляли про те, що татарам та ногайцям іти «з усіми запорозькими черкаси під государеві міста війною»⁴³. Натомість листи хана, калги та нурадина до Олексія Михайловича, отримані в Посольському приказі 21 липня, відбивали офіційну позицію Бахчисарая. І ця позиція не віщувала Москві нічого втішного. Іслам-Гірей нарікав на морські походи, вчинені донськими козаками до кримських берегів у часи перебування татар з військом в Україні⁴⁴, гнівався на небажання Москви погамувати донців, погрожував, що на початку зими «з ратними своїми людьми і з дніпровськими козаками ваших донських козаків хоче до кінця розоряти»⁴⁵. Аналогічні закиди та погрози були повторені й у листах, отриманих Посольським приказом 7 вересня⁴⁶: очевидно, до Іслам-Гірея, який з військом перебував тоді при Б. Хмельницькому, дійшла звістка про чергову виправу донців до Криму⁴⁷.

Небажання Війська Донського попри всі зусилля Б. Хмельницького припинити морські походи, натомість надати військову допомогу проти Варшави⁴⁸ стали для гетьмана найдошкульнішою загрозою як у розрізі збереження вкрай необхідного союзу з Кримом, так і в ділянці недопущення ускладнень на московському напрямкові. Дії донських козаків схилили Іслам-Гірея до організації походу на Дон та московські землі із залученням свого нового союзника. Реалізація цього задуму віщувала Б. Хмельницькому війну на два фронти і справжню катастрофу.

Напередодні кампанії 1649 р. через весняні походи донців виникла загроза, що вона відбудеться або взагалі без Криму, або принаймні без основних його військових сил. Секретар молдовського воєводи Ян Кутнарський зазначав, що саме у зв'язку з активністю донців Іслам-Гірей стояв перед дилемою іти війною на Дон чи вибиратися в Україну⁴⁹. Про вагання хана писав і невідомий автор червневих новин з України. За його даними, Іслам-Гірей розмірковував над тим, щоб залишитися в Криму, бо «козаків з Дону кілька тисяч пішло, в турецьку землю зайшло, і татари бояться, щоб до Криму не пішли»⁵⁰. Аж до кінця червня хан відклав свій похід в Україну. Правда у розпорядженні Б. Хмельницького

⁴² ВУР. – Т. II. – С. 59.

⁴³ РГАДА. – Ф.123. – 1648. – № 16. – Л. 285.

⁴⁴ Про ці походи повідомляли до Москви її послы в Криму, а пізніше й самі донці (РГАДА. – Ф. 123. – 1648. – № 1. – Л. 93; РИБ. – Т. XXIX. – С. 16).

⁴⁵ РГАДА. – Ф. 123. – 1648. – №15. – Л. 7.

⁴⁶ Там само. – Л. 57, 59.

⁴⁷ Про літній похід донських козаків до Криму див.: РИБ. – Т. XXIX. – С. 234.

⁴⁸ Детальніше про це див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 238–274.

⁴⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 172.

⁵⁰ *Grabowski A.* Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – Т. I. – С. 132.

ще із зими перебувало до 15 тис. ногайців⁵¹. У кінцевому рахунку гетьманові вдалося досягти свого.

Однак після кампанії 1649 р. Чигирин опинився перед загрозою втілення планів Іслам-Гірея щодо походів на Дон та московське прикордоння, яка нависала понад рік. У 1650 р. до справи підключилася Варшава, намагаючись зі свого боку розв'язати українську проблему. Перші поголоски про свіжі антимосковські плани хана з'явилися ще в розпал боїв під Зборовом та Збаражем. Вольновці, які в липні побували в Чигирині, запевняли свого воєводу, що між гетьманом і ханом нібито існувала домовленість не нападати «нинішнього літа» на Московщину⁵². 1–2 вересня таке повідомлення було підкріплене інформацією грека І. Петрова, що після укладення Зборівського миру гетьман, відпускаючи татар до Криму, відвернув їх від походу на Москву⁵³. Посольський приказ поспішив подякувати гетьману за старання й висловив надію, що той так чинитиме й надалі⁵⁴. Однак 15 вересня до Москви надійшли нові тривожні вісті. Путивлець П. Литвинов повідомляв про розмову під Збаражем з генеральним осавулом Дем'яном Лісовцем, у якій той заявив, що козаки з татарами та ногайцями неодмінно підуть на Московщину, бо цар не надав допомоги проти Варшави. Б. Хмельницький, однак, запевняв у своїй вірності цареві, хоча й повторив закид Д. Лісовця⁵⁵. Те ж саме говорив Б. Хмельницький по дорозі зі Збаража до Чигирин брянцям Л. Жаденеву та І. Котелкіну, про що 20 вересня Посольський приказ довідався з відписки брянського воєводи Н. Мещерського⁵⁶. Та через три дні в новинах, які надійшли з України, з'явилася нова сюжетна лінія. Путивльські воєводи дописували, що їхні вивідувачі-посланці були зле прийняті гетьманом й вислухали від нього грізні погрози піти на «Московську державу війною негайно під Путивль і на інші твої государеві міста, і під Москву»⁵⁷.

Надалі повідомлення про «татарську загрозу» надходили до Посольського та Розрядного приказів ледве не щоденно. Порубіжні воєводи, підштовхувані царськими грамотами, постійно засилали вивідувачів в Україну, обмінювалися новинами між собою, постачали до приказів все нові й нові чутки, з яких важко було відфільтрувати правдиву інформацію. У Москві очікували на найгірше. Про серйозність оцінки ситуації свідчить той факт, що вже в останніх числах вересня порубіжні

⁵¹ ВУР. – Т. II. – С. 134.

⁵² ВУР. – Т. II. – С. 230.

⁵³ Там же. – С. 242.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же. – С. 244–245.

⁵⁶ Там же. – С. 251.

⁵⁷ Там же. – С. 253.

воєводи отримали царську грамоту, у якій вимагалось бути готовими до військового походу й жити з великою пересторогою⁵⁸.

Б. Хмельницький усіляко прагнув унеможливити такий фатальний для нього розвиток подій. Крім дипломатичних заходів у Криму й Туреччині, зусилля гетьмана природно концентрувалися на Москві та Війську Донському. Гетьман взявся активно розігрувати карту реальної налаштованості Криму на війну, органічно розвиваючи далі опрацьовану ще на початку 1649 р. стратегію стосунків з царем, яка, крім усього, передбачала тиск на Московію фактом наявності в Чигирині вкрай небажаної для неї політичної альтернативи – зближення з Кримом і Туреччиною. У такий спосіб гетьман також намагався подіяти на Військо Донське (як безпосередньо, так і через Москву), щоб воно припинило шкідливі для українських інтересів напади на Крим та надавало допомогу проти Польщі. Зрештою, планами різних військових заходів (проти Московії, Дону, калмиків, черкесів) гетьман, як слушно зауважував М. Грушевський⁵⁹, відволікав козацтво від неспіввимірних, як на попередні очікування, післязборівських реалій.

Підходи Б. Хмельницького виразно проявилися під час візиту до Чигирини московських послів Г. Неронова та Г. Богданова. Спершу гетьман увиразнив свою роль у відверненні Іслам-Гірея від походу на Москву й пообіцяв чинити так і надалі, але потім несподівано для посланців повівся цілком інакше. Він «дуже сердито» погрожував прислухатися до хана й надати йому військо на донців, якщо ті не облишать походи на Крим і не прийдуть Війську Запорозькому на допомогу, лякав, що коли втрутиться в події цар, то буде й «царської величності на українні міста з кримським царем разом наступати»⁶⁰, потім знову переконував, що не ворог Москві та донським козакам, лиш нехай цар відпише донцям, щоб «з кримським царем жили мирно»⁶¹.

Так само Б. Хмельницький комбінував погрози із союзницькими пропозиціями й у стосунках із Військом Донським, дошкульні виправи якого на Крим, здійснені влітку 1649 р., стали могутнім каталізатором антимосковських і антидонських планів Іслам-Гірея. Хан обґрунтовував підготовку походу саме фактом ворожої активності донців, а Дон значився першочерговим об'єктом нападу⁶². Намагаючись розв'язати донську проблему і водночас використати донський чинник як додатковий засіб тиску на Москву, гетьман свідомо нагнітав напругу, щоб на цьому тлі його зворотні кроки справляли сильніше враження. У листопаді він

⁵⁸ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 377.

⁵⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 257.

⁶⁰ ВУР. – Т. II. – С. 269–270.

⁶¹ Там же. – С. 272.

⁶² Про плановані Іслам-Гіреем напрямки походу див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 250.

спорядив гінців на Дон попередити «донських» запорожців про загрозу нападу козацько-татарського війська. Донські послі були арештовані в Чигирині. При них віддавався наказ про збір війська в Полтаві. Потім Б. Хмельницький перемінівся, відпустив послів, вимагаючи припинити зачіпки з татарами⁶³. Навесні, коли поновилися кримські вимоги погамувати донців, гетьман знову активізував стосунки з Військом Донським. Йому вдалося витягнути з донських послів запевнення, що козаки «на море ходити і з турецькими, і з кримськими людьми задору не розпочинатимуть»⁶⁴. Але загроза козацько-татарського нападу висіла над Доном, як і над Московією, до кінця літа, аж поки Б. Хмельницькому не поталанило переконати калгу Крим-Гірея в небезпеці, якою віяло від скупчування польського війська під Кам'янцем-Подільським, і татари обернулися на Молдову, втягнувши до справи й українських козаків.

Ймовірність нападу на Донську землю в Чигирині виводили з того, що хан планував похід на Північний Кавказ і вимагав від гетьмана 5 тис. козаків. Козацьке військо на чолі з Д. Лисовцем та Т. Хмельницьким таки вирушило до р. Міусу, однак, не дочекавшись татар, повернулося назад⁶⁵. Відштовхуючись від змісту тодішніх дипломатичних заходів гетьмана, логічним буде припустити, що воно мало розпорядження ухилитися від війни з донцями.

У 1650 р. Б. Хмельницький продовжував дотримуватися обраної восени 1649 р. тактики відносин з Московією, яка так непокоїла Посольський приказ. Про це виразно свідчить реакція Чигирини на свіжі антимосковські плани Речі Посполитої й Криму. Намірам Варшави втягнути Гетьманщину в польсько-татарський союз проти Москви, який викристалізувався під кінець весни 1650 р.⁶⁶, Б. Хмельницький протиставив подвійну гру, спрямовану на уникнення шкідливої для нього московської війни. Він знову погрожував Москві⁶⁷, не спішив спростовувати чутки про козацько-татарський похід, які були добре їй відомі⁶⁸; писав цареві

⁶³ *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 255. Див. також: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 254–255.

⁶⁴ ВУР. – Т. II. – С. 372.

⁶⁵ Детально про підготовку і перебіг походу див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 261–266.

⁶⁶ Про генезу польсько-татарського союзу 1650 р., плани сторін і місце, яке в них відводилося козакам див.: *Wasilewski T.* Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984. – S. 89–95; *Widacki J.* Książ Jarema. – Katowice, 1984. – S. 211–229.

⁶⁷ ВУР. – Т. II. – С. 359.

⁶⁸ Виявлено 6 випадків за червень–липень, коли порубіжні воеводи писали до Москви про загрозу козацько-татарського походу на московські землі та про згромадження війська з цією метою в Полтаві (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 1, 26, 47, 73, 133; ВУР. – Т. II. – С. 359). Такі чутки переमेжовувалися зі звістками про лаштування війська для виправи на калмиків чи Північний Кавказ (Там само.– Л. 14, 15; ВУР. – Т. II. – С. 375) та

туманні листи, що збирає військо на потреби ханові⁶⁹. Олексій Михайлович постійно вимагав від порубіжних воєвод додаткових відомостей, попереджаючи, щоб на прикордонні «від приходу кримських і черкаських людей остерігалися»⁷⁰. З Варшавою гетьман загравав, подаючи надію на свою участь у поході. Просив забезпечити вірність татар, наступати на Москву, не звертаючи уваги на прикордонні залоги, а також не випускати з Варшави царських послів⁷¹.

У травні московські вивідувачі приносили з польських джерел новини про намір козаків «воювати Москву». Зокрема, за повідомленням трубчевських купців, які побували у Львові, Я. Вишневецький (до слова, головний натхненник війни з Московою⁷²), роздаючи жовнірам платню, нахвалявся: «Ми помирилися міцно із Запорозьким Військом і наймем із інших земель людей і, зібравшись з людьми і з Запорозьким Військом, і з татари, підемо війною на Московську державу»⁷³. Про антимосковську військову спільку козаків з татарами ходили чутки й на Лівобережжі. Путивльський та оleshківський воєводи повідомляли до Розрядного приказу, що «писав польський король до черкаського гетьмана до Богдана Хмельницького, щоб він один ішов на Полтаву на Трійцю»⁷⁴. Шацький воєвода писав про наказ «скупчуватися ляхам з черкаси і з кримськими, і з ногайськими людьми іти негайно під Полтаву на термін травня 18 день»⁷⁵. Рильський воєвода інформував, що нібито Б. Хмельницький писав королю: «Ти король з ляхи перше піди, а я піду з черкаси за тобою»⁷⁶.

Тільки тоді, коли остаточно провалилася кримська затія з походом на Москву, Б. Хмельницький розкрив карти й повідомив московським посланцям (спершу В. Унковському, а перегодом і П. Протасєву) про справжні мотиви спорядження ним козацького загону на р. Міус та вкотре запевнив, що буде стримувати татар від антимосковських дій⁷⁷.

для походу «не відомо куди» (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 165).

⁶⁹ ВУР. – Т. II. – С. 373.

⁷⁰ Див. травневі та липневі царські грамоти до воєвод (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 13, 54, 74, 138, 149).

⁷¹ *Seredyka J.* Nieudana spróba włączenia w 1650 roku Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego // *Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewu Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1993. – S. 127.

⁷² Ширше про це див.: *Wasilewski T.* Ostatni Waza na polskim tronie. – S. 123; *Widacki J.* Książ Jarema. – S. 167.

⁷³ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 7.

⁷⁴ Там же. – Л. 27.

⁷⁵ Там же. – Л. 38.

⁷⁶ Там же. – Л. 65.

⁷⁷ ВУР. – Т. II. – С. 430–433, 461–462.

Після завершення військової кампанії 1651 р. загроза татарського чи козацько-татарського походу на московські землі поновилася. Наприкінці жовтня від севського воєводи надійшло повідомлення про те, що частина татар, як завжди, залишиться кочувати під Чорним лісом⁷⁸. Хотимський воєвода інформував, що серед козаків з українського порубіжжя панує налаштованість «як, государ, татари захочуть в яку сторону іти війною, і їм, черкасам, з татарами також ходити у війну і татарам служити, і у всьому їх, татарів, слухати»⁷⁹. Путивльські воєводи повідомляли, що в Чигирині при їхньому вивідувачеві з'явився кримський посланець Караш-мурза, щоб гетьман дав козаків «на допомогу на калмиків, бо їх (татар. – *Авт.*) калмики в Криму воювали»⁸⁰. Проте Б. Хмельницький небезпідставно побоювався, що похід може обернутися нападом на Військо Донське, оскільки донці влітку 1651 р. дали їй без того украй вороже налаштованому до себе Іслам-Гірею свіжий привід, організувавши два дошкульні походи на кримські улуси та безборонно пропустивши через свою територію калмиків⁸¹. Тому, за словами І. Виговського, гетьман поспішив спорядити гінців на Дон, щоб там «від татар береглися», і воювати Дон не дозволить⁸². Так само категорично Б. Хмельницький був налаштований і проти походу на Московщину, про що пізніше писали московські послы в Криму Прокіп Коптев та Яків Ушаков⁸³.

Але не дати ханові війська взагалі гетьман, безумовно, не міг. Як і влітку 1650 р., козацький загін (цього разу з 1000 чоловік) вирушив у грудні на з'єднання з татарами⁸⁴. У Москві з тривогою очікували на початок татарсько-козацької операції. Порубіжні воєводи мали детально вивідувати усі дотичні походу новини⁸⁵. Послам у Криму вдалося повідомити, що татари таки вимагали завернути на Дон, але козаки рішуче відмовили, після чого залишилися зимувати в Перекопі, а в січні разом із кримцями здійснили невдалий похід на гірських черкесів, втративши до 700 чол.⁸⁶

Під весну Іслам-Гірей шле вимоги про похід на Дон вже до самого гетьмана. У Війську Донському циркулювала чутка (на початку березня вона докотилася до валуйського воєводи), що в Азов прийшов «турецький цар, а очікують, государ, кримського царя, а кримський чекає на Хмельницького з черкасами, а хочуть, государ, приходити на Дон на

⁷⁸ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 41.

⁷⁹ Там же. – Л. 87.

⁸⁰ РГАДА. – Ф. 79. – 1651. – № 1. – Л. 482.

⁸¹ Див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 266.

⁸² РГАДА. – Ф. 79. – 1651. – № 1. – Л. 482; 1651 № 1–а. – Л. 476.

⁸³ РГАДА. – Ф. 123. – 1652. – № 1. – Л. 17.

⁸⁴ РГАДА. – Ф. 123. – 1652. – № 3. – Л. 9.

⁸⁵ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 146, 152, 154.

⁸⁶ РГАДА. – Ф. 123. – 1651. – № 1. – Л. 18; 1652. – № 3. – Л. 9.

донських козаків»⁸⁷. Астраханські воєводи, а також посланці до Великого Ногаю Олексій Дернов та Михайло Герасимов писали про плани хана організувати похід на Дон восени або взимку⁸⁸. У квітні тривожне повідомлення про рух 40-ка тис. ногайців до Орелі надійшло від путивльських воєвод⁸⁹.

Загалом проблема «татарської загрози» не зникала до літа 1653 р., періодично загострюючись. У Москві нею не легковажили й пильно стежили за розвитком подій. Час від часу порубіжні воєводи отримували настанови про вивідування вістей, просякнуті передбаченням того, що козаки візьмуть участь у вірогідній акції кримців⁹⁰. Вживалися традиційні заходи впливу на гетьмана. Без сумніву, Москву потішило те, що восени 1652 р. Б. Хмельницький вперше прямо відмовився надати ханові військо для походу на Дон⁹¹.

IV.2. Кримський ханат і проблема легітимації Гетьманщини

Вплив військово-політичного союзу Війська Запорозького з Кримом сягав ділянки міжнародного визнання Гетьманщини, найважчої для Б. Хмельницького проблеми з огляду на те, що держава була утворена не шляхтою як легітимною українською елітою, а козаками, невизнаним доти претендентом на «місце під сонцем». Чинник Кримського ханату спрацював у двох площинах. По-перше, у 1649 р. позиція Іслам-Гірея підштовхнула Яна-Казимира до започаткування процесу визнання Варшавою територіального виміру гетьманської влади. А по-друге, Б. Хмельницький послідовно використовував союзницькі відносини з Бахчисараєм для підштовхування Московії до всеохопної легітимації Гетьманщини у християнському світі через встановлення над Чигирином протекторату царя та потрактування козацтва за представника всього українського соціуму. В останньому випадку Чигирин тиснув на Москву не тільки фактором можливого спільного з кримцями походу на московські землі у випадку відмови царя. Гетьман також подавав військово-політичний союз з мусульманським сусідом як цілком правомірний з погляду релігійної легітимності, а ще виразно натякав на те, що цей союз є органічним кроком на шляху ймовірної інтеграції Гетьманщини до Османської імперії.

⁸⁷ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 56.

⁸⁸ РГАДА. – Ф. 127. – 1652. – № 2. – Л. 9–10; 1652 № 1. – Л. 5.

⁸⁹ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. – 349. – Л. 148.

⁹⁰ РГАДА. – Ф. 79. – 1652. – № 1-а. – Л. 285; Ф. 210. – Московский стол. – Стб. 246. – Л. 232; АМГ. – Т. II. – С. 295, 305.

⁹¹ Детальніше про це див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 268–269.

Уже на початку 1649 р. Б. Хмельницький через єрусалимського патріарха Паїсія вперше спробував пояснити Москві логіку військового союзу з «невірними». Гетьман обґрунтовував свій крок тим, що напередодні повстання переписуватися з царем про допомогу було ніколи, бо за цей час «ляхи б їх усіх побили і віру б викорінили». Тому він, «з татарами зійшовшись, проти поляків за православну християнську віру стояв». Московія ж у подальшому ніяк не відреагувала на ті звернення, які неодноразово лунали з козацького боку⁹². Для підсилення враження про тимчасовість і нешкідливість для Москви присутності татар в Україні патріарх завів мову про те, що «кримський цар турецького царя ні в чому не слухає», що кримські атари навіть «від турецького відділилися», а Б. Хмельницький, якщо помириться з поляками, піде на весну разом з татарами війною на турків. Союзниками козаків у цьому поході будуть молдаване і мунтяни⁹³.

Навесні 1649 р. московський посланець Г. Унковський почув у Чигирині нову версію пояснення гетьманом логіки стосунків Війська Запорозького з Кримом. Раніше укладення козацько-татарської військової спілки трактувалося як вимушений крок, зроблений гетьманом через відмову Москви стати союзником: ще Паїсій дотримувався цієї лінії. Тепер Чигирин подав проблему в суттєво іншому світлі. Б. Хмельницький прямо заявив Г. Унковському, що «з кримським у мене царем і з царевичами, і з усією ордою зміцнилося душами і з послами листом на обидві сторони, що їм від мене і від Війська Запорозького не відступати, а нам від них не відставати, і їхня правда до мене і до Війська Запорозького є»⁹⁴. Ця дружба спрямована на незалежнення Гетьманщини від Речі Посполитої, а Криму від Туреччини. Попри «бусурманську віру» татар, Б. Хмельницький навіть спробував подати стосунки з ними в релігійних барвах. За словами гетьмана, Іслам-Гірей ніби говорив, що «прийшов час православним християнам із неволі від усіх звільнитися»⁹⁵. Було наведено й докази «правди» хана – його відмова польським послам розміняти військову спілку з козаками на упоминки від Варшави та факт переправлення до Чигирини листа, отриманого від Яна Казимира. Своєю ж заслугою перед православним царем, яка остаточно улегітимнює спілку з «невірними», Б. Хмельницький вважав те, що йому вдалося збити Іслам-Гірея з наміру організувати похід на московські землі⁹⁶.

Відтак гетьман не просто обґрунтовував правомірність козацько-кримського союзу, зокрема з релігійного погляду, а й засвідчив перед

⁹² ВУР. – Т. II. – С. 92.

⁹³ Там же. – С. 90, 93.

⁹⁴ Там же. – С. 155.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Там же.

царським посланцем наявність у запасниках дипломатії Гетьманщини ідеї військово-політичної ліги з мусульманськими сусідами, ідеї, без сумніву, глибоко шкідливої для інтересів Московії. Впроваджуючи таку концепцію до дипломатичного обігу в рамках відносин з московським світом, гетьман, безумовно, вважав її одним із важелів впливу на позицію царя з українського питання, чим започаткував густо заштриховану в майбутньому сторінку свого маніпулювання з цією метою мусульманським чинником. Такої тактики Б. Хмельницький триматиметься до останнього.

На іншому полюсі бачимо заходи Іслам-Гірея з підштовхування Варшави до визнання територіальності влади гетьмана, тобто до першого кроку на шляху визнання Гетьманщини. Варто зауважувати, що знову ж таки зусилля Бахчисарая не виглядають цілковито новими. Ще в 1620-х рр. кримські еліти розпочали «піднімати» козаків по суспільній драбині, що співпало із загальним зростанням їхнього значення в Україні та Речі Посполитій, з появою претензій на своє місце серед «народу руського» та на захист інтересів «народу руського». Кримська верхівка засвідчувала перед козаками, що вона однозначно зараховує їх до «людей війни», натякаючи, що визнає право козацтва належати до еліти. Калга Шагін-Гірей у листі до козаків від 26 серпня 1626 р. називає Військо Запорозьке «колом лицарським», а початковий протокол документа має дуже промовистий вигляд: «Його милості пану гетьману та їх милостям панам осавулам, панам полковникам, отаманові, старшим і меншим»⁹⁷. У подібному стилі трактує козаків і затятий конкурент Шагін-Гірея хан Джанібек-Гірей, який пише у 1627 р. лист до «вашої гетьманської милості і Війська Запорозького»⁹⁸.

Саме на такому ґрунті кримські еліти шукали в середовищі українських козаків військової допомоги. Очевидно, розуміли, що без визнання козацьких суспільних претензій в українському соціумі годі розраховувати на прихильність козаків до пропозицій найнятися до себе на службу. Можливо, козаки безпосередньо підштовхували Бахчисарай до відповідних реверансів.

Попри те, що хан не дав Б. Хмельницькому у 1649 р. під Зборовом остаточно добити суперника, саме кримський правитель доклав вирішальних зусиль для того, щоб започаткувати довгий і тернистий процес улегітимнення Гетьманщини. Більше того, Іслам-Гірей змусив розпочати визнання найбільшого противника відновлення Української держави – Варшаву. Вийшло так, що ніхто інший, як Річ Посполита першою зробила крок до визнання Гетьманщини. Під час переговорів з польськими посланцями кримський хан вимагав визнати гетьмана та територіаль-

⁹⁷ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 341 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2629). – S. 214.

⁹⁸ AGAD. – АКВ. – К. №1 – S. 1.

ний вимір його влади. Як гірко писав король Ян Казимир, хан «претензії козаків при своїх в'язав»⁹⁹ і цим зашахував польську сторону, військове становище якої було катастрофічним. Саме наполегливість Іслам-Гірея змусила короля піти на далекосяжні поступки. І хоча у Зборівському договорі не містилося прямого твердження про територіальність компетенції Б. Хмельницького, але вона впливала із тканини угоди, читалася між рядків. Ніхто з сучасників у цьому не сумнівався, а поведінка гетьмана і старшини по Зборову (особливо зведення на нінащо впливу київського воєводи Адама Киселя) виразно демонструвала, що козаки трактували угоду на свою користь. Зборівський договір не тільки по факту змінив статус гетьмана, окресливши землі, на які поширювалася його влада, а й однозначно підвищив статус Чигирини в очах сусідніх володарів, полегшивши пошук серед них слабкої ланки, в інтереси якої вписувалося б оформлення договірних стосунків з Гетьманщиною.

При цьому добре видно, що у плани Бахчисарая не входило повне незалежнення Гетьманщини від Речі Посполитої. Очевидно прораховувалися віддалені ризики надмірного зміцнення відновленої Української держави, яке могло вилізти боком, оскільки на порядку денному постало б питання загроз уже від козацької колонізації Степу. Відтак в інтересах Криму слід було законсервувати Гетьманщину в проміжному стані, не даючи остаточно відштовхнутися від річпосполитського берега й перетворитися на повноцінну самодостатню державу. У такий спосіб мала бути сконструйована нова геополітична рівновага в регіоні. Відтак немає нічого дивного в заявах Іслам-Гірея, зроблених там таки під Зборовом, що гетьман багато на себе бере. Хан нагадував Б. Хмельницькому про його походження та нижчість гетьмана перед особою короля¹⁰⁰. Подібні ж стратегії сповідуватиме Кримський ханат аж до краху Правобережної Гетьманщини. Це добре ілюструє поведінка Іслам-Гірея під час битви під Берестечком (1651), особливості допомоги Бахчисарая І. Виговському в роки російсько-української війни 1658–1659 рр., специфіка втручання Криму в змагання за булаву на Правобережжі в 1660–1670-ті рр., покликана не допустити надмірного посилення жодного з претендентів на гетьманство та мати залежного від себе гетьмана. І лише нова конфігурація, створена падінням Правобережної Гетьманщини, ослабленням Речі Посполитої та посиленням позицій Московії змусить розпочати перегляд підходів.

⁹⁹ Kubala L. Oblężenie Zbaraża // Kubala L. Szkice historyczne Warszawa, 1901. – S.154.

¹⁰⁰ Tamże. – S. 154.

Розділ V

ГЕТЬМАНЩИНА І КРИМСЬКИЙ ХАНАТ (1654–1708 рр.)

Переяславська рада та Березневі статті 1654 року різко змінили тло для стосунків Гетьманщини з Кримським ханатом. З точки зору Бахчисарая нові реалії не вписувалися в його бачення військово-політичного союзу з Чигирином, базованого на ідеї підтримування балансу сил між трьома потугами – Річчю Посполитою, Московією та Гетьманщиною. Спілка Б. Хмельницького з Москвою створювала передумови для остаточної перемоги над Варшавою, що ніяк не вписувалося в плани кримських еліт. Відтак Бахчисарай розриває союз з Гетьманщиною.

Якби цей союз проіснував далі, цілком можливим було переможне закінчення війни проти Речі Посполитою і утвердження незалежності Української держави, а пізніше й унезалежнення Кримського ханату від Османської імперії. Однак верхівка Криму обрала інший шлях. Їй здавалося кращим виконувати свої обов'язки як союзника лише до певної міри, чекати знесилення Речі Посполитою та Гетьманщини в кривавій борні і за рахунок цього посилити свої позиції в Центрально-Східній Європі. Підписаний під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р. договір між Річчю Посполитою і Кримським ханатом став черговим доказом сповідування Бахчисараєм цієї стратегії. І саме цей договір виявився останньою краплею, яка змусила Б. Хмельницького піти на зближення з Московією. Вступаючи з нею в антипольську спілку, гетьман хотів за допомогою царя розбити Річ Посполиту. У розвиток цього плану гетьман планував створити і антитурецьку лігу православних народів, посилав своїх представників на Балкани, підбурюючи сербів, болгар, греків та інших на повстання проти Османської імперії¹. Цікаво, що цією лігою зацікавилися протестанти Чехії (видатний педагог Ян Амос Коменський!), які хотіли використати її проти католицької імперії Габсбургів і добитися з її допомогою незалежності.

Московсько-український союз 1654 р. викликав категоричний спротив Речі Посполитої, проти якої Б. Хмельницький вів війну з 1648 р., а також Кримського ханату, чия візія міжнародних відносин суттєво відрізнялася від української. Іслам-Гірей намагався унезалежнити свою державу від Османської імперії і водночас звести рахунки з Річчю Посполитою, спираючись на союз з Гетьманщиною. Дізнавшись про

¹ Див. наприклад: Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – Киев, 1965. – С. 754.

російсько-український військовий союз 1654 р., кримський хан зайняв ворожу позицію стосовно нього. Майже одночасно посол Речі Посполитої в Туреччині Миколай Бегановський лякав її планами Б. Хмельницького щодо створення антитурецької ліги.

Ще в лютому–березні 1654 р. Богдан Хмельницький офіційно сповістив хана Іслам-Гірея, а також великого візира Сефер-Кази-Гірея про укладений з Московською державою союз. Його посольство (козаки Опанас і Лук'ян) було у хана в Бахчисараї. Іслам-Гірей так розлютився, що хотів вбити послів, але ті холоднокровно сказали, що вони малі люди і що цим вчинком він не поверне до себе Військо Запорозьке, а навпаки стягне на себе війну. Хан відкликав свій смертний наказ, велів відправити послів, а натомість прислати нових. У березні 1654 р. був укладений договір про союз між Річчю Посполитою та Кримським ханатом і, видно, в розвиток його Іслам-Гірей того ж місяця направив листа Богдану Хмельницькому з пропозицією приєднатися до цього союзу, погрожуючи війною у разі відмови².

25–26 квітня 1654 р. Б. Хмельницький спорядив до Криму посольство полковника Семена Савича. Воно мало запевнити хана, що ця угода не суперечить союзу Гетьманщини з Кримом і що Україна ніяк не буде порушувати укладену з Кримом приязнь «на вічні часи». Дивно, що у листі були й такі слова: «ми з Москвою **за радою хана** (виділено нами – *Авт.*) його мості, їх мостей наших милостивих панів уклали приязнь і братерство»³. Переговори проходили в напруженій атмосфері. С. Савич відмовляв хана від походу на Москву, застерігаючи, що Гетьманщина стане воювати на її боці і що донські козаки також вдарять на Крим. Іслам-Гірей же гостро відповідав, що Військо Запорозьке перше розірвало союз з Кримом, а потім піддалося царю і навіть вдарив С. Савича. На другий день переговори продовжились наодинці. На повторні закиди хана у розриві союзу С. Савич відповів, що хан приходив на допомогу не стільки козакам, скільки королю й вибирав ясир. Переговори закінчилися своєрідним компромісом: Іслам-Гірей відмовився від походу на Москву, обіцяючи послати замість себе Каплан-мурзу на чолі ногайських орд (і то не всіх), очевидно, щоб у разі необхідності перекласти провину на бунтівних ногайців. На це С. Савич відповів: «З тими татарами ми й самі упораємось»⁴. Потім до Бахчисарая приходили ще два українських посольства (Кіндрата Сидоренка та Семена «Савелова» (Савича?) й Федора) з проханням про допомогу, але без видимих результатів.

² Документи об Освободительной войне украинского народа... – С. 757–781.

³ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упор. І. Бутич, І. Крип'якевич. – Київ, 1961. – С. 337.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1997. – Т. IX–I: Роки 1654–1657. – С. 889.

Досягнуте С. Савичем порозуміння лише заморозило на деякий час протистояння козаків з татарами. Позиція Бахчисарая була незмінною. Зайвий раз це засвідчило кримське посольство Алкас Кегіто, що прибуло до Чигирини разом з С. Савичем. Але це не змінило позицію Бахчисарая. Хан Іслам-Гірей III висловив гостре невдоволення формуванням переяславсько-московської системи 1654 р.⁵ Якщо перед тим Кримський ханат був союзником України, хоч і не завжди надійним, то тепер рішуче виступив і проти Московської держави, і проти України. Суттєво вплинув і той факт, що хан Іслам-Гірей, який теоретично міг змінити позицію Криму на сприятливішу, помер за загадкових обставин у липні 1654 р. (послідовний прихильник українсько-кримськотатарського союзу перекопський мурза Тугай-бей загинув ще раніше).

Новий хан Мухамед-Гірей IV прибув до Криму у вересні 1654 р. Спочатку він переймався зміцненням свого становища, бо по смерті попередника в Криму почалися якісь заворушення, а зовнішньополітичними питаннями зайнявся пізніше. Протягом літа 1654 р. він отримував листи з Варшави та Ясс, які переконували його у необхідності укладення військового союзу з Варшавою. Були й недвозначні сигнали на користь цього союзу з боку мурз. Врешті, хан схилився на бік Речі Посполитої. Остання поспішила направити до хана в Бахчисарай свого посла Марка Станіслава Яскульського (дипломатичну інструкцію отримав 6 серпня), а до Ширим-бея і Камамбет-мурзи – Корицького, і вони досягли успіхів у переговорах.

Український уряд, звичайно, не був пасивним спостерігачем, і до Криму відправилося посольство на чолі з полковником Михайлом Богаченком (до складу місії входили також Лукаш Пухальський (Тукальський) та перекладач Залепкар)⁶. У попередніх розмовах кримська сторона вимагала від України відійти від царя, тим більше, що мала указ зі Стамбула «воювати разом ляхів, і ви з нами будете братами»⁷. Мурзи навіть погрожували Україні війною, в якій проти неї виступлять Османська імперія, Молдавія, Валахія, Трансільванія. При цьому Карач-бей висловив важливі слова: «за москвичи всі загинете»⁸.

Українське посольство було відпущено з Криму, а Мухамед-Гірей II направив до Чигирини свого представника Тохтамиш-агу з вимогою розірвати союз з Московською державою, а союз з Кримом, укладений в часи Іслам-Гірея, зміцнити⁹. Одночасно хан надіслав листа королю Речі Посполитої Яну Казимиру з пропозицією укласти військовий союз.

⁵ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. – Київ, 2014. – Т. 3. – С. 131.

⁶ Там само. – С. 167–169.

⁷ Там само. – С. 168.

⁸ Там само. – С. 168.

⁹ Там само. – С. 284.

У посланні, зокрема, говорилося: «...ви... не миріться з московським царем, а навпаки не переставайте бити його своїми військами»¹⁰.

3 листопада 1654 р. Б. Хмельницький написав листа Сефер-Казі-азі, де зазначав: «...нам важко відступити від царя..., оскільки поляки мобілізують проти нас кілька країн, чого ви однак не тільки не бачите, але й неслухняної речі від нас вимагаєте» і просив, щоб хан не розривав укладеного українсько-кримського союзу¹¹. 8 листопада 1654 р. Б. Хмельницький написав листа уже хану, де запевняв, що союз з Московською державою не суперечить пакту з Кримом, і у зв'язку з польською загрозою його не можна розривати¹². Мухамед-Гірей IV відгукнувся 1 грудня. Він повторив свою вимогу щодо розриву зв'язків із Москвою і запевняв, що у випадку виконання цієї умови Крим буде союзником України як і за Іслам-Гірея, гарантуючи захист від поляків¹³.

Тим часом уже розгорнулися військові дії на Поділлі: Гетьманщина була змушена тримати оборону від військ Кримського ханату і Речі Посполитої. Генеральна битва відбулася під Охматовом («Дрижиполе») на Київщині у 20-х числах січня 1655 р. Результати кривавої драми, під час якої через люті морози загинуло з обох боків чимало вояків, історики оцінюють по-різному. Схиляємося до того, що битва скінчилася з незначною перевагою української зброї.

Військові дії продовжувалися і в наступному році, хоча в посольствах, які приходили до Чигирини з ханату, постійно звучала згода на встановлення миру за умови розриву з Москвою¹⁴. Це, очевидно, було пов'язано з тим, що Порта знову почала шукати шляхів до порозуміння з Гетьманщиною і відповідним чином тиснула на Крим. Видно, й відступ орди з Брацлавщини у другій половині березня зумовлювався аналогічним чинником. У березні 1655 р. Б. Хмельницький отримав листа від Карач-бея, у якому той пропонував свої послуги як посередника в переговорах з ханом¹⁵. А отже дипломатичні стосунки між обома державами явно пожвавилися.

Проте гетьманові було непросто офіційно розірвати договір з Московією, тим більше, що саме прийшли й військові успіхи на теренах України. Так, у 17–18 вересня 1655 р. українське та московське війська розгромили під Городком польські сили і поставили Річ Посполиту на межу катастрофи (майже в той самий час шведи оволоділи Варшавою).

¹⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3. – С. 771.

¹¹ Там само. – С. 169–170.

¹² Документи Богдана Хмельницького. – С. 396.

¹³ Там само. – С. 170–171.

¹⁴ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. – Київ, 2009. – С. 519.

¹⁵ Документи Богдана Хмельницького. – С. 419.

У відповідь на посольство Тохтамиш-аги 1 лютого 1656 р. гетьман написав до калги-солтана листа про перемир'я і про те, що татарських полонених, взятих у полон під час нападу орди на Брацлавський полк, буде повернуто як вияв доброї волі. Дещо пізніше (10 лютого) Богдан Хмельницький писав про це ж хану. 20 квітня 1656 р. він і генеральний писар Іван Виговський відповідно направили листи до перекопського бея Пириш-аги про дружбу та обмін полоненими. У серпні хан писав королю про затримку в Бахчисараї козацького посла¹⁶.

У підсумку польсько-кримський союз зміцнювався, і нова велика битва з українським військом, що відбулася під Озерною на Західній Україні 9–12 листопада 1656 р., завершилась укладенням компромісної угоди, яка й тоді, й нині трактується по-різному, бо неясно й досі, чи погодився Хмельницький на розрив з Москвою, чи ні. За аргументованою точкою зору Г. Саніна, передбачалося збереження status quo, згода Криму на нейтралітет у російсько-річпосполитській війні, взаємний ненапад України-Гетьманщини й Криму (Богдан Хмельницький ще й мав стримувати донське козацтво від нападів на Крим!), обмін військово-вополоненими¹⁷. В. Смолій і В. Степанков припускають навіть, спираючись на лист генерального писаря Івана Виговського до Криштофа Гродзицького, що ця угода передбачала відновлення воєнного союзу між Україною та Кримом¹⁸.

Однак встановлений мир був надто хисткий. Скажімо, в той час, коли гетьман прагнув уникнути загострення стосунків з Кримом, запорожці вдарили на улуси ногайців і виступили в морський похід проти Османської імперії та Кримського ханату. Відносини між країнами знову загострилися. Ці події майже збігаються в часі з підписанням сепаратного миру між Московською державою і Річчю Посполитою, що було першим значним порушенням договору 1654 р. Взагалі склалася парадоксальна ситуація: Московія і Річ Посполита припиняли війну, а Гетьманщина (формально союзник Московії) в цей час активізує війну проти Речі Посполитої. У 1657 р. набрала силу задумана Б. Хмельницьким антипольська коаліція, до якої входили крім України та Московії, також Швеція, Трансільванія й Бранденбург. Це змусило Кримський ханат скоригувати свою зовнішню політику. Уже в квітні 1657 р. польський посол повідомляв з Бахчисарая, що дії українського гетьмана «все перемішали», частина кримської знаті відмовлялася від допомоги Речі Пос-

¹⁶ Документи Богдана Хмельницького. – С. 469, 471, 487; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. – Київ, 2015. – Т. 4. – С. 52–53, 334.

¹⁷ Санін Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – Москва, 1987. – С. 121–122.

¹⁸ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – С. 539.

политій. Лише ціною підкупу частини членів дивану вдалося добитися того, що вони підтримали союз з Річчю Посполитою¹⁹.

Наступ сил антипольської коаліції був успішним: українські козаки разом зі шведським військом оволоділи східною Польщею (з Варшавою включно), а в союзі з трансільванськими – взяли Краків. Річ Посполита була близька до катастрофи, не випадково вже тоді польські хроністи окреслили цей період як «потоп». Але пізніше в лавах союзників по антипольській коаліції посилювалися усобиці, через що козацький корпус під командуванням полковника Антона Ждановича покинув театр воєнних дій, а трансільванці на чолі з князем Д'єрдем II Ракоці зазнали тяжкої поразки під Чорним Островом на Поділлі. Коли Богдан Хмельницький довідався про це, він тяжко захворів (інсульт), а 6 серпня (27 липня) 1657 р. помер. Смерть видатного політичного і державного діяча поставила хрест на антипольській коаліції, викликавши послаблення Гетьманщини.

Наступний український гетьман Іван Виговський в умовах початку громадянської війни та активних заходів Московії, спрямованих на розхитування внутрішнього становища в Гетьманщині й посилення залежності останньої від царя, поставив на порозуміння з Варшавою. А це в тогочасних умовах означало нормалізацію стосунків з Кримським ханатом. Не випадково у грудні 1657 р. посольство антигетьманської опозиції до Москви звинувачувало І. Виговського, зокрема, в тому, що він забороняв походи запорожців на Крим²⁰. Але і в Бахчисараї, і у Варшаві були сили, які хотіли скористатися з виступів опозиції. Татарські загони вже в листопаді 1657 р. підходили під прикордонні міста Уманського та Чигиринського полків. 2 грудня до Варшави прибуло татарське посольство, яке від імені хана заявляло королю, що нині є час для розгрому козаків. Калга-солтан з ордою кочував у степах, чекаючи наказу напасти на Україну. Однак, у цих умовах добре проявила себе українська дипломатія. Приблизно в кінці листопада 1657 р. гетьман направив у Крим посольство на чолі з Ф. Бутом та А. Процуною, запропонувавши укласти союз як це було за часів Б. Хмельницького. Ця пропозиція була позитивно сприйнята в Криму, і на початку січня 1658 р. до Чигирини прибуло татарське посольство на чолі з мурзами Карач-беєм, Селімом-агою та Шейен-беєм для укладення нового військового союзу²¹.

Схоже, що листування з Кримом почало налагоджуватися через Карач-бея, і той у лютому 1658 р. писав І. Виговському про зустріч з ханом, на якій передав слова гетьмана при приязнь і прохання про допо-

¹⁹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – С. 551.

²⁰ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 40.

²¹ Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років у мовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – Київ, 2008. – С. 197–198.

могу. Мухамед-Гірей IV звелів військам готувалися до походу проти Московії²². Приблизно в той же час було споряджено посольство на чолі з Яремою Петрановським і до Стамбула, яке хоча й не було прийняте султаном Мухамедом IV, але візир у листі до І. Виговського запевнив, що є згода на допомогу Гетьманщині військом кримського хана²³. Відомо також про лист Сефер-Кази-аги до миргородського полковника Григорія Лісницького, де візир писав про прагнення гетьмана до відновлення старого союзу з Кримом і про фортецю в пониззі Дніпра як можливе місце переговорів та підписання нового пакту, щоб повернутися «до першого стану нерозривної братерської любові між нами»²⁴.

Тим часом контакти між Чигирином та Бахчисараєм затіснивалися далі. 4 березня у Варшаві дізналися, що наближається укладення угоди між «татарами й козаками»²⁵. Очевидно, йшлося про домовленості між І. Виговським і Карач-беєм, досягнуті приблизно у Чигирині. На переконання М. Грушевського, це були «прелімінальні договори»²⁶, і тому для формального відновлення колишнього союзного договору І. Виговським були вислані послы до Криму в кінці лютого – на початку березня 1658 р. У відповідь хан спорядив разом з представниками українського гетьмана свого посла, пропонуючи приїхати для укладення і заприсяження договору до Почак-Кермену або на Дівял, а він, у разі згоди, вишле Карач-бея. Але І. Виговський не прибув на кордони Криму (цьому не сприяла ситуація) і тому укладення пакту відбулося в Чигирині на умовах старого договору з Богданом Хмельницьким. Про це Карач-бей сповістив хана через свого гінця. До речі, у Чигирині перебував також султанський чауш, який привозив ханові листа від султана, щоб той помирився з Гетьманщиною²⁷.

Приблизно в першій половині квітня до хана прибули від І. Виговського послы з проханням про допомогу. Мухамед-Гірей IV звелів Карач-бею виступити в кінці квітня. Літопис Самовидця дещо інакше розповідає про цю подію. Карач-бей прибув під Чигирин з військом і з'їхався на конях у відокремленому місці з І. Виговським, де вони дві години вели секретні переговори. Потім гетьман запросив його до намету, де з усіма полковниками було укладено українсько-кримський договір («ви-

²² Джерела з історії... – Т. 4. – С. 158–159.

²³ Національна бібліотека України імені В. Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф. VI. – № 1741.

²⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1998. – Т. X: Роки 1657–1658. – С. 57.

²⁵ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. – Київ, 1998. – С. 258.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 57.

²⁷ Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – S. 133.

конали присягу на братерство, і там з собою банкет учинивши, з гармат били»). Після цього ординці вирушили на кочів'я на р. Цибульник²⁸. Лист Карач-бея до І. Виговського доповнює свідчення літопису: на заклик про допомогу хан послав ширин-бея і нурадин-солтана по війську в улуси (Черкесію, Кабарду тощо), наказав його очолити Сефер Кази-Гірею і виступити проти Московської держави. Приєдналися навіть калмики, котрі були «під послушенством хана». Вони виступили від Волги 18 лютого. Посли турецького візира запевнили хана, що й господарі Молдавії та Валахії теж підуть у похід проти Московської держави²⁹. Важливо, що не тільки татари помагали українцям, але й українці татарам. Так, у квітні 1658 р. частина Війська Запорозького приєдналася до кримців і виступила у похід проти Угорщини³⁰.

І. Виговський же повідомив посольством царя про договір з Кримом, підкресливши, що це було вчинено проти Речі Посполитій та антигетьманської опозиції. Здавалося, ще можна уникнути зіткнення з Московією, бо Гетьманщина й Кримський ханат не були зацікавлені у відкритому конфлікті. Однак опозиція не припинила своїх ворожих дій, а Москва не відмовилася від її підтримки. Більше того, Москва трактувала лідера опозиції М. Пушкаря як певну політичну силу, з якою треба рахуватися як зі своїм вірним підданим, минаючи гетьмана І. Виговського. До того ж у квітні московський уряд задумав переписати всі українські прибутки і завести їхній збір «на государя» (!), відсторонити козаків від збору податків, а передати ці функції міщанам. Отже, йшлося про накладення обмежень на козацький стан, спробу повернути його на становище звичайного війська, як це було за річпосполитських часів. Це, а також дії опозиції, наприклад жорстоке вбивство швагра І. Виговського Івана Боглевського зі слугами і заборона їх християнського похорону (!), загострили ситуацію до краю.

Перший збройний виступ опозиції на чолі з Мартином Пушкарем та Яковом Барабашем Виговському вдалося придушити, розбивши їхні війська під Полтавою і взявши місто. У цьому військовому поході крім козаків брали участь ординці Карач-бея. У червні 1658 р. Карач-бей повернувся до Перекопу, залишивши Виговському невеликий загін Маметші, що стояв коло Чигирини³¹. Очевидно, Маметша був у аманатах як певна гарантія непорушності українсько-татарського союзу.

²⁸ Літопис Самовидця / Упор. Я. Дзира. – Київ, 1971. – С. 78.

²⁹ Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 484.

³⁰ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / Ред. кол. Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочиляс, Я. Федорук. – Львів, 1994. – С. 61.

³¹ Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років... – С. 246.

Перемога І. Виговського під Полтавою не була остаточною. Опозиція не була знищена, а одному з її лідерів (Я. Барабашу) вдалося втекти. Москва ж не припинила своїх ворожих дій, вимагала розриву з татарами, хоча про око запевняла український уряд у своїй прихильності. А 13 червня 1658 р. московські воєначальники князі Г. Ромодановський, Д. Пожарський, О. Трубецькой з великим військом рушили з Білгорода в Україну. Тут же до них приєдналися залишки опозиціонерів. Почалося захоплення міст, а Я. Барабаш навіть проголосив себе гетьманом і розсилав універсали по Гетьманщині, намагаючись збільшити своє військо. І. Виговський був змушений оголосити мобілізацію. У середині серпня 1658 р. він з Військом Запорозьким форсував Дніпро, став рухатися назустріч Г. Ромодановському і закликав на допомогу татар. Спроба українського війська взяти Київ, де знаходився потужний московський гарнізон, не повелася. Зате воно, діючи разом з татарами, здобуло перемогу під Пирятином і деблокувало Варву, де московити шість тижнів тримали в облозі ніжинського полковника Григорія Гуляницького. Але спроби визволити Лохвицю й Зіньків були безуспішними.

Додаткового – і суттєвого – поштовху до затіснення контактів І. Виговського з Кримським ханатом додало укладення на початку вересня 1658 р. Гадяцької унії. Гадяч 1658 р. пропонував цілком інакшу геополітичну конфігурацію у Східній Європі, ніж переяславсько-московська система 1654 р. Московія опинялася у тому ж становищі, що й до Переяславської ради 1654 р., а зреформована у державу трьох народів Річ Посполита мала шанси реанімувати своє провідне становище у регіоні. Відновлена українська держава у вигляді Великого князівства Руського набувала статусу третьої потуги у розкладі сил. З точки зору зовнішньополітичних пріоритетів Кримського ханату ліквідовувався небезпечне для нього зміщення рівноваги у бік Московії. Фактично ситуація вертала до тієї, становлення якої підтримав свого часу Іслам-Гірей, коли підставляв плече Б. Хмельницькому. І це створювало необхідні підвалини для функціонування військового союзу І. Виговського з Кримом, життєво необхідного для гетьмана з огляду на московсько-українську війну, яка розгорталася дедалі сильніше.

Після зимової паузи бойові дії продовжилася. Тепер головний акцент змістився до протиборства під Конотопом. Розпочалася майже тримісячна облога міста, яке мужньо боронили 4 тисячі козаків та місцеві мешканці. Оборонцями командував все той же ніжинський полковник Г. Гуляницький. Також були невдалі спроби московитів взяти Ніжин та Лосинівку: їм дали відсіч 12 тис. татарського війська на чолі з ханським зятем Мамсир-мурзою. Українські і татарські війська (останніми командували мурзи Канмамета, Урака й Булата) просувалися на

схід на Сіверщину й Слобожанщину, щоб звільнити Севськ, Суми, Недригайлів, Царевоборисів та інші міста³².

24 червня 1659 р. українське військо на чолі з І. Виговським зустрілося на Круничполі з усім кримськотатарським військом, яке очолював сам хан Мухамед-Гірей IV. Сторони присягли на вірність, і об'єднане військо рушило під Конотоп. На переправі під Соснівкою відбулася перша битва з московським авангардом, у якій московити зазнали поразки. На другий день відбулася генеральна битва. Татарське військо стояло в тилу за річкою Соснівкою у секреті від ворога. Козаки зумисно почали відступати, а московити рушили за ними і стали переправлятися через річку Соснівку. Зненацька українське військо перейшло до контратаки, а орда вдарила із засідки. Взяті в кільце московити опинилися у безнадійному становищі.

У підсумку, цвіт московського війська був знищений або потрапив у полон, як-то князь Д. Пожарський. Наклав головою один із лідерів опозиції Іван Безпалій (Я. Барабаш загинув раніше). Пізно ввечері московське військо почало відходити з-під Конотопа. Побачивши, як розгортаються події, на нього вдарив з міста Г. Гуляницький зі своїми козаками і знищив чимало живої сили противника. Рештки московського війська «оборонною рукою» мали відступати за кордони Гетьманщини. Повним ходом йшло очищення Лівобережної України від московитів. Війська союзників навіть перейшли кордон (ці землі були переважно населені українцями). У першій половині вересня І. Виговський разом з татарами на чолі з нуредин-солтаном Карач-беєм та Меметшею Сулешевим брали в облогу Кам'яне, Лебедин та інші міста³³.

Після Конотопської битви 28 червня 1659 р. І. Виговський планував разом із ханом про повторення блискучого рейду гетьмана П. Сагайдачного на Москву. Ян Казимир у листі до своїх дипломатів писав про намір організувати спільний похід Речі Посполитої, Гетьманщини й Кримського ханату³⁴. Однак його велична Конотопська перемога не була належним чином використана. Основною причиною став розкол українського суспільства, бо різні його групи по-різному уявляли майбутнє України, її устрій, внутрішню політику, а для досягнення свого не зупинилися навіть перед застосуванням зброї. Далися ознаки століття бездержавності.

Якраз після Конотопської битви вибухнуло нове антиурядове повстання, яке було вже краще підготовлене, ніж попередні. На його чолі опозиція поставила Юрія Хмельницького, щоб освятити свої діяння

³² Докладніше про це див.: *Бувльвінський А.* Українсько-російські взаємини 1657–1659 років... – С. 315–412.

³³ Там само. – С. 275.

³⁴ Biblioteka Czartoryjskich. – № 387. – Арк. 133.

славним іменем великого Богдана. На Крим, де тоді майже не було війська, ударив полковник Іван Сірко, змусивши Мухамед-Гірея IV спішно покинути І. Виговського і повернути назад. З новою силою запалала громадянська війна, яка знищила плоди перемоги над зовнішнім ворогом. Скориставшись цим, московське військо знову вдерлося в Україну. Звернення до хана (Крим у той час воював проти Молдавії й Трансильванії) не виправило справи. Мухамед-Гірей IV у своєму листі до І. Виговського підтверджував вірність союзу і готовність орди, але вказував на неясність ситуації у зв'язку з обранням новим гетьманом Юрія Хмельницького³⁵. За таких обставин І. Виговський склав булаву і перейшов на територію Правобережної України, яка була під владою Речі Посполитої, ставши навіть сенатором. Підводячи підсумки його зовнішній політиці російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева слушно відзначила, що цей гетьман «намагався продовжувати зовнішньополітичний курс Богдана Хмельницького... Виговський був послідовником Богдана – в його відносинах і з Москвою, і зі Швецією, і з Трансильванією, і з Кримом»³⁶.

17 жовтня 1659 р. новий гетьман Юрій Хмельницький під тиском російського війська підписав у Переяславі новий російсько-український договір («14 статей»), за яким Україна з незалежної держави перетворилася на автономну одиницю в складі Московської імперії. Новий гетьман та його найближче оточення, насамперед Іван Ковалевський, сподівались, що, спираючись на Москву, можна буде звільнити від Речі Посполитої Правобережну та Західну Україну. При цьому використовуючи ще досить широку автономію Гетьманщини, Ю. Хмельницький підтримував дипломатичні контакти з сусідніми державами, зокрема з Кримським ханством.

У липні 1660 р. проти Речі Посполитої виступило московське військо під командуванням зарозумілого боярина Василя Шереметева та частина українського війська на чолі з переяславським полковником Тимошем Цицюрою. Основні козацькі сили на чолі з Ю. Хмельницьким рухалися від р. Ташлик і мали приєднатися до В. Шереметева пізніше. Однак військо Речі Посполитої (у його складі була й частина українського війська на чолі з І. Виговським), випередило московське і діючи спільно з кримським ханом, завдало удару В. Шереметеву. У підсумку битви останній був обложений під Любаром (середина вересня 1660 р.) і мусив рухомим табором з боями помалу просуватися до Чуднова в надії на підхід Ю. Хмельницького. Однак польсько-татарське військо, заблокувало В. Шереметева і вдарило на козаків Ю. Хмельницького, завдавши їм поразки під Слободищами (тут виявилася повна неспро-

³⁵ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 484–485.

³⁶ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 288.

можність цього гетьмана як воєначальника). У результаті Ю. Хмельницький підписав Чуднівсько-Слободищенську угоду, внаслідок якої Гетьманщина ставала автономною одиницею тепер уже в складі Речі Посполитої. Після цього капітулював і В. Шереметєв, який тоді офіційно відмовився від всяких претензій Москви на Україну!³⁷

Зміна зовнішньополітичної орієнтації Гетьманщини не пройшла безболісно. На лівому боці Дніпра частина козаків виявила своє невдоволення і схилилася на бік Москви. Драматизм ситуації полягав у тому, що стаючи на боці Москви, лівобережні козаки автоматично перетворювалися на ворогів Кримського ханату. Як і в 1658 р., виникла антигетьманська опозиція, яку очолив дядько Ю. Хмельницького, переяславський полковник Яким Сомко (був проголошений гетьманом).

Зі зрозумілих причин Кримський ханат взяв сторону Ю. Хмельницького, який фактично залишився гетьманом лише Правобережної України. Важливою є відповідь йому від хана, написана у січні 1661 р. Тут Мухамед-Гірей IV закинув гетьманові, що той не так «починає статечно» як свого часу його батько, і це буде мати погані наслідки («хоч до поляків перейдеш, тоді згинеш, і хоч до Москви, там теж згинеш»). Тому йому краще буде обрати кримську орієнтацію: «я є братом, як батькові в. м., так і в. м., раджу не погане, хоч слухай, хоч не слухай»³⁸. Оливи до вогню підлило посилення в козацькому середовищі незадоволення реставрацією старих порядків у Речі Посполитій. Як показала рада в Чигирині, більшість козаків схилилися до розриву з нею. Тоді ж (до 7 квітня) з ради було послано посольство до хана у складі трьох осіб (брацлавського полковника Г. Гуляницького, колишнього черкаського полковника і якогось черкаського козака). Воно хотіло навіть схилити хана до походу проти Речі Посполитої³⁹. Однак після переговорів у Бахчисараї вирішили проблему в інший спосіб.

Того ж року хан виступив на допомогу Ю. Хмельницькому. Козаки й татари навіть певний час тримали Переяслав в облозі. Цікавим є запис переговорів між дипломатом Речі Посполитої Владиславом Шмелінгом та перекопським Карач-беєм щодо українського питання, які відбулися в Перекопі 25 травня 1661 р. Шмелінг згідно з інструкцією перестерігав, щоб козаки не занадто підносили голову, бо тоді не тільки татари в Криму, «але й султан у Константинополі не всидить». А щоб цього не сталося, треба відірвати їх від Москви. Деякі ж, зокрема й сам Карач-бей, зичать, щоб вони «удільно залишалися». Краще було б, якби вони «не були військовими людьми, але хлопами за плугом». На це Карач-бей відповів, що в жодному разі не буде допомагати «мужикам», а тільки королю, що й І. Виговського він схиляв, як і інші представники крим-

³⁷ Мицик Ю. Тиміш та Юрій Хмельницькі. – Харків, 2012. – С. 76.

³⁸ Мицик Ю. З дипломатичного листування... – С. 488–489.

³⁹ Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1065. – S. 84

ської верхівки, на королівський бік. Потім дипломат Речі Посполитої попередив про підготовку нападу на Крим 8-тисячного загону І. Сірка і запевнив у вірності польсько-татарському союзу проти Москви. Карачбей начебто погодився з цим, промовисто зауваживши, що Ю. Хмельницький «простак, нічого не розуміє, і старшина у них перемішана, нема з ким радитися»⁴⁰.

Однак Кримський ханат і далі продовжував підтримувати стосунки з Гетьманщиною. У 1662 р. татари надавали допомогу Ю. Хмельницькому. Але на поміч Я. Сомку прийшли московські війська, і кампанія того року закінчилася у серпні поразкою козаків Ю. Хмельницького на дніпровій переправі під Каневом. До того ж союзні гетьману ногайські орди, використовуючи okazji, пустошили Україну. Усе це фіналізувало процес розпаду Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну. У правобічній Гетьманщині Ю. Хмельницький сам подав у відставку, і на раді (початок 1663 р.) новим гетьманом став полковник Павло Тетеря.

7–18 червня 1663 р. в Ніжині відбулася так звана «Чорна рада», на якій гетьманом було проголошено Івана Брюховецького з його привабливими для низів демагогічними гаслами. Інших же претендентів (Якіма Сомка і Василя Золотаренка) та їхніх однодумців було арештовано і страчено. І. Брюховецький безоглядно пішов на зближення з Московською державою та уклав з нею невігідний для України договір (Московські статті 1665 р.).

Кримський ханат послідовно виступав проти Московської держави, усвідомлюючи небезпеку, яку несе Криму її експансія. Це стало ключовою причиною, чому Бахчисарай надав підтримку Речі Посполитій і правобережній Гетьманщині під час походу Яна Казимира та козаків на лівий бік Дніпра. Щоправда, в листах хана до короля (березень 1663 та березень–травень 1664 рр.) звучать скарги на бунти людності на Правобережжі, викликані агітацією та діями І. Сірка, через що орди мусять воювати і там. Зокрема у травні 1664 р. проти І. Сірка та його запорожців діяли орди на чолі з Селім-Гіресем та Ширин-беєм. Вони штурмували Умань, Канів та деякі інші міста⁴¹.

У цей час польсько-татарсько-українські війська, якими безпосередньо командували перші особи (король Ян Казимир, хан Мухамед-Гірей IV, гетьман Павло Тетеря) успішно просувалися на схід, причому

⁴⁰ Мицик Ю. З дипломатичного листування... – С. 490; Його ж. Матеріали до історії кримського дипломатарію кінця XVI – середини XVIII ст. // Наш Крим. – Київ, 2017. – Вип. III. – С. 82–83. Одночасно (не пізніше 16 лютого 1665 р.) був написаний лист Кайтас-аги до польського воєначальника Стефана Чарнецького (с. 83–84).

⁴¹ Мицик Ю. Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1996. – Вип. VIII. – С. 208–209.

переважно більшість українських міст піддавалася їм без бою. Винятком стали Переяслав, Ніжин, Чернігів і Глухів. Облога останнього, яка тривала понад місяць, не принесла успіху. Все ж війська просунулися до московських кордонів, але вступати в протиборство з великою московською армією король не наважився і тому повернув на Білорусь. І. Брюховецький рушив у контрнаступ і в 1664 р. боротьба точилася вже на правому боці Дніпра, біля Черкас й Чигирини⁴².

Річ Посполита не могла дати належної підтримки, бо вже стало відчуватися її ослаблення (не забуваймо, що вона не виходила з безперервних війн з 1648 р.), а наприкінці 1664 р. ще й вибухнула громадянська війна («рокош Любомирського»). Ситуація ж П. Тетері погіршувалася через його зовнішню і внутрішню політику, ставку на грубу силу у розв'язанні соціальних конфліктів, що відштовхувало від нього рядове козацтво і призводило до повстань. Мухамед-Гірей IV спершу підтримував П. Тетерю, про що свідчать листи хана і візира Кайтас-аги. Так, візир відповідав на гетьманський лист з проханням про допомогу, посланий з ротмістром Чечелем, і наводив план хана, щоб залишити на Правобережжі Білгородську орду, а через місяць туди підтягнуться й інші війська⁴³. Але пізніше, побачивши провал П. Тетері, хан схилився на бік нового претендента на гетьманську булаву – Степана Опари, який оволодів Уманню (з ним були мурзи Камамет-Батирша та Батир-ага). П. Тетеря втік у Польщу і 12 вересня 1665 р. у Любліні видав свій останній гетьманський універсал⁴⁴.

У ході міжособної боротьби за гетьманську булаву 1665 р. гору взяв досвідчений полковник Петро Дорошенко, внук славного сподвижника Петра Конашевича (Сагайдачного) – гетьмана Михайла Дорошенка. Його суперниками були овруцький полковник Децик («Дацько Васильович») та медведівський сотник Степан Опара. Перший невдовзі опинився в руках І. Брюховецького і був засланий до Сибіру. С. Опара виявився серйознішим претендентом, головна причина чого полягала в перетягненні на свій бік татар, які підтримували колишнього гетьмана П. Тетерю. І. Брюховецький з тривогою писав у грудні 1664 р. московському царю, що С. Опара начебто хоче взяти сторону кримського хана і піддатись йому разом з містами. Здається, цей претендент грав роль союзника Речі Посполитої і Кримського ханату одночасно, що тоді було можливим, враховуючи військовий союз Варшави і Бахчисарая. Той же І. Брюховецький через місяць писав до царя про те, що С. Опара

⁴² Див., наприклад: *Majewski W. Postawy rekonstrukcji przebiegu wyprawy czechyńskiej Brzuchowieckiego (maj 1664 r.) // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1972. – S. 291–294.*

⁴³ *Мицик Ю. Кілька документів... – С. 210–213.*

⁴⁴ *Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С. 273.*

визнає себе підданим короля. У свою чергу, Ян Казимир писав 18 червня 1665 р. до дипломата Речі Посполитої Маріана Яскульського, що «Опара підніс голову і присягає на наше ім'я». Однак у своїх універсалах останній не згадував ні короля, ні царя, обіцяючи за допомогою татар здобути вольності, які Україна мала за Б. Хмельницького. У червні того ж року С. Опара захопив Умань і тут проголосив себе гетьманом, причому його обозним став Петро Дорошенко, а генеральним осавулом білоцерківський полковник Самійло Фридрикевич (з його удовою пізніше одружиться Іван Мазепа). Все ж С. Опара, видно, коливався у виборі зовнішньополітичної орієнтації і польський комендант Стахорський зрозумівши, що С. Опара неширо грає роль прибічника короля, почав інтригувати проти нього перед татарами. Якраз тоді 20-тисячна орда на чолі з Камамбет-Батиршею та Бегадур-агою (Батир-агою) підійшла до С. Опари. На жаль, невідомо добре історія короткочасного гетьманства цього претендента на булаву. Літопис Самовидця коротко зазначає, що «видячи татаре нестаток Опарин, а Дорошенко, ... тут же будучи и при Опари, старался о гетманство и солтана переднал». У підсумку 28 серпня 1665 р. Каммабет-мурза та Бегадур-ага заарештували С. Опару в Богуславі й передали як в'язня Речі Посполитій. Мурзи ж стали на бік П. Дорошенка, який користувався великим авторитетом у Війську Запорозькому⁴⁵. У відповідь П. Дорошенко відгукнувся на прохання Мухамед-Гірея IV і восени 1665 р. надіслав йому два полки на приборкання заколоту ногайців (без згоди короля!)⁴⁶.

8 березня 1666 р. Мухамед-Гірей IV написав до П. Дорошенка, вибачаючись за дії свавільних ногайців, які брали ясир в Україні, обіцяючи повернути полонених, а свавільників-ординців скарати на горло. Хан також докоряв гетьману за надання кількатисячної допомоги молдавському господареві Костянтину і послав до Дорошенка Арслан-агу. Але в цілому стосунки між П. Дорошенком і Мухамед-Гіреєм IV розвивалися добре, і навіть склався «фактичний воєнний союз»⁴⁷. Цей хан явно хотів піти слідами калги-солтана Шагін-Гірея і підняти повстання проти Порти. Відтак допомога козаків була б дуже доречною. Але після відповідної наради в Криму у 1666 р. дехто з солтанів виступив проти цього наміру, почалися усобиці, і Мухамед-Гірей IV мусив залишити трон. На його місце був присланий зі Стамбула Адил-Гірей («Чабан»). Про це, зокрема, писав П. Дорошенку (не раніше 13 червня 1666 р.) візир Іслам-ага (син померлого візира Сефер Кази-аги) і запевняв у незмінності приязні до Війська Запорозького хана, який є братом відомого калги-солтана Шахін-Гірея (!). Візир також просив прислати посоль-

⁴⁵ Biblioteka Czartoryjskich. – № 1657. – S. 276; Biblioteka PAN w Krakowie. – № 2748. – S. 1; Літопис Самовидця / Упор. І. Я. Дзира. – Київ, 1971. – С. 98.

⁴⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 49–51.

⁴⁷ Там само. – С. 78.

ство. У відповідь гетьман без згоди короля направив до Криму посольство чигиринського отамана Семена Білоцерківця та Дуб'ягу. Пізніше у тому ж році новий калга-солтан Крим-Гірей написав П. Дорошенку короткого, але гострого листа з пропозицією негайного виступу проти Речі Посполитої. Тоді ж він направив листа верхівці Правобережної Гетьманщини з пропозицією бути в союзі, як у часи калги-солтана Шагін-Гірея, ханів Іслам-Гірея III, Мухамед-Гірея IV та гетьмана Богдана Хмельницького⁴⁸. Про приязнь нового хана до П. Дорошенка писав пізніше і літописець Самійло Величко⁴⁹. Таким чином, встановилися добрі відносини між П. Дорошенком і новим кримським ханом.

Саме спираючись на союз з Кримським ханатом, П. Дорошенко планував возз'єднати обидві Гетьманщини і з цією метою почав проводити агітаційні заходи на Лівобережжі, діючи проти І. Брюховецького. Вже весною 1666 р. він розпочинає розвідувальні акції на лівому боці Дніпра, посилаючи туди на під'їзди козаків і татар. Влітку того ж року проводить масштабніші збройні дії, не зважаючи на протести дипломатів Речі Посполитої, які вели переговори з московськими представниками в Андрусові.

Річ Посполита ж увела свої війська на правий берег Дніпра (королівський універсал про постій війська в Україні був виданий 13.06.1666 р.), діючи навіть всупереч попереднім домовленостям. Це зміцнило намір П. Дорошенка посилювати союз з Кримським ханатом і, спираючись на нього, зупинити польську агресію та возз'єднати Гетьманщину. Уже тоді подільський полковник О. Гоголь боронив Могилів-Подільський та його околиці, діючи спільно з кількатисячним загоном татар. Разом з татарами він діяв зі своїм полком і на лівому боці Дніпра влітку 1669 р.⁵⁰. Хан Адил-Гірей звертався до короля Яна Казимира з вимогою не допустити збройного наступу на козаків, а калга-солтан Крим-Гірей у листі, переданому П. Дорошенку через свого посланця і козака, присланого гетьманом, запевняв у бажанні укласти військовий союз як за часів калги Шагін-Гірея ханів Іслам-Гірея та Мухамед-Гірея⁵¹. У вересні того ж року на допомогу П. Дорошенку прибуло 20–

⁴⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 77.

⁴⁹ *Величко С.* Літопис. – Київ, 1991. – Т. 2. – С. 51. С. Величко зокрема писав, що хан «без жодної вимовки відразу схилився до приязні з Дорошенком і з усім Запорозьким військом, так само щиро обіцяючи допомагати Дорошенкові в його воєнних потребах, як допомагав попередній хан Богданові Хмельницькому».

⁵⁰ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. – Київ, 2011. – С. 125; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 264.

⁵¹ AGAD. – Archiwum Koronne. – Dział kozacki. – № 102; *Мицик Ю.* «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 87–88.

30 тисяч татар. У листопаді–грудні українсько-татарське військо почало витіснити з Брацлавщини ворожі хоругви⁵².

Тим часом польський командувач Себастьян Маховський (у 1664 р. він розстріляв колишнього гетьмана Івана Виговського) зі своїми військами рушив на Браїлів, щоб оволодіти північною Брацлавщиною і увійти в Київщину. 19 грудня 1666 р. відбулася генеральна битва: об'єднані сили Правобережної Гетьманщини та Кримського ханату розгромили польське військо. У битві під Браїловом полягло трупом 17 польських хоругв, чимало офіцерів разом з командувачем С. Маховським потрапили в полон⁵³.

Звістка про розгром під Браїловим зробила в Польщі гнітюче враження, він означав для ослабілої Речі Посполитої практично те саме, що й поразки на Жовтих Водах та під Корсунем у 1648 р. Розвиваючи успіх, переможці дійшли до Любліна і взяли великий полон (у Жовкві мало не потрапила до татар і Марисенька – дружина коронного гетьмана Яна Собеського, майбутнього короля Речі Посполитої). Але орда повернула з полонем назад, залишивши при П. Дорошенку лише кілька тисяч війська. Тому гетьман відмовився від продовження наступу, демонструючи, що підняв зброю не проти Речі Посполитої, а на захист прав і вольностей Війська Запорозького, порушених С. Маховським. В. Смолій і В. Степанков слушно зазначили, що таким чином «відкривалася можливість для пошуку політичного компромісу між обома сторонами»⁵⁴. Люта зима теж не сприяла розвитку військових дій. Річ Посполита отримала бажаний перепочинок, під час якого були послані королівські посольства до Стамбула та Бахчисарая з протестами. Активними були також дипломати Гетьманщини й Кримського ханату. До речі, хан Адил-Гірей звинуватив тоді Річ Посполиту у веденні переговорів з Москвою і в кривдах, завданих козакам⁵⁵.

У січні 1667 р. було підписане сумнозвісне Андрусівське перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою, внаслідок якого Гетьманщина була розділена по Дніпру. Андрусівський договір був укладений таємно, без погодження з українською стороною і перекреслював більшість здобутків майже 20-літньої боротьби. Важливим для розуміння позиції України є лист П. Дорошенка до царя Олексія (початок січня 1668 р.), у якому гетьман піддає критиці віроломство Москви, яке виявилось ще за гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського і продовжилось Андрусівським перемир'ям⁵⁶. Відтак затиснутий

⁵² *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 123.

⁵³ Там само. – С. 126; *Величко С.* Літопис. – С. 70.

⁵⁴ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – Київ, 2011. – С. 127.

⁵⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 110.

⁵⁶ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 157–158.

лещатами зі сходу, заходу й півночі, П. Дорошенко знову звернувся до південного сусіда.

Кримський ханат, як і Україна, не сприйняв Андрусівської змови. У Бахчисараї почали розуміти, що Московія ставала все більш агресивною і в перспективі загрожувала самому існуванню Кримської держави. Гетьманщина опинилася ще в гіршому становищі, бо була формально і фактично розділеною, мусила протидіяти Московській державі і Речі Посполитій, була приречена на посилення міжусобиць.

П. Дорошенко негайно (у лютому 1667 р.) послав до Криму посольство на чолі з брацлавським полковником Михайлом Зеленським і Данилом Лісницьким – сином розстріляного в 1664 р. миргородського полковника Григорія Лісницького. Було вжито заходів для здобуття допомоги від Османської імперії. На початку липня 1667 р. в Туреччину прибуло посольство на чолі з Михайлом Радкевичем-Портянкою, яке двічі прийняв султан Мухамед IV. У травні 1667 р. було укладено українсько-кримський союз, на вірність якому присягли кримські мурзи і козацька старшина. П. Дорошенко тут таки послав до Адил-Гірея посольство на чолі з уманським полковником П. Яненком. Потім до Криму було споряджено ще одне посольство⁵⁷.

Кримський хан написав королю листа з протестом проти укладення перемир'я з Московською державою, бо це порушувало попередні договори Речі Посполитої з Кримським ханством, зокрема і щодо козаків. Було вислано й посольство Ахмед-аги до Варшави з листами хана, калги-солтана і перекопського бея Гасан-Гірея⁵⁸. Не добившись позитивної відповіді, татари почали військові дії проти Речі Посполитої. При П. Дорошенку вже було 4–5 тисяч татар, які тримали в напрузі жовнірів залог і здійснювали вилазки на Лівобережжя. Тепер же татарська допомога збільшилася. Козаки намагалися взяти Білу Церкву, діяли на Поділлі й Галичині. Однак гетьмана непокоїла позиція запорожців, напади яких на Крим ускладнювали українсько-кримські відносини. Він прагнув зміцнити зв'язки з тією частиною низовиків, які виявляли невдоволення політикою Москви і схилилися до союзу з Кримським ханатом.

Влітку 1667 р. війська П. Дорошенка й калги-солтана Крим-Гірея об'єдналися, а у вересні вже взяли Збараж, Зборів, Тернопіль, Золочів та ін. Орда на чолі з Батиршею-мурзою збиралася вдарити на Волинь. Головні події кампанії 1667 р. розгорнулися під Підгайцями. Тут війська союзників обложили польські сили під командуванням великого коронного гетьмана Яна Собеського і поставили їх на межу катастрофи. Але несподівана допомога прийшла Речі Посполитій в особі кошового отамана Івана Сірка, який не визнавав П. Дорошенка гетьманом і вдарив

⁵⁷ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 135.

⁵⁸ Листи хана й Гасан-Гірея навів у своєму літописі С. Величко: *Величко С.* Літопис. – С. 74.

на Крим, бо там залишалося мало війська. Ця подія зайвий раз підтвердила, що І. Сірко був позбавлений політичної далекоглядності. Подібно до того, як у 1659 р. він завдав удару в спину гетьману І. Виговському, дії Сірка призвели до значного охолодження українсько-кримських відносин і навіть до різкої зміни зовнішньополітичного курсу Адил-Гірея. Хан дав наказ Крим-Гірею припинити війну, укласти перемир'я і повертатися назад. Татари підозрювали гетьманців в узгодженості дій із І. Сірком, а дорошенківці, у свою чергу, стали остерігатися татар⁵⁹.

Внаслідок цього 16 і 19 жовтня 1667 р. було підписано компромісні Підгаєцькі угоди (окремо з Кримським ханатом, окремо з Гетьманщиною). Вони врятували Річ Посполиту від розгрому, відновили польсько-татарський союз і не дозволили П. Дорошенку добитися поставленої мети – остаточно утвердити державну незалежність України, хоча б на Правобережжі.

У березні 1668 р. король Ян Казимир подав у відставку і до обрання нового короля (Михайла Вишневецького) оборона Речі Посполитої покладалася на коронного гетьмана Яна Собеського. Останній робив усе, щоб не загострювати відносин із Правобережною Гетьманщиною і не викликати нової війни проти неї та Кримського ханату. Цей тимчасовий спокій на західних кордонах Гетьманщини П. Дорошенко хотів використати для успішної боротьби на сході. Відтак прагнув знову зміцнити союз з Кримським ханатом і поліпшити відносини з Османською імперією. Це було нелегко зробити, бо взаємні підозри, спричинені нападом І. Сірка, не тільки не розвіялися, але й посилювалися. Ординці захопили великий ясир на Правобережній Україні, а козаки забрали всі човни на Бузі, внаслідок чого чимало татар загинуло під час переправи⁶⁰. З Криму йшли листи до Я. Собеського з пропозицією поставити в українських фортецях, навіть у Кодаку, польські гарнізони, щоб забезпечитися від козаків. Не можна не враховувати й того, що кримська політична еліта (принаймні її більшість) не бажала бачити Україну незалежною державою. Вона не хотіла навіть турецького протекторату над Гетьманщиною. Причини цього точно були відзначені В. Смолієм та В. Степанковим⁶¹. Тому ханат обрав стару політику збереження рівноваги в гігантському трикутнику геополітичних інтересів Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії.

У самому Криму зростало невдоволення Адил-Гіреєм, який, на думку багатьох, був слухняним зряддям у руках султана. Нарікали й на Підгаєцький похід, який призвів до великих втрат. За таких умов взимку 1667–1668 рр. до Криму прибули послы від П. Дорошенка чер-

⁵⁹ Літопис Самовидця... – С. 102; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 137–138; *Мицик Ю.* Іван Сірко. – Київ, 2010. – С. 55–57.

⁶⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 165.

⁶¹ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С. 159.

каський осавул Ярош і якийсь перекладач з Умані. Зустрінуті вони були прохолодно⁶². Але П. Дорошенко наполегливо прагнув зміцнення союзу з татарами, розуміючи його важливість для боротьби як з Річчю Посполитою, так і Московською державою. Водночас, як відомо, гетьман розпочав листування з лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким, соціальна база якого звужилася, і все більше старшини й козаків виявляло невдоволення московською кормигою. На початку 1668 р. І. Брюховецький провів таємну старшинську раду, яка прийняла рішення про повстання проти Москви.

Характерно, що змінюючи політичний курс і прагнучи тепер дистанціюватися від Московії, лівобережний гетьман прагнув зіпертися на Кримський ханат. Тобто алгоритм дій І. Брюховецького повторював стратегії П. Дорошенка, який завдяки татарам намагався зміцнити українську позицію проти Речі Посполитої. Іншими словами, Крим і далі працював як ключовий чинник для Гетьманщини.

Після ради І. Брюховецький надіслав посольства до Криму й Туреччини із запевненнями у приязні та проханнями про допомогу. У Бахчисараї послів зустріли без ентузіазму. Польські резиденти Злотницький та Ліховський писали до Варшави, що татари не вірять людям І. Брюховецького, але сторону П. Дорошенка «держать статечно»⁶³. Все ж хан направив І. Брюховецькому на допомогу 12-тисячний загін Челібея. У Туреччині посланці добилися тільки словесної підтримки та запевнення, що хану наказано допомагати лівобережному гетьманові⁶⁴.

У свою чергу П. Дорошенко у квітні 1668 р. спорядив до Криму нове посольство, «волаючи на ляхів» і гарантуючи йому безпеку від нападів запорожців. У своїх листах гетьман просив у хана збройної підтримки. З цією ж метою було відправлено ще одне посольство на чолі з генеральним осавулом Дем'яном Пиляєм⁶⁵. 14 (4) травня 1668 р. П. Дорошенко написав листа до перекопського бея, запевняючи адресата у своїй приязні і просячи війська проти московитів⁶⁶.

Невдовзі П. Дорошенко провів козацьку раду, на якій було взято курс на возз'єднання Гетьманщини і війну з Московією, спираючись на Османську імперію та Кримський ханат. Козаки мали сплачувати султану й хану данину, як молдавські господарі. Ще в лютому 1668 р. почалося антимосковське повстання на Лівобережній Гетьманщині й Слобідській Україні (на Слобожанщині відзначився Сірко!), у містах вини-

⁶² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 166.

⁶³ Там само. – С. 185.

⁶⁴ Там само. – С. 187.

⁶⁵ Там само. – С. 186; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 160.

⁶⁶ Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie. – Відділ рукописів. – № 418. – Арк. 81; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану професора Теодора Мацьківа. – Київ, 1999. – С. 80–81.

щували або виганяли московські гарнізони й адміністрацію. П. Дорошенко ж вів таємні переговори з мурзою Челібеєм, внаслідок чого ногайці перейшли на його бік, послав до Криму двох представників, закликаючи у похід проти Польщі, також писав до Бахчисарая листи⁶⁷.

Проте Кримський ханат вкотре обрав улюблену тактику не допускати надмірного посилення Гетьманщини. Яскравим свідченням цього є підтримка Адил-Гіреєм Петра Суховія (небожа І. Брюховецького) – в піку П. Дорошенку після того, як останньому вдалося об'єднати під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Україну. І в тому, що відновлена єдність Гетьманщини виявилася короткочасною, велика роль належала позиції Кримського ханату. Коли запорожці виступили проти П. Дорошенка і висунули свого кандидата на гетьманство – Петра Суховія, а той запропонував хану новий договір, Адил-Гірей поспішив укласти пакт і надати П. Суховію допомогу (двох солтанів з ордою). До речі, хан надіслав новому гетьману печатку, яка повторювала ханську і на ній замість козака з мушкетом було зображено лук з двома стрілами⁶⁸. Водночас Бахчисарай підтримав П. Дорошенка під час наступу на Лівобережжі московського війська, очолюваного князем Григорієм Ромодановським. У підсумку жорстоких боїв московити оволоділи Ніжином і Черніговом. Контрнаступ наказного гетьмана Григорія Дорошенка провадився разом з ордою Крим-Гірея і призвів до відступу ворожих військ до Путивля. Але далі Г. Дорошенко чомусь діяв мляво, дозволив московитам уникнути оточення і відійти без великих втрат. Це загострило його суперечності з Крим-Гіреєм. Скориставшись помилкою Г. Дорошенка, який розпустив козаків Полтавського, Миргородського й Лубенського полків по домівках, Крим-Гірей перехопив їх і змусив стати на бік П. Суховія⁶⁹.

Протистояння з П. Суховієм та його союзниками-татарами було затягим і трагічним для Гетьманщини. П. Суховій і його татарська підмога контролювали південну та більшу частину центрального Лівобережжя, а восени 1668 р. почали пустошити околиці Чигирин (осінь 1668 р.)⁷⁰. Щоправда, білгородська орда відмовилася коритися хану і схилилася на бік П. Дорошенка, який став відверто погрожувати Криму повторенням успішного походу 1628 р. свого діда Михайла⁷¹. На початку 1669 р. П. Суховій зазнав поразки, але й далі продовжував свої збройні акції. П. Дорошенко ж отримав ще один удар: восени 1668 р. Д. Многогрішний, бачачи нерівність сил, пішов на угоду з Москвою.

⁶⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 163, 165, 171, 172.

⁶⁸ Там само. – С. 172.

⁶⁹ Там само. – С. 177.

⁷⁰ Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – С. 172.

⁷¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. VII. – С. 82.

Влада П. Дорошенка на лівому березі Дніпра обмежувалася в основному територіями Лубенського, Миргородського та Полтавського полків.

За таких умов у нього не залишається іншого вибору як піти під протекторат Порти. Мав рацію Д. Дорошенко, пишучи, що гетьман «дивився на підданство турецькому султану як на останній засіб для осягнення своєї заповітної мети: об'єднання і усамостійнення України»⁷². Зближення між Чигирином і Стамбулом завершилося Корсунською радою (березень 1669 р.), яка ухвалила рішення про військовий союз з Османською імперією. З цієї ради до Стамбула було відправлено посольство Михайла Радкевича-Портянки, яке, крім усього іншого, мало добиватися усунення з престолу хана Адил-Гірея⁷³. Останній продовжував підтримувати П. Суховія, який перетворюється на його маріонетку. На довершення, в оточенні П. Суховія виринає Юрій Хмельницький, який, незважаючи на своє чернецтво, заявив про претензії на гетьманську булаву. Однак, антидорошенківська опозиція обрала гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Останній волів орієнтуватися на Річ Посполиту, і це, у свою чергу, прискорило укладення союзу Правобережної Гетьманщини з Османською імперією.

Усе ж спочатку міжнародне становище Гетьманщини поліпшилось, і у своїй грамоті султан наказував Адил-Гірею тримати єдність з козаками⁷⁴. П. Дорошенко ж намагався зіпертися на білгородську орду, яка підлягала не хану, а силістрійському паші. У битві під Стеблевом (8.11.1669) П. Дорошенко розбив противника. М. Ханенко втік, П. Суховій та Ю. Хмельницький потрапили в полон до білгородської орди. Останню П. Дорошенко розквартирував на зиму на Правобережжі, але вона невдовзі зайнялася грабунками і поневоленням населення в ясир. Це змусило гетьмана відмовитися від такого союзника, охолодило відносини з Османською імперією, спонукало до активізації листування з Річчю Посполитою.

Відома Острозька комісія 1670 р. дала старт черговому витку загострень між П. Дорошенком та Кримом, оскільки той підтримував Річ Посполиту і М. Ханенка. Але ситуацію частково розрядив султан Мухамед IV, який нарешті змістив з трону Адил-Гірея, а новим ханом поставив Селім-Гірея (панував у 1671–1678, 1684–1691, 1692–1699 рр.). Деякі дослідники (Міхал Сікорський) вбачають у цьому руку Дорошенка, який оскаржив хана перед султаном за пасивність у Підгаєцькій кампанії⁷⁵. П. Дорошенко поспішив налагодити відносини з новим ханом. Скли-

⁷² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 558.

⁷³ Літопис Самовидця. – С. 107; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – Київ, 1992. – С. 141.

⁷⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 261.

⁷⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 350; *Sikorski M.* Wyprawa Sobieskiego na czambyły tatarskie 1672. – Zabrze, 2007. – С. 82.

кана в Чигирині козацька рада, підтвердивши орієнтацію на Османську імперію, відправила посольства до Бахчисарая (брацлавський полковник Іван Лисиця, тесть Андрія Дорошенка) та Стамбула⁷⁶. Як писав польський посол у Криму подільський чашник Ян Станіслав Карвовський, від П. Дорошенка «бігали до хана посол за послом»⁷⁷. Ці посольства зміцнили позиції П. Дорошенка й пожвавили його стосунки з Кримом. Гетьманові вдалося налагодити відносини з Портою, яка вже знову подумувала про заміну П. Дорошенка на Юрія Хмельницького (останній був перевезений до стамбульської в'язниці – замку Єдикуле). Турки вимагали від нового хана дієвішої допомоги П. Дорошенку. Але Селім-Гірей утримувався від цього, бо Криму докучали запорожці, а також не припинялися усобиці між прихильниками нового й старого ханів.

Річ Посполита ж готувала наступ на Правобережжя, щоб на місце П. Дорошенка поставити М. Ханенка. На початку червня 1671 р. до трьох тисяч ординців, які були з П. Дорошенком, ще з осені минулого року (очевидно, ногайці з білгородської орди), прийшло ще 2 тисячі під командуванням мурзи Суїн-Кази, який діяв з наказу силістрійського паші. Влітку 1671 р. польське військо перемогло татар під Брацлавом, а наприкінці року в руки поляків перейшло майже все Побужжя. Але в грудні П. Дорошенко перейшов у контрнаступ і переміг супротивників під Тростянцем, хоча й сам зазнав дошкульних втрат. При гетьманові була й незначна кількість татар, які через втрати рвалися додому. Правда, очікувався підхід на допомогу білгородської орди⁷⁸.

У січні 1672 р. точилися менші операції по всьому Правобережжю, що призвело до подальшого його спустошення і страждань місцевого населення. Тому утримання татарських частин, яких П. Дорошенко поставив по містах, лягало непосильним тягарем. Доходило й до бунтів, як-то у Корсуні проти ординців Батирші-мурзи⁷⁹. Коли на початку 1672 р. частини кримських військ приходили на допомогу П. Дорошенку, виникло гостре питання сплати їм грошей: скарб був порожній. Доводилося вчиняти спільні набіги на ту територію України, яка перебувала під контролем Речі Посполитої. Це аж ніяк не сприяло посиленню позицій гетьмана.

Тим часом Порта уклала мир з Венецією і могла відкрити фронт боротьби з Річчю Посполитою. Скориставшись зверненням П. Дорошенка з проханням про допомогу, султан формально виступає в обороні свого протегованого і готується розпочати війну разом із кримським ханом. Відтак до Стамбула і Бахчисарая прибувають нові українські посольства. Так, до Селім-Гірея вирушило посольство Матвія Бойченка

⁷⁶ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 273.

⁷⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 353.

⁷⁸ *Biblioteka Czartoryjskich.* – № 415. – S. 153–154.

⁷⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 392.

і Суличича, а до султана – Атанасія Волошина⁸⁰. У червні 1672 р. авангард великого турецького війська перейшов Дунай, кримський хан дістав від султана гроші на озброєння і послав на допомогу П. Дорошенку кількадесят тисяч татар на чолі з нурадин-солтаном Сафа-Гіреєм. Союзники допомогли П. Дорошенку повернути владу над Побужжям, а в середині липня 1672 р. завдати нищівної поразки об'єднаному польсько-молдавсько-ханенківському війську⁸¹. Це викликало радість у турецькому таборі, а Селім-Гірей оповістив Ладижин і всі міста Побужжя, які залишалися під польською владою, що він з усім своїм військом йде на допомогу П. Дорошенку і закликав їх до підданства гетьману. Цікаво, що хан тут нагадував про союз, укладений з Кримом ще Богданом Хмельницьким⁸². Все це мало важливі наслідки. На бік П. Дорошенка переходили і міста, і полковники, які в 1671 р. взяли польську сторону.

Головні ж події кампанії 1672 р. розгорнулися під Кам'янцем-Подільським, облога якого почалася 18 липня. 27 липня гарнізон Речі Посполитої капітулював. Після цього переможці рушили на Львів у другій половині вересня і обложили його. 30 вересня було укладено перемир'я. На зворотному шляху ординці не втрималися від грабунків, розпустили свої загони над Віслу, Буг, Стир і Дністер, що викликало відповідні акції війська Речі Посполитої і ханенківців⁸³. У ці військові дії було втягнено й частину війська П. Дорошенка.

17 жовтня 1672 р. в Бучачі було укладено мир між Османською імперією та Річчю Посполитою, який, зокрема, передбачав передачу Поділля Порті і збереження Правобережної Гетьманщини під владою П. Дорошенка. При цьому Річ Посполита мала поступитися йому Білою Церквою та іншими фортецями. Султан до того ж пообіцяв підтримати П. Дорошенка в його боротьбі за Лівобережну Гетьманщину. У 1673 р. послі турецького султана та кримського хана приймали в Чигирині присягу козаків на вірність Мухамеду IV⁸⁴.

Однак у відносинах між Гетьманщиною, з одного боку, й Портою та Кримським ханатом – з іншого, швидко з'явилися нові тріщини, які не віщували нічого доброго. Перші серйозні ознаки було видно одразу після падіння Кам'янця-Подільського, коли турки познімали з церков хрести та дзвони, переплавивши їх на гармати. Непорозуміння посилювалися, коли на зворотному шляху з-під Львова турецько-татарсько-ногай-

⁸⁰ Biblioteka Czartoryjskich. – № 1657. – S. 276; Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Krakowie. – № 2748. – S. 1; Літопис Самовидця. – С. 98; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 49–51.

⁸¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 413–414; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 391–393.

⁸² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 415.

⁸³ *Sikorski M.* Wyprawa Sobieskiego... – S. 175–198.

⁸⁴ *Мицик Ю.* Чигирин – гетьманська столиця. – С. 198–199.

ське військо чинило насильства над місцевим населенням. Невдовзі союзники відзначилися навіть у самому Чигирині, через що були вигнані з міста. Почало ширитися невдоволення турецькою протекцією й серед козацької старшини. Не сприяли успіху справи П. Дорошенка і військові заходи Речі Посполитої, яка всупереч Бучацькому договору не хотіла передавати гетьманцям Білу Церкву, вибила козаків з Фастова та прагнула взяти реванш. Московія ж готувалася до війни проти Правобережної Гетьманщини й лише чекала слушної нагоди. Спроба московитів і козаків нового лівобережного гетьмана І. Самойловича захопити Чигирин (кінець 1673 – початок 1674 р.) була невдалою, і Москві довелося того разу відступити. Восени 1673 р. об'єднані сили правобережних козаків, а також татар вщент розбили М. Ханенка, який врятувався втечею, а потім перейшов на бік Москви.

Після ж того, як Річ Посполита завдала поразки турецькому війську під Хотином (1673), ситуація для П. Дорошенка стала особливо загрозливою. Єдиним, хто міг надати реальну допомогу, залишався Кримський ханат. І той тепер підставив плече ослабленому гетьманові. На Великдень 1674 р. до Чигирини підійшло 4–6 тис. татар і ногайців, які билися разом з дорошенківцями проти московського війська та козаків І. Самойловича під Смілою й Жаботином⁸⁵. П. Дорошенко послав до хана Селім-Гірея посла І. Мазепу з проханням про хоча б 10 тисяч орди⁸⁶. Але це посольство було перехоплено запорожцями Івана Сірка, а І. Мазепа потрапив до полону. Влітку 1674 р. на Правобережну Україну рушили війська турецького султана і кримського хана. Ще в таборі під Комаргородом на березі Дністра султан прийняв хана Селім-Гірея і наказав поспішати на допомогу П. Дорошенку. Мухамед IV хотів переможно закінчити війну. Коли московити обложили Чигирин, на допомогу П. Дорошенку підійшов хан. Це стривожило Г. Ромодановського і змусило до поспішного відступу. Гетьман з Селім-Гіреєм кинулися переслідувати. Бої тривали протягом цілого дня (13 серпня), а через кілька днів московити й козаки І. Самойловича відступили на лівий берег Дніпра⁸⁷.

Хоча були ослаблені позиції тих, хто раніше підтримував М. Ханенка і під владу П. Дорошенка повернулися деякі полковники зі своїми військами, але негативні наслідки кампанії 1674 р. явно переважали позитивні. На жаль, допомога турок, татар і ногайців обернулася тяжкими наслідками: ординці розпустили загони, які брали людей у неволю, вбивали та грабували. Турки, які йшли за ординцями, брали міста і вирізували їх населення. Особливо тяжка доля дісталася Ладижину й Умані.

⁸⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 499.

⁸⁶ Там само. – С. 505; Biblioteka Polskiej Akademii nauk. – № 1070. – S. 709 v.

⁸⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 515–516.

Після уманського розгрому 1674 р. турки у зв'язку з діями польського війська в тилу повернули назад.

Значно ослабленою Правобережною Гетьманщиною намагалася оволодіти Річ Посполита, потроху просуваючись на схід: у 1674–1675 рр. Варшава повернула під свою владу значні території Поділля й Київщині. П. Дорошенко був змушений вести переговори з нею в надії на кращу долю Гетьманщини. Як відзначав Збігнев Вуйцік, «після повалення Мухамед-Гірея скінчився безповоротно період фактичної незалежності ханату від Порти, однак обидва наступники Мухамеда, Адил-Гірей (1666–1671) і Селім-Гірей (1671–1677), старалися проводити політику в такий спосіб, щоб вона в максимально можливій мірі уособлювала інтереси Кримського ханату, неодноразово суперечні з інтересами османської імперії»⁸⁸. Селім-Гірей, побоюючись спільних дій Московії та Речі Посполитої, пропонував королю Я. Собеському укласти союз з Портою і Кримом, щоб потім спільно вдарити на Москву, а також схилив султана до припинення польсько-турецької війни. Певне місце в цих планах відводилося й Правобережній Гетьманщині. Тим часом Москва готувала новий похід на Правобережжя, і влітку 1675 р. її потужні війська, а також гетьманці Самойловича перейшли Дніпро. Опинившись у безвиході, П. Дорошенко тягнув час, ведучи мирні переговори, вдало використовуючи І. Сірка й запорожців, але зрештою мусив у 1676 р. піддатися царю. Османська імперія поспішила поставити на місце П. Дорошенка Ю. Хмельницького. Він був звільнений з десятирічного ув'язнення і проголошений князем України. Титулувався Юрій Хмельницький також «князем Молдавії і гетьманом Війська Запорозького», «сарматським князем», а потім і «руським монархом». Однак ці гучні титули не могли приховати сумні реалії: насправді Юрій Хмельницький був маріонеткою султана і під своєю владою мав лише невелику частину України зі столицею в Немирові (Південна Київщина та частина Східного Поділля).

Після Чигиринських походів 1677–1678 рр. Московією, з одного боку, і Туреччиною та Кримським ханством – з іншого, 13 січня 1681 р. було підписано Бахчисарайський мирний договір. Хоча Османська імперія приєднувала Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля, але територія між Бугом і Дніпром, тобто Середня й Південна Київщина (серце Правобережної Гетьманщини!), мала залишатися незаселеною. Юрій Хмельницький формально володів частиною земель колишньої Правобережної Гетьманщини, але підтримка його населенням була мізерною, і турки втратили його у 1681 р. Результати Бахчисарайського миру були скориговані умовами «Вічного миру» 1686 р. між Московською держа-

⁸⁸ *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – S. 26–27; *Tenże. Jan Sobieski 1629–1696.* – Warszawa, 1983. – S. 252.

вою та Річчю Посполитою. За останньою закріплювалися Північна Київщина, Волинь і Галичина. Поділля залишалося під владою Туреччини, але у 1699 р. воно було приєднане до Польщі. Тож єдиними центрами українського державотворення залишаються в той час Лівобережна Гетьманщина і почасті Запорозька Січ.

Коли придивитися до стратегій Запорожжя на кримському напрямку, можна помітити ознаки зміни підходів взаємовідносин з Кримом. Якщо починаючи з 1654 р. переважала ворожість, то в останні роки життя Івана Сірка поступово формується нова модель українсько-кримської взаємодії. Перші паростки з'явилися ще під час Чигиринських походів 1677–1678 рр., коли І. Сірко відмовився чинити збройний опір турецько-татарському війську. А вже в листі І. Сірка до візира кримського хана від 14 січня 1680 р. говориться «про ... неодмінну дружбу», яку «жодними способами ніхто розірванням подолати не може»⁸⁹. Такий поворот у зовнішній політиці обох сторін легко пояснюється тим, що московська експансія загрожувала існуванню як самому Січі, так і Кримського ханату. У часи гетьманування І. Мазепи Січ у своїх протатарських симпатіях знаходила союзника в Полтавському полку, який мав міцні торговельні зв'язки з Османською імперією та Кримським ханатом⁹⁰ і в багатьох питаннях стояв в опозиції до Мазепи.

Саме на Січі організовував своє антимосковське повстання, орієнтоване на союзницькі відносини з Кримським ханатом, старший канцелярист Генеральної військової канцелярії Петро Іваненко (Петрик), свояк Василя Кочубея. Петрик подався в 1691 р. на Січ, де його обрали писарем, і повідав запорожцям про свого посланця до Криму канцеляриста Пантелеймона Радича, який нібито домовлявся про перемир'я. У 1692 р., таємно пробравшись до Кизикермену, Петрик уклав угоду з татарами, потім підтриману Січчю⁹¹. Договір з Кримом відштовхувався від традиційних державницьких переконань старшини – самодостатня Гетьманщина в етнічних кордонах. Кримська концепція Петрика лежала в руслі Дорошенкових підходів. Крим перетворювався на союзника задля звільнення українських земель з-під московської та польської зверхності й утворення «Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького і народу Малоросійського». Держава мала включати й Охтирський та Сумський слобідські полки. Харківський та Острогозький полки належало переселити на Правобережжя, щоб звільнити татарам шлях на Московію. У такий непозбавлений логіки спосіб перед-

⁸⁹ Листи Івана Сірка / Упор. М. Кравець та Ю. Мицик. – Київ, 1995. – С. 62.

⁹⁰ *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – Київ, 2013. – С. 116–117.

⁹¹ Текст угоди див.: *Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. Д. І. Багалія. – Київ, 1927. – С. 741–744.

бачалося вирішити відвічну проблему татарських набігів на Україну. Кримський ханат та Українська держава зобов'язувалися навзаєм надавати оборонну військову допомогу, усі проблеми вирішувати мирним шляхом, спільно використовувати угіддя Нижнього Дніпра та вільно торгувати.

У 1692 р. дійшло до відкритих військових дій. На Січі Петрик виголосив промову, у якій заявляв про повернення Війську Запорозькому вольностей як при Богдані Хмельницькому і про боротьбу проти московитів. Проте на його заклик відгукнулося тільки 500 запорожців. Основна маса козаків остерігалася починати війну. Зі свого боку, І. Мазепа вислав своїх посланців на Січ переконуючи, щоб не вірили словам Петрика. У підсумку Петрик, якого підтримували 500 запорожців та 20 тис. татар, увійшов у південні райони Гетьманщини, захопивши Царичанку і Китайгород, але відступив перед військами І. Мазепи. Згодом козаки Петрика і орда почали дії на Правобережжі, підійшли до Чигирини, та мусили повернути назад. У 1693 р. Петрик з татарами, якими командував син хана, здійснив набіг під Полтаву, але відступив, почувши про підхід гетьманських сил⁹².

Взаємини Лівобережної Гетьманщини з Кримом розвивалися за складнішим сценарієм, дуже обтяженим впливом московського чинника, ніж поведінка Січі. У 1687 р. військо І. Самойловича мусило приєднатися до московського, яким командував фаворит цариці Софії князь Василь Голіцин, і взяти участь у Першому Кримському поході 1687 р. Похід був невдалим. Через пожежу в степу, підпаленому татарами, нестачу продовольства, води й корму для коней В. Голіцин наказав вертати назад. Уся відповідальність за провал походу, як відомо, була покладена на українського гетьмана. Новий гетьман Іван Мазепа мусив продовжувати зовнішню політику І. Самойловича. Другий Кримський похід (1689 р.) теж закінчився невдало. Коли Московія розпочала Дніпрово-Азовські походи 1695–1696 рр., то в них найактивнішу участь брало і козацьке військо⁹³. Військові дії продовжувались аж до січня 1699 р., коли Османська імперія підписала з Річчю Посполитою Карловицький мирний договір на 25 років. У червні 1700 р. Московська держава уклала Константинопольський мир на 30 років.

Водночас не міліла тенденція на взаємодію. Більше того, цю тенденцію посилювало дедалі відчутніше усвідомлення, що інтенсифікація московської експансії загрожує самому існуванню як козацтва, так і Кримського ханату. Ще під час Першого Кримського походу Патрік Гордон промовисто занотував, що «розорення і підпорядкування Криму не [було] в їхніх інтересах. Адже козаки воліли б стати народом, який

⁹² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С. 174–191.

⁹³ *Тайрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. – С. 130–141.

власною зброєю звільнився від польської неволі та прохав лише протекції [...]. Ось чому вони із сердечним щемом пишуться підданими царів, утім і не холопами, як це чинять росіяни, і вельми непокояться [...], що росіяни вимудрюють тримати їх у такому підпорядкуванні, як і інших своїх природних підданих, а привілеї і вольності, за які вони стільки крові пролили, будуть урізані»⁹⁴. Не припинялися торгово-економічні контакти. Зокрема, козаки Полтавського полку провадили активну торгівлю з Туреччиною і Кримом, отже й не були зацікавленні у війні з ними, що її вела Москва⁹⁵. Крім того, полтавські козаки, як і запорожці, мали сезонні промисли на степовому порубіжжі. Зокрема, «пристань на полтавських козаків» у гирлі р. Берда, що в Приазов'ї, згадано в 1697 р.⁹⁶

Якісно інший виток відносин Гетьманщини з Кримським ханатом розпочався з повстанням Івана Мазепи 1708 р. Ставши союзником Карла XII, гетьман виступив ініціатором союзу шведів із Кримом і Туреччиною. За посередництва І. Мазепи шведи вступили в переговори з Бахчисараєм⁹⁷. Навесні 1709 р. І. Мазепа намагався переконати татар вступити у війну. Значною мірою під впливом закликів із боку Мазепи, Карла XII, а також хана Девлет-Гірея II рішення про приєднання до короля прийняла Запорозька Січ. Хан був рішуче налаштований на війну з Росією. У березні 1709 р. після прибуття запорозьких посланців із листом від кошового отамана Костянтина Гордієнка до Карла XII з проханням про прийняття під протекцію короля, І. Мазепа відправив послів до Девлет-Гірея II. Посольство очолив Петро Сорочинський. Гетьман просив хана вступити в козацьку землю зі всією ордою і допомогти козакам звільнитися з-під московського ярма. За це він обіцяв розорити фортецю Кам'яний Затон, платити щорічну данину⁹⁸.

Одночасно діяла в цьому напрямку і шведська дипломатія. Зокрема, перший міністр і таємний радник короля Карл Піпер за наказом короля мав шукати контактів із турками і татарами задля залучення їх до війни. 31 березня Карл XII послав полковника Сандула в Бендери до сераскера з листами Піпера та Мазепи. Гетьман просив сераскера йти з військом на допомогу українцям та шведам, оскільки Росія мірється загарбати не тільки Крим, а й Порту. І. Мазепа докладно виклав причини, які примусили його скинути московську зверхність і обіцяв віддячити за допомогу, зокрема повернути туркам Азов. Проте переговори затягнули-

⁹⁴ *Гордон Патрик*. Дневник, 1684–1689. – Москва, 2009. – С. 141.

⁹⁵ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба... – С. 173–175.

⁹⁶ Степове порубіжжя XVII – поч. XVIII ст. у документах Державного архіву Воронізької області РФ / Упор. В. Грибовський. – Київ, 2016. – С. 52.

⁹⁷ *Станіславський В. В.* Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 40.

⁹⁸ *Стилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – С. 95–96.

ся. Незважаючи на активне бажання кримського хана допомогти шведсько-українським союзникам (зафіксовано два його посланця в штаб-квартирі Карла XII 16 травня, велика делегація 22 червня)⁹⁹, султан не зважився на порушення миру і заборонив Девлет-Гіреєві II надавати допомогу, хоча шведам була надіслана прихильна відповідь¹⁰⁰. Крим же зазнав поразки у війні з кабардинськими черкесами (вересень 1708 р.), і це негативно вплинуло на його дипломатичну активність у протидії Московії.

Отже дипломатичні зусилля гетьмана Івана Мазепи зазнали поразки. Проте вони готували ґрунт для стосунків з Кримським ханатом, які розпочнуться після появи першої української політичної еміграції та виходу Війська Запорізького Низового з-під зверхності Московії.

⁹⁹ Станіславський В. В. Іван Мазепа – С. 39.

¹⁰⁰ Там само. – С. 44.

Розділ VI

ПЕРЕБУВАННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО ПІД ЗВЕРХНІСТЮ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ: ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

VI.1. Кримська протекція для запорожців: сутність і реалії

Після зруйнування Чортомлицької Січі навесні 1709 р. та поразки шведсько-українського війська під Полтавою 28 червня того ж року починається нова сторінка в позаконфронтаційних стосунках українського козацтва з мусульманськими сусідами. Вірні Мазепі козаки, а також частина запорожців (всього до 5 тис. чол.) відійшли на територію Північного Причорномор'я, недоступну для карального меча Петра I. Це був далеко не перший перехід чисельних козацьких загонів для проживання на територію Кримського ханату. Але тепер ситуація кардинально відрізнялася від усіх попередніх практик. Цього разу козаки-мігранти уособлювали собою позицію не окремої групи запорожців, а всього Війська Запорозького Низового як суспільної одиниці. Той факт, що очолював прихоськів сам кошовий отаман Кость Гордієнко, надавав події відповідного ідеологічного відсвіту. І всі політичні суб'єкти, зав'язані на системі відносин у регіоні, сприйняли подію однозначно. Надалі після серії договорів 1711–1714 рр. Військо Запорозьке Низове як таке в кінцевому рахунку юридично опинилося під подвійною протекцією кримського хана й турецького султана, що докорінно змінювало розклад сил, який складався у Степу упродовж XVI–XVII ст. й тягнув за собою серйозні зміни по всьому полю взаємин українського світу з кримськими татарами та ногайцями.

Оформлення відносин протекторату відбулося після вкрай невдалого для Петра I Прутського походу 1711 р. До того часу і Стамбул, і Бахчисарай не наважувалися юридично закріпити фактичний стан речей. Та й українська сторона не поспішала. Гетьман Пилип Орлик зі своїм оточенням, а також Кость Гордієнко з однодумцями сподівалися, що визвольний похід в Україну за участю кримських татар та поляків Ю. Потоцького дасть змогу визволити Україну. Запорозькі козаки стали військовою опорою П. Орлика, основою його війська для походів на Правобережжя 1711–1712 рр. Вони супроводжували Карла XII до Померанії, постійно брали участь у військових операціях татар на Кубані. Перебування запорожців поза досяжністю Петербурга було головним козирем гетьмана в його невтомних пошуках сприятливих міжнародних

комбінацій для визволення України, як він неодноразово заявляв, «з-під московського ярма». Допоки П. Орлик мав під рукою військову силу, зберігалося міцне підґрунтя для дипломатичних маневрів та підсичування антиросійських настроїв серед старшини Гетьманщини. Двадцятирічний термін Андріанопольського миру та неготовність Московії до нової війни давали П. Орликові запас часу. Це було важливим чинником усталення нового статусу запорожців, позаяк швидко виявилося, що серед них не бракувало охочих повернутися назад під московську протекцію, особливо серед «гніздюків» – сімейних козаків, які на перше місце ставили господарські заняття.

Для П. Орлика, який традиційно для еліти Гетьманщини вважав Запорожжя невід'ємною складовою останньої, на першому місці був протекторат шведського короля. Туреччині та Кримському ханатові у розрахунках гетьмана відводилася роль тимчасових ситуативних союзників. П. Орлик волів не формалізувати зверхність мусульманських сусідів над Україною, натомість прагнув закріпити в міжнародних договорах протекцію Карла XII. Тому, скажімо, в українському варіанті угоди з Бахчисараєм від 1710 р., знайшлося місце статті, яка констатувала зверхність Швеції над Україною, але старанно було обійдене питання про зверхність хана Девлет-Гірея. До всього, стаття 23 вимагала від Бахчисарая визнати непорушність кордонів України та заборони домовлятися з московитами через голову гетьмана. Також пропонувалося закріпити гарантії запорожцям на промисли в пониззі Дніпра, заборону на вибирання кримськими татарами й ногайцями ясиря з українських земель, а також на грабунок ними українських територій. Зрештою, наміри П. Орлика увиразнити невіддільний Кримському ханатові статус України віддзеркалює стаття 20, яка передбачала підведення під гетьманську булаву Війська Донського¹. Ідеєю неприйняття чи то турецького, чи то кримського протекторату були просякнуті в 1711 р. й пропозиції П. Орлика стосовно українсько-турецького договору².

Принципова й тверда позиція української сторони, наклавшись на непевність міжнародної ситуації, змусила Девлет-Гірея не форсувати питання про свою зверхність. Однак хан далекоглядно відмовився включати до кінцевого варіанту договору згадку про шведський протекторат над Україною, статтю про донських козаків та деякі інші норми. Фактично в українсько-татарському договорі від 23 січня 1711 р. не йшлося про кримську протекцію: по великому рахунку це був суто військовий союз, спрямований проти Московської держави³.

¹ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Київ, 1994. – С. 70–72.

² Там само. – С. 84–86.

³ *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ, 2001. – С. 225.

Лише провал визвольного походу союзників 1711 р. та наслідки Прутської кампанії вивели ситуацію на інші горизонти. З одного боку, дошкульна поразка підрізала крила П. Орлику та К. Гордієнку. Водночас створення «прутського мішка» для Петра I зробило царя зговорливішим, радикально підсиливши становище Туреччини і Кримського ханату, чим ті і скористалися. Для них відкривалася перспектива ослабити позиції Петербурга в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї та скасувати ненависний Константинопольський договір, згідно з яким цар отримував Азов, а фортеці у Пониззі Дніпра (Кизикермен, Шагін-Кермен, Нустрет-Кермен) мали бути знесені.

Незважаючи на продажність візира, Прутський договір 11 липня 1711 р. який став першим у серії московсько-османських угод 1710-х рр., формулював проблему уже в руслі ліквідації влади Російської імперії над запорожцями. Хоча його текст і був сформульований обтічно, але таки містив формулу, яка свідчила, що від «запорожців» обох сторін Дніпра, цар «відніме руку свою»⁴. За угодою ж П. Орлика з Туреччиною від 22 квітня 1714 р. Військо Запорозьке Низове переходило під подвійний протекторат кримського хана й турецького султана зі збереженням свого устрою, правом вести традиційні промисли та обов'язком брати участь у військових операціях⁵.

Натомість російсько-турецькі договори конкретизували питання статусу колишніх запорозьких територій. За Константинопольським трактатом (1712) Петербург втратив не тільки Правобережну Україну, а й правобережне Запорожжя⁶. Цар зрікався Правобережної України «крім Києва та земель і містечок... козаків з їхніми давніми рубежами, які мешкають по цей бік Дніпра і від земель і фортець, і містечок, і від півострова Січі, який розташований на цьому боці зазначеної вище ріки»⁷. Ще далі зайшла справа в Андріанопольському трактаті 1713 р. та під час російсько-турецького розмежування 1714 р. Петро I втратив і Лівобережне Запорожжя – від верхів'їв Орелі і Самари до Дону на сході й Азовського моря на півдні⁸. При цьому було погоджено, що запорозьким козакам заборонялося селитися в міжріччі Орелі і Самари.

Таким чином, попри те, що загалом система зав'язаних на українській проблематиці міжнародних договорів Туреччини та Криму 1710-х рр. не відповідала ідеї мазепинців (визволення українських земель з-під зверхності Петербурга і об'єднання в одну державу Лівобережжя, Пра-

⁴ ПСЗРИ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 4: 1700–1712. – С. 715.

⁵ Мильчев В. Нариси історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя, 2009. – С. 9.

⁶ ПСЗРИ. – Т. 4. – С. 714–716, 824–829.

⁷ Там же. – С. 825.

⁸ ПСЗРИ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 5: 1713–1719. – С. 41.

вобережжя та Запорожжя), але в ділянці запорозьких територій було зроблено важливий крок. І він відповідав стратегічним інтересам і запорожців, і П. Орлика. Задуми як самих запорожців, так і «мазепинців» полягали у виведенні традиційної території Запорожжя з-під російської зверхності слідом за переходом Коша під руку іншого володаря. В який би спосіб це не сталося, на позір виходило б, що запорожці змінили політичний дах разом зі своїми землями, що не тільки залишало за Кошем фактичний контроль, а й тягнуло за собою далекосяжні ідеологічні та геополітичні наслідки. З'являлися підстави трактувати величезну територію як питомо запорозьку та набували легітимності самоврядні структури Війська Запорозького Низового, під чийм би крилом воно не перебувало.

Попри фатальні турецькі помилки під час переговорів 1711–1713 рр., які згодом дорого дадуться взнаки і самій Османській імперії, питання запорозьких земель було в кінцевому рахунку вирішено не на російську користь, наскільки серйозно Стамбул ставився до витіснення Російської держави з підступів до Північного Причорномор'я та Приазов'я. Згідно з договорами та домовленостями 1711–1714 рр. майже всі землі Вольностей Війська Запорозького Низового опинилися під турецькою опікою. Цей факт мусила визнати (і таки визнала!) російська еліта й почала трактувати запорозькі землі як територію сусіда. Листування російських посадовців свідчить, що в їхніх головах зона впливів Петербурга завершується Гетьманщиною. Промовистим є, наприклад, лист київського генерал-губернатора Ф.-Б. Вейсбаха від 1631 р., у якому він відніс Кодак до «кримської області»⁹. Через цей чинник вже не зможе переступити Петербург, коли в 1734 р. знову прийматиме їх під свою руку. Залишиться він для Росії постійним більмом на оці. Недарма аж до остаточної ліквідації Січі в 1775 р. у Петербурзі постійно боятимуться переходу козаків під кримську чи турецьку протекцію разом з територією Вольностей. Натомість як перехід з територією розглядали мусульманські сусіди можливе повернення козаків.

Активно оперував фактом формування нових геополітичних реалій і П. Орлик. Саме як відмежування від Російської імперії «на вічні часи» земель по обидва боки Дніпра, які належать запорожцям, гетьман тлумачив територіальні статті російсько-турецьких домовленостей 1711–1714 рр. Про це однозначно йдеться в знаменитому листі до Війська Запорозького Низового від 23 квітня 1734 р., яким П. Орлик прагнув відраяти запорожців від зречення протекції кримського хана та повернення під зверхність московського царя: «...той край, де знаходяться

⁹ Заруба В. Кодак. Нарис історії фортеці. – Дніпропетровськ, 204. – С. 52; Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аналіз. – Запорожжя, 2008. – С. 286.

найбільші ваші пожитки, як то в Самарі та на інших місцях, в область Турецьку і Татарську на вічні часи від Москви є відданий, мирними договорами підтверджений і аж по Оріль-ріку відмежований... По цьому боці Дніпра ні на одну землю, крім Києва, Трипілля і Василькова, ніде Москва не має, навіть і сама Стара Січ до неї не належить і на вічні часи не повинна належати, що є твердо між Оттоманською Портою та Москвою перше під Прутом, потім у Стамбулі, а по-третє – в Андріанополі тими ж мирними договорами затверджено та обдаровано»¹⁰.

Для запорожців же факт переходу під протекцію хана та султана, накладаючись на зречення царської зверхності, створював такий важливий для них прецедент «прикріплення» до території. До того ж Військо Запорозьке Низове набувало ознак самодостатнього політичного організму, що закладає на майбутнє великі перспективи. Інша справа – як Військо зможе ними скористатися і чи старшина здатна конвертувати нові ідеологічні реалії в практичні політичні та інші вигоди для запорожців.

Утім, уже перші кроки запорозької верхівки продемонстрували, що вона інтелектуально виявилася неготовою вчепитися за шанс підвищити уявний і реальний статус Війська Запорізького Низового. Порухів у цьому напрямку з боку К. Гордієнка, його оточення та опонентів не помітно. Голос запорожців звучить приглушено. Ідеологічно козаки не робили спроб додатково обґрунтувати свої претензії на відповідну територію. Відсутність намірів на ідеологічному рівні рухатися в бік емансипації Запорозжя від Гетьманщини промовляє про стійке відчуття єдності, попри всю конфліктність, яка супроводжувала стосунки центру й Січі після відновлення козаками української держави. Але брак зусиль у сфері аргументування своїх прав і привілеїв на конкретні землі, однозначно свідчить про занижені тогочасні інтелектуальні обрії запорозької старшини.

Попри те, що статус запорожців під подвійною протекцією турецького султана та кримського хана був унормований лише в загальних рисах, втікачі одразу заклали в пониззі Дніпра Олешківську Січ. Восени 1711 р. туди перебралася з Бендер більшість козаків, які перебували при П. Орлику, і кількість січовиків сягнула 6 тис.¹¹ Запорожці дуже швидко освоїлися. Допомогла їм у цьому міцно вкорінена традиція позаконфронтаційних контактів з татарами та ногайцями. Козаки чулися настільки впевнено, що невдовзі почали освоювати навколишню територію: Очаківський степ, гирло Дністра. Фіксується й проникнення козаків на Ку-

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 61.

¹¹ Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. – С. 11.

бань, пониззя Дунаю (осідали в Килії та Рені)¹². Промисли на Кальміусі, Азовському морі, поблизу Азова були звичним ділом і так надокучили азовцям, що ті, почали хапати запорожців у неволю, боронячи власний пріоритет на промисли в цьому регіоні¹³.

Показово, що проникали козаки і безпосередньо на територію Кримського півострова. Оселялися вони в околицях Бахчисарая, Гезльова, Кафи¹⁴. Про конфлікти на цьому ґрунті з кримськими татарами невідомо. Так само не маємо інформації і про спротив чи занепокоєння на владному рівні, що дає змогу припустити відсутність серйозних непорозумінь з приводу появи запорожців у Криму як вільних поселенців. Пізніше, в 1740-х рр., кримський хан навіть призначить запорожця Андрія Щербину отаманом над тими козаками, які мешкали безпосередньо в Криму¹⁵.

Важливо, що частина запорожців не кинула промислів на Великому Лузі, Присамар'ї-Приоріллі, Побужжі, що наочно демонструвало перехід Війська Запорозького Низового під протекцію хана та султана як політично-територіальної одиниці. Більше того, не припинилося й переміщення на Запорожжя вихідців з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України. Північні запорозькі землі продовжували притягувати до себе. Зокрема, переселенці з Полтавського полку поновно заселили спустошені поселення по Самарі та фортецю Кодак. Кримські татари мусили в 1720-х рр. руйнувати Кодак, а в 1731 р. київський генерал-губернатор Ф.-Б. Вейсбах напередодні спорудження так званої Української лінії (низка фортець від Дніпра через р. Оріль до Сіверського Дінця) бідкався, щоб залучені люди «не втекли в заново заселену слободу в Койдак, яка в кримській області поблизу російського кордону...»¹⁶.

Попри суворі заборони Петербурга на зв'язки із запорожцями, не вигасала торгівля Гетьманщини з Січчю, особливо сіллю та рибою. Запорозькі купці приїздили на ярмарки Лівобережжя. Принаймні частина лубенських, а також полтавських купців на свій страх і ризик торгувала із Запорожжям, а полтавці Семен Кирильченко та Андрія Пархоменко попалися на гарячому й заgrimіли за це до Сибіру¹⁷. Звичною була запорозька торгівля на Правобережжі. Статки деяких запорожців

¹² *Бачинська О.* Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст. – Одеса, 2002. – С. 19.

¹³ *Архів Коша...* – Т. 1. – С. 67.

¹⁴ *Мільчев В.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. – С. 28.

¹⁵ Там само. – С. 29.

¹⁶ *Заруба В.* Кодак. Нарис історії фортеці. – С. 52; *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст... – С. 286.

¹⁷ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // *Тищенко М.* Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII в. – Біла Церква, 2010. – С. 92; *Бачинська О.* Українське населення... – С. 21.

дозволяли їм купувати землі в Криму й провадити там господарство. Не пересихали й допливи української людності безпосередньо на Січ та прилегли терени Північного Причорномор'я¹⁸.

Утім, запорожці виявилися неспроможними витиснути з Бахчисарая докладнішу формалізацію протекції та особливого статусу Війська Запорозького Низового, ніж вона була окреслена в міжнародних договорах. І це заклало міну уповільненої дії під нову конфігурацію сил у регіоні, заважаючи усталенню останньої. У кінцевому рахунку кримський хан так і не закріпив за Військом Запорозьким Низовим землю, на якій воно осіло фізично. Це позбавляло запорожців найголовнішої опори й неминуче вело до загостреного сприйняття конфліктних ситуацій, яких у стосунках з кримськими татарами й ногайцями, звісно, не бракувало. З 1714 р. кримський хан через затишшя у стосунках з Петербургом перестав виплачувати регулярну платню, видаючи гроші та військові припаси тільки перед походами на Північній Кавказ та й то лише учасникам операцій. Накладалися штрафи за військове здобичництво запорожців, здійснюване на території Кримського ханату й турецьких володінь. Впроваджувався принцип колективної відповідальності. Штраф платив курінь, з якого походили такі здобичники¹⁹.

Невдовзі виник гострий конфлікт з ногайцями за територію, які обидві сторони вважали своїми. У 1724 р. до Причорномор'я було переселено 2 тис. родин ногайців з Кубані, які почали кочувати на обох берегах Дніпра. Запорожці сприйняли це як замах на позбавлення їх земель. Пізніше у листі-відповіді на заклик хана Каплан-Гірея отямитися й повернутися назад під його протекцію, Військо на перше місце ставило саме появу на запорозьких землях ногайців: «А заради того під протекцію її імператорської величності вдалися (за що може на нас Військо, і гнів ваша ханська величність має), що дуже превилку нужду від ногайських орд мали, які взявши від низу Дніпра, Великого Лимана аж по самі пороги зі всіма тамтешніми по тому боці степовими угіддями та пожитками відняли»²⁰.

Своє поліно в жар підкинула розправа хана Менглі-Гірея II над тими запорожцями, які в 1728 р. приєдналися до повстання буджацьких ногайців, очолюваного калгою Адил-Гіреєм. З гіркотою кошовий Іван Малашевич писав у тому ж листі-відповіді, що після придушення заколоту тогочасний хан «жодного свого і єдиного мурз і ні простого татарина смертю не скарав, ані в неволю не запродав, тільки наших козаків повинували і на півтори тисячі душ на катарги запродали»²¹.

¹⁸ Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. – С. 25–28.

¹⁹ Там само. – С. 20–25.

²⁰ Архів Коша... – Т. 1. – С. 72.

²¹ Там само.

Перелічені проблеми, а головне брак видимих шляхів для зближення позицій, свідчили про те, що сторони виявилися не готовими до широкого компромісу, який враховував би наріжні інтереси обох таборів. Ймовірно, вони поки-що не відчували непереборних спонук до вироблення своєрідного кондомініуму. Ще не викристалізувалося зовнішньої загрози, подібної за своєю силою до тієї, що змусила свого часу хана Іслам-Гірея зважитися на трансформацію звичної доти, комфортної для інтересів Бахчисарая геополітичної рівноваги у трикутнику Кримський ханат – Річ Посполита – Московія в нову, ускладнену через появу Гетьманщини. Більше того, «прутський мішок» і територіальні поступки Петербурга в 1711–1714 рр. розхолоджували кримську сторону, формуючи оманливе враження про дальшу неспроможність Російської імперії на активні наступальні дії на півдні. Тому перехід Війська Запорозького Низового під протекцію Бахчисарая розцінювався кримськими елітами як козацька слабкість з відповідними наслідками для долі запорожців.

VI.2. Поява опції повернення під російську зверхність

Розглянуті вище практики стосунків запорозьких козаків з кримськими та ногайськими татарами створювали сприятливе підґрунтя для виникнення в козацькому середовищі скептичних настроїв стосовно перспектив подальшого співіснування Війська Запорозького Низового з мусульманськими сусідами у форматі протекції Кримського ханату. Відтак уже невдовзі після поразок 1711–1713 рр., коли розвіялися надії на швидку перемогу над Російською імперією, виявилось, що чимало запорожців не проти повернутися назад під її зверхність, особливо серед козаків, які вжилися в образ господарника. З 1715 р. різні групи запорожців починають звертатися до Петербурга з приводу можливої зміни протекції. Серед старшини оформилася впливова промосковська партія на чолі з Іваном Малашевичем та Іваном Гусаком. Кость Гордієнко, найпослідовніший противник зверхності царя, періодично втрачав булаву.

У 1720-х рр. по мірі накопичення випадків непорозумінь позиції тих, хто волів повернення колишнього статус-кво, посилилися. У 1728 р. дійшло до того, що група промосковськи налаштованих старшин зруйнувала Олешківську Січ, перенісши Кіш на р. Чортотлик поближче до контрольованих Московією земель. Лише побоювання Петербурга накликати війну з Туреччиною запобігло поверненню козаків під царську владу вже того року. А в 1731 р. прибічники повернення отримали таємного листа від київського генерал-губернатора Й.-Б. Вейсбаха із запевненнями, що нова цариця прийме їх під свою «високу руку», як

тільки «від турецької сторони трапиться яка до розриву мирного союзу дія»²².

У подальшому зневіра запорожців у можливість вирішити свої питання під протекцією хана лише посилювалася. Крах зусиль 1711–1712 рр., повернення під царську зверхність більшої частини старшин-емігрантів на чолі з прилуцьким полковником Дмитром Горленком, а також відірваність від запорожців Пилипа Орлика гнітили щоразу дужче. Листи, які час від часу проникали від гетьмана на Січ, не могли замінити ту ідеологічну парасольку, що її забезпечили б постійні прямі контакти з козаками. Психологічна втома давалася у Війську Запорозькому Низовому взнаки дуже гостро. Коли в 1732 р. Григорій Орлик відвідав запорожців, то виніс дуже гнітючі враження, вважаючи, що можна розраховувати лише на 2 тис. вправних вояків, бо більшість козаків пропиває те, що заробляє. Після переходу під царську зверхність запорожці прямо писали Пилипу Орлику, що розчарувалися не тільки в можливості вирвати Українську державу з російських лабет, а й у тому, що «хоча хан кримський й Україну, чого не дай Боже, відстояв би, то не сподіваємося, що під вашим рейментом вручив»²³.

Пилип та Григорій Орлики добре відали про існування промосковських настроїв у середовищі запорозького козацтва. Гетьман намагався умовити запорожців відкрити очі й не вірити московитам, бо «цілий народ український, братія ваша, родичі й одноземці ваші, жалісно і слізно на себе нарікають»²⁴. А за рік до переходу запорожців на бік Московії, Григорій з гіркотою писав: «Але я завжди казав, що необхідно працювати над цим, тому що я боюся, щоб московити не перетягнули запорозьких козаків, одночасно підбуривши козаків з польської України»²⁵.

Вирішальні події припали на 1733–1734 рр. На тлі ймовірного походу запорожців разом з татарами до Польщі на підтримку С. Лещинського. Петербург, для якого втрата впливів у Речі Посполитів була неприйнятною, вирішив піти ва-банк. 31 серпня 1733 р. імператриця Анна Іоановна звернулася з грамотою до запорожців, оголосивши, що приймає їх під свою зверхність і наказавши виконувати розпорядження Й.-Б. Вейсбаха²⁶. Але лише через 8 місяців той наважився дати сигнал козакам про фактичний перехід. Очевидно останньою краплею, яка схилила шальки терезів на користь такого рішення, стала звістка, що султан дозволив П. Орлику покинути віддалені Салоніки й перебратися по-

²² Архів Коша... – Т. 1. – С. 53.

²³ Там само. – С. 68.

²⁴ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1126.

²⁵ *Дмитришин І.* Григорій Орлик. – С. 144.

²⁶ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 417–418.

ближче до своїх запорожців²⁷. Дуже показово, що Й.-Б. Вейсбах обґрунтовував рішення Петербурга нічим іншим, як тим, що ногайські татари, напавши на Кодак та поорільські села Гетьманщини, «розрив миру вчинили»²⁸. У березні 1734 р. козаки потай від хана перебралися з Кам'янської Січі на р. Базавлук, де заклали так звану Нову Січ на р. Підпільній²⁹.

П. Орлик, довідавшись про перехід запорожців, своїм листом від 23 квітня 1734 р. закликав козаків отямитися й не сунути голову в петлю. Гетьман використав усе своє красномовство й тиснув на всі можливі тогочасні стереотипи мислення й вартості. Головною інтелектуальною зброєю виступає в листі поєднання трьох аргументів: конання України під московською тиранією, присяга запорожців Вітчизні на вірність ідеї визволення з-під «московської тиранії», а також на вірність кримському ханові як новому протекторові. П. Орлик закликає до порятунку Вітчизни та українського народу, нагадуючи про синівський обов'язок та нарікаючи, що добрі молодці, забувши свою присягу, яку перед Богом зобов'язалися на його непорочному євангелії та обіцяли всі одноставно та єдино душно не жаліти не тільки життя, але й останньої краплини крові для визволення тієї ж своєї Вітчизни від тяжкого й тиранського московського підданства, не вірити жодним обітницям (Петербурга. – *Авт.*)... поки вітчизна наша з усім народом військовим і посполитим не буде до первісних своїх прав привернена і від незносного ярма московського визволена»³⁰.

Поновлення царської зверхності над запорожцями П. Орлик подавав у барвах зради вітчизні-Україні. Доля вітчизни виступає головним мірилом поступків людини та грішності / безгрішності перед Богом. Оскільки повернення під царську зверхність веде до згуби вітчизни, то ймовірна присяга запорожців імператриці «не є чинна і перед Богом грішна, бо перш присягнувши на визволення вітчизни, тепер двуручно присягнули чи маєте присягати на погибель тієї ж своєї вітчизни»³¹.

Цю погибель гетьман виводить з порушення Петербургом усіх договорів з метою безповоротного уярмлення України. Поруч з історичним екскурсом гетьман методично наводить вбивчі приклади наступу на суверенітет Гетьманщини, зроблені російською владою після Полтави 1709 р. Перелік П. Орлика дійсно вражав, а головне відповідав дійсності. Це був справжній обвинувальний вирок московській експансії:

²⁷ *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 146.

²⁸ *Архів Коша...* – Т. 1. – С. 54.

²⁹ *Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.).* – Київ; Запоріжжя, 1998. – С. 149.

³⁰ *Архів Коша...* – Т. 1. – С. 55–56.

³¹ Там само. – С. 63.

«Питаю тоді разом добрих молодців Війська Запорозького, що так доброго... братії своїй та кривним і всьому народу нашому українському вчинили, вдаючись під владу й панування московське: якщо поправили права і вольності військові, від Москви зламані та забрані, якщо домовилися і затвердили те міцно, щоб Москва гетьманського уряду в майбутні часи не зносила і міст в область свою не відбирала і військами своїми не осаджувала, або щоб Москва гетьмана зі свого боку москаля чи волошина якого гвалтовно не накидала, тільки вільне на уряд той гетьманський обрання Війську залишила; якщо війська московські з України будуть зведені й ніколи там в майбутні часи не будуть на станціях розставлені; якщо москалі, волохи, серби та інші чужоземці, рівно як і перехрести від урядів тих та інших військових будуть відставлені, а на їхнє місце козаки, добре у Війську заслужені, обрані й поставлені; якщо козаки, крім належної служби військової, до жодних тяжких і незносних роботизн не будуть примушені, якщо з Полтави, з Глухова та з інших міст, крім Києва, Чернігова та Переяслава, Москва буде спроваджена, якщо міста й села різним особам народу московського, волоського і сербського в підданство роздані, будуть у них відібрані і під гетьманську владу наведені, якщо обумовили разом, добрі молодці і те, щоб Москва в права наші не втручалася і свій, який установила в Україні, знесла, до судів своїх людей наших не потягала, справ жодних не судила, людей наших не карала ні смертю, ні на худобі, ні на здоров'ї, податками жодними, підводами далекими та іншими незлічими тягарями не обтяжувала; якщо на кінець Військо Запорозьке городове та низове по-старому при правах і вольностях своїх ні в чому ніколи непорушні будуть залишатися і до регіменту гетьманського, а не влади й повеління воєвод та генералів московських належати»³².

Окремо П. Орлик зупинився і на утисках з боку Московії власне Війська Запорозького Низового: «А зараз вигасло це разом добрим молодцям з пам'яті, як Москва при здобуванні Січі, звабивши своєю царською ласкою старшину військову і товариство до присяги, стинала їм у своєму таборі голови, як перед тим давніше ними взято Кизикермен, бажаючи для утиснення та викорінення Війська Запорозького Низового осадити городки самарські та Кам'яний Затон уфундувати під прикриттям складання там провіантів та військових запасів, царськими грамотами запевняно те Військо Запорозьке, що по закінченні війни з турками й татарами знесені будуть ті городки на Самарі і фортеця Кам'яний Затон. Але та обіцянка не виконана. І як під шведської війни, затягнувши на свою службу немало низового товариства і переконавши їх платою, запроваджено до Петербурга і там їх на катарги пороздавало, де всі загинули»³³.

³² Архів Коша... – Т. 1. – С. 60–61.

³³ Там само. – С. 58.

Гетьман наголошує на лукавстві Москви, яка заманює різними обіцянками в пастку, а тому не слід вірити її обіцянкам: «Пообіцяла справді Москва з початку всьому нашому народу українському, осипала копійками всю старшину і значне військове товариство городове, одягала їх соболями, роздавала їм маєтності поки над шведами під Полтавою не отримала звитяги, після якого зараз перше військо своє в Україну впровадила і розташувала всюди в містах і селах на квартирах так далеко, що ані генеральній особі, ані полковничі, ані попівські, ані козацькі будинки не могли бути вільні від московських стацій»³⁴. Тому московити однозначно відкинуть і домовленості із запорожцями, як тільки козаки стануть їм непотрібними як військо проти турок і татар. Гетьман пророче пропонує запорожцям побачити свою майбутню долю в наслідках московських стратегій стосовно Гетьманщини: «... після закінчення війни, що з вашими милостями добрими молодцями стане, до якого нещастя і згуби своєї (чого не зичу) прийдете, самі на собі пізнаєте й будете шкодувати, що тепер непродумано, не оглядаючись на задні колеса, вчинили так власне, як тепер цілий народ український, братія ваша, єдинокордці та єдиномісці ваші жалісливо та слізно на себе нарікають»³⁵.

Активно використовує П. Орлик і аргумент порушення присяги, віддану кримському ханові, поєднуючи цей проступок запорожців з наголошенням на шкоді для «козацької слави», важливого компоненту ціннісних орієнтацій військового люду в ранньомодерні часи, повною мірою притаманного й козацтву. Гетьман називає порушення присяги «безчесним і соромним», а також таким, що ганьбить «славу», окроплену кров'ю попередніх поколінь. Запорожців попереджають, що ніхто з ними не матиме справи, якщо вони переприсягнуть російському цареві. А тому вони опиняться в ситуації, коли неможливо буде за потреби розраховувати на згоду будь-кого з сусідів стати союзником: «Певно ані турки, ані татари, ані ляхи взагалі не захочуть вас прийняти, охоронити та боронити, бачачи ваш теперішній такий безчесний і такий соромний нестаток, який на цей час показали цілому світу і свою військову славу, на яку ваші прашури і ви своєю кров'ю та своїми відвагами на морі і на землі собі і спадкоємцям своїм заробляли»³⁶.

Крім того, порушення Військом Запорізьким Низовим присяги кримському ханові виставляє і його, гетьмана, в ганебному світлі перед татарами, турками та європейськими монархами, що страшенно шкодить справі формування кола союзників для визволення України з-під московського ярма. П. Орлик мусить «тепер не тільки перед Оттоманською

³⁴ Архів Коша... – Т. 1. – С. 59.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – С. 62.

Портою, а й перед такими великими монархами, королівською величністю французьким, королівською величністю польським і королівською величністю шведським соромитися через теперішній ваш непостійний проступок»³⁷.

Наводить П. Орлик і правовий аргумент, що Петербург не володіє запорозькими землями, оскільки згідно з системою договорів 1711–1714 рр. вони відійшли до Туреччини і Криму³⁸. При цьому гетьман підкреслює, що Петро I зрікся «на вічні часи» земель по обидва боки Дніпра, а до всього, на Правобережжі Петербург володіє тільки Києвом з околицями. Тут П. Орлик приточив не тільки Прутський, а й Карло-вицький 1699 р. договори, пояснюючи, що Правобережжя вже давно поділене між Річчю Посполитою та Османською імперією. Тому гетьман спекулятивно пробує подати крок запорожців уже в барвах суто фізичного переселення на землі, які перебувають під контролем Петербурга, а не як перехід разом із традиційною запорозькою територією. «Певно Москва не захоче для Вас ані з турками, ані з татарами за ті землі, які залишаються по обидві сторони Дніпра, провадити війни?»³⁹, – риторично запитував П. Орлик.

У підсумку кримський хан заборонить козакам проживати на звичайних місцях. А відтак козакам, перейшовши під царську зверхність, просто ніде буде поселитися. Крім того, вони зазнають суттєвих збитків від того, що розгніваний хан не дозволить користуватися тими природними ресурсами, які запорожці звикли брати з природних кримських володінь, зокрема сіль з прогноївських озер, рибу з пониззя Дніпра й Бугу тощо. Гетьман пробує грати на тому, що під одним дахом помітив цей реальний аргумент з штучно притягнутим положенням про екстериторіальність Війська Запорозького Низового: «Розсудіть самі, ваші милості, добрі молодці Війська Запорозького, і розумними своїми головами зважте, де під московською владою осядете, де будете напотім на сіль, на рибу, на звіра здобуватися, де будете пасіки свої мати і череди, які під обороною хана розплодилися, ховати і пасти»⁴⁰.

З цього факту П. Орлик виводить апокаліптичний сценарій насильницького переселення запорожців за Волгу, що втім опиралося на свіжу пам'ять про заслання до Сибіру, тих мазепинців, які на чолі з Д. Горленком спокусилися на царські обіцянки й повернулися в Гетьманщину: «Але маючи причину, що невзможі добрих молодців Війська Запорозького ніде по обом бокам Дніпра осадити і виконати, здійснить добре свій давній намір та неприязний задум і, забравши ваших милостей доб-

³⁷ Архів Коша... – Т. 1. – С. 62.

³⁸ Там само. – С. 61.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

рих молодців Військо Запорозьке, зажене їх за Волгу-річку та викоренить тим самим на вічні часи ім'я Війська Запорозького Низового»⁴¹.

Відтак П. Орлик пропонував запорожцям одуматися й повернутися під кримську протекцію, навіть якщо вони вже й присягнули на вірність царю. Нечинність тієї присяги гетьман виводить з того, що найвищою цінністю є служіння Вітчизні, на чому перше й присягали запорожці, тому присяга цареві, який нищить Вітчизну, автоматично втрачає свій статус: «Але знайте, ваші милості добі молодці, що та присяга, якщо її вже дали, не є дійсна і перед Богом грішна, бо, перше присягнувши на звільнення Вітчизни, тепер двуручно присягнули чи маєте присягати на погибель цієї Вітчизни»⁴².

Але Кіш відповів П. Орлику відмовою, а перегадом взагалі переслав до київського генерал-губернатора два нерозпечатані гетьманські листи. Відповідь Війська Запорозького Низового, сформульована в листі до гетьмана від кошового отамана Івана Малашевича, оберталася навколо кривд, завданих запорожцям кримським ханом, та зневіри у спроможності відвоювати Україну в царя й утвердити як незалежну від Криму. Показово, однак, що ця зневіра була названа останньою. Першим у шкалі пріоритетів стоїть «превелика кривда від татар», що виражалася у привласненні козацьких овець та коней і несправедливого суду. Другим значиться переселення на Лівобережжя ногайців: «ногайці, взявши від Великого Лиману гори по самі пороги, увесь Дніпро й степ відняли, що мало є де нам, Війську, контентуватися». Третя кривда полягала в тому, що козаки-учасники усобиці в Криму на боці Адил-Гірея були суворо покарані аж до заслання на катарги, тоді як інші бунтівники – ні. Витинали запорожці й те, що постраждали козаки, які ловили рибу на Азовському морі поблизу Азова, а також ті, що торгували рибою та худобою в Брацлаві. В останньому випадку хан не заступився за козаків перед поляками. Зрештою, Військо Запорозьке Низове закидало татарам і ногайцям той факт, що під час визвольного походу 1711 р. вони не бажали штурмувати міста, а зосередилися на вибиранні ясиря⁴³.

Інтелектуального ж змагання з приводу Вітчизни, присяги, вірності / зради не вийшло. Запорозька старшина чулася не готовою ефективно грати на цьому полі, що унаочнило разючі відмінності між нею та елітою Гетьманщини, які й дали змогу Петербургу легко переграти запорожців, уникнувши фіксації на папері договірних стосунків.

* * *

⁴¹ Архів Коша... – Т. 1. – С. 62.

⁴² Там само. – С. 63.

⁴³ Там само. – С. 67.

Фінал перебування Війська Запорозького Низового під зверхністю кримського хана виявився невтішним. Однак, коли подивитися на проблему крізь призму еволюції позаконфронтаційних контактів українських козаків з мусульманськими сусідами, без сумніву, належить визнати, що це був новий незнаний досі досвід співіснування з далекосяжним впливом. З одного боку, кримська протекція над Запорожжям надзвичайно рельєфно уособлювала брак принципових бар'єрів для взаємодії, з іншого ж – дала потужний імпульс до проникнення українських козаків у Причорномор'я та Приазов'я. Обидва чинники матимуть важливе значення для траєкторії запорозько-кримських стосунків доби Нової Січі 1734–1775 рр. та подальшого залюднення сучасної Південної та Східної України.

Розділ VII

МІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТА ТЮРКСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ СТАБІЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ У 1711–1741 РР.

VII.1. «Ханська Україна»

Упродовж першого десятиліття XVIII ст. відбулися кардинальні зміни в політичній ситуації на сході Європи. Московське царство (з 1721 р. офіційна назва – Російська імперія) стрімко збільшило контроль над Гетьманщиною та посилило свою військову присутність у Північному Приазов'ї та на Запорозжжі. Річ Посполита з року в рік слабшала від боротьби між «партиями» Августа II Саксонського і Станіслава Лещинського, які втягували іноземні сили до втручання в її внутрішні справи: перша – Росію, друга – Османську імперію, Швецію і Францію. Важливим чинником загального послаблення цієї держави стала її довготривала й виснажлива боротьба з українським козацтвом. Остання фаза цього конфлікту почалася одразу після укладення Карловицького миру 1699 р. і завершилася в 1711–1714 рр. завдяки активному залученню російських військ королем Августом II. Тож на загал, за висновком польського історика Юзефа Геровського, «Польща перейшла в розряд другорядних держав, що ледь спромагалися зберегти фактичну самостійність»¹.

Поразка царя Петра I біля р. Прут у липні 1711 р. призвела до територіальних втрат Росії в Україні (Запорозжжя, Кам'янозатонська фортеця) та Північно-Східному Приазов'ї (Таганрог, Азов, межиріччя Дону і Єї), однак не спричинилася до відмови від принципів, зафіксованих у Карловицькому і Стамбульському мирних договорах 1699 і 1700 рр. Згідно з російсько-турецьким мирним договором, підписаним в Адріанополі (Едірне) в 1713 р., кордони між обома державами підлягали чіткому розмежуванню. Російсько-турецька межувальна комісія працювала впродовж червня – першої половини липня 1714 р., прокладаючи кордон з лівого берега Дніпра між гирлами річок Оріль і Самара до ріки Дон. Пограничну лінію в межиріччі Орелі та Самари визначили 5 червня, відрядивши гінців від обох представництв на конях з «перевіреном годинником» для «находження середини»; вони їхали 12 годин, у кожен

¹ Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII вв.: Сб. ст. – Москва, 1979. – С. 348.

бік «по п'ять годин і три четверті», а знайдену «середину» позначили «малим знаком». Російські межувальники відмовлялися від пропозиції турецького представника Ібрагім-ефенді насипати кургани на позначення кордону, відкидали потребу в демаркації й пропонуючи розмежовувати так, як і в 1705 р.: «не копцями і не іншими знаками, але тільки визначаючи на з'їжджому місці по урочищах, так і нині можливо за тим прикладом учинити». На це Ібрагім-ефенді «сердито» відповів: «якщо нам нині визначати кордон по урочищах, не вчиняючи знаків, то й татари ніколи його дотримуватися не будуть, і будуть називати своєю землею аж до самої Москви». Останній роз'їзд і обмін листами між представництвами відбувся біля р. Дон 18 липня 1714 р.² Цей кордон лишався чинним аж до російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Землі, що відійшли до Османської імперії, були передані в управління Кримському ханату.

Друга інтронізація короля Августа II (1709), підтримуваного царем Петром I, а також збільшення російської військової присутності в Речі Посполитій спонукали Порту підтримати Станіслава Лещинського й оголосити війну Росії в 1710 р. Що прикметно, батько короля Станіслава, Рафал Лещинський у 1699 і 1700 рр. очолював дипломатичну місію до Стамбула й переконував Османів в однотипності польських і турецьких інтересів, з огляду на посилення Московії. Навесні 1713 р. король-вигнанець Станіслав Лещинський віддався під захист кримського хана Каплан-Гірея, в надії очолити збройний виступ усіх політичних емігрантів, які перебували в Османській імперії, – супротивників Петра I та Августа II. Однак після підписання Адріанопольського миру Османи мусили відвести свої війська від кордону з Річчю Посполитою. 22 квітня 1714 р. були підтверджені умови польсько-турецького мирного договору, укладеного в Карловицях³. Це при тому, що за місяць перед тим хан отримав зі Стамбула наказ відрядити 10-тисячне військо до Кам'яця-Подільського й у відповідь твердив, що такої кількості вояків замало⁴. Гарантії непорушності степових кордонів Речі Посполитої були прописані в російсько-турецькому договорі 1719 р., що посвідчив декларацію обох імперій «захищати» її суверенітет. Турецький султан, зокрема зобов'язався призначати в молдавські господарі лише тих, хто відповідав вимогам польського короля; з Молдови вивели буджацьких ногайців, які осіли там і своїми нападами дестабілізували кордони. Між Османською імперією та Річчю Посполитою були укладені окремі угоди, які гарантували свободу торгівлі, захист життя та майна підданих обох

² Российский государственный архив Военно-морского флота, г. Санкт-Петербург (далі – РГА ВМФ). – Ф. 233. – Оп. 1. – Д. 74. – Л. 170 об.–186 об.

³ *Podhorodecki Leszek. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* – Warszawa: Książka i wiedza, 1987. – S. 243–244.

⁴ РГА ВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Д. 74. – Л. 119.

держав; на порубіжжі запроваджено судочинство з дотриманням усієї процедури слідства⁵. На цій правовій основі пізніше проводили комісії з розгляду прикордонних суперечок.

«Пацифікація» степового прикордоння Речі Посполитої відбулася в результаті кількох масових переселень мешканців Правобережної України. Після підписання Прутського договору, який зобов'язував Росію вивести свої війська з Речі Посполитої, Петро I наказав гетьманові Івану Скоропадському перевести населення з правого берега Дніпра на лівий. Цей, по суті, насильницький згін завбачливо почали з придністровських районів і закінчили в придніпровських; церкви розбирали, залишені села палили⁶; офіційно ж ішлося про добровільне переселення. У царській грамоті до білоцерківського полковника Антона Танського від 23 вересня 1711 р. зазначено щодо Брацлавського, Білоцерківського, Богуславського, Корсунського, Канівського, Уманського та Могилівського полків: «Тамошнім же полковникам з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною, з дружинами і дітьми їх, з їх рухомим майном на мешкання перейти в Малу Росію, в тамошні полки, де хто бажає»⁷. Тоді ж стався черговий відтік українського населення до Молдови⁸. Частина його перейшла до «Ханської України» – території на лівому березі Дністра біля р. Ягорлик, з центром у містечку Дубоссари. Цей територіальний анклав українського козацтва, який виник у межах Кримського ханату у 1680-х рр., перед 1712-м роком очолював гетьман Петро Іваненко (Петрик). До кінця своїх днів він лишався ворогом гетьмана Івана Мазепи й Російської держави. До нової хвилі української еміграції, яка з'явилася разом з І. Мазепою після поразки під Полтавою, він поставився неприязно⁹. Це була одна з причин, через яку центром тяжіння для мазепинців стали не Дубоссари, а розташована неподалік турецька фортеця Бендери, біля якої зупинився табір шведського короля Карла XII.

Саме з Бендер, а не Дубоссар, 31 січня 1711 р. рушили проти російських військ на Правобережній Україні об'єднані сили гетьманських і запорозьких козаків на чолі з гетьманом Пилипом Орликом і кошовим

⁵ Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крым... – С. 357.

⁶ Петров Н. И. Подолия. Историческое описание. – Санкт-Петербург: «Общественная польза», 1891. – С. 153–154, 156.

⁷ Швидько Г. К. Джерела до історії міграції населення Гетьманщини та Задніпров'я у XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Росії // Січеславський альманах: Зб. наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ: НГУ, 2011. – Вип. 6. – С. 25.

⁸ Крикун М. Воеводства Правобережної України... – С. 403.

⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 188; Його ж. Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – Авґсбург: Українська вільна академія наук, 1949. – С. 11–14.

отаманом Костем Гордієнком¹⁰, буджацьких ногайців під орудою кримського султана Мехмед Гірея¹¹, а також прибічників Станіслава Лещинського, значну частину яких склали татари-липки, керовані Юзефом Потоцьким¹². Ця військова виправа об'єднала всі політичні сили, що усвідомили спільну для них небезпеку, яка походила від Росії. Та П. Іваненко в цих подіях себе ніяк не проявив. Шляхи українських емігрантів проходили повз Дубоссари і Ягорлика; головними ж їхніми центрами були Запорозька Січ в Олешках, Бендери (в 1710–1714 рр.) і Бахчисарай (до 1758 р.¹³). Позбавлений впливу дубоссарський гетьман тепер мало цікавив кримських ханів. Головним українським політиком для Бахчисарая став Пилип Орлик. 28 січня Мехмед Гірей-султан, виконуючи наказ кримського Девлет Гірей-хана, заявив про заборону всім кримським підданцям грабувати і вбивати цивільне населення земель «Війська Запорозького й Держави Малоруської» (*Woysko Zaporoskie i Panstwo Malorouskie*), що визнавалися «вільними» і «ні від кого не залежними»¹⁴, з гетьманом Пилипом Орликом на чолі. Однак мірою того, як українсько-кримський військово-політичний виступ наближався до провального завершення, кримці все більш відкрито пустошили Правобережжя, всупереч забороні хана¹⁵. Механізми, декларовані Карловицьким договором стосовно демонтажу степових здобичницьких практик, у цей момент не діяли. Карловицька система наштовхнулася на місцеві національно-політичні протиріччя й ускладнила їх.

Упродовж наступних трьох років на терені на північ від р. Кодима тривали криваві сутички між українським козацтвом і польськими загонами. У лютому 1712 р. каштелян (комендант) фортеці Кам'янець-Подільський Мартин Калиновський вибив орликівців з м. Стеблів (тепер у

¹⁰ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля. Мюнхен, 1956. – С. 27.

¹¹ У своєму універсалі до мешканців Правобережної України від 28 січня 1711 р. він представився як «син великого хана перекопських, кримських, ногайських народів і правитель Ногайський і Буджацький» (Похід Пилипа Орлика в Україну 1711 р. Кримськотатарський та шведський аспекти / упор. та ком. О. Дубина, пер. з лат. О. Циганок // *Сіверянський літопис*. – Чернігів, 2011. – № 3. – С. 42).

¹² *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.). – Москва, 1990. – С. 52.

¹³ Того року в Бахчисарай померли два останні впливові мазепинці – Федір Мирович і Федір Нахимовський (*Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – Київ, 2004. – С. 104–106, 145–146).

¹⁴ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Tureckie. – K. 79. – № 539. – S. 2.

¹⁵ *Субтельний Орест.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – Київ, 1994. – С. 80–81.

Черкаській обл.)¹⁶. Ще два роки поспіль польські та російські війська витісняли козаків з Поділля й Правобережжя, розбили їх під Немировом, двічі під Брацлавом, а згодом Калниболотом. Однак у 1713 р. гетьман П. Орлик ще лишався реальним гетьманом зі значною збройною силою. Він протестував проти безупинного плюндрування кримцями українських земель, але не міг самостійно, без підтримки Бахчисарая, протистояти збройним силам Речі Посполитої та Росії, які узгоджено діяли на Правобережній Україні. Безвихідь його становища посилювало те, що запорожці брали участь у набігах кримців. 30 березня 1713 р. П. Орлик писав: «декотрі з Війська Запорозького, бездушно забувши страх Божий [...], не тільки до взяття в неволю народу єдинокротного, братії своєї, татарам поміч і провадження чинили, але ще й самі, набравши людей своїх же в неволю, тим же татарам на коні міняли й віддавали»¹⁷. Адміністрація Августа II не визнала П. Орлика легітимним правителем українських земель і вважала вірних йому козаків за бунтівників і грабіжників. Участь запорожців у грабунках на підконтрольних Польщі землях дискредитувала П. Орлика. Наприкінці 1713 р. він організував переслідування й покарання винних запорожців; їх били киями, їм відрізали вуха й носи¹⁸. Але це не виправило ситуацію: Варшава взяла твердий курс на повернення всього Правобережжя.

За повідомленням від 10 лютого 1714 р., піші козаки залишили Правобережжя й подалися на Олешківську Січ, а кінні – в «ханські села», тобто Дубоссари та околицю. Польний гетьман А.-М. Сенявський тоді офіційно декларував, що «вся Україна наша звільнена від нападів свавільних Орлика козаків»¹⁹. Однак це «звільнення» чинили всупереч волі місцевого українського населення. Так, поселяни містечка Калниболото заявили: «ми маємо свого гетьмана – Орлика, а не [...] Сенявського». Біля того містечка польський загін поручника Мічінського оточив й атакував 450 кінних і 258 піших козаків якогось «полковника Матвія». Що прикметно, у складі цієї групи, крім полковника, згадані 4 сотники, 2 осавули, 2 отамани. У тій сутичці загинуло до 130 козаків; «полковникові Матвію» з рештою оборонців містечка вдалося сховатися в лісі²⁰. В інших зіткненнях загинуло до 300 козаків, очолюваних полковниками Дзюганом і Перебийносом²¹.

¹⁶ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Tureckie. – K. 79. – T. 545. – S. 3.

¹⁷ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Kozackie. – K. 42. – T. 105. – S. 2–3.

¹⁸ Там же. – Т. 106. – С. 2–3.

¹⁹ Там же. – Dz. Tureckie. – K. 79. – T. 629. – S. 10–10 v, 24–26, 43–50.

²⁰ Там же. – С. 53–55.

²¹ Там же. – Т. 601. – С. 157.

Польські команди тоді так захопилися переслідванням козаків, що заглибилися в кримські володіння. Каплан-Гірей опротестував ці дії, звернувши увагу А.-М. Сенявського на те, що «козаки зараз є *гостями* цезаря оттоманського й перебувають під нашою владою»²². 11 вересня 1714 р. відбулася конференція сенаторів і міністрів Речі Посполитої з кримським послом щодо українського питання. Офіційна Варшава доби-валася того, щоб Порта відступилася від козаків і відмовилася від втру-чань у справи «Польської України»²³. Наступного року польський посол у Бахчисараї вимагав відселення ногайців від кордонів Речі Посполитої й відмови хана від «протекції» будь-яким козакам²⁴. Гетьман П. Орлик на той час загубився в пошуках перспективи й мусив виїхати до Шве-ції; козацька старшина, яка перебувала в Кримському ханаті в «крайній нужді», прохала короля Августа II про дозвіл повернутися до польсь-кого підданства й спокійно жити зі своїми сім'ями, без ризику потра-пити під репресії²⁵. Ще в жовтні 1713 р. Август II запропонував сена-торам і міністрам Речі Посполитої, за присутності кримських послів, створити на Правобережній Україні окремих анклав для поселення 20 тис. козаків-орликівців, за умови їхнього визнання суверенітету поль-ського короля. Однак надто «патріотично» налаштовані сенатори відки-нули цю компромісну пропозицію²⁶.

У «Ханській Україні» знайшло притулок небагато українських емі-грантів нової хвилі. 15 вересня 1713 р. згадано Михайла Пляку (Plaka), котрий з дозволу хана на польському боці р. Ягорлик оселив слободу з 10 хат; її мешканці на той час уже встигли зорати й засіяти землю та зібрати врожай²⁷. У 1714 р. російські інформатори посвідчили в Ягорли-ку «присланого від хана зрадника Пляку, котрий [перед тим] був сотни-ком у Новосергіївському, що поблизу Самари»²⁸. Чоловік на ім'я Фляка або Пляцький був помічений як «ватага польовий» під час кампанії проти Криму 1697 р. у складі військ гетьмана І. Мазепи; можливо той самий «Фляка» на початку 1709 р. віз на Запоріжжя царську платню, що була перехоплена з наказу І. Мазепи. В обох згаданих випадках фігурував запорожець на царській службі. На початку липня 1711 р. Пляка очолив загін запорожців, які протидіяли російським командам

²² AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Kozackie. – К. 64. – Т. 17. – С. 2–3.

²³ Там же. – Dz. Tatarskie. – К. 64. – Т. 18. – С. 3.

²⁴ Там же. – Т. 26. – С. 3.

²⁵ Там же. – Dz. Tureckie. – К. 79. – Т. 579. – С. 11–12.

²⁶ Там же. – Т. 598. – С. 3, 5.

²⁷ Там же. – Т. 601. – С. 132–133.

²⁸ Описание дорог от Киева до Царьграда, сочиненное в 1714 г. // Академиче-ския известия. – Ч. 7. Месяц март. – Санкт-Петербург, 1781. – С. 330.

поблизу Сергіївської та Богородицької фортець на р. Самара, захоплені запорожцями й кримцями в лютому того року²⁹. Він очолював козаків с. Вільне, які діяли спільно із запорожцями із гарнізону Сергіївської фортеці. Вірогідно, той самий Пляка брав участь у її обороні від російських військ 12 квітня 1711 р. і зміг вивести частину вільнянських козаків із сім'ями до Кримського ханату³⁰. Ці переселенці, схоже, й осіли в Ягорлику. За повідомленням від 1714 р., Пляка був «відставлений і живе в Дубосарах у рядових козаках». Його місце зайняв «сотник егорлицький, козак на прізвисько Апостол»; головним у Дубоссарах названо «хвастівського козака Гаврила Олійченка, котрий перед тим служив Палієві»³¹.

Тож, як бачимо, з 1698 по 1714 рр. «Ханську Україну» очолювали представники двох ворожих до гетьмана І. Мазепи козацьких старшинських угруповань: кочубеївського – Петро Іваненко і паліївського – Гаврило Олійченко; запорожець Пляка не належав до жодного. Найзначніший мазепинець, гетьман Пилип Орлик, котрого після 1711 р. вважали за номінального очільника запорожців у Кримському ханаті, був пов'язаний з «Ханською Україною» лише наприкінці своєї діяльності. У 1734 р., під час Війни за польську спадщину, він перебував у ханській ставці Каушани, що в Молдові. Звідти він надсилав заклики до запорожців не переходити до російського підданства. Його листа, разом із ханським, доправив посланець «гетьмана і стражника дубосарського» (ім'я не зазначене)³² з наказу хана. Що прикметно, окремі місцевості Правобережної України, як то Черкаси й околиці, ще в 1720 р. зберігали назву «Орликівщина»³³, як відгомін короткого Орликового гетьманування. Ще одним свідченням спроби українського козацтва ствердитися за допомогою Кримського ханства стала «Ханська Україна».

Після Карловицького миру назва «Ханська Україна» вже не могла бути офіційним найменням, бо натякала на претензії Гіреїв щодо володіння частиною козацької України. Відтоді зникає титулування на кшталт «гетьман ханською милістю»; його заступило нейтральне формулювання: «гетьман дубоссарський». Однак неофіційно «Ханською Україною» продовжували називати низини р. Ягорлик, де, як згадано в

²⁹ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: у 3 т. – Т. 3. – Київ, 1991. – С. 198, 306, 372.

³⁰ *Мільчев В. І.* Сергіївська фортеця на землях Запорозької Січі (1689–1711) // *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej / pod redakcją M. Trąbskiego.* – Oświęcim, 2016. – S. 173.

³¹ Описание дорог от Киева до Царьграда... – С. 330.

³² Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 64.

³³ *Швидько Г. К.* Джерела до історії міграції населення Гетьманщини та Задніпров'я... – С. 27.

1737 р., «деревні татарські [...] наявні»³⁴; «татарські» – тут слід розуміти як такі, що «належать татарам». Утім, це називання лишалося в офіційній титулатурі митрополита «Хотинського, всього побережжя Дунайського і Дністровського і цілої України Ханської», чия резиденція перебувала в м. Ізмаїл³⁵.

VII.2. Ногайці, калмики та їхній вплив на ситуацію в запорозьких степах

На схід від Дніпра протидія стабілізації кордонів упродовж другого і третього десятиліть XVIII ст. була пов'язана з постаттю Бахти-Гірей-султана (?–1729), сина кримського хана Девлета-Гірея II (1699–1702 і 1708–1713 рр.)³⁶. Під час другої інтронізації останнього Бахти був призначений у нурадини, тобто став третім за впливом дигнитарієм Кримського ханату, а згодом калгою³⁷ – другим після хана. Девлет-

³⁴ *Кочубинский А.* Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735–1739. – Одесса, 1899. – С. XXXIV.

³⁵ *Лебединцев А. Г.* Ханская Украина // Записки одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 31. – Одесса, 1913. – С. 3.

³⁶ Тут і далі здебільшого викладено матеріал, систематизований у публікаціях: *Грибовский В. В., Сень Д. В.* Проблема стабилизации российско-турецкого порубежья первой трети XVIII в. и роль элит Крымского ханства: кубанский султан Бахты-Гирей // Востокведные исследования в Калмыкии: Сб. науч. трудов / отв. ред. С. М. Мугаев. – Элиста, 2010. – Вып. 4. – С. 68–94; *Їх таки.* Фронтірні еліти і проблема стабілізації границь Російської і Османської імперій в першій третині XVIII в.: діяльність кубанського сержанта Бахты-Гирей // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9–10. – Київ, 2010. – С. 193–226; *Їх таки.* Бахты Гирей и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в. // *Wschodni ročník humanistyczny.* – Т. 8. – Lublin, 2012. – S. 85–115; *Їх таки.* Кубанский султан Бахты-Гирей: феномен нелегитимной власти в Крымском ханстве первой трети XVIII в. // Тюркологический сборник 2011–2012. Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств. – Москва, 2013. – С. 92–137; *Їх таки.* Кубанский султан Бахты-Гирей и его роль в османско-крымско-российских отношениях первой трети XVIII в. // Роль личности в становлении и развитии российско-кавказских отношений. Сборник материалов Международной научной конференции, посвященной 230-летию со дня рождения Бей-Булата Таймиева (г. Грозный, 13 ноября 2014 г.). – Грозный, 2015. – С. 635–649. Акценти концептуалізації, викладеної в цій публікації, уточнені.

³⁷ *Халим Герай-султан.* Розовый куст ханов, или История Крыма / транскрипция, перевод переложения А. Ильми, сост. приложений и ком. К. Усеинова, под общ. ред. Н.С. Сейтягьева. – Симферополь, 2008. – С. 114.

Гірей II чи не найбільше вплинув на оголошення Османами війни Росії в 1710 р.³⁸ і став одним із координаторів дій різноманітних антиросійських сил, які після поразки під Полтавою опинилися в причорноморських володіннях Османів. Бахти-Гірей удруге був призначений у намісники Кримського ханату на Кубані (про перше, зафіксоване у 1700 р., див. вище). «Кубанський султан» Бахти відрядив сина Ігната Некрасова, отамана частини донських козаків, яка перейшла в кримське підданство, до Бендер для П. Орлика «словесного на гетьманстві поздоровлення»³⁹. Тобто Бахти був причетний до українських справ і діяв узгоджено з усіма антиросійськими виправами, що їх координував або очолював Девлет-Гірей II у 1710–1713 рр.

На початку 1711 р. одночасно з виступом П. Орлика, К. Гордієнка, Мехмед-Гірея і Ю. Потоцького на Правобережну Україну, Девлет-Гірей рушив по степовому лівобережжю Дніпра в напрямку Воронежа для зруйнування тамтешніх фортець і верфі, де росіяни будували кораблі й звідки спускали їх по Дону до Азовського моря, загрожуючи безпеці Криму. Мешканці Сергіївської фортеці, що в Присамар'ї, відкрили ворота ханському війську та видали всіх царських службовців. Утім 28 березня хан повернув у Крим через брак фуражу й падіж коней. Між Сергіївською та Богородицькою фортецею Девлет залишив близько 1000 запорожців і кримців, у Сергіївській же лишилися 500 місцевих козаків. Незабаром росіяни повернулися в Присамар'я та зайняли обидві фортеці. Наказ царя, переданий гетьманові Івану Скоропадському 13 травня 1711 р., наполягав на страті з жеребу кожного десятого з-поміж тих, хто сприяв кримцям і запорожцям, решту ж мали відіслати до Москви і згодом на заслання⁴⁰.

Восени Девлет-Гірей II зробив другу спробу дійти до Воронежа. Хан підійшов до Харкова й зупинився, очікуючи на прибуття Бахти-Гірей-султана із зібраним на Кубані військом; утім не дочекався і мусив відійти⁴¹. Бахти-Гірея затримав напад команди П. Апраксіна й 20-ти тисяч калмиків на Кубань у серпні–вересні 1711 р.⁴² 6 вересня росіяни й калмики розгромили військо Бахти-Гірея (7 тис. ногайців і 4 тис. козаків-

³⁸ *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII века. – Москва: Наука, 1971. – С. 69, 78–79; *Sutton R.* The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1700–1714) / Edited by A. N. Kurat. – London, 1953. – P. 28.

³⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – Київ, 2007. – С. 736.

⁴⁰ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба / Под ред. А. Ф. Бычкова. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 706, 713.

⁴¹ *Тенкеев В. Т.* Калмыcko-крымские отношения в XVIII веке (1700–1771 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 2005. – С. 39.

⁴² *Бранденбург Н.* Кубанский поход 1711 года // Военный сборник. – Кн. 3. Март. – Санкт-Петербург, 1867. – С. 29–41 (отделение II).

некрасівців)⁴³. Розгрому сприяли кабардинці, котрі шукали зближення з Росією на противагу Кримському ханатові; вони перешкодили з'єднанню з Бахти інших ногайців, які кочували поблизу р. Кубань⁴⁴. Російсько-калмицьке військо методично знищувало ногайські улуси, аби вщент зруйнувати Кубанську орду «до самого її занепаду»; ногайців тоді загинуло більше 16 тис. чол., близько 22 тисяч потрапили до полону калмикам. Правобережжя Кубані втратило майже 40 тисяч населення. Удару зазнало господарство ногайців, адже військова здобич калмиків тоді склала 2 тис. голів верблюдів, 40 тис. коней, майже 200 тис. голів великої рогатої худоби⁴⁵.

Позиції Девлет-Гірея II похитнулися через прагнення Порти ізолюватися від європейських справ і якнайшвидше замиритися з Росією. Передчуваючи відставку, він несподівано попросив у Петра I заступництва. На початку 1712 г. хан відрядив до Петербурга свого конфідента, котрий назвався ротмістром волоським Олександром Давиденком (можливо, татарин-липка). Той оголосив царським урядовцям, що «хан сам хоче бути в підданстві його царської величності, й орди Кримська і Білогіродська будуть з ним». А причину пояснив тим, що «їх (тобто ханів. – *Авт.*) часто султан перемиляє й туркам голови завжди рубають, чого і він боїться»⁴⁶. Однак зондування ґрунту для налагодження самостійних відносин із Росією не мало жодних перспектив. У 1713 р. Девлет-Гірей II був усунутий з кримського трону. Фактичним же правителем Кубані залишився Бахти Гірей-султан. Як свідчили кабардинці, він «на Кубані султаном учинився собою»⁴⁷, тобто без призначення в намісники новим кримським ханом.

З цього часу почалася його самостійна діяльність на Кубані, непередбачуваність якої дала підстави його співвітчизникам називати його «Делі-султаном». Це прізвисько європейські автори перекладають як «скажений, дурний султан» (*mad*)⁴⁸. Однак сучасники (турки, кримські татари, ногайці та ін.), схоже, вкладали в це слово цілком позитивний сенс. Наприклад, Халім Гірей писав про «Бахт Гірея» як носія славного наймення «Джихан Делі», а також позначав царя Петра I як «Делі Петро», що російською мовою К. Усеїнов переклав як «шалъной Пётр». До того ж, той самий автор назвисько «делі» адресував і Крим-Гірею

⁴³ Санин О. Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 181.

⁴⁴ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. Документы и материалы в двух томах. – Т. 2. – Москва, 1957. – С. 6–10.

⁴⁵ Бранденбург Н. Кубанский поход 1711 года. – С. 38–40.

⁴⁶ РГАДА. – Ф. 123. – Оп. 4. – 1712 г. – Д. 1. – Л. 2, 3.

⁴⁷ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. ... – Т. 2. – С. 19.

⁴⁸ Howorth Henry H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Part II. The so-called Tartars of Russia and Central Asia. – London, 1880. – Division I. – P. 75.

(правив у 1758–1764, 1768–1769 рр.)⁴⁹. Польські послы в Стамбулі у середині XVI ст. зауважуючи часті приїзди до османської столиці «пограничних людей», писали, що їх «звуть у них *деліями*», і їх здалеку видно по тому, що вони ніколи не знімали шпор, навіть коли йшли пішки, а також прикрашали себе пером білого журавля й носили «громіздкі обладунки, щоб видно було українного витязя»⁵⁰. Англійський посол у Стамбулі Пол Рікот буквально переклав «делі» (*delee*) як «дурний хлопець» (*a mad fellow*), утім зауважив, що перший візир турецького султана тримає від ста до чотирьохсот деліїв як особисту гвардію (*Lifeguard*), а набирають їх у Боснії та Албанії. «Вони дивно вдягнені [...]; цих чоловіків відбирають за кремезною статурою і міцним шлунком (*stomach*), вони промовляють суворо і не говорять ні про що інше, як про битви і подвиги», – свідчив П. Рікот⁵¹. І хоч він говорив про гвардію з церемоніальними функціями, як і у випадку з урочистим в'їздом турецького посольства до Відня в 1700 р., де згадана гвардія деліїв⁵², однак їхнє походження було далеко не церемоніальне, а пов'язане з «дикою» периферією й усім характерним для неї трибом життя. Тобто між гвардією деліїв і самими деліями була подібна різниця, як між козаками і козаками лейб-гвардії в російській столиці. Тож, говорячи про Бахти-Гірея як про «Делі-султана», слід мати на увазі, що за цим словом стоять явища, які передували стабілізації кордонів і нормативному регулюванню дотичної до них території, а саме: здобичництво, чоловічі спільноти, реципрокації.

Бахти-Гірей зі своїми спільниками розграбував улуси кубанських мурз, які заявили про лояльність до нового хана Каплан-Гірея (1713–1716 рр.) і понищив знать малоногайських відгалужень касаї-улу і каспулат-улу. «Делі-султана» підтримало ногоайське покоління Орак-оглу

⁴⁹ *Халим Гирай-султан*. Розовый куст ханов или история Крыма. – С. 115, 157.

⁵⁰ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568 / Przygotowane do druku z rękopismu przez J. I. Kraszewskiego*. – Kraków, 1860. – S. 23.

⁵¹ *Rycaut Paul*. The present state of the Ottoman Empire. Containing the maxims of the Turkish politie, the most material points of the Mahometan religion, their sects and heresies, their convents and religious votaries, their military discipline, with an exact computation of their forces both by land and sea. Illustrated with divers pieces of sculpture, representing the variety of habits amongst the Turks. In three books. – London, 1670. – P. 202. Також див. рос. видання: *Монархия Турецкая, описанная чрез Рикота, бывшего аглинскаго секретаря посольства при Оттоманской Порте / Пер. с польск. на российский язык*. – Санкт-Петербург, 1841. – С. 259.

⁵² *Hammer J. de*. Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours / traduite de l'allemand par J.-J. Hellert. – T. 13. – Paris, 1839. – P. 22.

на чолі з мурзами Арслан-бієм, Юсуфом и Сумахом⁵³. Для залюднення правобережжя Кубані, спустошеного походом П. Апраксіна, Бахти вдав-ся до насильницьких згонів підвладних калмикам ногайців. На початку 1715 р. він напав на калмицькі кочів'я під Астраханню, погромив улус хана Аюки, убивши понад 3 тис. вояків і пограбувавши його табір⁵⁴. У такий спосіб Бахти Гірей вивів 1220 кибиток юртівських татар і ногайців, що кочували в низинах Волги; на Кубань він також перевів до 1 тис. кибиток з улусів Ель-мурзи і Султан-Мамбет-мурзи Тінбаєвих. З Аюкиних володінь були виведені всі едисанці й джембуйлуковці – близько 10300 кибиток⁵⁵. Таким чином, «улус» Бахти-Гірея на Кубані зріс більше ніж на 60 тис. осіб.

Однак взаємини Бахти Гірея з калмиками не були однозначно ворожими. На той час перестарілий калмицький хан Аюка ледве втримував свою владу, але ж і «Делі-султан» перебував у вельми непростому становищі. У 1716 р. частину едисанців і джембуйлуковців захопили кабардинці й передали калмикам⁵⁶. Проти Бахти рушив кримський калга Менглі-Гірей, схиливши до послуху китаї-кипчацьких мурз⁵⁷. До калги пристали й тамтешні козаки-некрасівці, також невдоволені самовладством «Делі-султана»⁵⁸. Під час численних сутичок калга Менглі зміг перевести частину едисанців і джембуйлуковців «у самий Крим і до Дніпра»⁵⁹, послабивши «Делі-султана». Але той уклав угоду з Аю-кою, пообіцяв йому повернути едисанців і джембуйлуковців в обмін на допомогу в боротьбі з китаї-кипчаками. На початку 1717 р. син Аюки Чакдорап рушив на Кубань, погромив китаї-кипчацькі улуси та, згідно з домовленістю, вивів з Кубані едисанців і джембуйлуковців⁶⁰. Тайшу Чакдорапа влаштовувала дальша перспектива співпраці з Бахти-Гіреєм. Тож він відмовився від пропозиції кабардинців спільно напасти на

⁵³ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 178.

⁵⁴ Тепкеев В. Т. Калмыцко-крымские отношения... – С. 45.

⁵⁵ Архив внешней политики Российской империи (далі – АВПРИ). – Ф. 127. – Оп. 1. – 1754 г. – Д. 1. – Л. 3 об., 4–6.

⁵⁶ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. – Т. 2. – С. 16.

⁵⁷ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. – С. 178.

⁵⁸ Батыров В. В. Кубанский правитель Бахты Гирей Салтан во взаимоотношениях с Калмыцким и Крымским ханствами // Сарепта: Историко-этнографический вестник. – Волгоград, 2006. – Вып. 2. – С. 39.

⁵⁹ АВПРИ. – Ф. 127. – Оп. 1. – 1754 г. – Д. 1. – Л. 6.

⁶⁰ Описание калмыцких народов, а особливо из них Торгаутского и поступок их ханов и владельцев, сочиненное статским советником Васильем Бакуниным, 1761 года // Красный архив. Исторический журнал. – Москва, 1939. – Т. 3 (94). – С. 202.

нього⁶¹. Тайша лишив Бахти-Гірею 170 калмиків, які допомогли організувати великий набіг на Пензенський і Симбірський повіти. Сам же Аюка, також пов'язаний таємною домовленістю з «Делі-султаном», не чинив Бахти-Гірею ані найменшої протидії, попри те, що Калмикія перебувала під російською зверхністю⁶². Фактично Аюка і Чакдорап вели стосовно свого російського сюзерена подвійну гру. З одного боку, в умовах послаблення влади калмицького хана його «підданство» Росії було вельми бажане, адже, спираючись на російську підтримку, він міг вгамовувати конкурентів. З іншого, «нічийне» підданство Бахти-Гірея було гарним прикриттям для продовження набігів на російські «україни», що на початку XVIII ст. лишалося звичайною практикою калмицької аристократії (і не тільки). До того ж, «дружба» з «Делі-султаном» перешкождала супротивникам Аюки використати його у своїх інтересах. Найголовнішим же було те, що «Делі-султан» міг взяти на себе відповідальність за продовження традиційної степової війни, в якій синкретично поєднувалися як здобичницькі, так і політичні мотиви, спрямовані на послаблення російського тиску на всі степові спільноти.

Бахти-Гірей очолив потужний напад на Воронежську, Казанську й Нижегородську губернії влітку 1717 р. Російські урядовці надовго запам'ятали цю виправу й згадували про неї щоразу, коли висували претензію Порті. Підставу для того становила не лише належність Бахти до ханської фамілії, але й участь турецьких бешлеїв з гарнізону Азовської фортеці у його заходах. Пізніші виправи Бахти-Гірея, здійснювані щороку до 1722 р., хоч і мали менший масштаб і результат⁶³, однак помітно позначилися на дестабілізації управління степовою периферією Росії. Утім і для Бахчисарая та Стамбула його діяльність теж була вкрай дратівливою. Порта відмовлялася відповідати за вчинки Бахти-Гірея, а кримський хан неодноразово вживав заходи з його нейтралізації. Однак для кримських і ногайських еліт він був безсумнівним лідером, залишаючись єдиним представником династії Гіреїв, спроможним на початку XVIII ст. жити за трибом XV–XVII ст. – того «золотого часу», що його так прагнули повернути.

Для Росії Бахти-Гірей виявився надзвичайно серйозним ворогом. Протидія йому потребувала значних матеріальних та людських ресурсів, яких бракувало на степовій периферії. У відповідь на його потужні напади Петро I розпорядився побудувати в 1718–1720 рр. Царицинську укріплену лінію; вона складалася з земляного рову з валом і 4 фортець

⁶¹ Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. – Т. 2. – С. 19.

⁶² Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. – Т. 3. – С. 202.

⁶³ *Левашов Павел*. Картина или описание всех нашествий на Россию татар и турков, и их тут браней, грабительств и опустошений, начавшихся в половине десятого века и почти непрерывно чрез восемьсот лет продолжавшихся. – Санкт-Петербург, 1792. – С. 107–109.

зі значними гарнізонами⁶⁴. Для запобігання подальшим міграціям ногайців на Кубань, а звідти до Криму й Подніпров'я, цар у 1721 р. наказав астраханському губернаторові А. Волинському зробити так, щоб «джети-сани й джембуйлуки всі були розкасовані нарізно по всіх колмицьких улусах»⁶⁵. Однак у такому «розкасуванні» не був зацікавлений Аюкин син Чакдорап, який тоді перетворювався на одноосібного правителя Калмикії. Одружений з ногайкою Хандазе, він підтримував родинні стосунки з ногайськими мурзами і заручився їхньою підтримкою, також контролював збір данини з ногайців⁶⁶. Та в лютому 1722 р. Чакдоржаб помер, лишивши заповіт про поділ ногайців між його семи синами. Два роки по тому помер і хан Аюка, і в Калмикії спалахнула усобиця⁶⁷. Ногайці стали масово відкочовувати на Кубань до Бахти Гірея.

Правителі Бахчисарая намагалися якнайшвидше переводити ногайських мігрантів з Кубані до Криму, аби не допустити чергового посилення «Делі-султана». Для переправи через Керченську протоку в 1723 р. відрядили нурадин-султана та 5-тис. війська. Утім вдалося забрати з Тамані тільки ногайців кипчацького елю й близько тисячі єдисанців. Від кипчаків відійшли китаї, котрі спільно з єдисанцями та джембуйлуковцями загальним числом до 10 тис. кибиток відкочували до Азовської фортеці, під турецький захист. Тож, за повідомленням астраханського губернатора, Бахти-Гірей залишився в містечку Копила (резиденція кримських намісників Кубані) «без сили»⁶⁸. Він мусив умовляти китаї-кипчаки повернутися з Азову на Кубань, «запевняючи їх, що він їм жодного зла не вчинить. І в тому їм обіцяв присягою, на що вони буцім і пристали»⁶⁹.

Спираючись на ногайців, «Делі-султан» підтримав заколот кримських мурз, очолений Джан-Теміром Ширинським і спрямований спершу проти хана Сеадет-Гірея, а згодом його наступника – Менглі-Гірея II, інтронізованого в 1724 р. 17 вересня 1724 р. турецький султан видав наказ про арешт Бахти-Гірея⁷⁰. У листопаді 1724 р. той перебував у Криму, біля річки Солгирь у місцевості «Вохнищи», що між Бахчиса-

⁶⁴ Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – Москва, 1977. – С. 232.

⁶⁵ АВПРИ. – Ф. 127. – Оп. 1. – 1754 г. – Д. 1. – Л. 4 об.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. – Т. 3. – С. 204–205.

⁶⁸ Кочкаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988. – С. 133.

⁶⁹ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Д. 3. – Л. 206.

⁷⁰ Санин О. Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века. – С. 326.

расем та Карасу-Базаром⁷¹. На його захист виступило багато кримських і ногайських мурз; біля Перекопу зібралося до 40 тис. кримських татар і ногайців, які заявили про солідарність з «Делі-султаном»⁷². З ним до причорноморських степів «прешло ногайців тисяч з сім з жінками й дітьми». Їм, а також перед тим переведеним ногайцям дозволили кочувати на кримському боці Дніпра, «по Дніпру й Калакичкарами[,] по Каланчаку»⁷³. У березні 1725 р. їх нарахували «тисяч з двадцять чи більше», а в травні – близько 40 тисяч⁷⁴. Того року втечі ногайців від калмиків тривали – «в турецьку сторону багато ногай» відійшло й попрямувало «до Аккермана»⁷⁵. Утім, Бахти-Гірей і цього разу вирішив залучити калмиків до своїх заходів – попрохав військової допомоги в Дондук-Омбо, Дондук-Даші й ханші Дарма-Бала. Як і в 1717 р. ногайці знову стали розмінною монетою в його грі: він пообіцяв калмикам повернути всіх підвладних йому едісанців і джембуйлукивців⁷⁶. Однак ці плани не були реалізовані через протидію Османів, котрі заходилися систематично гасити вогнище, запалене в Криму і на Кубані.

Унікаючи переслідування, Джан-Темір у другій половині 1725 р. утік з Криму на Кубань, де вже перебував Бахти-Гірей; туди ж слідом рушив і Менглі Гірей-хан заручившись військовою та дипломатичною підтримкою від Порти. Офіційний Стамбул сповістив Петербург про заходи з нейтралізації «Делі-султана»⁷⁷. Врешті-решт, військо Бахти-Гірея і Джан-Теміра було розбите, а самі вони втекли до Малої Кабарди⁷⁸. Повідомлення від 22 березня 1726 р. зазначило, що Бахти-Гірей і Джан-Темір після розгрому переховувалися в «горах у володіннях абазинських черкесів», а намісником Кубані в цей час став Салі (Сала[в]ат?)-Гірей, син Сеадет-Гірея⁷⁹.

⁷¹ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков... – Т. 2. – С. 1110.

⁷² *Санин О. Г.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века. – С. 326–327.

⁷³ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1110.

⁷⁴ Там само. – С. 1113–1114.

⁷⁵ *Курбанов А. В.* Ставропольские туркмены: Историко-этнографические очерки. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 25.

⁷⁶ *Батыров В. В.* Кубанский правитель Бахты Гирей Салтан во взаимоотношениях... – С. 41.

⁷⁷ *Фелицын Е. Д.* Сборник архивных документов, относящихся к истории Кубанского казачьего войска и Кубанской области. – Т. 1. – Екатеринодар, 1904. – С. 9–10.

⁷⁸ *Батыров В. В.* Кубанский правитель Бахты Гирей Салтан во взаимоотношениях... – С. 42.

⁷⁹ *Фелицын Е. Д.* Сборник архивных документов... – С. 12.

Більшість ногайців не уникнула участі в тих подіях. У червні 1725 р. чимало їх повернулося на Кубань⁸⁰, а в 1727 р. єдисанці та джембуйлу-ківці знову стали основою збройних сил Бахти-Гірея, який укотре закріпився на Кубані. Залишившись найбільшим чинником дестабілізації кордонів Османської та Російської імперій, він у черговий раз спонукав російський, турецький і кримський уряди об'єднати зусилля задля його знешкодження⁸¹. Востаннє Бахти-Гірея підтримали деякі мурзи Кубанської орди і кабардинський володар Арслан-бек Кайтукін. Але під час походу на Кабарду в 1729 р. «Делі-султан» загинув⁸². У Бахчисараї, Стамбулі й Петербурзі не приховували радощів з цього приводу.

VII.3. Конфронтація запорожців з тюркськими сусідами в умовах міграції кубанських ногайців та російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Поява численних ногайських мігрантів на землях, які запорозькі козаки вважали своїми, стала серйозним дестабілізатором ситуації в регіоні. Загроза суттєвого звуження життєвого простору не тільки спровокувала гострі конфлікти запорожців з приходьками, а й посилила позиції у Війську Запорозькому Низовому тих угруповань, які виступали за повернення під російське підданство. А це вже змінювало конфігурацію сил у регіоні, вносячи новий струмінь у стосунки козаків з тюркськими сусідами. Зі свого боку, російсько-турецька війна 1735–1739 рр., зміцнивши тенденцію до трансформації кордону-простору в кордон-лінію, додала своїх далекосяжних наслідків.

Станом на березень–травень 1725 р. переведені з Кубані ногайці кочували на просторі від Кизикермена до Олешківської Січі, поблизу Перекопа, біля Качкар та Каланчака, а також вздовж р. Конки і до російського кордону між Оріллю та Самарою; частина їх перейшла на правий берег Дніпра і розташувалася поблизу Старої Січі. Стрімке розселення ногайців викликало занепокоєння запорожців. Вони скаржилися кримському ханові на масове проникнення кочовиків на їхні давні землі⁸³. У червні 1725 р., як про це йшлося вище, багато їх, зазнавши

⁸⁰ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских казаков... – Т. 2. – С. 1121–1122.

⁸¹ Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. – Т. 3. – С. 227–228; *Özalp Gökbilgin et Dilek Desaiye.* Le khanat de Crimée et les campagnes militaires de l'empire Ottoman fin du XVIIe – debut de XVIIIe siècle. 1687 – 1736 // Cahiers du monde Russe et Sovietique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes etudes. – Vol. 11. – № 1. – 1970. – P. 116.

⁸² Описание калмыцких народов... Василия Бакунина. – Т. 3. – С. 231–232.

⁸³ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С. 1113–1114.

утисків від ханських урядовців і, вірогідно, через конфлікт із запорожцями, повернулося на Кубань. У 1728 р. єдисанці та джембуйлуковці були знову розміщені в причорноморських степах. Кримський хан дозволив їм безборонно займати землі запорожців. Козаки ж нарікали: «вельми превелику нужду від ногайських орд маємо, котрі, взявши од низу Дніпра, Великого Лиману, аж по самі пороги, вгору по Дніпру усі тамтешні по тій стороні степові угіддя й пожитки [в нас] відняли»⁸⁴. Кочування ногайців по запорозьких займищах було помічене біля річок Томаківка і гирла Кінських Вод, у Великому Лузі; на півночі ногайські кочовища досягли слободи Кодак⁸⁵. У лютому 1734 р. ногайці оселилися в Кодаку для сторожової служби й перешкоджання зв'язку запорожців із російською прикордонною адміністрацією. Напад кодацьких ногайців на село Биркут Полтавського полку⁸⁶ став підставою для оголошення Російською імперією війни Османам у 1735 р.

Повернення запорожців до російського підданства відбувалося в умовах жорстокої боротьби з ногайцями за територію. 11 грудня 1733 р. кошовий отаман О. Білецький писав київському генерал-губернатору Й. Вейсбаху, що ногайці з лівого берега Дніпра переходять по кризі, доходять «вище Старої Січі і нижче, велику нашим козакам зі своїми улусами досаду чинять», а хан, попри скарги, «звідти ногайцям уступить не повеліває»⁸⁷. Між запорожцями і ногайцями часто спалахували сутички і чинився взаємний грабунок. Так, у 1734 р. ватага запорожців на чолі з Тимком Добридом виїздила для крадіжки ногайських коней. У Великому Лузі козаки натрапили на ногайський кочовий аул, уночі здійснили напад, вбили одного ногайця, забрали 5 коней, смушки, овчини, шаблі, гроші та інші речі. Узимку ж наступного року «їздили вони на річку Тумаковцу (Томаківку. – Авт.) і взяли тамо у стоячих татар для харчу п'ятеро волів»⁸⁸. Це один із типових випадків, що характеризує способи, якими запорожці повертали втрачені землі.

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. підбила підсумок тим суперечностям, які накопичилися за три десятиліття присилування степової людності до стабільних кордонів та із зовні накинutoї регламентації місцевих життєвих укладів. Як запорожці, так і ногайці з кримцями мали свої причини для нападів і грабунків один одного. Однак це не був великомасштабний конфлікт, який можна було б визначити як війну, навіть за місцевими, степовими поняттями. Станом на осінь 1735 р., ногайці залишили степове правобережжя Дніпра від Кодака й до річки

⁸⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 72.

⁸⁵ Там само. – С. 54, 88.

⁸⁶ Там само. – С. 53–54.

⁸⁷ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1144.

⁸⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 88.

Базавлук та кочували на степовому лівобережжі. Біля річок Кінські Води, Молочні Води і Терса перебували аули, підвладні едісанському мурзі Султан-Мамбету; кількість їхнього населення оцінювали від 20 тис. до 30 тис. кибиток (тобто сімей, ідеться про більше 120 тис. осіб). Султан-Мамбет, «від усіх мурз начальніший» (вірогідно, той самий мурза Тінбаївого покоління, згаданий вище в подіях 1715 р.), на той час кочував в урочищі Токмак⁸⁹. Причому ногайці не перебували на сторожі від запорожців, про що можна зробити висновок хоча б із того, що «хліб вони з поля, тільки одне просо зняли і в ями зсипали, й оті ями близько Дніпра попереду звідси (на південний захід від річок Вільнянка і Кушугум. – *Авт.*) лежать»⁹⁰. У липні ж того року запорожці, розвідавши наміри кочових сусідів, сповістили київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха: «ногайці від ріки Молочної до Дніпра повернуться, там хліб жати і всю зиму стояти будуть», тобто посвідчили їхнє мирне поведіння. Тоді ж згадано і «султана їхнього Маммета»⁹¹. Що прикметно, навесні 1735 р. ногайці сповістили запорожців про своє бажання перейти під російську протекцію⁹². Тобто вони не вважали своє кримське підданство за остаточний політичний статус.

Війну розпочала Росія, скориставшись відсутністю в Криму хана Каплан-Гірея, який саме рушив з військом на Північно-Східний Кавказ для участі у війні Османської імперії проти Персії. Як свідчив ногаєць Есен-Алі, «з ханом кримським війська їхнього, ногайського, пішло десять тисяч, а з Криму, як говорять, [хан] всіх поголовно з собою забрав, і нині в Криму мало оружних людей зосталось»⁹³. За іншими даними, більш вірогідними, з ногайців «Мамбетового аулу [хан] півтори тисячі зібрав», а в Криму – «з кожної мечеті по два чоловіка, всього з сорока тисяч мечетей – вісімдесят тисяч»⁹⁴. Лишившись без військового захисту, хоч і, здавалося б, у мирний час, ногайці для перестороги, як повідомлялося, «аул від аулу недалече кочують»; «оружного в них війська, якби неприятель з'явився, зібратися може тридцять тисяч чоловік, котрі з вогнепальною зброєю – з трьох один, решта ж зі стрілами зазвичай буває»⁹⁵. Султан-Мамбет спрямував свого сина Каная із загоном з 50 чол. на р. Койсуг (Овечі Води, неподалік і на схід від р. Кінські Води) «для розвідування, чи нема яких крадіїв, які намір мають відігнати табу-

⁸⁹ РГАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. – 1735 г. – Д. 34. – Л. 22, 25–26, 29–29 об.

⁹⁰ Там же. – Л. 26.

⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 86. Маммет і Мамбет – ногайські форми арабського імені Мухаммед.

⁹² *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 351.

⁹³ РГАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. – 1735 г. – Д. 34. – Л. 29 об.

⁹⁴ Там же. – Л. 25.

⁹⁵ Там же. – Л. 26.

ни»⁹⁶. Для підтвердження своїх мирних намірів щодо запорожців Султан-Мамбет 2 жовтня того року відрядив на Січ свого посланця Кара-Мамбет-мулу для «уговору і поєднання шкод, які чиняться між ними і нами», тобто запорожцями й ногайцями. Але кошовий отаман Іван Малашевич запідозрив його в шпигунстві, заарештував і передав російському генерал-лейтенантові М. І. Леонтьєву⁹⁷, який у цей саме час прямував степовим лівобережжям до Криму.

1 жовтня 1735 р. військовий корпус М. Леонтьєва рушив із Царичанки в напрямку Криму. 4 жовтня росіяни натрапили на «кочуючих ногайських татар цілий аул» і розіслали навсібіч роз'їзди⁹⁸. Один із роз'їздів, очолюваний підполковником О. Гастом, 9 жовтня пополудні налетів на аул мурзи Тудариха, відігнав 4-тисяч коней, 3 тис. голів рога-тої худоби, 50 верблюдів. Як записано зі слів полоненого ногайця Есен-Алі, «було в тому юрті кибиток півтори сотні, в них чоловічої і жіночої статі й дітей з чотириста, котрі всі, сподівається, забрані [в полон], у тому числі й декілька переколоті»⁹⁹. Причому, як свідчив той самий Кара-Мамбет-мула, у Криму не було жодної гадки про виступ російського війська¹⁰⁰. Наступного ж дня підполковник О. Гаст рапортував, що його Вятський драгунський полк атакував п'ять аулів ногайців, «кількох їх наповал убили, і до армії полонених приведено і відбитої худоби пригнано». Заскочені зненацька ногайці спромоглися на збройний опір: вбили й поранили кількох нападників¹⁰¹. Це був перший брутальний акт, учинений російським військом на території Кримського ханату в після-карловицький період, до всього без офіційного оголошення війни.

У жовтні 1735 р. російське військо не наважилося на проникнення вглиб Кримського півострова. Раннє настання холодів, брак води і фуражу змусили М. Леонтьєва «повернутися назад в Україну». Його 28-тисячний корпус утратив від хвороб і холоду більше 9 тис. вояків, так і не стрівши організованого опору. Запорожці ж учинили самостійні виправи в межиріччі Рогачика й Білозерки, розбили кілька невеликих ногайських загонів, захопили полонених та здобич. Того року вони встигли зробити дуже вагому послугу Петербургу, мабуть, не усвідомлену ними щодо згубних для себе наслідків, – команда з 30-ти запорожців супроводжувала російського геодезиста (геодезії кондуктора)

⁹⁶ РГАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. – 1735 г. – Д. 34. – Л. 25–25 об.

⁹⁷ Там же. – Л. 22.

⁹⁸ Журналы Крымских походов российской армии 1735–1738 гг.: Сборник документов / Сост., вступ. статья, археограф. введение, передача текста, комм. и указатели П. А. Авакова; отв. ред. И. О. Тюменцев. – Ростов-на-Дону, 2017. – С. 51, 54–55.

⁹⁹ РГАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. – 1735 г. – Д. 34. – Л. 29–29 об.

¹⁰⁰ Там же. – Л. 25.

¹⁰¹ Журналы Крымских походов российской армии... – С. 55.

по найголовніших урочищах Дніпра та біля його порогів для складання планів місцевості¹⁰². Тим часом хан Каплан-Гірей повернувся з перського походу й оголосив загальну мобілізацію у своїй державі.

Навесні наступного року російська армія вдруге рушила в кримському напрямку 30 квітня 1736 р. підійшла до р. Білозерка, де до неї приєдналося більше 3 тис. запорожців. Тут командувач генерал-фельдмаршал Б. К. Мініх скликав військову раду, де, крім російського генералітету, були присутні кошовий отаман Іван Малашевич, запорозький військовий писар Олекса Нестерович і старшини Іван Білецький та Павло Федорович. На Білозерці заклали опорний пункт – ретраншемент, очолений полковником М. Пейчем, який з лютого місяця з восьмисотенною командою солдатів та двома польовими гарматами перебував при Запорозькій Січі. На раді вирішили очікувати на підхід додаткових сил з р. Дон, а тим часом «ногайців, які живуть по берегу Азовського моря, вишуковуючи, розоряти»¹⁰³. 8 червня росіяни довідалися про появу Каплан-Гірея в урочищі Чорна Долина за 20 верст від білозірського табору, «з усіма татарськими князями, з усією зібраною в Криму, як старих і малих, поголовною силою, що сягала більша ста тисяч» (усі чоловіки старші семи років мусили взятися за зброю й сісти на коней)¹⁰⁴. Російські загони, оточені набагато більшими силами кримців, легко маневрували, ефективно застосовуючи артилерію та рушничний бій. Перевага в озброєнні дозволила росіянам заволодити ініціативою й лишитися недосяжними для швидкої, сміливої, але недостатньо озброєної та керованої кінноти ногайців і кримських татар. Однак для українських гетьманських козаків участь у тому поході стала згубною. Після першої великої сутички з кримцями багато їх до збірного пункту «не явилось, які побиті або в полон взяті, а чи додому пішли – невідомо»¹⁰⁵. Вони не мали мотивації воювати в тій чужій для них війні, тож і за зручної нагоди уникнули нав'язаної їм служби. Запорожці ж були поставлені в умови, що спонукали до якнайдієвішої участі. У поході на Крим вони слугували за провідників і розвідників, перебуваючи в авангарді.

Шлях російській армії до Криму заступала розгалужена система фортифікацій біля Перекопу. Каплан-Гірей спромігся організувати роботи з укріплення Перекопської фортеці та посилення її гарнізону вояками з турецького флоту. Утім їхні переважно мідні гармати, які часто розривалися від інтенсивної пальби, поступалися російській артилерії, що позначилося на ефективності оборони. Вдавшись до відволікаючого артобстрілу і фальшивої атаки з одного флангу, росіяни в ніч з 19 на 20 червня пішли на штурм з іншого. Надвечір головні пункти оборони

¹⁰² Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 271–272.

¹⁰³ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 57, 262, 264.

¹⁰⁴ Там же. – С. 59, 60.

¹⁰⁵ Там же. – С. 50.

опинилися в руках нападників. Хан до останнього лишався в Перекопі, незворушно чинячи молитви під розриви мортирних бомб саме в місці російського штурму. Та на момент падіння фортеці його вже тут не було; росіянам дісталися дві ханські золочені карети¹⁰⁶. Турецький гарнізон капітулював на почесних умовах, отримавши запевнення генерал-фельдмаршала Б. Мініха, що з ними не будуть поводитися як із військовополоненими, доправлять до найближчого порту для виїзду на батьківщину й повернуть зброю; вони ж дали слово, що впродовж року не воюватимуть проти Росії. Однак Б. Мініх слова свого не дотримав, тримав захоплених у режимі військового полону й не відпустив, пославшись на те, що хан минулого року арештував у Криму російських купців¹⁰⁷.

Каплан-Гірей кинув усі свої сили проти російської армії, щойно вона рушила з Перекопу в Крим. Як згадував Х. Манштейн, «татари зовсім оточили армію, котра постійно йшла в каре. Вони не припиняли турбувати її, але тільки здалеку, а як тільки наближались на відстань гарматного пострілу, то достатньо було кількох ядер, щоби розігнати їх»¹⁰⁸. Кримцям тільки й лишалося, що засипати колодязі, нищити фураж і продовольство. Їхні ж нечисленні спроби застосувати власні гармати наражалися на потужніший артилерійський вогонь росіян; стріли ж, пущені кримськими татарами і ногайцями, не завдавали ворогові відчутної шкоди¹⁰⁹.

Запорозькі й донські козаки дуже прислужилися російській армії під час тієї першої окупації Криму: вони миттєво потрапляли туди, куди неповоротка російська піхота та драгуни не могли вчасно прибути. 30 червня запорожці спільно з донцями та російськими гусарами вночі розгромили табір калги-султана, захопили його клейноди і вбили кілька сотень кримців; запорожці тоді втратили 28, донці 65, гусари 16 вояків. 5 червня запорозькі й донські козаки разом з російськими гренадерами витіснили з м. Гезлев (Євпаторія) залишки кримців і турків. На марші до Бахчисарая запорожці, їдучи на конях, були оточені й атаквані, утім завзято відбивалися й відігнали кримців за підтримки російських гармат¹¹⁰.

Кримський хан не залишав керівництва відчайдушним спротивом, очікуючи прибуття турецької підмоги в кримські порти. Від турецького

¹⁰⁶ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 61–63.

¹⁰⁷ Там же. – С. 64, 70, 72. Записки Манштейна о России. 1727–1744. – Санкт-Петербург, 1875. – С. 78.

¹⁰⁸ Записки Манштейна о России. – С. 80.

¹⁰⁹ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 69, 76; Записки Манштейна о России. – С. 84.

¹¹⁰ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 66, 68, 71. *Скальковский А. О. Історія Нової Січі...* – С. 273.

султана він отримав шапку з діамантами, коштовний одяг, шаблю й гроші на продовження боротьби. Його гарем і майно були розміщені на 4-х кораблях у Балаклаві. Однак Порта не дозволяла евакуацію ханської родини, як і сімей кримської знати, заборонивши використовувати задля того кораблі, тим самим спонукуючи кримців боронитися до останнього. Мешканці Криму перевезли пожитки в гори, полишивши свої оселі¹¹¹.

17 червня спалахнули запеклі бої за Бахчисарай. Оборонці ханської столиці завдали значних втрат ворогові, хоча самих полягло немало. Б. Мініх посвідчив, що «немале число тіл татарських, хоча вони [...], не лишаючи нікого, вбитих і поранених вивозять, на місці бойовища знайдено». Брутальне ж руйнування Бахчисарая він пояснив тим, що його вояки, вкрай роз'ятрені боєм, були «так розсерджені, що втримати [їх] було неможливо, і четверть міста та ханські палати, окрім цвинтаря і лазень, згоріли»¹¹². Х. Манштейн же із жалем писав про руйнування цього незахищеного фортечними мурами міста, «досить гарних і вельми ошатних будинків» ханського палацу, як і про те, що третина помешкань у Бахчисарай належала православним грекам; згадав він і про знищення дому та бібліотеки єзуїтської місії¹¹³. Розграбування та підпали кримських міст і сіл були звичайним явищем під час того походу. Не цуралися того й запорожці, вибираючи хліб у селах біля р. Салгир, а по тому сплячучи їх¹¹⁴.

Вельми відчутного удару від інших запорозьких команд зазнали ногайці, які лишилися на північ від Перекопу. Свої аули та худобу вони розташували поблизу турецької фортеці Очаків. Запорожці ж спільно з командою ландміліції полковника Я. Короб'їна захопили в них 15 тис. овець та кілька сотень голів великої рогатої худоби¹¹⁵. Користаючи зі скрутного становища ногайців, російське командування спробувало прихилити їх до переходу на свій бік. 23 червня від Б. Мініха та донського похідного отамана І. Фролова було надіслано листи до едісанського Султан-Мамбет-мурзи із закликом до такого переходу¹¹⁶, утім мурза на те не пристав. Ногайцям усе важче доводилося знаходити безпечні закутки в степу для своїх аулів (жінок та дітей) і худоби (основного свого майна). Війна спричинила міграцію значної їх частини до Північно-Західного Причорномор'я, Буджаку. У липні 1736 р. увесь простір між р. Молочною та нижнім Доном був охоплений російськими постами¹¹⁷.

В останній декаді липня армія Б. Мініха залишила Крим і попрямувала до Очакова. Кримським містам і селам були завдані максимальні

¹¹¹ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 72–74.

¹¹² Там же. – С. 73–74.

¹¹³ Записки Манштейна о России. – С. 84.

¹¹⁴ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 76.

¹¹⁵ Там же. – С. 69.

¹¹⁶ РГАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. – 1736 г. – Д. 9. – Л. 351 об.

¹¹⁷ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 85.

руйнування; підірвані укріплення Перекопу. Утім, і турки нищили в пониззі Південного Бугу всі населені пункти, аби їх не могли використати російські війська задля своїх потреб під час облоги Очакова і Кінбурна¹¹⁸. Російське ж командування охопило обидва береги Дніпра біля Січі мережею ретраншементів (Новосіченський, Білозерський, Чортомлицький) та редутив¹¹⁹. Біля Чортомлицького ретраншементу діяла армійська верф¹²⁰. Був і Микитинський редут¹²¹, який контролював переправу з Микитино до Кам'яного затону. 23 серпня 1736 р. згадано, що «проти Кам'яного Затону на острові робиться редут для перевозу провіанту, артилерії та іншого до Січі, щоб із підходом сюди армії зупинки не було»¹²². Все це не могло не дратувати запорожців, які мусили біля своєї Січі працювати над спорудженням російського ретраншементу; попередній, зведений минулої зими ними ж під наглядом полковника М. Пейча, «із землею зрівняли», щойно він його залишив. Козаки відмовлялися від земляних робіт, заявляючи кошовому І. Малашевичу: «москалі служать за платню, а нам платні нема». 20 грудня сірома вдарила в литаври, змусивши І. Малашевича вийти на січовий майдан. «Ти нас запродав москалям, і ми земляну роботу робимо, чого в нас не бувало», – закинуло йому козацтво. Кошовий, суддя і писар склали свої повноваження. По тому сірома заявила, що у випадку появи у ретраншементі «солдатів і драгунів, ми підема на острів, а тут, у Січі, жити не будемо». 22 грудня І. Малашевич і старшина повернули свої регалії, а російське командування, з огляду на цей інцидент, вжило заходів із посилення російської команди, яка перебувала біля Січі на чолі з підполковником Рамзою¹²³.

На початку 1737 р. щойно інтронізований хан Фетіх-Гірей II повів кримських татар і ногайців на Присамар'я, щоб помститися за минулорічний погром Криму. Перетнувши Українську укріплену лінію, хан удерся на територію Полтавського полку, оточив і знищив команду генерал-майора Ю. Ф. Леслі¹²⁴. За даними кримських джерел, хан вивів зі сплюндрованих тамтешніх українських сіл до 100 тис. людей, тож і

¹¹⁸ Журнали Крымских походов российской армии... – С. 91, 95.

¹¹⁹ Баюв А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 240–242, 471.

¹²⁰ Штительов Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 років. – Київ, 2015. – С. 138.

¹²¹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. 1. Мюнхен, 1965. – С. 74.

¹²² Журнали Крымских походов российской армии... – С. 99.

¹²³ Баюв А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. – Приложения к т. 1. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 41–43.

¹²⁴ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 275.

«все ісламське військо, кримське і ногайське, однаково збагатилося»¹²⁵. Утім, і запорожці чинили напади на ногайців за кожної зручної нагоди, до всього не лише вдаючись до грабунків, але й до нищення майна, яке не можна було забрати з собою. Так, у березні 1738 р. козаки біля Молочних Вод «побрали немале число татарських коней, і велике ж число кинули, підрізавши на ногах жили, мертвих у степу»¹²⁶.

Тобто на степовому лівобережжі Дніпра перманентний стан вороженечі між запорожцями та їхніми кочовими сусідами зберігався до останніх років війни. Умов для стабілізації меж розселення запорожців і ногайців не існувало.

На Правобережній Україні бойові дії за участю українського козацтва велися ще з часів війни за польську спадщину (1733–1735), що поєдналася з російсько-турецькою війною. З переходом до російського підданства, запорожці продовжували відряджати свої ватаги на Правобережжя. Одну з таких восени 1736 р. польські загони розгромили, захопили знамено, креслення якого разом із претензією коронний гетьман і київський воєвода Ю. Потоцький надіслав головнокомандувачу російських військ в Україні Б. Мініху. 2 грудня Б. Мініх з Києва відповів йому, що то могли бути не січовики, а козаки «орликової партії» чи Еперіуса, котрий досі не покоровився королю польському й отримав прихисток у турків. Б. Мініх припускав, що то могла бути провокація для розладнання підданства запорожців Росії. Коли ж поляки наведуть безсумнівні докази, то січовиків покарають відповідно до тяжкості злочину. Запорожців же, як він твердив, застережено від таких учинків під страхом страти¹²⁷.

У березні 1737 р. польський генерал-ад'ютант Русоцький писав до Б. Мініха щодо «порожнього степу» біля містечок Крилова і Чигирина та «порожніх хуторів» біля них, де «тиняється немале число воровських людей, що звуться гайдамаками», нападають на польських підданих, грабують і вбивають; Русоцький просив погодження («требувал о позволеніи») на виступ проти них польських військ, розташованих на кордонах. При цьому зазначено, що російські підрозділи на прикордонних форпостах з польськими військовими «жодного погодження не мають». Б. Мініх просив графа Ю. Потоцького повідомити йому місця, де перебувають гайдамаки, пропонував узгодження дій у боротьбі з ними¹²⁸. Але ж тут ішлося про офіційно визнані володіння Речі Посполитій, де

¹²⁵ *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // ЗООИД. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 212.

¹²⁶ *Журналы Крымских походов российской армии...* – С. 167.

¹²⁷ *Biblioteka Ossolinskich. – Rps 2684-II. Archiwum Mniszchów.* – Листи Кайзерлінга, Леонтьєва, Мініха, Неплюєва. 1735–1749 pp. – S. 19–20 zw.

¹²⁸ *Tamże.* – S. 28–28 zw.

росіяни були фактичними господарями. Перебування ж російських військ у Київському воєводстві пояснювалося потребами «захисту» цієї території від турків і кримців.

Кровопротитні бої на степовому пограниччі між Південним Бугом та Дністром відбулися влітку 1738 р. 30 червня «буджацькі й білгородські та ногайські татари[, а також] небагато турків під командуванням білгородського султана-сераскера і паші» переправилися через гирло р. Кодима для удару по правому флангу російської армії. Маневри обох сторін охопили велику територію. Утім безсумнівною перевагою росіян і тут була артилерія, застосовувана щоразу, коли кримці підступали до їхнього табору, оточеного рогатками та вагенбургом. Коли росіяни розсіяли кримців гарматним вогнем, ті запалили степ з усіх боків, аби не дозволити противникові розвинути атаку. Коли ж кримці скупчилися на найвищому місці довкола кургану, «всередину них» підрозділом генерал-поручика фон Левендаля «кілька бомб кинуті і в той же час з польової артилерії жорстока пальба вчинена, тоді ті (кримці й турки. – *Авт.*), мов пилюга, вітром розвіялися»¹²⁹. Наступний бій між російською армією та турецько-кримським військом стався біля р. Кодима 8 липня. Кримці маневрували невеликими групами, уникаючи нападу на росіян, а табір свій тримали на віддалі; згодом рушили до р. Саврань. Російський авангард, у якому перебували гусари, запорозькі й донські козаки, перейшов Саврань і зупинився. Запорожці, чисельністю до 2400 чол., стали на високому місці за версту від решти окремих табором, «за їхнім звичаєм вагенбургом обставленому». Турки й кримці атакували їх, запорожці спішилися, загнали коней у вагенбург і зайняли кругову оборону, відбиваючись списами та рушницями. З прибуттям донців на допомогу турки й кримці відійшли, зазнавши втрат¹³⁰.

П'ять років виснажливої війни не принесли жодному її учаснику вагомого зиску. 18 вересня 1739 р. у сербському місті Белград був підписаний російсько-турецький мирний договір, який, по суті, підтвердив і деталізував основні принципи Карловицького й Стамбульського мирного договорів. На позір, ситуація була «відіграна» до стану 1705 р., навіть з близькими до того часу конфігураціями меж Російської та Османської імперій з тією, однак, різницею, що обидві держави, не маючи сили на реванш, виявили однакове зацікавлення в існуванні стабільних кордонів між собою на довготривалу перспективу. Новим було і те, що Белградський договір передбачив виокремлення бар'єрних земель, візуальне позначення лінії кордону, безвкупне повернення полонених «з обох сторін за всяких випадків побраних», вільний перетин кордону підданими обох імперій «з проїжджими грамотами, тільки б

¹²⁹ Biblioteka Ossolinskich. – Rps 2684-II. Archiwum Mniszchów. – Листи Кайзерлінга, Леонтьєва, Мініха, Неплюєва. 1735–1749 pp. – S. 100–102 zw.

¹³⁰ Tamże. – S. 58–58 zw.

справи свої мирно творили»¹³¹. Договір окремо наголошував на непопушності підданства: ногайців, підвладних на той час Кримському ханатові, всіх «татар, що в підданстві Оттоманської імперії перебувають», і запорожців, що «назавжди» стають підвладними монархії Романових. Чітко прописане недопущення зміни підданства, за винятком релігійної конверсії окремих осіб; означено заборону кожній з договірних сторін переховувати втікачів, та «негайно видавати або, щонайменше, [...] геть висилати»¹³².

У статті 10 договору було спеціально прописані засади вирішення суперечок між населенням прикордоння. Також уточнено, що всі ускладнення відносин і конфлікти мешканців порубіжжя мають бути вирішені прикордонними губернаторами. За висновком Р. Міхневої, ця стаття «стала основою заходів щодо забезпечення порядку в прикордонних районах упродовж багатьох років. Відповідно до неї створювалися комісії з розгляду суперечок та претензій населення порубіжжя»¹³³. Ніська конвенція, укладена 3 жовтня 1739 р., деталізувала способи визначення кордонів, керуючись прагненням звести до мінімуму конфлікти між населенням прикордоння¹³⁴. У 1742 р. російсько-турецька комісія визначила лінію кордону, позначену візуальними знаками (кургани, засіки, «седчатки»). Межа проходила по річках Берда і Конка до місця впадіння останньої в Дніпро, далі – вниз по головному руслу Дніпра, через плавні до гирла р. Кам'янка, звідти піднімалася вздовж неї й прямувала по степу до польського кордону, що закінчувався в місці впадіння Кодими до Південного Бугу¹³⁵.

Лише за умов такого розмежування і жорсткої фіксації підданства мешканців степового порубіжжя могла відбутися стабілізація меж їхнього розселення.

¹³¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собр. 1-е. – Т. 10. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 899–904.

¹³² Там само. – С. 902.

¹³³ *Михнева Р.* Россия и Османская империя в середине XVIII в. – Москва, 1985. – С. 38.

¹³⁴ Там же. – С. 39.

¹³⁵ Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 году // ЗООИД. – Т. 2. – Одесса, 1852. – С. 834–835.

Розділ VIII

ЗАПОРОЖЦІ ТА ЇХНІ ТЮРКСЬКІ СУСІДИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1740–1768 РР.)

VIII.1. Причорноморські кочовища ногайців і територія сезонних промислів мешканців Криму

Стабілізація кордонів у період між російсько-турецькими війнами 1735–1739 і 1768–1774 рр. створила умови для устійнення підданства населення обох боків пограниччя, перешкоджання його самочинним міграціям, устійнення меж розселення й посилення регламентації місцевих життєвих укладів російським та османським урядами. Ця тенденція не призвела до встановлення власне миру – в тому вигляді, як його розуміли в Санкт-Петербурзі та Стамбулі. Привнесення до степового порубіжжя чужих норм і правил спричинило різнобій і взаємне відторгнення – корупцію як місцевих укладів, так і насаджуваних обома імперіями порядків.

Кримському ханатові тривалий час не вдавалося надійно тримати під своєю владою великі кочівницькі колективи. Ногайці, мігрувавши до причорноморських степів із прикаспійських та північнокавказьких, майже без перешкод вертали на схід у разі ускладнення відносин із Гіреями; у такий спосіб вони реагували на спроби Бахчисараєя посилити політичний контроль чи запровадити податки¹. Головним інструментом утримування цих кочовиків під кримським сюзеренітетом могла бути лише систематична практика військових походів із гарантованою здобиччю. Затяжні війни, що спалахували на сході Європи впродовж усього XVII ст., притягнули до Північно-Західного Причорномор'я велику кількість ногайців. Значна їх концентрація в західній частині причорноморського степу дала Стамбулу й Бахчисараю невичерпний ресурс легкої кінноти, широко застосовуваної у війнах у Центральній та Східній Європі². Однак у мирний час управління такою масою кочовиків, скупченою в невеликому регіоні, було проблематичним. За висновком А. В. Фішера, збільшення чисельності кочовиків одночасно і посилювало Крим, і «закладало підґрунтя його внутрішньої слабкості»³.

¹ Докладніше про це: *Грибовський В.* Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Київ, 2004. – № 4. – С. 279–306.

² *Veszprény L.* The state and military affairs in east-central Europe, 1380–1520 // *European Warfare, 1350–1750.* – Cambridge, 2010. – P. 96.

³ *Fisher Alan.* The Crimean Tatars. – Stanford, 1978. – P. 6–7.

Карловицький мир, з його принципом непорушності кордонів, спричинив, за висловом А. О. Добролюбського⁴ (втім, з іншого приводу), ефект «клапана», що впускав мігрантів зі сходу, втім не допускав їхнього зворотного руху. Тобто вся ця маса кочовиків мусила лишитися в межах Кримського ханату, що не могло не спонукати їх до бунтів, спроб самочинних міграцій, зміни підданства та набігів. У друге і третє десятиліття XVIII ст. відбулося останнє велике переселення поволзьких ногайців на захід в умовах максимального розширення території ханату за рахунок приєднання Запорожжя. Білградський договір 1739 р. повернув лінію кордону до стану 1705 р., однак передбачив вільне використання широкої степової смуги Запорожжя і Кримського ханату гетьманськими козаками, запорожцями і всіма підданцями Гіреїв.

Стабілізація кордонів означала стабілізацію меж розселення мешканців степового порубіжжя. Кримський ханат чи не вперше за всю свою історію отримав можливість створити постійно діючі інститути управління причорноморськими кочовиками. Протягом XVI–XVII ст. ногайці, що кочували поза межами Кримського півострова, перебували у відомстві ханського губернатора Перекопу – ор-бея⁵. Носії цього титулу належали до фамілії Гіреїв і були четвертими за значенням кримськими дигнитаріями, після хана, калги та нурадина; інколи хан надавав його представникові ширінських мурз. Ор-бей мав станові привілеї й утримувався коштом ханської скарбниці⁶. На початку XVIII ст. перелік офіційних достойників ханату був доповнений чином сераскер-султана.

Перше стале представництво ханської влади в причорноморському степу сформувалося в Буджаку. Цей регіон був крайнім пунктом міграцій кочовиків зі сходу на захід. Ногайці намагалися мігрувати саме в Буджак, не куди-інде, адже, по-перше, цей край був віддалений від зони звичайної здобичницької активності запорожців, що переважно охоплювала Очаківський та Перекопський степи. По-друге, перебування на віддалі від Бахчисарая дозволяло ногайським мурзам уникнути прямого контролю ханської адміністрації та підтримувати осібні стосунки з Портою та дунайськими князівствами. Ті ж ногайці, котрі опинялися в Криму, запертому Перекопською укріпленою лінією, часто підлягали насильницькій седентаризації й перетворювалися на податне населен-

⁴ *Добролюбский А. О.* Кочевники на Юго-Западе СССР в X–XVIII веках (историко-археологическое исследование). Автореф. дис. д. и. н. – Москва, 1989. – С. 2–3.

⁵ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі: ЗООИД). – Одесса, 1879. – Т. 11. – С. 485.

⁶ *Пейссонель Ш.-К.* Записка о Малой Татарии / Пер. с фр. В. Х. Лотошниковой; вступ. ст., прим. и ком. В. В. Грибовский. Изд.-е 2: испр. и доп. – Київ, 2013. – С. 34.

ня⁷. Існувала ще одна важлива перевага оселення в Буджаку: можливість грабунку землеробської округи; зреалізувати цю одвічну потребу номадів не було складно в умовах беззахисності степових рубежів підпорядкованих Порті Молдови та Румунії, а також майже прозорих кордонів Речі Посполитої в Україні. Впродовж першої третини XVII ст. Білогородська (Буджацька) орда, складена переважно з ногайців, досягла апогею могутності. Її очільник Кантемір-мурза вийшов з-під влади Бахчисарая й домігся прямого васалітету щодо Порти⁸. Після смерті Кантеміра Бахчисарай повернув владу над Буджаком. У результаті репресій, проваджуваних кримськими ханами, більшість буджацьких ногайців мусила «зламати гарби», тобто припинити кочування й оселитися в постійних оселищах. Вже у 30-ті роки XVII ст. таких оселищ нараховували до дев'яти десятків⁹. За станом на 1663 р., буджацькі ногайці перебували під фіскальною й адміністративною владою ханського ялиаги («начальника побережжя»), що мав резиденцію у селищі Ханкишла¹⁰ (тепер с. Удобне Білгород-Дністровського району Одеської області). Територія Буджацької орди в другій половині XVII ст. обмежилася степовим межиріччям Дністра, Пруту й Дунаю. На Дністровому лівобережжі та в басейні Південного Бугу окремо від буджаківців кочували недиференційовані джерелами ногайці¹¹.

Північну межу Буджака визначив так званий «кордон Халіл-паші», що тягнувся від гирла ріки Прут до села Троян, звідти прямував до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна тягнувся до гирла р. Бик, що впадає в Дністер¹²; його проклали в 1666 р.¹³ Цим кордоном тери-

⁷ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты... – С. 413.

⁸ *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами... – С. 101–115; *Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О.* Буджакская орда в XVI–XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 82–94; *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 420; *Гізер С. М.* Кочове населення Буджацького степу у XVI–XVIII ст. // Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Херсон, 21–24 травня 1997 р. – Ч. I. – Херсон, 1997. – С. 218.

⁹ *Боплан Г.-Л., де.* Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; *Богдан Хмельницький* / Пер. з фр. Я. І. Кравця. – Львів, 1990. – С. 46.

¹⁰ *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Москва, 1961. – С. 190, 264.

¹¹ *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – С. 67.

¹² *Кантемир Дмитрий.* Описание Молдавии. – Кишинев, 1973. – С. 6, 25–27.

¹³ *Хайдарлы Д. И.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774 гг.) // *Stratum plus.* – Кишинев. – № 6: 2003–2004. – С. 249; *Тасин Джамиль.* Буджакские и доб-

торія Буджацької орди була офіційно відмежована від Молдовського князівства. За умовами Карловицького миру 1699 р., ногайці мусили залишити свої «чіфтлики» та «султанські кишла» в межах Молдови; сюди повернулися молдавани, буджаківцям же Порта заборонила нападати на них¹⁴. Після Прутського договору 1711 р. турецький уряд дозволив ногайцям кочувати за лінією Халіл-паші, а в 1729 р. примусив молдовського господаря віддати їм дотичну до цієї лінії смугу «в 32 години [кінної їзди] довжиною і 2 години шириною»¹⁵. За володіння цією «двогодинною смугою» точилися гострі суперечки між буджацькими ногайцями і господарями Молдови, що потребували постійного втручання Порти і Бахчисарая¹⁶.

На початку XVIII ст. під владою кримського хана перебувало близько двох сотень сіл буджацьких ногайців¹⁷. Їхні стаціонарні поселення було легше контролювати, ніж аули кочових ногайців. Тож і адміністрація Криму в Буджаку сформувалася раніше, ніж в інших регіонах Північного Причорномор'я. На той час нараховували до 120 тис. буджацьких ногайців, охоплених системою управління під назвою «*Busak Seraskerliği*» – «буджацьке сераскерство»¹⁸. Одна з перших згадок про наявність сераскера у Буджаку припадає на час кримського походу на Правобережну Україну в 1711 р., коли в якості буджацького сераскера виступав Мехмед-Гірей-султан¹⁹. Однак під час урегулювання відносин між Молдовою та буджацькими ногайцями фігурували посадові особи в чині яли-ага, зокрема у 1719 р. – Джемаль-ага, у 1727 р. – Алі-ага²⁰. Про існування «уряду яли в Буджаку» свідчив французький консул у Криму Ш. де Пейссонель у середині XVIII ст.²¹ Постійне перебування сераскер-султанів у Буджаку фіксується під час російсько-турецької

руджинские татары // История татар с древнейших времен в семи томах / Гл. ред. Р. Хакимов; отв. ред. тома И. Миргалиев. – Т. 4. – Казань, 2014. – С. 285.

¹⁴ *Tahsin Gemil*. Relațiile țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712). – București, 1984. – P. 449.

¹⁵ *Гизер С. Н.* Турецкий источник по истории буджакских ногайцев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття / Ред. А. В. Бойко. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 213.

¹⁶ *Хайдарлы Д. И.* Молдавия и Крымское ханство. – С. 249–252.

¹⁷ *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – Киев, 1876. – С. 36.

¹⁸ *Башир Алтер.* Проживание татар в ареале Буджака в османский период // Авдарма. 450 лет истории. 1563–2013. Прошлое, настоящее, будущее / Ред. И. Казмалы. – Кишинев, 2015. – С. 70.

¹⁹ *Субтельний Орест.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – Київ, 1994. – С. 77–80.

²⁰ *Хайдарлы Д. И.* Молдавия и Крымское ханство. – С. 253, 256.

²¹ *Пейссонель Ш.-К.* Записка о Малой Татарии. – С. 27.

війни 1735–1739 рр., зокрема в липні 1738 р., а 5 січня 1739 р. кримський хан спеціально приїздив до Буджаку з метою усунення з посади попереднього сераскера і призначення нового²². З того часу буджацький сераскер-султан перетворився на постійного представника ханської влади, котрому, крім військових функцій, було доручено ще й цивільне управління.

Цивільне управління тепер стало більш ризикованим і клопітним, ніж військове. Так, восени 1717 р. розташовані у Буджаку ногайці склали основу ханського війська, що рушило проти австрійської армії на Балкани. Повертаючись з тої не вельми вдалої для них кампанії, буджаківці компенсували свої витрати грабунком та забиранням у полон населення Молдови та Румунії. З цього приводу Порта створила спеціальну слідчу комісію у Бухаресті для відшкодування збитків молдован та румун. Напади буджаківців на волоських сусідів більшою мірою активізувалися під час повстань. Так сталося під час повстання на чолі з калгою Адил-Гіреєм у 1725 р. Прикметно, що після його придушення Порта доклала зусиль для повернення пограбованого майна, а «ногайцям наказано було сидіти спокійно на визначених їм землях і не турбувати сусідів під загрозою стягнення з них контрибуції в розмірі тисячі мішків акче за всякий непорядок»²³. Ті самі вимоги ханська адміністрація поширила й на запорожців, що до 1734 р. перебували під кримським суверенітетом. Близько 1730 р. Каплан-Гірей-хан докоряв їм за відбирання речей та худоби в ногайців і відрядив ширінського беєм Алі-агу та ор-бея Фетіх-Гірея для стягнення з них виплати за збитки. Запорожці мусили неодноразово сплачувати «по суду їхньому татарському» штрафи за переховування ногайських ясирів-втікачів. Також Каплан-Гірей вимагав від Коша сплати 15 кесей, 20 тис. золотих і «пів третини тисячі золотих» за шкоду, завдану запорожцями підданцям Речі Посполитої протягом восьми останніх років²⁴. Після 1739 р. російські урядовці висували щодо Війська Запорозького аналогічні вимоги.

Наведені випадки покарання кримськими ханами своїх підданих за збитки сусідніх народів засвідчують позицію Стамбула й Бахчисарая, спрямовану на підтримання мирних відносин з європейськими державами. Важливою складовою цієї політики стало підтримання стабільності на кордонах і забезпечення її постійно діючим адміністративним апаратом. У 1741 р., як у цьому пересвідчився російський посол у Стамбулі, «ханові кримському найсуворіший наказ даний [...] не лише підвладних своїх пильнувати, щоб не подали причини [...] російського] дво-

²² Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 269.

²³ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII в. ... – С. 183, 196.

²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 48–49, 50, 67.

ру невдоволення [...], але й щоб від даремних і порожніх розголосів (про поновлення війни. – *Авт.*) утримували[ся]»²⁵.

Запровадження сераскерства з відповідними функціями серед кочових ногайців простежуються в 30-ті роки XVIII ст. У 1735 р. згадано ногайського сераскера Ахмет-Гірей-султана, осідок якого розташовувався біля р. Молочної²⁶. По закінченню війни 1735–1739 рр. влада над едисанськими і єдичкульськими ногайцями зосередилася в руках буджацького сераскера. «Султан білогородський сераскер» у 1744 р. вів офіційне листування з Запорозькою Січчю стосовно едисанців; під час прикордонної комісії 1749 р. він, спільно з перекопським каймаканом, був уповноважений кримським ханом для розгляду прикордонних суперечок і представництва інтересів ногайців²⁷. Джембулуцька орда, що зосередилася в Перекопському степу, була закріплена у віданні перекопського каймакана і під контролем ор-бея. Починаючи з 1740-х років, сераскер-султан набуває функцій не лише військового начальника, що керує певним ногайським загоном під час війни, але й цивільного губернатора. Сераскери ногайських орд входили до дівану кримського хана, беручи участь у вирішенні головних питань управління ханатом. У межах своїх орд вони мали всю повноту військово-адміністративної, фіскальної та судової влади, а також прерогативу представляти інтереси ногайців у відносинах з російською, польською прикордонними адміністраціями, а також Січчю. Призначувані з числа Гіреїв, сераскери, втім, за рангом були нижчими від ор-бея²⁸.

Певні управлінські функції у ногайських ордах мали каймакани, яких кримські хани призначали з тих же ногайців, а також кримських і литовських татар, вірмен та інших. Утім, посада каймакана у Кримському ханаті не мала сталих функцій і місця в управлінській ієрархії. Єдине, що виокремлювало каймаканів, – це те, що вони не належали до фамілії Гіреїв, а їхнє походження могло бути різним. У більшості, каймакани були «заступниками» своїх титулованих володарів і займалися лише цивільним управлінням. Зокрема, в разі відсутності хана або його смерті державні справи в Бахчисараї вів окремий каймакан²⁹. Але й влада ногайських мурз теж мала значення. Головний мурза, за Ш. де Пейссонелем, – баш-мурза (*bache-mirsa*), «очільник знаті» (*chef de la Nobless*), вірогідно, належав до першого за знатністю та впливу ногайського роду

²⁵ АВПРИ. – Ф. 127. «Ногайские дела». – Оп.3. – Д. 4. – 1747 г. – Л. 1.

²⁶ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 269.

²⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Київ, 2000. – Т. 2. – С. 348–350.

²⁸ Пейссонель Ш.-К. Записка о Малой Татарии. – С. 34–35, 51–52.

²⁹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 121. 1762 р. – Арк. 33; Пейссонель Ш.-К. Записка о Малой Татарии. – С. 32.

на рівні орди чи аулу; решта знатних родин «йому підпорядковується і ставиться до нього із рідкісним шануванням»³⁰. У запорозьких документах згадано єдичкульського «ваш мурзу Інчин Білат Іншкозя Нарсламбецького»³¹. Ознаки впливу ногайської знаті на ханських представників наявні вже у звичай обов'язкового розташування сераскера та його штату в баш-мурзинському аулі, а головне – участі баш-мурзи в сераскер-султанському дівані, де «йому належить перше місце», адже сераскер «не має права карати будь-якого мурзу, не порадившись з ним», тобто баш-мурзою. Без його участі не могли провадити військову мобілізацію, як і вирішувати всі питання управління ордою. Йому також належить «право стягнення усіх податків сераскера, котрий домовляється з ним про це»³².

Єдисанська орда залишалася у віданні буджацького сераскера до того часу, коли кримський Арслан-Гірей-хан (1748–1755) призначив до неї окремого сераскера – свого брата Крим-Гірея, котрий водночас був і нурадином. Після відмови Крим-Гірея від обох посад, хан призначив свого старшого сина Селіма ор-беєм, середнього Девлета – буджацьким сераскером і молодшого Шахбаза – сераскером в Єдисанській орді³³. Останніх двох призначили в 1753 р., адже Шахбаз-Гірей-султан згадується 24 вересня 1753 р. як «щойно поставлений головний командир» над єдисанцями³⁴. Після походу Шахбаза в Черкесію в 1754 р.³⁵, єдисанці знову опинилися під контролем буджацького сераскера, хоча цивільним управлінням опікувався каймакан єдисанець Джан-мурза³⁶. Наступного року з'являється єдисанський Ахмед-каймакан.

Девлет-Гірей зміцнив свій вплив у Буджаку, репресувавши буджацьких мурз³⁷; заодно він посилив владу і над Єдисанською ордою. Буджацький сераскер листовно запевнив російського генерал-майора І. Ф. Глібова: «ногайський народ (йшлося про єдисанців, – *Авт.*) не перебуває під владою моєю», та, попри те, він отримував кореспонденцію від російської прикордонної адміністрації для передачі кадїю та каймакану, що управляли тими ногайцями. Єдисанський же каймакан Ахмед мусив усю кореспонденцію, отриману з-за кордону, відправляти для

³⁰ *Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire.* – Т. 2. – Paris, 1787. – Р. 303–304.

³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 242.

³² *Пейссонель Ш.-К.* Записка о Малой Татарии. – С. 58–59.

³³ *Негри А.* Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 391.

³⁴ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. – Арк. 185.

³⁵ НБУ ім. В. Вернадського (далі: НБУ). – Інститут рукопису. – Ф. 9. – Док. 132–214. – Арк. 108–108 зв.

³⁶ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. – Арк. 192–194.

³⁷ *Кочекаев Б.-А. Б.* Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – С. 143.

перекладу в Ханкишлу. Крім того, буджацький сераскер мав повноваження, як наприклад у 1755 р., викликати єдисанські караульні команди для отримання свідчень щодо певних прикордонних інцидентів³⁸. Шах-базові ж, після повернення з невдалого походу, не вдалося повернути владу в Єдисанській орді; він намірявся оселитися біля каймакана на Куяльнику³⁹, та згодом звістки про нього губляться. Протягом наступних років буджацькі сераскери утримували непрямий контроль над єдисанцями, користуючись слабкістю влади їхніх сераскерів, котрі навіть не мали постійної резиденції і перебували в аулах єдисанських каймаканів. Тож єдисанський сераскер не мав ресурсів для створення повноцінного адміністративного апарату. Не маючи важелів влади, єдисанський сераскер залишався номінальним правителем, а Єдисанська орда, вирізняючись своєю чисельністю, впливовими мурзами і рівнем добробуту⁴⁰, була слабо контрольована центральною владою.

Вигідне становище буджацького сераскера характеризувалося наявністю постійної резиденції в Ханкишлі, де були сераскер-султанський палац з чиновницьким апаратом на чолі з султан-агаси і турецькі фортеці з гарнізонами, розташовані поруч. На 1754 р. штат буджацького сераскера складала: писар, виходець із України, котрий сповідував християнство і вільно володів мовою російського діловодства, радник Махмед-ага, грек за походженням, який сповідував іслам⁴¹. Управлінський апарат буджацького сераскера мірою устаткування перетворювався на традиційний диван, на кшталт того, що був у кримського хана, а також калги, нурадина й кримських карачі-беїв. З цього приводу Пейссонель свідчив: «сераскери мають своїх візирів, своїх дефтердарів, своїх диван-ефенді, своїх каді[їв] і взагалі їх двір подібний двору хана»⁴².

Єдисанські мурзи, обмеживши владу свого сераскера, були роздратовані нав'язливим «кураторством» буджацького сераскер-султана. Найбільше їх гнітило те, що він, з наказу Порти і хана, контролював їхні відносини з порубіжним населенням Молдови, Речі Посполитої та Російської імперії, а також перешкоджав набігам. Найбільш радикальним проявом протесту стало повстання єдисанців та буджаківців у 1758 р., що не лише призвело до скинення чинного та призначення нового кримського хана – Крим-Гірея (колишнього буджацького сераскера), але й спричинило важливі зміни в системі управління всіма ногайськими ордами. Повстання 1758 р. почалося як протест проти сваволі буджацького сераскера Сеадет-Гірея, втім перетворилося на звичайний кочівницький набіг на Молдову та Румунію. Воно ж виявило неефективність концент-

³⁸ НБУ. – Інститут рукопису. – Ф. 9. – Док. 132–214. – Арк. 27, 40–41.

³⁹ Там само. – Арк. 108–108 зв.

⁴⁰ *Пейссонель Ш.-К.* Записка о Малой Татарии. – С. 73.

⁴¹ НБУ. – Інститут рукопису. – Ф. 9. – Док. 132–214. – Арк. 40 зв. – 42, 74 зв.

⁴² *Пейссонель Ш.-К.* Записка о Малой Татарии. – С. 34–35.

рації влади над ногайцями Північно-Західного Причорномор'я в руках одного лише буджацького сераскер-султана, так само як і низький рівень інтеграції ногайських орд у державну систему Кримського ханату. Цю проблему Крим-Гірей (правив у 1758–1764 і 1768–1769 рр.) вирішив шляхом створення другої столиці ханства в м. Каушани й регулярних переїздів з однієї своєї резиденції до іншої⁴³. У Каушанах був побудований ханський палац, прилаштований для військових, адміністративних та представницьких потреб⁴⁴.

На початку 1740-х років простежується стабільне кочування єдисанців в Очаківському степу, що відтепер називався Єдисан. У 1741 р. на правобережжі р. П. Буг посвідчено кочування єдисанців аулу Касим-мурзи, «Султан Магмецького сина», та Сінь-мурзи; в 1742 р. – Булат-Мурзи, в 1743 р. – аулу Кан(Джан)-Мамбет-мурзи по Телігулу⁴⁵. За повідомленням Ш. де Пейссонеля (1755), кримські хани визначили єдисанцям для кочування межиріччя Дністра, П. Бугу і Дніпра⁴⁶. Північно-східні межі кочування Єдисанської орди проходили в басейні середньої течії П. Бугу по лінії російсько-турецького кордону, починаючи від р. Кам'янка. Північно-західну межу склав кордон Османської імперії та Речі Посполитої, визначений Карловицьким миром. Чисельність Єдисанської орди в 1766 р. оцінено в 40 тис. сімей⁴⁷, або близько 200 тис. осіб.

У 1762 р. Пруське королівство ледь не втягнуло Османську імперію та Кримський ханат до Семирічної війни (1756–1763), провокуючи їх на конфлікт з монархіями Габсбургів і Романових. Польсько-кримське порубіжжя тоді ледве не перетворилося на арену нового бойовища⁴⁸. За повідомленням запорозького полкового старшини Самійла Недзельського, котрий привіз із Січі листи до хана, в серпні того року 25-тисячне кримське військо було готове рушити до «угорських обла-

⁴³ Докладніше: *Грибовский В. В.* Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40–60-е годы XVIII в.) // Тюркологический сборник. 2007–2008. История и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – Москва, 2009. – С. 67–97.

⁴⁴ Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також в земли буджатских и нагайских татар. – Санкт-Петербург, 1783. – С. 56–57.

⁴⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 238–242.

⁴⁶ *Peyssonel M. [Charl], de.* Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Т. 2. – Paris, 1787. – Р. 4.

⁴⁷ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1860.

⁴⁸ *Beydilli K.* Büyük Friedrich ve Osmanlılar XVIII. Yüzyılda Osmanlı–Prusya Münasebetleri. Istanbul, 1985. – S. 161–162; *Мундт Т.* Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого. Пролог столкновения между Россией и Турцией / пер. с нем. В. Остермана // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1909. – № 43. – С. 1, 30.

стей»⁴⁹, однак звістка про детронізацію Петра III та зайняття російського престолу Катериною II (28 червня) зупинила військові приготування хана. У Варшаві й Санкт-Петербурзі пильно стежили за розвитком прусько-кримських відносин. Той самий С. Недзельський 20 серпня 1762 р. інформував про те, що київський воєвода граф Потоцький планує приїждешню зиму провести в прикордонному містечку Палієве Озеро (Юзефград) з 10 тис. військом «для бережіння границі польської»⁵⁰. За станом на 8 вересня, Крим-Гірей зі своїм військом стояв біля «ханської слободи» Криве Озеро, за кілька миль від польського кордону; наміри його лишалися невідомими. Що прикметно, король Речі Посполитої призначив своїм представником для офіційного вітання Катерини II мечника коронного князя Любомирського, котрий володів прикордонними землями вздовж р. Кодима. Замість військового походу через землі Речі Посполитої до Центральної Європи хан відрядив свого посла до великого гетьмана коронного Яна Клеменса Браницького з викладом поновлених даних про збитки кримських і османських підданих, завдані польськими підвладними, а також з вимогою проведення додаткової комісії для «інквізиції та суду» щодо прикордонних справ. Коронний гетьман призначив уповноважених з їх організації, а для більшої безпеки наказав стягнути на кордон війська. Були вжиті й заходи дипломатичного стримування кримців. Зрештою, домовилися провести цю комісію в Юзефграді 25 вересня того року⁵¹.

Крим-Гірей упродовж кількох років мав велику популярність серед ногайців і кримських татар, здобуту обіцянками поновити багаті на здобич військові походи, припинені наприкінці XVII ст., та помститися за руйнівні наслідки війни 1735–1739 рр. Він розголошував про свій намір зруйнувати фортецю св. Єлизавети (тепер м. Кропивницький), що загрожувала безпеці Криму, і повісити свою ногайку на воротах Петербурга⁵². Та попри те, цей хан не тільки посилив покарання своїх розчарованих підданців за напади на мешканців сусідніх країн, але й погодився на постійне перебування в Бахчисараї російського консула. Цього ніколи не допускали навіть найслабші його попередники.

Ще одним наслідком заходів, проваджених Крим-Гірей-ханом, стало поширення «Ханської України» від низин р. Ягорлик і м. Дубоссари до гирла р. Кодими. В середині XVIII ст. титул «гетьмана дубоссарського» мав мало спільного з рангами українського козацтва і віддавався на від-

⁴⁹ Андриєвский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 // ЗООИД. – Одеса, 1886. – Т. 14. – С. 663–664.

⁵⁰ Там же. – С. 664.

⁵¹ Kuryer Warszawski. – 1762. – № 66. – S. 5–6; Supliment do Kuryera Warszawskiego. – 1762, pazdziernika 16. – № 66. – S. 3.

⁵² Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. ... – С. 238.

куп. За повідомленням від 1755 р., ханська скарбниця щороку отримувала 8 тис. турецьких піастрів від «хатмана з Дюбассара», котрого призначають «майже завжди з вірмен»⁵³. У червні 1762 р. згаданий «дубосарський хатман, іменем Шернез», схоже, вірменин; він відрядив до Очакова сто озброєних людей на чолі з хорунжим Іоніцею Беректарем (Байрактаром), мешканцем молдавського містечка Фокшани, для зустрічі хана Крим-Гірея. Під час підготовки походу до Угорщини «гетьман дубоссарський» не лише зобілізував сотню вояків, але й відрядив «дубоссарського відомства села Гедерим» сотника Штефана Балана і місцевого мешканця Іваницю Фрунзе для шпигування в Нову Сербію, а ще керував заготівлею провіанту (сухарів) для походу⁵⁴. У грудні 1763 р. «полковник дубосарський Черкас» листувався з кошовим отаманом П. І. Калнишевським з приводу прикордонних питань⁵⁵, себто виконував функції ханського місцевого адміністратора. Як бачимо, до того часу в «Ханській Україні» лишалися українські козацькі ранги: гетьман, полковник, хорунжий, сотник, хоча їхніми носіями тепер уже були не українці. В 1766 р. на чолі «Ханської України» став литовський татарин Якуб Рудзевич, котрий охарактеризував свою посаду так: вступив у «правління округів Каушанського, Домбасарського и Балціанського»⁵⁶, тобто довкружжя Каушан, Дубоссар та Балти.

Першою на лівому (кримському) березі р. Кодима постала слобода Балта (близько 1748 р., напроти Палієвого Озера або Юзефграда), потім – Голма і Перелети (1753), решта – в 1762 р.⁵⁷, тобто під час перебування Крим-Гірея в Каушанах. Той хан, вочевидь, мав далекосяжні плани на цю смугу землеробської осілості, а Якубу Рудзевичеві, котрий на той час був ханським перекладачем, була відведена важливу роль щодо їх реалізації. Зважмо також на будівництво з наказу Крим-Гірея палацу в Каушанах, його демонстративне нехтування Бахчисараєм, де його владу обмежувало чимало обставин.

Виникнення цієї смуги постійної осілості на кордоні давало Бахчисараю, крім економічного зиску, ще й важливі політичні переваги. Адже, по-перше, ханат потребував постійно діючого адміністративного апарату на степовому порубіжжі, а без стаціонарних поселень на півночі кочовищ едисанських ногайців про це й мови не могло бути. По-друге, ханський уряд потребував стабільного нагляду за кордонами, що дав би змогу відстежувати проникнення українських гайдамаків і козаків, а з

⁵³ *Пейссонель Ш.-К., де.* Записка о Малой Татарии. – С. 27.

⁵⁴ Канцелярія Новосербського корпусу / Упор.: В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С. 335–336.

⁵⁵ Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упор.: В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – Київ, 2009. – С. 125.

⁵⁶ *Андрієвський А.* Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. – Киев, 1894. – С. 14.

⁵⁷ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 79–81.

іншого – стримувати власних підданців, головню ногайців, від набігів на північних сусідів. Останнє становило одну з головних проблем кримських ханів, починаючи з 1699 р., тобто часу стабілізації кордонів Османської імперії з Річчю Посполитою та Російською імперією. Взаємні напади кримських, польських і російських підданих дестабілізували ситуацію на кордонах й ускладнювали міждержавні відносини. Наприклад, у 1760 р., у відповідь на «бешкети» гайдамаків (у Бахчисараї їх вважали за річпосполитських підданців) кримці захопили на прикордонні до 20 «поляків і деяких купців»⁵⁸, що стало причиною тривалого міжурядового тертя. По-третє, північний берег прикордонної річки Кодими тоді жваво заселяли польські осадчі. Князь Любомирський у 1760–1761 рр. побудував тут «город» Криве Озеро й оселив у ньому надвірних козаків, нібито для захисту від гайдамаків. Крим-Гірей-хан відреагував на це спорудженням на протилежному березі власного «города»⁵⁹. Крім того, польські дідичі переховували у своїх маєтках ногайських та кримськотатарських бунтівників, збіглих від переслідувань⁶⁰. З Бахчисараю до Січі неодноразово надходили листи з проханням відряджати козаків до Побужжя для покарання гайдамаків і бунтівних ногайців, незважаючи на кордони⁶¹. Так сталося, зокрема, під час повстання буджацьких та єдисанських ногайців у 1758 р., хан прохав від запорожців допомоги в їх угамуванні, причому з такою умовою: «всю їхню худобу та майно собі забере, а нам тільки оддавати їхні голови»⁶². Відзначмо й четверту важливу обставину: ханський уряд не мав власного каналу отримання інформації про наміри правителів сусідніх держав. Навіть Річ Посполита, що опинялася у все більшій залежності від Російської імперії, мала агентурну мережу, керовану власними прикордонними урядовцями. За повідомленням 1755 р., губернатором м. Торговиця, що на р. Синюха, «шпигуни, а в більшості з жидів, надсилаються, і там уже вони, розвідавши й записавши, приносять відомості»⁶³. Цю функцію в 1766–1770 рр. виконував останній гетьман «Ханської України» литовський татарин Якуб Рудзевич.

Торговельне значення «Ханської України» стрімко росло; її слободи швидко включилися до ярмаркової мережі Правобережної України. У 1755 р. згадано ярмарок у Палієвому Озері⁶⁴. Десять літ по тому в Балті двічі на рік проходили великі ярмарки; тут торгували кіньми, рогатою худобою, вівцями, східними товарами. Прусські й саксонські ремонтери

⁵⁸ ЦДІАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 91. – Арк. 5.

⁵⁹ Там само. – Арк. 41–41 зв.

⁶⁰ Канцелярія Новосербського корпусу. – С. 293.

⁶¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. – С. 369.

⁶² АВПРИ. – Ф. 112. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 103 об.

⁶³ НБУ. – Інститут рукопису. – Ф. 9. – Од. зб. 132–214. – Арк. 17 зв.

⁶⁴ Там само. – Арк. 146 зв.

приїздили сюди для купівлі коней для кавалерії своїх держав⁶⁵. Наявність у Балті грецького купецького братства (згадане в 1768 р.)⁶⁶ посвідчує значний обсяг торгівлі в «Ханській Україні». Сусідні едисанські ногайці мали тут зручну можливість продавати чи обмінювати свою худобу на потрібні товари. Підтримання безпеки на дорогах, формування інфраструктури, низькі мита і податки обіцяли «Ханській Україні» гарні економічні перспективи.

Порівняно з Буджаком та «Ханською Україною», Єдисан мав вигляд дикої пустелі, де, як свідчив самовидець у 1769 р., «крім порожнього степу нічого видно не було, як і жодного дерева й [посадженої] рослини». Лише зрідка мандрівникові траплялися ногайські кишла, які він назвав «піщаними містечками та селами»⁶⁷, тобто – глиняними, побудованими з саманної цегли (ймовірно, йдеться про едисанські зимівники-кишла). Сто років перед тим Евлія Челебі теж писав про пустку Очаківської землі й відсутність «жодного посаженого дерева в цьому степу». Єдиний острівець осілої культури складали землі, розташовані поблизу Очакова, де згадані гарно оброблені городи з бахчею⁶⁸.

Характер місцевості позначився на особливостях кочування едисанців. Аули знатних мурз рухалися за звичайним для кочовиків меридіональним принципом: зима – південь, літо – північ; їхні кишла здебільшого були розташовані на морському узбережжі, як то каймакана Єдисанської орди, – на Куяльницькому лимані⁶⁹. Решта ж удавалася до ризикованої зимівлі біля лісосмуг у північних районах Єдисану та на землях Буго-Гардівської запорозької паланки. Не маючи стаціонарних жител, такий кочовий колектив узимку потребував величезної кількості деревини для опалення своїх розбірних жител (юрт), користуючись відкритим вогнищем⁷⁰. Це призводило до суцільного нищення лісосмуг як у межах ногайських кочовищ, так і в сусідніх землях запорожців. Так, узимку 1762 р. едисанські аули кочували поблизу російського кордону, згодом перейшли через П. Буг і зупинилися в межах Бугогардівської паланки, завдавши Війську Запорозькому значної шкоди вирубкою дерев⁷¹. За свідченням січового писаря Івана Чугуївця, едисанці приходили на запорозькі землі переважно взимку, пасли худобу біля козацьких зимівників по річках Інгулець, Інгул, Громоклія, знищуючи лісові угіддя⁷².

⁶⁵ *Moszczyński A. Pamiętnik do historyi Polskėj w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego.* – Poznań, 1863. – S. 144–145.

⁶⁶ АВПРИ. – Ф. 79. – Оп. 6/79. – 1768 г. – Д. 932. – Л. 20–20 об.

⁶⁷ Клееманово путешествие... – С. 69.

⁶⁸ *Челеби Евлия.* Книга путешествия. – С. 112.

⁶⁹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 43, 94.

⁷⁰ Клееманово путешествие... – С. 71.

⁷¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 94.

⁷² *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1860.

Траплялися й набіги єдисанців. Так, у травні 1760 р. в межі Бугогардівської паланки прийшло «багацько орди», що забрала в полон козаків-рибалок і поспіхом відійшла⁷³.

Єдичкульські ногайці, залишки Великої Ногайської Орди, тривалий час не мали стабільних меж кочування. Проникнення окремих груп єдичкульців до причорноморських степів посвідчено наприкінці XVII – на початку XVIII ст.; тоді частина великих ногаїв відкочовувала до Буджака⁷⁴. У 1696 р. великоногайські мурзи Джакшат і Агаш вийшли з калмицьких володінь на Кубань, залучили до себе частину єдисанців та джембулуківців, а з Кабарди – групу малих ногаїв, «і поспіль піддалися ханові кримському»⁷⁵. Однак перебування у Північному Причорномор'ї великої маси єдичкульців не простежується раніше 40-х років XVIII ст. У 1744 р. зазначено кочування єдичкульських аулів у басейні П. Бугу та на степовому правобережжі Дніпра, зокрема Муси-мурзи – поблизу колишньої Олешківської Січі, Туван-мурзи – в урочищі Кошкочар, що біля Дніпра, Мегмет-мурзи – на Коршунському перевозі на Дніпрі⁷⁶. Єдичкульські ногайці після міграції в 1720-ті роки⁷⁷ кочували на півдні Бессарабії. За свідченням запорожця А. Вербицького, до 1718 р. ногайців узагалі на Дніпрі не було, за часів Олешківської Січі ногайські чабани лише інколи заходили за р. П. Буг, а в 1740 р. єдичкульці кочували за П. Бугом, тобто на захід від його правого берега⁷⁸.

У 1747 р. до 20 тис. єдичкульських сімей кочувало біля турецької фортеці Бендери. Влітку 1747 р. єдичкульці стали масово відкочовувати з Бессарабії на Кубань; у липні того року так звані «бідні люди» переправилися з Криму на Кубань, «до Копила» (резиденція ханського намісника), а «багаті люди», «аби в тодішній літній час не витоптати хліба», на прохання мешканців Криму, залишилися до осені біля Перекопу⁷⁹. Останніх можна пов'язати з тими ногайцями, які намагалися самочинно оселитися на землях запорозької Кальміуської паланки в жовтні 1747 р. Близько 29 жовтня 1747 р. ця група на чолі з шістьма мурзами, маючи 60 кінських табунів і до 100 овечих отар, перейшла російсько-турецький кордон і розташувалася для кочування біля річок

⁷³ ЦДІАК. – Ф.229. Оп.1. – Спр. 88. 1760 р. – Арк. 25.

⁷⁴ Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. – Т. 1. Бюджеты трухмен и ногайцев. – Ставрополь, 1910. – С. 24.

⁷⁵ АВПРИ. – Ф.127. – «Ногайские дела». – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 3 об.

⁷⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 242–243.

⁷⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1853.

⁷⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. – Київ, 1994. – С. 59.

⁷⁹ АВПРИ. – Ф.127. – «Ногайские дела». – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 56 об. – 57.

Берда, Каратиш, Зелена, зайняла Білосарайську косу та дійшли до Кальміуса, де скрізь були зимівники запорожців. Причину їхнього приходу запорожці пояснили «відсутністю в дальніх кримських сторонах трав для прокормлення [...] табунів прийдешньої зими»⁸⁰. На вимогу кальміуського полковника Марка Уса залишити запорозькі землі, ногайці відповіли: «Ви на нашому степу живете, а ми у своєму степу вільні. І якщо вам який утиск є, то ви раніше нас із цього степу підете. А ми маємо по самий Азов за свою отчину»⁸¹. Походження цієї, на перший погляд, парадоксальної заяви слід пов'язати тим, що кримські хани, як то, Селім-Гірей, намагаючись будь-що втримати ногайців під своєю владою, переконували їх в тому, що до 1735 р. «частина єдичкульських і єдисанських татар на тому ж степу по Дніпру, Самарі й Кінським Водам у запорозькі займища введена була й спільно із запорожцями всіма угіддями безперечно користувалась»⁸². На вимогу Коша вивести ногайців із запорозьких володінь Селім-Гірей-хан (правив у 1743–1748 рр.) відповів, що вони його не слухаються, і що він не заперечує проти того, якщо запорожці силоміць виженуть ногайців⁸³.

Правителі Криму намагалися не допустити значної концентрації ногайців на Кубані й прагнули всіма способами запобігти відтоку кочового населення з Північного Причорномор'я. Як пояснювала російська Колегія іноземних справ, «ханів кримських інтерес, щоб не мати на Кубані багато народу, що приходить через тамтешнє [віддалене від Бахчисараю] розташування [...] в непослух»⁸⁴. Такий «непослух» оприявнив себе не лише в повстаннях ногайців та їхній участі в заколотах кримської знаті проти ханів, але й у несанкціонованих війнах з горськими народами Кавказу, набігах на прикордонні російські землі в поблизу фортець Св. Дм. Ростовського та Кизляра. Останнє призводило до ускладнення російсько-турецьких відносин, через що Порта, виконуючи белградські зобов'язання, мусила усувати ханів із кримського престолу. Тож перебування ногайців у Північному Причорномор'ї забезпечувало більший рівень їхнього підпорядкування ханській адміністрації.

До 1759 р. єдичкульці знову перебували в Бессарабії, біля р. Сари-Голь (або Сари-Су)⁸⁵. Крим-Гірей-хан того року перевів єдичкульців до південної смуги дніпровських плавнів, упритул до Запорозької Січі. На думку запорозького писаря Івана Чугуївця, переселення єдичкульців до

⁸⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 424.

⁸¹ Там само. – С. 423.

⁸² *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1853.

⁸³ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 301.

⁸⁴ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1869–1870.

⁸⁵ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 45–46.

Дніпра відбувалося лише з того міркування, щоб зміцнити кримський кордон з боку Запорозжя: «зазначена орда розташуванням [своїм] на кримському степу служити може всьому Криму міцною проти всякого раптового набігу [з російського боку кордону] огорожею»⁸⁶. Окрім єдичкульців, Крим-Гірей мав намір переселити до Перекопу і Азовського моря до 30 тис. сімей єдисанців та 20 тис. сімей джембуйлуковців. При цьому між ногайцями був розголос, що їх збирають на лівобережжі Дніпра для нападу на запорожців⁸⁷.

У вересні 1759 р. Крим-Гірей перевів з Бессарабії близько 20 тис. єдичкульців до «ріки Дніпра біля Січи Запорозької»⁸⁸, тобто на лівий берег Дніпра, між р. Рогачик і Кизи-Керменем⁸⁹. Населення Єдичкульської орди стрімко зростало, головним чином завдяки переселенню з Кубані та інших регіонів інших груп колишніх великих ногаїв. На 1766 р. чисельність єдичкульців досягла 40 тис. сімей⁹⁰, або близько 200 тис. чол. Єдичкульські кочів'я швидко простяглися на схід від Рогачика й Білозерського лиману, охопили південні пасма Великого Лугу і на 1763 р. вийшли на лівобережжя р. Кінські Води⁹¹. У 1766 р. єдичкульці кочували «від гирла ріки Кінських Вод угору по Дніпру мимо порогів до гирла ріки Самари, вгору по ній, і [біля] Кальміусу, на відстані більше п'ятисот верст». Інший напрям розселення єдичкульців пролягав землями джембуйлуковців, раніше оселених на лівобережжі Кінських Вод та Берди. Єдичкульські аули розсіялися до Перекопа й по річках, що впадають в Кінські Води, «аул від аулу в виду»⁹².

Єдичкульці трималися стаціонарного типу кочування і, так само як єдисанці, на зиму приходили до заліснених смуг. Як зауважив І. Чугуй-вель, «єдичкульські татари, не маючи на своїй стороні по степах луків і лісів, отже й жодного захисту, на відведених їм землях пробути не в змозі»⁹³. То ж і кочування єдичкульців у Великому Лузі, біля порожи-стої частини Дніпра та Самари, де були козацькі зимівники, спричинилося до численних конфліктів із запорожцями. Найбільшого клопоту козакам завдавало вирубування дерев єдичкульцями у дніпровських та самарських плавнях, через що «всі значні ліси вельми рідкими стали».

⁸⁶ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1853.

⁸⁷ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 1, 3.

⁸⁸ Там само. – Спр. 88. – Арк. 1.

⁸⁹ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 45–46, 378.

⁹⁰ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1859.

⁹¹ ЦДІАК. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 139. 1763 р. – Арк. 179, 182, 192.

⁹² *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1858.

⁹³ Там же. – С. 1861.

Насування єдичкульців змусило багатьох козаків залишити свої зимівники на Кінських Водах і перейти на правобережжя Дніпра. Загальну суму збитків від єдичкульців Кіш у 1766 р. оцінив у 200 тис. рублів⁹⁴. Тому запорожці почали настійливо клопоталися «про віддалення цього єдичкульського народу від тутешніх оселищ і кордонів, і про виведення [його] в [місця] попереднього помешкання»⁹⁵. Зі свого боку, козаки також не залишили без дошкуляння їм грабунками та іншими збитками.

Єдичкульці опинилися у вкрай складних умовах, що спонукали їх до хаотичних міграцій. У середині лютого 1760 р. вони відкочували на правобережжя Дніпра й кригою перейшли на правий берег П. Бугу⁹⁶. Однак у жовтні 1760 р. Крим-Гірей-хан повернув їх до південного пасма Великого Лугу, приваблюючи запевненням, що з настанням зими дозволить їм учинити набіг на запорожців. З огляду на це, російський посол у Стамбулі О. М. Обресков вимагав, щоб Порта запобігла нападові ногайців на запорожців⁹⁷. Аби не загострювати відносин з російським урядом, у листопаді 1760 р. Крим-Гірей вивів за межі російських територіальних володінь у Запорожжі усіх ногайських чабанів, які в «немалому числі кошів» пасли худобу на запорозьких землях, у Великому Лузі і Самарі. Що прикметно, ті ногайці «знайомим козакам плачем жалілися і не хотіли [...] на [Кримський] степ відходити»⁹⁸.

Тож, як бачимо, відносини ногайців із запорожцями, навіть у ситуації гострого спору за територію не були ворожими. Близьке сусідство призводило до тісного знайомства між людьми степового порубіжжя, жвавого побутового спілкування, розуміння взаємних проблем і терпимості, попри конфлікти й суперечності, що завжди виникали між обома прикордонними спільнотами. Очільники обох прикордонних спільнот шукали способи вирішення суперечок без залучення імперських урядів. Так, єдичкульський головний мурза Пир Магомет запропонував кошовому отаманові П. І. Калнишевському: «вам худобу [пасти на наших землях], також і на ваших землях наша худоба тимчасово ходити буде» (тобто взаємне тимчасове надання пасовищ залежно від природних та інших обставин); крім того він дозволив запорожцям побудувати міст на р. Білозерка⁹⁹. Запорожці також дозволяли ногайцям пасти худобу на своїх займищах, і не лише з міркування дотримання вимог Белградського договору, але керуючись давнім принципом взаємності. Слід також

⁹⁴ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1857, 1859, 1862.

⁹⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 164.

⁹⁶ Там само. – Арк. 3.

⁹⁷ Там само. – Арк. 43.

⁹⁸ Там само. – Арк. 52 зв.

⁹⁹ *Гісцова Л. З., Демченко Л. Я.* Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 77.

мати на увазі, що у випадках стихійного лиха, епідемій та епізоотій кочовики найбільше виявляли схильність до грабунку своїх північних сусідів. Крім того, було звичайною практикою, що ногайці давали запорожцям худобу для випасу¹⁰⁰ й укладали інші господарські домовленості.

І все ж, північна частина Перекопського степу, відокремлена від приморської смуги, була незручною для повноцінного кочування великого кочівницького колективу. Тож Крим-Гірей-хан у 1762 р. мусив перевести частину єдичкульців на Кубань, де використав їх для упокоєння малоногайських відгалужень Касаї-улу та Каспулат-улу. Згодом джерела зазначили «вниз по ріці Кубані кочуючий ногайський народ єдишкул улу». Вони були підпорядковані безпосередньо калга-султанові, тоді як решта ногайців на Кубані була у віданні сераскера Гази-Гірея, сина Бахти-Гірея-султана¹⁰¹. Втім більша частина єдичкульців лишилася в Північному Причорномор'ї. У 1764 р. з огляду на протести російського посла стосовно воєвничих демонстрацій Крим-Гірей-хана (його обіцянки ногайцям щодо відновлення набігів), Порта усунула його з престолу. Однак наступник Крим-Гірея, Селім-Гірей-хан, продовжив його політику щодо єдичкульців й усіма способами утримував їх у безпосередній близькості від Запорозької Січі¹⁰².

Стабілізація меж кочування ногайців-джембуйлукивців простежується в другій половині 1740-х років. У 1744 р. зафіксовано кочування джембуйлуцьких аулів в Очаківському степу. Так, аул Чен(Джан)-Темірмурзи кочував біля урочища Аргамакли (р. Громоклія, права притока Інгулу), що поблизу запорозького Гарду; джембуйлуцький Аїту-мурза перебував на П. Бузі, Муса-мурза – на Кардашинському лимані¹⁰³. Запорожці свідчили, що в 1744 р. «джембулуцька компанія на Кримську сторону через Дніпро переправилась»¹⁰⁴. Пізніше р. Дніпро чітко розмежувала розселення єдисанців і джембуйлукивців. За станом на 1754 р. зафіксовано, що «ємбулуки [...] перебувають на пісках між Перекопом і Дніпром, етсани ж кочують по тій (правій, – *Авт.*) стороні Дніпра»¹⁰⁵. За Пейссонелем, Джембуйлуцька орда кочувала від Дніпра до турецької фортеці Азов¹⁰⁶. Довкруз Азова тривалий час перебували так звані

¹⁰⁰ *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 24.

¹⁰¹ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – КП-38300/Арх. – 310/11.

¹⁰² *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1853.

¹⁰³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 243–245.

¹⁰⁴ Там само. – С. 243.

¹⁰⁵ АВПРИ. – Ф. 127. – Оп. 1. – Д. 1. – Арк. 57.

¹⁰⁶ *Peyssonel M. [Charl], de.* Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Т. 2. – Р. 300.

«азовські татари», західні межі розселення яких доходили до Кальміусу й котрі востаннє відображені запорозькими документами у 1734 р.: «озовські [...] татари, що на тому боці степу коло Калмуса-ріки»¹⁰⁷. Після війни 1735–1739 рр. згадки про «азовських татар» зникають, натомість у цьому районі зазначено несистематичне кочування джембуйлуківців.

Белградський договір передбачив зруйнування фортеці Азов і оголошення дотичної до нього території бар'єрною зоною, що не належала ані Російській, ані Османській імперіям. Але договір обумовив дозвіл населенню обох боків кордону використовувати цю зону задля своїх господарських потреб, утім без створення в ній стаціонарних поселень. Ця умова цілком уможливила перебування в Північному Приазов'ї джембуйлуківців, хоча на шляху їх кочування між Перекопським степом та азовськими землями в межиріччі Берди і Кальміуса розташовувалася запорозька Кальміуська паланка, що, з рештою лівобережних земель Запорожжя, по правій течії р. Кінські Води, належала Російській імперії.

Запорозький Кіш дозволяв джембуйлуківцям пасти худобу на малозаселених лівобережних землях Запорожжя. На початку 1770-х років, тобто під час чергової російсько-турецької війни, запорожці пропускали через Кальміус «кримських татар» (ймовірно ногайців) з худобою за певну плату, визначеною кількістю овець. Худобу ж вони «пасли влітку на всьому просторі до Самбека¹⁰⁸, звідки восени поверталися в Крим»¹⁰⁹. Відзначимо, що в цьому випадку йдеться про усталений порядок господарських відносин тюркомовного населення Північного Причорномор'я з українським козацтвом, що існував ще в часи кошового отамана Івана Сірка. Його зафіксовано й документами Коша Нової Січі, де зокрема зазначено дозвіл ногайцям не тільки вільно пасти худобу між річками Берда і Міус, але й рубати дерева для виготовлення своїх гарб¹¹⁰. У березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федорів пояснив російським урядовцям, що дозволив «татарам» пасти худобу біля р. Вовчої та в інших місцях «через недорід у Кримській стороні трав [...], з сусідської дружби»¹¹¹.

Дозвіл очільників Коша тюркомовним сусідам пасти худобу на запорозьких землях був не тільки актом доброї волі. Нагадаємо: використання степового порубіжжя по обидва боки кордону задля господарських потреб ногайців, запорожців та кримськотатарських чабанів було передбачено у Белградському договорі та пов'язаних з ним конвенціях.

¹⁰⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 72.

¹⁰⁸ Річка, впадає в Таганрозьку затоку.

¹⁰⁹ Дневник путешествия в южную Россию академика Гильденштедта в 1773–1774 гг. // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С. 222.

¹¹⁰ *Гісцова Л. З., Демченко Л. Я.* Сусідів не вибирають... – С. 89.

¹¹¹ Там само. – С. 73.

На них посилається інструкція Коша від 4 серпня 1754 р. щодо врегулювання відносин із кримськими чабанами, які пасли отари на р. Кінській: «як запорозькі козаки в турецьких межах [...] своїми промислами [...] вдовольняються, яко-от оселища, сінокоси, рибну здобич [...] мають, для чого і кримським мешканцям в російські межі задля своїх потреб входити не слід забороняти»¹¹². На цьому наполягав у листопаді 1754 р. кримський хан, з огляду на «недорід у кримських межах трав», опікуючись господарськими потребами кримських чабанів. У відповідь на його вимогу Кіш дозволив кримським чабанам пасти худобу на козацьких землях, «з тим договором, щоб тільки в тих місцях худобу пасли, де зимовниками козаки не сидять і не тримають [заготованого] сіна»¹¹³.

Отже, західну межу кочування Джембуйлуцької орди складала Олешківські піски; на півночі та сході її кочовища доходили до Запорозьких Вольностей вздовж Великого Лугу, по річках Кінській і Берді. До 1759 р. джембуйлукивіці займали більшу частину Перекопського степу, включаючи обидва береги р. Молочної¹¹⁴. Втім джембуйлуцькі кочів'я змістилося на південь від дніпровських плавнів у 1759 р. через переселення єдичкульських ногайців. У 1766 р. джембуйлукивіці кочували «від Кази Кермена вниз до Кинбурна по Дніпру і [далі] в степ»¹¹⁵. Втім їхня чисельність не була значною, за даними І. Чугуєвця (1766) – до 5 тис. сімей¹¹⁶ або близько 25 тис. чол. Через незначну кількість населення і відсутність впливової родової знаті джембуйлукивіці виявляли найменше схильності до повстань, не чинили спроб самостійних міграцій і зрідка входили в суперечки із запорожцями. Як зазначив І. Чугуєвць, «від цієї орди запорозьким козакам утисків вельми мало буває, вони вдовольняються своїми угіддями»¹¹⁷.

Крім Буджацької, Єдисанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд, у Північному Причорномор'ї в період між 1742–1768 рр. перебували й інші кочові колективи. Разом із Джембуйлуцькою ордою кочувало 9 киргизьких (казахських?) аулів, що мали 198 кибиток¹¹⁸. Вірогідно, вони мігрували до Північного Причорномор'я разом із джембуйлукивцями, котрі ще з XVI ст. мали тісні контакти з казахами. З часом

¹¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775.– Київ, 2003. – Т. 3. – С. 462.

¹¹³ Там само. – С. 598–599.

¹¹⁴ АВПРИ. – Ф. 127. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 57.

¹¹⁵ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1860.

¹¹⁶ Там же. – С. 1860.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 47.

кримські киргизи перейшли до осілости, утворивши поблизу Перекопу наприкінці XVIII ст. кілька сіл¹¹⁹. Окрім них, у 1742–1756 рр. у степовій частині Криму кочувало 7 тисяч кибиток султанаульців (відгалуження малих ногайців). Будучи російськими підданими, вони до 1741 р. кочували між Кизляром та Кабардою. До Північного Причорномор'я їх перевів Селім Гірей-хан, пообіцявши виділити вдосталь землі між Кінбурном та Перекопом, але розмістив їх у посушливих районах Кримського півострова. Під час заколоту Сеадет-Гірея-султана на Кубані в 1755–1756 рр., султанаульці повернулися до Північного Кавказу¹²⁰.

Насамкінець зауважимо, що степові володіння Кримського ханату були не лише ареалом розселення кочовиків. Вони становили також і зону сезонних промислів тюркомовних мешканців Криму, седентаризованих ще в перше століття існування ханату. В. Є. Сироечковський слушно зауважив щодо початку XVI ст.: «Приплив ногайців безсумнівно позначився [...] на історії господарського розвитку Криму. У той час, як на півострові відбувався зсув у бік розвитку осілого землеробства, ногайці знову привносили з собою скотарство і старі прийоми кочового землеробства. Різниця в господарстві й основах побуту двох половин [...] Кримського ханства, по цей, і по той бік Перекопа, ставала різною. Вона протрималася до другої половини XIX століття: для північної половини зоставалось типовим скотарство, для південної – землеробство і садівництво [...]. У середині минулого (XIX – *Авт.*) століття кримця-землероба і садівника називали татариним, а заперекопського скотаря – ногайцем»¹²¹.

Однак зазначена дихотомія не вповні відповідала реальній ситуації. На північ від Перекопу існували господарства, що належали осілим мешканцям Криму і не мали жодного стосунку до кочівницького трибу життя. За висновком турецького історика Г. Іналджика, це були нібито ринкові господарства: «щоб збільшити виробництво зернових і задовольнити ринковий попит, аристократія Кримського ханату влаштувала у степовій зоні колонії сільськогосподарських робітників, що склалися з руських полонених. Напівномади з Північного Причорномор'я також вирощували зерно на експорт»¹²². Використання праці рабів-ясирів у таких «колоніях», як і вирощування в них збіжжя задля продажу посвід-

¹¹⁹ Державний архів України в Автономній Республіці Крим. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 1–12.

¹²⁰ *Кочкаев Б.-А. Б.* Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988. – С. 144, 151.

¹²¹ *Сироечковский В. Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. – Вып. 61. История. – Москва, 1940. – Т. 2. – С. 61.

¹²² *Іналджик Галіль.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Пер. з англ. Олександр Галенко. – Київ, 1998. – С. 143.

чили нарративні джерела XVII ст., зокрема Жан де Люк (1625)¹²³. Утім, убачання в цих об'єктах «колоній сільськогосподарських робітників», як і твердження про їхнє ринкове спрямування, створюють викривлену перспективу, адже осередки землеробства в причорноморському степу аж до середини XVIII ст. були вкрай незначними, як і їхній зв'язок із чорноморськими ринками. Абсолютно ж переважали скотарські господарства – як кочові, так і стаціонарні, пов'язані з відгінною системою випасу худоби.

У 1570 р. довкруг турецької фортеці Джанкермен, що в нижній течії Дніпра, турецькі фіскальні документи, проаналізовані Ж. Вайнштейном, не зазначили сіл і чіфтликів (невеликих землеволодінь), а лише отари овець. У Буджаку чіфтлики зауважені, однак у вельми специфічному вигляді – їх зрідка передавали в спадщину, ними часто володіли співвласники (від 2 до 5 осіб), що належали не лише різних сімей, але й релігій (мусульмани та християни). Втім тут згадано багато «зимівників» (kışlak), що належали окремим особам, як-от Ya'kub kışlası – зимівник Якуба. Більшість власників складали неодружені чоловіки, що не мали фіксованого статусу й обов'язків стосовно Османської держави¹²⁴. Це могли бути і великі господарські об'єкти з певним управлінським апаратом. Один з таких посвідчила претензія, висунута від османського султана Сулеймана Кануні польському королеві Зигмунд I влітку 1538 р.: королівські підданці, мешканці Брацлавщини напали на вівчарські коші неподалік Очакова, вбили «писаря овчарського» («pisarza iednego owczarskiego») і забрали в нього 60 тис. аспрів¹²⁵. Про напад підданих королівства Польського на «кошари або становища, розташовані («będących koszary albo stanowiska») на полях білогородських», тобто буджацьких, розправі з вівчарями згадано в султанському листі в серпні 1563 р. Що прикметно, нападники забирали овець і ягнят «тільки задля шкур», білували їх на місці, кидаючи туші. Уповноважені для збору податків («stróżowie у окоło podatkw tamtych chodzący») скаржилися султанові, що господарі тих овець залишили згадані зимівники і місця, вигідні для пасовищ («zimowiska у mieysca pastwiskom sposobne»)¹²⁶.

Джерела середини XVIII ст. детально відображають ті самі об'єкти: «овчарські хутори», «овчарські зимівники», «овчарні», «скотські коші», «конські табуни» та ін., що не мали відношення до кочовиків-ногайців. Серед «володарів» цих об'єктів згадані переважно «татари», а також

¹²³ Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка. – С. 477.

¹²⁴ *Veinstein Gilles*. Les «çiftlik» de colonisation dans les steppes de nord de la mer Noire au XVIe siècle // *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. – 1985. – № 1–4 (41). – P. 182–184, 189–200.

¹²⁵ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 5.

¹²⁶ Там само. – С. 34.

турки, вірмени, кримські греки, серби й «черкеси», котрі мешкали в Перекопі, Гезлеві, Бахчисараї, Карасубазарі, Очакові та інших причорноморських містах¹²⁷. Розпорядниками ж їхніми зазначені отамани: «кримський чабанський атаман, карасевський (карасубазарський. – *Авт.*) житель, іменем Девлет з товаришами» (1757 р.)¹²⁸, «кримських чабанів отамани, іменем Юнус и Алиша» (1757)¹²⁹; «житель бакцисарайський Петр Сербин, котрий перебуває над отарами в Мамайсурці чабанським атаманом» (1758)¹³⁰; «стоячий у Рогачику з отарою кримський чабан, іменем Кафар», «житель бакцисарайський армянин Семен Дуидзоулу і татарин Адил, чабан» (1757)¹³¹. Греки Василь і Петро, що мешкали в Карасубазарі, пасли свої отари у Великому Лузі, згадані ж вони у зв'язку з крадіжкою коней у запорожця Василя Бакши¹³². У стадах зазначених чабанів згадані не лише вівці, але й коні та велика рогата худоба, воли.

Згаданий отаман Девлет був «людиною тамтешнього карасевського мурзи Гелды», очолював кіш, до якого входили 18 кримських чабанів, тобто досить велике утворення. У січні 1757 р. чабани цього коша пасли овець у дніпровських плавнях біля гирла р. Кінські Води. Вони мали зброю: «базавлуча ціною в 8 р[ублів] і 70 к[опійок], донську рушницю в 4 р[убля] і 50 к[опійок], спис з ратищем – в рубель»¹³³. В іншій групі чабанів, згаданій у тому ж році, теж була зброя: два сагайдаки, три пари пістолів, чотири рушниці, шабля¹³⁴. Чабани «грек Петр і татарин Асман», того ж року приїздили за покупками в с. Богородичне, що на р. Самара, мали «сагайдак з прибором», ціною 10 рублів¹³⁵. Звісно, не обходилося без застосування зазначеної зброї. Криваві сутички між кримськими чабанами і українськими козаками не були рідкістю. У січні 1757 р. шістнадцятеро запорожців напали на кримських чабанів того самого отамана Девлета у Великому Лузі, відігнали 18 отар і забрали, крім зброї, інше майно: «в'язню в три полтини, кульбаку в п'ять кіп, спис з ратищем в рубель, чобіт чотири пари ношених, бурок п'ять – ціна 5 руб[лів], сорочок три нових, малахай в 50 к[опійок]»¹³⁶. У 1757 р. біля р. Гайчул (Запорізька обл.) «кримських отаманів семеро з базавлуччам,

¹²⁷ Андрієвский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений // ЗООИД. – Одесса, 1894. – Т. 17. – С. 450. Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – С. 18, 22, 26, 28; Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 325.

¹²⁸ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. Спр. 45. – Арк. 4.

¹²⁹ Там само. – Арк. 5 зв.

¹³⁰ Там само. – Арк. 6б.

¹³¹ Там само. – Арк. 5 зв.

¹³² Там само. – Спр. 90. – Арк. 103.

¹³³ Там само. – Спр. 44. – Арк. 1-а, 2, 21.

¹³⁴ Там само. – Арк. 8.

¹³⁵ Там само. – Спр. 45. – Арк. 10.

¹³⁶ Там само. – Спр. 44. – Арк. 1-а, 2, 21.

списами і рушницями» вночі напали на гетьманських козаків, які їхали в Кальміуську паланку в торговельних справах, побили їх ратищами і пограбували¹³⁷. Того ж року кримські чабани наскочили на запорожців біля р. Рогачик, відібрали в них волів, вдаючись до пострілів із пістолів¹³⁸. Ще один прикметний випадок того року: «татарин, житель карасевський Абрам з товаришем своїм греком Василем» увели коней із зимівника запорожця Івана Рябенка в Самарській паланці. Пізніше того самого «чабана, іменем Аврама» в Самарській паланці взяли під караул за «вчинений в п'ятиці непристойний шум і що козацьких коней намірявся брати, і за інші його непристойні вчинки»; у нього забрали шаблю¹³⁹. Узимку 1759 г. на семеро запорожців, які їхали на полювання біля р. Самара, напали п'ятнадцять кримських чабанів, одного запорожця вбили і двох поранили, забрали коней, гроші, вози та ін.¹⁴⁰ Аби не загострювати відносини з Російською імперією, хан Крим-Гірей у листопаді 1760 р. наказав вивести із Запорожжя ногайців і кримських чабанів, котрі в «немалому числі кошів» пасли худобу в дніпровських плавнях і біля р. Самара¹⁴¹.

Крім «чабанських кошів», очолюваних отаманами, в степу помічені й землеробські господарства – «татарські деревні» з оброблюваними полями. У 1749 р. «татарин» Махомед-бей жив у «деревні Кишкар» і займався «жнивими хліба в урочище Кюкюн» (біля р. Молочна); поруч зазначена «Чонгарська деревня і деревня ж Доганиш отомана»¹⁴². В «овчарському хуторі» кримського татарина Хасана, розташованому в урочищі Токмак, зберігався великий запас борошна¹⁴³.

Як бачимо, групи на чолі з отаманами могли займатися як відгінним скотарством, грабунком із застосуванням вогнепальної зброї, так і землеробством в якихось степових «деревнях» (так зазначені ці об'єкти в російськомовних документах діловодства на комісіях з розгляду претензій запорожців і кримських підданців). Спільним для всіх зазначених занять було те, що їх сезонно провадили за межами Кримського півострова, тобто північніше від Перекопу, на території, не охопленій стабільною правовою регуляцією. Прикметою цих «деревень», «хуторів», «кошів» та ін. була відсутність сімейного життя. Примітним є і перебування в них «козаків потурчених» і «жон козацьких потурчених»¹⁴⁴, тобто українських чоловіків і жінок, присилуваних до релігій-

¹³⁷ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12.

¹³⁸ Там само. – Арк. 17.

¹³⁹ Там само. – Арк. 27, 37, 95.

¹⁴⁰ Там само. – Спр. 50. – Арк. 11.

¹⁴¹ Там само. – Спр. 89. – Арк. 52 об.

¹⁴² *Еварницький Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских козаков. – С. 22.

¹⁴³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 325.

¹⁴⁴ Там само. – С. 324.

ної конверсії та підневільних. Як посвідчено в документі 1749 р., запорожці вдалися до насильства цим «жонам козацьких потурченим» і їх убивства¹⁴⁵. Однак таке насильство козаків щодо ногайських жінок у той час було нечастим явищем. Безстатусність «жон козацьких потурчених» очевидна. Використання ж чоловіків-ясирів у якості чабанів посвідчено багатьма джерелами. Так, у березні 1750 р. мешканці Очакова вимагали від запорозького полковника в Гарді видачі своїх «збіглих чабанів» – сербів, а також компенсації за овець, потоплених ними в річці¹⁴⁶. Серед чабанів-ясирів влітку 1748 р. згадані два грузини, які пасли біля р. Молочні Води овець кримського татарина, котрий жив у Кафі; ці ясири втекли до донців на р. Міус¹⁴⁷. Трапився і якийсь «Осип», очаківський мешканець, «ходячий з отарами»¹⁴⁸.

Документ 1766 р. дає промовисті свідчення щодо безсімейного побуту в сезонних чабанських групах, очолюваних отаманами, наповнюваних представниками різних міст та етноконфесійних середовищ, а також стосовно території, яку вони використовували. Отже, маємо три отари – 3500 овець при 6 чабанах, 4000 овець при 6 чабанах, 2500 овець при 5 чабанах, що дійшли до м. Бахмут. Вівці належали мешканцям Акмечеті й Карасубазара; чабани, які їх пасли, «не були вдома» 7, 5 і 13 років відповідно¹⁴⁹, тобто увесь цей час перебували в поза своїх сімей. Таким чином, це були чоловічі спільноти, триб життя яких різнився від того, що був чинним у межах сімейного простору. Пояснення цього трибу знаходимо в описі В. Х. Кондаракі (1883) «спадкових правил» чабанських кошів у Криму, що відобразили безсімейність чабанів, ненормативність знаходження жінок серед них, виправдання чоловічої сваволі над «заблудлою»¹⁵⁰. Також відзначений особливий стиль мовлення чабанів: «люди, котрі живуть між вівцями, разюче відрізняються від інших. У них якось дивно діє язик»; вони говорять і поводяться ніби мурзи, відмежовуючи себе від простолюду. Зі «спадкових правил» зазначені: вимога щодо вершника спішитися за 30 кроків від коша, господар отари не має права вказувати на свою власність, перебуваючи в коші, безперечна влада отамана над чабанами, покарання порушників правил кпинами, присилування пити солону воду, позбавлення права на спільну

¹⁴⁵ *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских козаков. – С. 44.

¹⁴⁶ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 3–3 зв. Вірогідно, причиною втечі цих ясирів-сербів було випадкове потоплення овець і прагнення уникнути відповідальності за це.

¹⁴⁷ *Андриевский А. А.* Дела, касающиеся запорожцев... – С. 426.

¹⁴⁸ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 39–44.

¹⁴⁹ РГАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 149. – Л. 15–15 об.

¹⁵⁰ *Кондарак В. Х.* Типичность крымских татар // *Он же.* В память столетия Крыма. – Москва, 1883. – С. 13–14.

трапезу та дрібного майна, вигнання (як крайній засіб), але й щиро-сердна гостинність стосовно будь-якого мандрівника¹⁵¹.

Тож отаман був абсолютним розпорядником чабанського коша, втім не його володарем. Власники ж худоби не мали жодних привілеїв у коші; влада і власність тут були чітко розмежовані. Вірогідно, на схожих засадах поводитися згаданий вище чабанський отаман Девлет, мешканець м. Карасубазар, і «тамошній карасевський мурза Гелди»; Девлет, а не Гелди самочинно розпоряджався «вісімнадцяти кримських чабанів кошешем», від їхнього імені входив в офіційні відносини із Запорозьким Кошем.

Сучасний етнограф Ю. Карпов визначив аналогічні кримським чабанським кошам кавказькі «артілі» орачів, косарів, чабанів та ін. як чоловічі союзи. «Артіль», створена на добровільних засадах задля певного сезонного заняття, на певний строк віддалялася від своїх сімей, гуртувалася в кіш, облаштовувала табір, схожий на військовий та з відповідною організацією. Керував «артіллю» виборний тамада, який мав ті самі функції, що і кримський отаман. У коші робили курені (шалаш), окремий – для тамади, де встановлювали знамено – *вакІуэ бэракъ* (тюркське: байрак); його ретельно охороняли, адже його викрадення осоромлювало «артільників» та віщувало нещастя для їхніх родин. З цих кошів відряджали озброєні караули, що могли об'єднуватися з караулами інших кошів для спільної охорони гірських перевалів, захисту від розбійників тощо. Крім того, в адигів були і сезонні коші, чинні з осені до весни, не господарського, а ініціативно-здобичницького призначення. В них могли гуртуватися до сотні молодих звитяжців, що проводили час у бенкетах, жартівливих бешкетах і набігах на довкружні аули. По закінченню сезону розподіляли здобич за старшинством у групі, втім незалежно від станової належності. Представник знаті, що вступав до такої групи, не мав видавати свого становища; його неможна було кривдити або наражати на ризик. Але якщо той хотів повноцінної слави, то брав участь у набігах нарівно з іншими, вдягаючи маску; тоді всі його товариші вдягали маски. Рангові позиції, здобуті в коші (теж незалежно від соціального статусу учасників), втрачали силу з поверненням до рідних осель. По дорозі додому «звितяжці» обдаровували всякого, хто траплявся, в обмін на привітання¹⁵².

Аналогічні кавказьким табори «молодих звитяжців» простежуються і в причорноморському степу. Так, у 1680-ті роки козак Антон Орлянський з 50 товаришами (всі походили з с. Беседюк, що біля м. Сміла, Черкащина) ходив під Перекоп «для взяття кримських коней». Коні ж ці належали калга-султану і нурадин-султану, котрі в той саме час пере-

¹⁵¹ Кондаракі В. Х. Типичность крымских татар. – С. 5, 6, 9–10, 14–15.

¹⁵² Карпов Ю. Ю. Джигит и волк. Мужские союзы в социокультурной традиции горцев Кавказа. – Санкт-Петербург: Кунсткамера, 1996. – С. 78–83.

бували при своїх табунах. Вони ж і очолили «полювання» на крадіїв і переловили їх¹⁵³. Важко пояснити присутність першого і другого наступника кримського хана в глухому степу при своїх табунах (зрозуміло, що для догляду за ними достатньо було простих табунщиків) інакше, як «пограничним спортом» (визначення М. С. Грушевського¹⁵⁴), тобто не зовсім утилітарним заняттям. Участь у такому «спорті» дозволяла підтримувати спадкові ранги в умовах нестійкої стратифікації, слабо забезпеченої адміністративно-правовими механізмами.

Наведений приклад типологічно відповідний військовим таборам і, одночасно, загонам для худоби, позначуваним монгольськими словами «хороо» («хорёо») і *qoγuγan*. У таких таборах монголи збиралися на облавне полювання, там само й ділили здобич, провадили ініціації, бенкетували, гуртувалися в бойові загони. Згідно з висновком Д. В. Цыбикдоржиева, «саме облавний загін ставав місцем, де мисливський чоловічий союз перероджувався в зародок дружини»¹⁵⁵. У контексті наведеного в Запорозькій Січі можна віднайти типологічно схожі риси (недопуск жінок, тимчасові гуртування і ранги, збройні формування, бенкети, спільні трапези, припинення зобов'язань після поділу здобичі, сезонний циклізм). Схоже значення в запорожців мали й кінські табуни. За повідомленням від 1 жовтня 1674 р., тоді на Січі порядкував кошовий отаман Іван Сірко, попередні кошові отамани – Овсій Шашола і Лук'ян Андреїв «та інші знатні козаки» пасли коней біля р. Томаківка¹⁵⁶. Тут саме був і «зимівник» (пасіка) Сірка¹⁵⁷.

Таким чином, у період між 1740 і 1768 роками простежується тенденція до стабілізації меж розселення ногайців і сезонних промислів мешканців Кримського півострова. Кордони лишаються прозорими – не забезпеченими систематичним наглядом на всіх ділянках. Мешканці обох боків степового пограниччя їх легко перетинали, маючи для того як юридичні підстави, так і фізичну спроможність. У більшості, лишився непорушним попередній триб здобичницького життя. Однак самочинні масові міграції та переходи з підданства однієї держави до іншої вже не були можливі. Степовий простір став затісним для екстенсивних способів життєдіяльності степових спільнот.

¹⁵³ Степове порубіжжя XVII – поч. XVIII ст. ... – С. 50.

¹⁵⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 57.

¹⁵⁵ *Цыбикдоржиев Д. В.* Мужской союз, дружина и гвардия у монголов: преемственность и конфликты // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004. – С. 342–343.

¹⁵⁶ *Яворницький Д. І.* Твори у 20 томах / Ред. П. Сохань і А. Бойко. – Запоріжжя, 2004. – Т. 1. – С. 363–364.

¹⁵⁷ *Самійло Величко.* Літопис / пер. В. Шевчук. – Т. 2. – Київ, 1991. – С. 265.

VIII.2. Межі розселення запорожців у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї

Перебування запорозького козацтва в османсько-кримському підданстві впродовж 1709–1734 рр. змінило характер використання ним степового простору. Закриття російським урядом кордону з Гетьманщиною для січовиків і ліквідація козацького ладу на Правобережній Україні змусили їх цілорічно лишатися за порогами Дніпра і в нижній течії П. Бугу. Відтоді велика кількість запорожців розселилася по зимівниках; давній порядок сезонних переміщень козаків – навесні на Низ, восени на Волость – був майже знівельований. У часи Олешківської Січі кримські хани своїми актами узаконили експлуатацію низовим українським козацтвом причорноморських і приазовських промислових угідь, котрі доти вважалися спірними. У період між 1740 і 1768 роками запорожці не лише збільшили свою присутність у цих місцевостях, але й розселилися до інших регіонів.

Белградський мирний договір хоч і зафіксував російське підданство запорожців та їхнє постійне проживання по російський бік кордону, однак передбачив їхнє право тимчасового перебування на степових угіддях у межах територіальних володінь Османської імперії та Кримського ханату задля своїх сезонних промислів. Як стверджувала запорозька депутація в Санкт-Петербурзі в 1774 р., «земля, що лежить між ріками Богом і Дніпром [...] за розмежуванням, у 1740-му році вчиненим, віддана була Оттоманській Порті», однак була дана Війську Запорозькому ще «Короною Польською». «А як від Корони Польської з тими [...] прогнойними соляними озерами та іншими угіддями Військо Запорозьке Низове прийшло під державу [...] Всеросійського престолу, так [і] тоді, і опісля Військо Запорозьке Низове навіть досі користувалося і користується тими прогнойними соляними озерами, землею й берегами приморськими, Боговим і Дніпровим лиманами, і всіма ріками [...]. Не мали ми, Військо, при тому користуванні ані найменшої перешкоди і заважання з боку Порти Оттоманської»¹⁵⁸.

Якщо боротьба за право користування Буго-Дніпровським межиріччям походила ще від давньої історії козацтва, то його систематичне перебування на степовому лівобережжі Дніпра стосувалося порівняно недавнього часу. В. О. Пірко не без підстав зауважив, що активне господарське освоєння північного і східного узбережжя Азовського моря запорожці розпочали саме в 1711–1733 рр.¹⁵⁹ Виловлену тут рибу вони переробляли з використанням видобутої тут саме солі; звідси ж і доправляли – як перероблену рибу, так і згромаджену сіль – на Правобе-

¹⁵⁸ Петро Калнишевський та його доба... – С. 310.

¹⁵⁹ Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С. 39, 123.

режну Україну і навіть Галичину. На цій економічній основі постали козацькі оселища в Північному Приазов'ї, найбільшою з яких була Кальміуська слобода, що виникла на місці давнього поселення Домаха (на території сучасного м. Маріуполь). За часів Нової Січі Кальміуська паланка перетворилася на економічний та адміністративний центр усіх українських поселень у Приазов'ї¹⁶⁰.

За часів кримського підданства запорожців сталася ще одна важлива новація: з'явилися суходільні шляхи торговельного призначення; безпечне пересування по них було гарантоване ханською владою. До того часу головними транспортними артеріями, що сполучала Запорожжя і решту українських земель, були Дніпро і П. Буг, а пересування сухоходом без військового супроводу наражало на великий ризик. Після переходу Війська Запорозького до кримського підданства хан надав йому право володіння Микитиним перевозом¹⁶¹ (територія сучасного м. Нікополь), що було можливим лише після зруйнування російської Кам'янозатонської фортеці в 1711 р. У 1730-х роках згадані Микитинський шлях, що йшов від Мишуриноного Рогу через річки Солону і Базавлук до Микитиноного перевозу, оминаючи дніпрові пороги, і був поєднаний з Саксаганським шляхом. Пізніше (1740-ві роки?) його доповнили Січовий Вищий та Січовий Нижчий шляхи¹⁶². Згідно з Белградським мирним договором, російський уряд мусив прибрати свої військові укріплення, створені нижче порогів Дніпра під час війни. Однак, при Січі лишився ретраншемент з російською військовою залогою, а біля Микитиноного Рогу з'явився російський контрольний пункт, що поєднував функції прикордонної застави і карантину¹⁶³.

Микитинська застава, за повідомленням від 31 травня 1749 р., була розташована за дві версти від Новосіченського ретраншаменту і за п'ять верст від Микитиноного перевозу¹⁶⁴. У вересні ж 1755 р. згадано, що

¹⁶⁰ Пирко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України* / Ред. В. В. Грибовський. – Вип. 2. – Нікополь; Дніпропетровськ, 2005. – С. 86.

¹⁶¹ *Мьшецкий С. И.* История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя М. С. Воронцова. Одесским обществом истории и древностей. – Одесса, 1851. – С. 21.

¹⁶² Баюв А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 120–121; Шпитальов Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII ст. // *Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва»*. 11–13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. – Нікополь, 2001. – С. 164.

¹⁶³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 508; Т. 2. – С. 265.

¹⁶⁴ Там само. – Т. 2. – С. 365, 505.

«Микитинська застава від запровадженого через ріку Дніпро від Війська Запорозького перевозу перебуває [...] у віддаленні через ліс (тобто плавні. – *Авт.*) на відстані не менше восьми верст»¹⁶⁵. Це дуже приблизне визначення, адже між Микитиним Рогом і Новою Січчю відстань по прямій (через плавні) складала не менше 20 км. Втім, вірогідно, тут ідеться про так звану межову версту, що становила 2,134 км, а не звичайну версту – 1,067 км. Виходячи з того, що цю заставу згадано біля «лісу» (себто плавнів) і на «водяному шляху»¹⁶⁶, цю заставу можна локалізувати в межах старого селища Сулицько-Лиманське (тепер у складі м. Нікополь, його західна частина), де протікали річки Лапинка і Бистрик. Сама назва цього об'єкта – застава – вказувала на його розташування у відлюдному місці. Призначення тої застави полягало в контролі водного шляху з Кам'яного затону, розташованого в межах володінь Кримського ханату. Кожний, хто їхав звідти на підросійську територію, мусив пробути в микитинському карантині від 10 днів¹⁶⁷ і до 3¹⁶⁸ та 6 тижнів¹⁶⁹, залежно від епідеміологічної ситуації за кордоном. Найбільше це стосувалося українських солевозів, котрі верталися з Криму¹⁷⁰. Під виглядом протидії поширенню епідемічних хвороб, російські урядовці намагалися встановити контроль над зовнішньою торгівлею Запорожжя і непокоїлися тим, що «з Січи ж, як запорозькі козаки, так і малоросійські, приїжджають до того перевозу водою, човнами, і купляють у тих прибулих з Кримської країни купців як сіль, так і бакалію, і вантажать ті великі човни, провозять тим водяним [...] шляхом, де не слід, минаючи заставу, до Січі і до слободи Копиловки [...]. Можуть і контрабандний товар, гроші чи ще якісь речі в обидва боки провезти»¹⁷¹. Втім до кінця існування Нової Січі через протидію запорожців імперські чиновники не спромоглися запровадити митний облік ввезених товарів.

У середині XVIII ст. стрімко зросло торговельне і транзитне значення селища Микитине (Никитин). Перша згадка про нього датована 1740 роком; тоді ж згаданий і острів «между Каменкою и Никитиным», де кримські купці залишали свою худобу, що її гнали на продаж в Ми-

¹⁶⁵ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2685. – Арк. 6 зв.

¹⁶⁶ Там само. – Арк. 7 зв.

¹⁶⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 394.

¹⁶⁸ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2685. – Арк. 6.

¹⁶⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 4. – Київ, 2006. – С. 122, 128.

¹⁷⁰ *Апанович Е. М.* Запорожское Войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Дисс. канд. ист. наук. – Киев, 1949. – С. 112.

¹⁷¹ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2685. – Арк. 7. «Слобода Копиловка» – сучасне с. Капулівка Нікопольського району, виникла на місці Чортомлицької Січі, зруйнованої російським військом у 1709 р.

китине¹⁷². У 1755 р. в «Микитиній слободі» йшла жвава торгівля харчами для подорожніх, які користувалися Микитиним перевозом¹⁷³. Цей перевіз поєднував Микитину слободу з урочищами Кам'яним («через дніпровські плавні або займища верстах в шести») та Мамай-Суркою («від Кримської дороги нижче розташоване в п'ятнадцяти верстах») ¹⁷⁴. Навпроти Микитино, в плавнях, був острів, зручний для постою подорожніх: «в острові просто Микитино [...] для коней паша, а для обігріву людей дров є достатньо, вельми гарно і пристойно буде стояти» ¹⁷⁵. На лівому боці Дніпра, навпроти Микитино, в урочищі Кам'яний затон або Кам'яне, що належало Кримському ханатові, виникло козацьке поселення, де були базар, 16 куренів, 10 кузень. З наказу російського уряду (через протести кримців) тих козаків зігнали в 1754 р., однак вже наступного року в Кам'яному запорожці наповнили льодом 7 льохів, «щоб наступного літа в тих татарських місцях базару і кузням бути» ¹⁷⁶. У червні 1757 р. тут нарахували 15 «будок» – тимчасових будівель торговельного призначення – і 2 кузні; всі вони були зруйновані з наказу гетьмана Кирила Розумовського ¹⁷⁷. Та в наступні роки козаки відновили тут свою присутність. Микитине і Кам'яне, сполучені перевозом, склали єдину інфраструктурну систему, орієнтовану на транзитну торгівлю. Тож обидва поселення лишалися в одній економічній зв'язці до 1768 р., коли почалася нова російсько-турецька війна; на той час в обох цих пунктах посвідчено 28 торговельних будинків і 5 шинків, котрі давали січовій скарбниці 86 руб. щорічного доходу ¹⁷⁸.

На степовому лівобережжі Дніпра південніше р. Самара в 1724–1728 рр., як про це йшлося вище, кримські хани розмістили ногайців, переведених з Північно-Західного Кавказу. Запорожцям же дозволяли виїжджати туди лише для полювання, однак їх там зібралося кілька тисяч. У часи Олешківської Січі тут існувала окрема паланка з полковником, писарем й осавулом; під час війни 1735–1739 рр. кримці вщент поруйнували тамтешні козацькі зимівники ¹⁷⁹. По закінченні війни запорожці швидко відновили свою присутність у Присамар'ї й активно про-

¹⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 227.

¹⁷³ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2685. – Арк. 7.

¹⁷⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 427.

¹⁷⁵ Там само. – С. 422.

¹⁷⁶ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. 1741–1775 рр. – Арк. 202; Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття) / ред. В. І. Наулко, В. В. Грибовський, В. О. Євтушенко та ін. – Київ; Нікополь; Запоріжжя, 2002. – С. 109–110.

¹⁷⁷ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 62.

¹⁷⁸ Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. – Київ, 2015. – С. 119.

¹⁷⁹ Мьшецкий С. И. История о казаках запорожских... – С. 23, 33, 53, 60, 81, 85, 91; Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 50.

сувалися в степи, зайняті ногайцями та кримськими чабанами. На просторі від Самари до Кальміусу виникло складне черезсмужжя, заповнене українським і тюркським людом. Заглиблюючись у степ, козаки займали під зимівники прибережну смугу річок, тоді як «голий» степ з малими річками й балками лишався ногайцям і кримським чабанам. Зайняття ними різних екологічних ніш не призводило до гострого конфлікту за землю. Територіальна і господарська спеціалізація не спонукала запорожців і ногайців до боротьби на взаємне знищення, навпаки, вона складала основу терпимого співіснування, що не порушувалося традиційним здобичницьким промислом. Сусідство з украї розмаїтим спектром відносин влаштовувало ці прикордонні спільноти.

Втім ситуація почала змінюватися в 1750-ті роки, коли наплив запорожців на степовий простір істотно зріс. Запорожці нарікали на «тісноту»¹⁸⁰, адже їхні господарства потребували великих площ. Козацькі зимівники, села й хутори все далі більше скорочували кочівницьку ойкумену. Ногайці, теж звиклі до екстенсивну, непокоїлися тим, що запорожці в межах їхніх кочовищ «двори поселили [...], землю орали і сіно косили»¹⁸¹. Велика козацька слобода з'явилася біля р. Білозерка¹⁸², тобто в межах Кримського ханства, на ногайських землях. Запорожські зимівники рясно вкривали місцевість по середній і нижній течії П. Бугу, а також на лівобережжі Кінських Вод¹⁸³. Запорожські риболовні стани часто з'являлися на Тилігульському лимані, неподалік турецької фортеці Очаків. Прогноївська паланка, щоліта поновлювана запорожцями на Кінбурнській косі, де громадили сіль, часто ставала предметом нарікань з боку кримських ханів та сераскерів ногайських орд¹⁸⁴. У літературі устійнився хибний погляд на цю паланку як на адміністративно-територіальну одиницю Війська Запорозького, попри те, що це було сезонно експлуатоване запорожцями промислове угіддя, цілком контрольоване адміністрацією турецької Кінбурнської (Килбурун) фортеці. У липні 1750 р. тут стався прикрий, утім показовий інцидент: тамтешні «ямаки» (тюркське: яман – поганий), тобто «ново написані яничари», самочинно стратили запорожця Остапа Качинського, котрий приїздив туди для купецтва. Прикметні імена (радше прізвиська) деяких цих «ямаків»: Делі-Хасан і Делі-Алі (про значення слова «делі» див. вище). Цей випадок розглядав спеціальний суд в Очакові; всіх учасників самочинної страти очаківський паша наказав взяти під караул. Вони не при-

¹⁸⁰ Олійник О. Л. Про локалізацію запорізьких зимівників // Український історичний журнал. – 1992. – № 10. – С. 123–126.

¹⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 494.

¹⁸² ЦДІАК. – Ф.229. Оп.1. – Спр. 90. – Арк. 172.

¹⁸³ *Еварницький Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 91.

¹⁸⁴ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 52.

ховували своєї участі в тому дійстві й пояснили його тим, що страчений, мовляв, був шпигуном. Суд постановив скарати на горло всіх винних у присутності Остапового брата – Матвія Качинського, «московського підданого запорозької нації Щербинівського куреня козака», котрий подав скаргу очаківському паші; Матвієві мали повернути речі вбитого брата. Що також прикметно, той вирок підписали чотири аги з Килбуруна¹⁸⁵.

Степове ж лівобережжя Дніпра і Північне Приазов'я не контролювала жодна адміністрація, крім запорозької. На початку 1740-х років Кальміуська паланка опинилася під владою міуського полковника Василя Кишенського та його осавула Журавля, котрі зібрали загін з 400 запорожців і «бродячих малоросіян». Вони «гайдою» нападали на купців, що їхали з Криму, грабували ногайців та донських козаків. Влітку 1743 р. В. Кишенський зі своєю ватагою переправився на інший бік Азовського моря «нібито для рибних ловель, з неводами» і погрожував напасти на кубанських ногайців¹⁸⁶. У 1745 р. запорозькі діди свідчили, що на початку XVIII ст. територіальні володіння Війська Запорозького у Приазов'ї тягнулися від р. Берда «до самого Білого каменю», тобто до ріки Міус, охоплюючи й дотичні до неї річки та балки¹⁸⁷. Наприкінці 1730-х років поруч зі старим центром у Кальміуській слободі виникає новий – Єланецька паланка, що контролювала окремі ділянки південного узбережжя Таганрозької затоки¹⁸⁸. Втім цю паланку ліквідували в 1746 р. за рішенням урядової комісії, що розглядала суперечки запорозьких і донських козаків. Та попри це, запорожці продовжували найждати до Єйського лиману, розташованого від гирла Кальміусу на відстані 75 км по прямій лінії (менше одного дня ходу на вітрильно-гребному судні) через Таганрозьку затоку. У Східному Приазов'ї складно перетнулися інтереси запорозький і донських козаків, ногайців та регіональної адміністрації Кримського ханату. Гострі суперечки спалахнули за право сезонної експлуатації риболовецьких угідь на Єйській, Павлово-Очаківській, Чумбурській, Сазальницькій та Ачуївській косах.

Белградський мир та пов'язані з ним конвенції передбачали проведення чітких кордонів і створення пропускнуго режиму через них. Сенс останнього полягав у нейтралізації спонтанних спалахів насильства між порубіжним населенням, запобіганні здобичництву і забиранню в полон. Разом з тим, був передбачений і вільний перетин кордону підданцями обох імперій, за умови, щоб вони були «з проїжджими грамотами, тільки

¹⁸⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 431–432.

¹⁸⁶ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – Владимир, 1903. – С. 1354–1355.

¹⁸⁷ Там же. – С. 1447–1448.

¹⁸⁸ *Пірко В. О.* До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. – С. 87.

б діла свої мирно провадили». Довкружжя знищеної Азовської фортеці, тобто Східне Приазов'я, перетворили на бар'єрну зону, відкриту для сезонних промислів порубіжного населення¹⁸⁹. В «Інструменті розмежування», підписаному російськими і турецькими представниками 20 жовтня 1741 р., вміщено означення цієї зони: «а земля тої Азовської фортеці лишається пустою і між обома імперіями бар'єрою». Ця зона починалася від курганів, розташованих на лівому березі Дону, «навпроти гирла річки Темерника, [окреслювалася] по самому берегу ріки Дону, через річку Кайсугу до самого гирла цієї річки, де вона в Азовське море впадає, звідти йде самим морським берегом через річки Кагальник, Чебур, Єю і повз неї досягає курганів граничних, поставлених у 1704 році»¹⁹⁰.

Отже, з 1741 г. і до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Єя лишалася «граничною з турками рікою»¹⁹¹. На північ від неї впритул до низин Дону простягалася смуга, що не належала жодній з держав. Обидві імперії намагалися врахувати особливості господарської діяльності населення степового порубіжжя і тому домовилися про використання «Бар'єрії» як кочовими ногайцями, так і не менш рухливими козаками. Але спокій обох імперій потребував, щоб на цій землі не виникали стаціонарні поселення, адже їх поява могла стати підставою для територіальних претензій і спровокувати нову війну. Втім, як би не намагалися російський і турецький уряди максимально «розумно» організувати життя на степовому порубіжжі, традиційні форми цього «життя» суперечили привнесеним із-зовні регламентам. Мешканці степового порубіжжя сприймали лінійні кордони як безглузде нововведення й прагнули уникати навіть отримання «білетів» і «паспортів» для проїзду на територію іншої держави. Кочові ногайці пасли свою худобу в будь-якому зручному для випасу місці, ніби й не знаючи про кордони. Так само чинили й запорожці, котрі створювали свої зимівники й рибні стани у найнесподіваніших місцях, мало зважаючи на грізні застереження, що рясними опадами сипалися з Петербурга по всій вертикалі влади.

На початку 1740-х років спалахнув конфлікт між запорозькими та донськими козаками, головно спричинений суперечками за риболовецькі угіддя в Приазов'ї. Ще під час війни 1735–1739 рр. донські козаки витіснили запорожців з територій, де вони закріпилися в роки кримського підданства¹⁹². Конфлікт проходив гостро, траплялися вбивства, грабунки й знищення поселень. У царському указі від 12 травня 1746 р.

¹⁸⁹ ПСЗ-1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 10. – С. 899–904.

¹⁹⁰ ПСЗ-1. – Т. 11. – С. 527–528.

¹⁹¹ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1692.

¹⁹² *Пірко В. О.* До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. – С. 87.

згадані скарги запорожців на те, що донці їм «значним наїздом своїм розорення чинили, і шалаші вогнем попалили, і пожитки забрали, і [...] козаків одного вбили, а другого вогнем спалили до смерті»¹⁹³. Одним із головних фігурантів конфлікту був кальміуський полковник В. Кишенський, котрий, у відповідь на пограбування донськими козаками запорозьких промисловців у 1743 р., виганяв донців з межиріччя Берди й Міусу. Він з'явився в Черкаську, де закликав тамтешніх запорожців та «малоросіян» переходити під його владу. Отаман Війська Донського Д. Єфремов подав скаргу російському урядові, звинувативши Кишенського в розпалюванні ворожнечі між козацькими спільнотами. Що прикметно, йшлося і про те, що кальміуський полковник, за підтримки керівництва Січі, незаконно утримує рибні промисли на «кубанській стороні» Азовського моря. Безумовно, це звинувачення саме по собі нічого не значило, якби донський отаман не підвів під нього актуальний «політичний підтекст» – запевнив, що запорожці, під виглядом донців, можуть пограбувати турецько-кримських підданців – «кубанських татар», і тим дати турецькому урядові привід для звинувачення донських козаків у порушенні мирного договору¹⁹⁴.

Поява запорозьких рибних станів у Східному Приазов'ї викликала занепокоєння турецьких і кримських властей. У 1744 р. до Черкаська прибув турецький представник з листами від коменданта Ачуївської фортеці Ісмаїл-аги й очільника кубанських ногайців Касай-мурзи. Він, посилаючись на Белградський договір і постанову комісії про розмежування бар'єрної зони, наголошував на правомірності її використання «турецькими людьми» й донськими козаками, однак обурювався появою деяких російських підданих (натяк на запорожців) на Чумбурській та Сазальницькій косах, що перебувають у межах бар'єрної зони, а також на Єйській косі, що належить до турецьких володінь, заявив, що ці люди небезпечні для тамтешніх мешканців та мандрівників. У відповідь на це, з Дону до р. Єя відрядили старшину Максима Федотова, який виявив на Сазальницькій косі 20 шишів (шалашів або куренів) і 10 осіб, що перебували при них, а саме: посадського фортеці Св. Анни Іван Смолу з двома його кріпаками, а ще – сім запорожців, які наймитували в нього, причому всі вони були без документів¹⁹⁵. Ці безпаспортні люди перебували на промислі, як вони запевнили донського старшину, з доз-

¹⁹³ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным.. – Новочеркасск, 1894. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 382–384.

¹⁹⁴ Полторак В. Василь Максимович Кишенський – постать-легенда та реальність // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України. – Вип 3. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 183.

¹⁹⁵ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным.– Новочеркасск, 1894. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 344–345.

волу коменданта фортеці Св. Анни. Рибу ловили «гачковими снастями», обробляли й продавали купцеві тієї ж фортеці Іванові Канкову (Конькову?), який відвозив готовий продукт для продажу «до різних місць». М. Федотов виявив рибальські снасті в інших куренях, а ще – залишений хліб тощо. Донський старшина спалив порожні курені й подався далі – на Єйську косу, де, як і на інших косах, побачив «велике число запорозьких козаків пустих куренів стоїть, а людей в них нікого не застав»¹⁹⁶. Виклавши ці відомості у листі на ім'я імператриці, військовий отаман прохав про видання указу про знищення запорозьких куренів і рибних станів на південному узбережжі Таганрозької затоки. І аргументував тим, що запорожці, мовляв, уже промишляють здобичництвом і грабують тамтешніх мешканців і подорожніх. Прямих підстав для такого твердження Єфремов не мав, окрім неконкретних заяв турецьких представників. Утім, зрозуміло, він опікувався інтересами донського козацтва, яке прагнуло чинити в Східному Приазов'ї те саме, що робили запорожці. Єлизавета II вирішила справу на користь донців: 16 грудня 1744 р. підписала указ про заборону запорожцям і мешканцям фортеці Св. Анни (потрапили під «гарячу руку») «без належного дозволу» займатися промислами «в азовських бар'єрних місцях і в морі», однак ця заборона не поширювалася на донських козаків і «взагалі російських людей». За цим указом, мешканців посаду фортеці Св. Анни і запорожців мали ловити й відсилати до їхнього начальства, а споруджені ними будівлі руйнувати¹⁹⁷.

З жовтня 1743 по вересень 1746 рр. тривала робота комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків. Її результатом стало розмежування територіальних володінь Війська Запорозького і Війська Донського по р. Кальміус. Запорозька Січ була позбавлена юридичних підстав для адміністративного контролю території, розташованої на схід від Кальміусу; тамтешня запорозька Єланецька паланка припинила існування¹⁹⁸. 12 травня 1746 р. імператриця Єлизавета підписала новий указ про врегулювання відносин між запорозькими й донськими козаками; цей акт заборонив донцям чинити перешкоди запорожцям на ріках Кальміус і Міус, однак підтвердив заборону запорозьким козакам виїжджати на «ту сторону» Азовського моря¹⁹⁹. Підставу

¹⁹⁶ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1410.

¹⁹⁷ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 344–346.

¹⁹⁸ *Полторак В.* Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів (1743–1752) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2008. – Вип. 8. – С. 128–129.

¹⁹⁹ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 382–384.

для його підписання склало те, що підполковник Яків Білс, котрий очолював комісію, відрядив команду донців для «згону отих запорожців і спалення їхніх куренів». Донці, як ішлося в документі, «наїхавши в різних косах, немало [запорожців] звідти зігнали, а шалаші їхні попалили; незабаром по тому, оті запорожці на Кубанську сторону переїхали і побудували на тих самих місцях, між Чубурською і Єйською косами, три куреня»²⁰⁰. У рапорті Якова Білса від 27 листопада 1745 р. подана більш детальна інформація: відряджений Білсом з командою донців унтер-офіцер натрапив на Сазальницькій косі на шість запорозьких куренів («шишів») і спалив їх, керуючись даною від підполковника інструкцією. На інших косах – Чумбурській, Очаківській та Єйській – були знайдені залишки зруйнованих раніше куренів. Їх спалили підпорядковані Війську Донському базові калмики. Відряджені для пошуку запорожців на узбережжя між Чумбурською та Єйською косами, вони натрапили на рибний стан, що складався з трьох куренів, причому на місці раніше спаленого. Вгледівши калмиків, запорожці швидко посідали на три великі й два малі човни й відпливли. Знищивши рибний стан і продукцію промислу – вісім діжок засоленої риби, – калмики рушили далі – до гирла Єї. Там, «на острові» (вірогідно, йдеться про Єйську косу), вони побачили ще чотири курені, але дістатися до них не змогли через розлив води²⁰¹.

З огляду на суворі догани і заборони, що надходили з Санкт-Петербурга, керівництво Запорозької Січі зайняло обережну і, водночас, двоїсту позицію щодо Східного Приазов'я. Звісно, Кіш був зобов'язаний виконувати розпорядження російського уряду і відряджати спеціальні команди для виведення своїх підлеглих з османських володінь. Але, не маючи щодо того ані найменшого зацікавлення, козацькі урядовці вдавалися до імітацій. 7 жовтня 1745 р., запорозькі старшини дали розписку в тому, що вони ознайомлені з рішеннями комісії про розмежування з Військом Донським, а також зобов'язалися виконувати імперські укази про заборону запорожцям промишляти на «кубанській стороні» Азовського моря²⁰². Та попри це, запорожців там менше не стало. Тих, кого ловили, російські урядовці притягали до відповідальності. Наприклад, запорожця Павла Дикого в 1747 р. викликали до слідчої комісії в Бахмуті за те, що ще 1743 р. з ватагою запорожців рибалив на Сазальницькій косі²⁰³. Однак результат урядових контрзаходів був мізерним, адже імперський центр не мав регулярного контролю прикордоння, як і не володів елементарними ресурсами для такого в найближчій перспективі. Запорозький Кіш, зацікавлений у продовженні експлуатації рибних ре-

²⁰⁰ Акты, относящиеся к истории Войска Донского... – Т. 2. – Ч. 2. – С. 387–388.

²⁰¹ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1440, 1468.

²⁰² Там же. – С. 1441, 1443.

²⁰³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 180.

сурсів Східного Приазов'я, надавав приховану підтримку українським промисловим ватагам, які щовесни виїздили туди, а в разі виникнення з цього приводу ускладнень, відповідальність перекладав на невідомих зайд і волоцюг, яких багато тинялося по степу.

Запорозькі промисловики поводитися все більш зухвало. Вони з'являлися на Єї великими й добре озброєними ватагами, зміцнювали свої рибні стани на випадок нападу як з російського, так і турецького боку. З цього приводу донський старшина Агей Івлєв 28 квітня 1749 р. рапортував про свою зустріч із запорожцями. Виїхав він із Кагальницького кута на «кубанську сторону Азовського моря», де побачив запорозькі ватаги, кожна складала більше сотні осіб, зауважив «немале число станів» і «рибні їх очеретяні пристрої». Запорожці повелися зневажливо, не без кпинів заявили донському старшині, що не мають паспортів, які їм, мовляв, незабаром надішлють, та й говорили, що таких ватаг багато й на іншому боці Єї, «над морською затокою». Дістатися ж до тих станів А. Івлєву завадила багниста місцевість. Та й сперечатися з добре озброєними запорожцями – як він писав: «достатнє число рушниць у них є» – не наважився. Обмежився тільки написанням рапорту керівництву Війська Донського, яке 30 квітня в листі на ім'я Єлизавети II прохало «особливого указу» проти запорожців, адже вони, «заматьоріли у своєму свавільному зухвальстві, добропорядним чином з'їхати звідти не можуть». 7 серпня того року вийшов царський указ, що зобов'язав кошового отамана негайно вивести запорожців із «заборонених бар'єрних місць» та з турецьких територій²⁰⁴.

На претензії і заборони Запорозький Кіш відповів власними претензіями: Петербург санкціонував передачу давніх запорозьких володінь іншим структурам імперії (Війську Донському в 1746 р., пізніше – Новосербії, Слов'яносербії, Новослобідському полку, Новоросійській губернії та ін.), а це є утиском Війська Запорозького, і, як компенсацію за кривди, прохав збільшити розмір платні за службу. 26 червня 1753 р. запорожці скаржилися гетьману К. Разумовському на тісноту, що виникла через скорочення промислових угідь: «Запорозьке Низове Військо примножується, здобичі ж як рибної, так і звіриної отримує з немалим щодо колишніх часів з усіх сторін утиском, адже [...] з турецького боку козаки запорозькі зігнані й жодних добутків не мають, а Кальміюські приморські коси Донському Війську віддані»²⁰⁵. Розгляд аргументованого прохання щодо збільшення платні Війську Запорозькому міг спричинитися до перегляду суми виплат іншим козацьким військам Російської імперії, а це створювало небажані прецеденти і неприємну перспективу надмірного навантаження на імперську скарбницю. Тож такі «жалоби»,

²⁰⁴ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1692–1694.

²⁰⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 66.

попри на позір «невинний» і вповні вірнопідданчий вигляд, додавали складності управлінню степовою периферією Російської імперії. Очільники Коша застосовували їх як інструмент для блокування урядових доган. Зважмо також, що «жалування» Війська Запорозького були незіставно меншим, порівняно з прибутками від транзитної торгівлі, соляного й рибного промислів.

У 50-ті роки XVIII ст. гострота проблеми використання риболовецьких угідь Східного Приазов'я, що розладнала відносини запорозьких і донських козаків, помітно знизилась. Керівництво Війська Донського не змогло ефективно протидіяти активному проникненню запорожців у Східне Приазов'я, хоча намагалося ловити їх за кожної нагоди. Так, у 1758 р. донці вхопили трьох запорожців, котрі побували «в Кубанській стороні на Єйській косі»: їх спершу відконвоювали до Черкаська, а згодом – на Січ²⁰⁶. Після ліквідації Єланецької паланки запорозькі промисли Східного Приазов'я стали фактичною прерогативою кальміуського полковника. Це посвідчив випадок з солдатом-утікачем з Павловського гарнізонного полку фортеці Св. Анни Афіногеном Голіковим. Його в 1756 р. виявили в курені запорожця Павла Сапетного. Останнього звинуватили в переховуванні дезертира й притягли до виплати штрафу в 20 рублів. Сапетний не визнав себе винним, а пояснив, що Голікова знайшов у порожньому запорозькому курені на Єйській косі козак Батуринаського куреня Іван Горкуша. Голіков був ледь живий, харчуючись тістом, що лишилося в курені від житнього квасу. Горкуша привів бідолаху в курінь Сапетного на тій же косі. У Сапетного ж тоді перебував осавул Кальміуської паланки Сава Іванів, який допитав Голікова і, як пояснив згодом, керуючись актами імперії про дезертирів, наказав Сапетному тримати його в себе, «поки до тьми не прийде, а по звільненні від хвороби відрядити до [...] Кальміуської паланки для допиту письмового і відсилки куди слід». Утім солдат-утікач, пробувши в Сапетного 11 днів і «звільнившись від зазначеної недуги», зник²⁰⁷. Важко повірити в те, що П. Сапетний дійсно збирався виконувати наказ кальміуського осавула, як і в те, що цей останній сподівався на його виконання: дезертиру просто дали можливість утекти. Запорозький Кіш захистив свого козака від штрафної санкції, розігруючи версію про втечу невідомого в невідомість. Утім цікавим є і те, що запорозький урядовець міг відкрито перебувати на території, котру царські укази неодноразово оголошували закритою для запорожців. Відомі й випадки, коли керівництво Січі давало своїм регіональним представникам цілком офіційні доручення щодо того краю. Зокрема у вересні 1762 р. кошовий отаман П. І. Калнишевський наказав кальміуському полковникові Кузьмі Чор-

²⁰⁶ Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 268.

²⁰⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 474–475.

ному з'ясувати, «якими татарами точно в Єйській косі добуваючихся на рибній ловлі козаків забрато, і де вони жительство і по яких річках мають, і під яким вони султаном саме, той же султан під чийм послухом перебуває»²⁰⁸.

Тим часом, вістря проблемної ситуації щодо риболовних угідь Східного Приазов'я змістилося з рівня взаємин між двома козацькими військами Російської імперії на рівень відносин між спільнотами, що перебували по різні боки кордону. Ногайці, що кочували в Прикубанні, не без підстав непокоїлися припливом озброєних запорозьких рибалок. Останні, звісно, займалися не тільки риболовлю, але й, за нагоди, грабували місцевих кочовиків. Скарги, подані ногайцями на розгляд прикордонних комісій 1749–1768 рр., свідчили, що запорожці найчастіше йшли «промишляти» в ногайські кочовища на човнах і нападали поблизу водоймищ, особливо в місцях водопою для худоби. У посушливий період, коли очеретяні зарості надміру рясніли козацькими засідками, ногайцям було тяжко. Проте й кочовики, будучи далеко не мирними чабанами, допікали запорожцям грабунками, нічними крадіжками і, якщо дозволяли обставини, забирали в полон будь-кого, хто опинявся в безлюдному степу без належного озброєння і супроводу. У 1750 р. ногайці напали на козаків Щербинівського куреня Кіндрата Гненого і Хому Вічного, котрі, з дозволу свого курінного отамана, поїхали рибалити в «урочище Єї». Ці запорожці спустилися каюком вниз по Кальміусу, перетнули Таганрозьку затоку, дійшли до гирла Єї, «де їхній невід ходив, а коли на морі непогода встала, занесло їх в урочище Горбаток». Там їх взяли в полон «кубанські татари», загарбали їхнє майно вартістю 120 рублів, причому ціна їхньої «лотки більша за донську» – цей човен, порубаний ногайцями, оцінений у значну суму – більше 60 рублів²⁰⁹. Останнє посвідчило прикмету поведінки ногайців під час набігу: майно, з якого не можна було мати зиск, вони знищували. Проте рубання човна виглядає і як символічний акт – викоренення того, з чим кочовики асоціювали наступ на свою ойкумену.

Прикметний і випадок з Іваном Ситеньким, котрого разом іншими запорожцями 1762 р. захопила на Єйській косі якась «орда». Ситенький назвав її «горськими гультями», що «не кланяються нікому». З огляду на те, що вони прийшли з р. Лаби, їх можна визначити як малих ногаїв (султанулу, каспулатулу, касаїулу). Звернімо увагу, що в тому наїзді брали участь козаки-некрасівці, для яких «рабовласництво було нормою»²¹⁰. Учасники набігу роздували здобич по поверненні до своїх кочовищ за річкою Лабою: полонених козаків «припало [...] по одному на шість чоловік, з яких його, Ситенького [...], обміняли за раз на сорок

²⁰⁸ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 165–165 зв.

²⁰⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 550–551.

²¹⁰ Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа... – С. 172, 182, 197.

животин рогатих черкесам та за троє коней замість продажу». Тиждень по тому Ситенький утік і біля річки Манич натрапив на роз'їзд донських козаків, які привели його до Кальміуської паланки²¹¹. Про цей випадок Кіш повідомив російському урядові, який, на підставі Белградського договору, надіслав протест Порті та вимогу до кримського хана покарати винних і повернути інших полонених. Юридично ці «горські гультяї» перебували «у послуху міста Копил сераскер-султана», тобто були підданцями кримського хана²¹². Проте останній мав резони відмовити в розгляді претензії, зазначивши, що не знає, про які саме «татарські народи» йдеться²¹³.

У розглянутих прикладах проглядається традиційне для степового порубіжжя здобичництво. Інша мотивація (так само, як у випадку з човном К. Гненого і Х. Вічного) простежується у нападі кубанського Темір-мурзи на запорожців, що були «на добичі рибній на косах при Азовському морі». Про цей інцидент у червні 1758 р. сповістив кошового отамана кальміуський полковник Андрій Вербицький. Його інформатор стверджував, що той мурза стояв на чолі орди «якої близько шістнадцяти тисяч, окрім жінок і дітей», тобто кубанських ногайців. Масштаби руйнувань вражали: були спалені всі комори («чуланы»), знищені човни, снасті й багато іншого приладдя²¹⁴. То ж йшлося не про звичайне степове здобичництво, а спробу одного з впливових ногайських мурз позбутися небезпечного сусідства запорожців і завдати їхньому утвердженню на східному березі Азовського моря. Тим же мотивом, вочевидь, керувалися й некрасівці, нападаючи разом з ногайцями на запорожців.

Ворожнеча з некрасівцями, схоже, вплинула на те, що запорожці, опанувавши місцевість біля гирла р. Єї, зрідка заходили південніше Ачуйської коси. Вихідці з Дону, козаки-старовіри, ще наприкінці XVII ст. перейшли до підданства Кримського ханства і були оселені в низинах Кубані; їхня чисельність збільшилася після поразки Булавінського повстання у 1708 р.²¹⁵ Релігійні мотиви конфлікту представників цих двох козацьких спільнот поєдналися з економічними протиріччями. Запорозькі урядовці могли скільки завгодно переконувати російських прикордонних губернаторів у відсутності фізичної можливості прослідкувати за всіма переміщеннями своїх підлеглих по Приазов'ю, однак виявляли куди більшу обізнаність і енергію, коли йшлося про некрасівців. Наприклад, у жовтні 1758 р. кальміуський підосавул Клим Крут вистежив і впіймав некрасівця Микиту Дубіліна з трьома його товаришами,

²¹¹ ЦДІАК.– Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 165–165 зв.

²¹² Там само. – Арк. 166 зв.

²¹³ Там само. – Арк. 182 зв.

²¹⁴ Там само. – Спр. 90. – Арк. 129–130.

²¹⁵ *Сень Д. В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа... – С. 165–168 та наступні.

які припливли човном «з села Хан-Тебе» рибалити на Кальміус. Їхне майно і виловлена в запорозьких угіддях риба – «білуж'ї балики» – були конфісковані²¹⁶.

Упродовж 1760-тих років запорозькі козаки продовжували регулярну експлуатацію рибних ресурсів східного Приазов'я, маючи за опорний пункт Кальміуську паланку. Проте з початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. запорозькі рибні промисли в цьому регіоні були втрачені. У 1769 р. кримський калга Шехбаз-Гірей знищив Кальміуську слободу; були зруйновані козацькі рибні стани по всьому чорноморському й азовському узбережжю, багато запорозьких рибалок були вбиті й потрапили в полон. У наступні роки запорожці відновили промисли на північному побережжі Чорного та Азовського морів, проте Східне Приазов'я стало для них закритим. У 1771 р. російський уряд розмістив в межиріччі Єї та Кубані ногайців, виведених з Північного Причорномор'я. У гирлі р. Єя побудовано укріплення, в якому постійно перебував російський гарнізон з командою донських козаків, а також пристав, поставлений для контролю ногайців²¹⁷.

Після ліквідації Запорозької Січі багато запорожців перейшло на підвладні Туреччині території, концентруючись довкола місць, де здавна існували козацькі промисли (Дніпро-Бузький лиман, Тилігул, Куяльник та ін.). На основі тієї частини запорозького козацтва, що залишилася в російському підданстві, на початку нової російсько-турецької війни 1787–1791 рр. створено Чорноморське козацьке військо, котре у 1792 р. було переселене на р. Кубань і заснувало свої поселення впритул до р. Єї. Цілком могло бути, що військовий старшина М. С. Гулик, відправлений навесні 1792 р. для огляду виділеної для оселення Чорноморського козацького війська землі, застав там запорожців, які з кінця 1760-х перебували в єйсько-кубанському межиріччі. Принаймні до червня того ж року Гулик записав у чорноморці більше 100 чоловік і ще нарахував 2013 бурлаків, не зазначаючи донських козаків та інших «різних людей»²¹⁸.

Активність запорожців на степовому правобережжі Дніпра була тісно пов'язана з гайдамацтвом. До участі в гайдамацтві була схильна запорозька сірома, котра в часи Нової Січі ствердилася в консервативних поглядах на запорозькі звичаї й активно протидіяла заходам російського уряду зі стабілізації кордонів у степовому краї, пов'язаних з численними регламентаціями та обмеженнями. У Побужжі, де сходилися

²¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 524–526. Хан-Тюбе – центр некрасівських козаків на Кубані.

²¹⁷ Грибовский В. В. Формирование приставской администрации в междуречье Кубани и Еи в 1771–1790 гг. // Ногайцы XXI век. История. Язык. Культура. От истоков к грядущему. – Черкесск, 2014. – С. 17–24.

²¹⁸ Фролов Б. Атаман Захарий Чепига. – Краснодар, 2006. – С. 87.

кордони Речі Посполитої, Російської та Османської імперій (В. І. Мільчев влучно визначив цей край як «трикордоння»²¹⁹) існували найкращі умови для гуртування гайдамаків. Фактично, вони займалися всім тим, що й козаки до часу стабілізації кордонів. Тож і соціальна межа між ними та січовою сіромою була умовною: запорожці часто вдавалися до гайдамацтва, а гайдамаки ставали козаками. Формальна ж відмінність між запорожцями і гайдамаками полягала в тому, що перші, визнані міжнародними договорами за російських підданців, юридично відповідали за свої дії, гайдамаки ж, якщо і зважали на якісь правові норми, то лише на давні козацькі звичаї. Як особне явище, гайдамацтво виникло в умовах ліквідації козацького ладу на Правобережній Україні і як реакція частини низового козацтва на «тісноту» в розмежованому степу. Переслідувані урядами всіх трьох держав, зокрема і Запорозьким Кошем, гайдамаки розташували свої осідки в найменш контрольованому ними терені – на «трикордонні», біля Мігійських порогів П. Бугу та р. Громоклія, на території Буго-Гардівської паланки та на межі з ногайським Єдисаном.

Наприкінці 1750-х років гайдамацтво перетворилося на потужні збройну силу, нікому не підвладну. Біля Мігійських порогів виник їхній сезонно поновлюваний табір – за визначенням В. О. Голобуцького «Гайдамацька Січ»²²⁰, В. І. Мільчева – «анти-Січ»²²¹. Одні й ті самі ватаги гайдамаків нападали і на панські маєтки в Правобережній Україні, і на єдисанських ногайців²²², що категорично заборонялося запорозьким козакам. Гайдамацтво перетворилося на важливий фактор життя на степовому порубіжжі, котрий впливав на кочування ногайців. Так, у 1761 р., за повідомленням Коша, «по різних татарських урочищах степ вигорів, і хоча татари з худобою хочуть перейти ближче до ріки Бугу, тільки побоюються гайдамаків»; у січні того року гайдамаки відігнали в ногайців 80 голів рогатої худоби²²³. Здобичницькі напади запорожців також перешкоджали кочуванню ногайців. Зокрема у 1741 р. козаки зігнали ногайців на урочищі Чичакля та відігнали від них 12 коней²²⁴. Запорожці також часто гайдамачили з відома старшини. Як посвідчують численні реєстри ногайських збитків, що розглядалися на прикордонних комісіях, гайдамацькі і козацькі ватаги відганяли ногайських коней, забирали майно та речі побуту, звільняли або силоміць відводили невільників-ясирів. Та попри цю переважно грабіжницьку мотивацію, козацькі напади не мали на меті фізичного знищення ногайців, руй-

²¹⁹ Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва... – С. 37.

²²⁰ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – Київ, 1994. – С. 514.

²²¹ Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття... – С. 40.

²²² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 515.

²²³ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 90. – Арк. 12 зв.

²²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січ... – Т. 2. – С. 240.

нування їхніх осель і не намагались у будь який спосіб змінити межі їхнього розселення. Випадки вбивств запорожцями ногайців траплялися рідко. Гайдамаків же ніщо не стримувало від такого.

Ногайці не приховували роздратування на запорожців, інколи не без підстав ототожнюючи їх із гайдамаками. Перекладачеві Ф. Семенову, відрядженому російською Колегією іноземних справ до Микитино, ногайські представники заявили про свою схильність до «підтримання сусідської приязні», однак запорожців, «тих людей, котрі татар розоряють, давно б усмирили, а житла їхні всі розорили, але від кримського хана, як і від своїх командирів мають кріпку заборону» щодо таких дій²²⁵. Ногайців також непокоїло посилення російської військової присутності в порубіжжі, оприявненої будівництвом фортеці Св. Єлизавети (тепер м. Кропивницький). У серпні 1755 р. в таборі єдисанського каймакана на р. Куяльник російським посланцям було заявлено: «У нас би все було тихо, тільки чинимих від запорожців кривд терпіти не можуть, і всі ногайці мають намір Запоріжжя і тамтешнє оселище (Нову Сербію, – *Авт.*) розорити, і щодо того хоча вони дозволу в хана кримського і просили, тільки він не дав, а одного з отих затійників, який щодо того бунтував, стратив, за що й ногайці того хана наміряються кинуть, також перемінити того хана дітей – буджацького і ногайського [сераскер-]султанів»²²⁶.

Якщо в нападах запорожців і гайдамаків на ногайців та кримських чабанів ще простежується традиційна здобичницька мотивація, то в агресивних діях останніх проступає принципово нова риса: оборона своєї ойкумени, що після 1740 р. стрімко скорочувалася. Ногайці та кримські чабани, як і колись, забирали в запорожців коні, худобу та інше майно – переважно речі, яких їм бракувало: вогнепальну зброю, рибальське приладдя, предмети побуту і продукти харчування (головним чином борошно). Проте часто вдавалися і до того, що виходило за межі утилітарного грабунку – вбивств і каліцтв, шкоди господарству запорожців, знищенню їхніх жител та майна, аби чимдуж ускладнити просування українського козацтва в межі своїх кочовищ. Запорожців вони часто не відрізняли від росіян, вважаючи їх за частину загрозливої Російської імперії, християнського світу, що насував на збіднілий і послаблений тюркський світ.

Наведемо найбільш промовисті приклади щодо зазначеного. У 1754 р. запорожці Назар Глухий та Демко Шкода забрали своїх викрадених коней із табуна джембуйлукивців Кари та Муси, силоміць привезли обох цих ногайців до Січі для допиту та зачинили їх у пушкарні. Кара спробував утекти, порубав шаблею «сторожів пушкарських» Федора Щербину та Макара Ткача, накинувся й на інших козаків, але його

²²⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 3 зв.

²²⁶ НБУ. – Інститут рукопису. – Ф. 9. – Од. зб. 132–214. – Арк. 105.

схопили й закували в кайдани. Потім, як пояснювали запорожці, «той ногаєць [...], будучи в безумстві своєму, вдавився»²²⁷. У 1760 р. із зимівника Терешка Білого на р. Вовчій 13 ногайців, озброєні списами й сагайдаками, відігнали табун з 80 коней і 23 лошат. Козаки намагалися їх наздогнати, однак вони сховалися за кордоном²²⁸. У 1759 р. єдичкульці зайняли під пасовище Басанську плавню у Великому Лузі, вкрали 10 волів із зимівника Антона Сукура та Івана Шолудка. Того ж року озброєний комонний єдичкульський загін на чолі з одним мурзою, на каюках переправився на запорозький бік Дніпра й пограбував козацькі зимівники в Басанській плавні²²⁹. Інші ногайці, «багатолюдно наїхавши [...], зайняли розбійницьким і неприязельським чином» велику кількість худоби запорожців в урочищі Носаківському. Коли ж постраждалий власник, козак Кузьма Чорний, приїхав до єдичкульського мурзи з вимогою повернути худобу, той стягнув його з коня, бив ногою в груди, а його підлеглі напали на інших козаків²³⁰. Єдичкульці крали коней і на р. Чортомлик, де із зимівника Уманського куреня козака С. Скидана відігнали 60 коней. У грудні 1759 р. із зимівника козака Павла Чаплі в Олександрівському шанці єдичкульці вибрали півтори сотні (діжок, пудів?) солі з ями, приготовленої господарем для засолу риби²³¹. Єдичкульці неодноразово грабували козацькі зимівники біля р. Рогачик²³², тобто в межах своїх кочовищ. Коли запорожці виявляли в ногайців крадену худобу, ті відповідали, що знайшли її, коли вона тинялася степом без нагляду, тож і повертали її тільки за викуп. Біля запорозьких зимівників ногайська худоба витолочувала пасовища і витравлювала сіно; на рибальських станах ногайці крали рибу, коли запорожці витягували сітки. Як підсумував І. Чугуївець, «словом, упродовж усієї зими крадуть і грабують усе, що тільки можуть: хліб та інші харчові припаси, коней з конюшень, із пасік вулики з медом»²³³. Важливим мотивом ногайських нападів все ще залишалося здобуття ясирів, на яких обертали полонених запорожців. Так, у 1747–1748 рр., як зазначено у запорозькій претензії, ногайці та кримські чабани захопили в полон 33 козака, вбили 18 козаків, при тому, що кількість вбитих запорожцями кримських підданих за той час склала 6 чол.²³⁴ Майно запорожців, яке

²²⁷ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. – Арк. 8 зв.; *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1823.

²²⁸ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 45–45 зв.

²²⁹ Там само. – Арк. 138 зв.

²³⁰ Там само. – Арк. 141.

²³¹ Там само. – Арк. 149–150.

²³² Там само. – Арк. 161 зв. – 162.

²³³ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1861–1862.

²³⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 280–285.

неможливо було забрати в свої аули, – будинки, сіно, деревина, пасіки тощо – часто знищували²³⁵; трощили човни, каюки, – можливо тому, що запорожці часто нападали на ногайців, припливаючи по річках і по морю²³⁶.

Ось погляд запорожців на причини їхнього конфлікту з ногайцями: «Війську Запорозькому збитки чиняться від ногайців тому, що коли між ріками Дніпром і Дністром ногайці множаться, то не тільки стороннім, але і його, ханським підданим, а найбільше Російської імперії, також і польським підданим завжди збитки чиняться, а [...] коли між Дніпром і Дністром ногайців мале число зостанеться, то від такого неспокою переймати їх буде зручніше [...]. Сам хан їх, ногайців крадіями називає, але покажам їхнім вірять»²³⁷. Звісно, цей погляд однобічно характеризував проблему і пов'язав її з переселенням кримським ханом єдичкульців з Бессарабії до південного пасма дніпровських плавнів. Однак після 1740 р. великих міграцій ногайців до причорноморських степів не було, а наплив українців до цього регіону зростав із року в рік.

Степ ставав тісним для всіх. Здобичництво, що раніше було важливим чинником регуляції відносин між порубіжними спільнотами, соціалізації та еластичного рангування в них, тепер набувало рис асоціальності – як із запорозького, так і кримсько-ногайського боку. Гнучку систему реципрокації, побудовану на міжособовій взаємодії, зі степового порубіжжя витіснив знеособлений ринок і державна централізована редирибуція, що маркерувала простір чіткими кордонами – межами своєї дії, погодженими і закріпленими в міжнародних договорах. За таких умов здобичництво вироджувалося в бандитизм, що його будь-яка державна система розглядає, в першу чергу, як посягання на власну монополію щодо застосування насильства. Утім сталося так, що перетворення потестарних інститутів Запорожжя на політичні відбувалося не в рамках Української Гетьманської держави, знівельованої впродовж першої половини XVIII ст., а на умовах того нівелятора – Російської імперії, що випрацьовувала потужні механізми поглинання – спершу Гетьманщини, згодом Запорожжя, по тому ногайців і, врешті-решт, Кримського ханату, османських володінь у Причорномор'ї та більшої частини Речі Посполитої.

Прикордонні губернатори Речі Посполитої, Російської та Османської імперій домовлялися про поєднання зусиль для боротьби зі степовим здобичництвом. Долучатися до того мусило й керівництво Війська Запорозького, Кримського ханату й ногайських орд. У 1754 р. ханська адміністрація сповістила російський уряд про створення єдисанцями прикордонних караулів вздовж П. Бугу, які мали перешкодити проник-

²³⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 139. 1763 р. – Арк. 180–181.

²³⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 412.

²³⁷ ЦДІАК. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 800. – Арк. 14 зв.

ненням гайдамацьких ватаг до Кримського ханства²³⁸. Наступного року очаківський Ібрагім-паша на прохання генерал-поручика І. Ф. Глебова відрядив загін для пошуку гайдамаків²³⁹. Улітку 1761 р. військові заго-ни всіх трьох держав учинили систематичний розгром гайдамаків та знищили Мігійську «січ»²⁴⁰. На 1761 р. вже існувала мережа об'їзних караулів, що охоплювала основні ділянки кордонів. Згадані ногайські команди від 100 до 150 чол., розташовані в 7 пунктах, де були пости, на яких перебувало по 4 вартових. У січні 1761 р. зазначені «караул кінноти ногайського ширинбея [...] мурзи Муси Мустафина син Бекташова» і Султан Мамбет-мурза з командою до 70 чол., котрі «з боку кримського караулом об'їзд і роз'їзд мають від Очакова вгору по Бугу ріці до самих польських границь»²⁴¹.

Разом з тим, кримські хани не залишили планів на використання запорожців та гайдамаків у своїх цілях. Далеко не всі запорожці в 1734 р. повернулися з кримського підданства до російського. Велике число цих «неповерненців» та пізніших мігрантів виявив у Криму російський посланець поручик О. Нікіфоров восени 1744 р. Тут вони переховувалися під найменням «аргатів» та «ренджиперів» – наймитів, прекарних робітників. Утім О. Нікіфоров з'ясував у Бахчисараї, що то було ціле угруповання, опікуване ханським перекладачем Гасаном – запорожцем-рenegатом; ці запорожці мали собі за отамана козака Андрія Щербину. Хан же планував переселити цих козаків з Криму до Буджаку та створити там окремих козацький кіш. О. Нікіфоров, покликаючись на Белградський договір, домігся екстрадиції цих запорожців. Чимало їх утекло під час конвоювання, до Січі ж доправлено лише 29 козаків, які належали до 14 січових куренів²⁴². Однак участь запорожців у військових виправах кримських ханів була помічена і пізніше. Зокрема, в травні 1752 р. зауважено запорожців у складі буджацького війська, що прямувало на Кубань. Два роки по тому з'ясувалося, що в складі «б-тисячної орди», спрямованої ханом у похід на Північно-Західний Кавказ, були козаки-некрасівці та 280 «вільних запорожців». У 1755 р. російські шпигуни з'ясували, що останні мазепинці Ф. І. Мирович та Ф. І. Нахимовський, котрі залишалися в Криму, агітували запорожців повернутися до кримського підданства. Втім, російська дипломатія розладнала ці заходи²⁴³. У 1760 р. було помічено, що Крим-Гірей-хан, мобілізувавши Буджацьку та «Кримську» орди, набирав «ще з волоських і

²³⁸ *Еварницький Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских козаков. – С. 92.

²³⁹ НБУ. – Інститут рукопису. – Ф. 9. – Од. зб. 132 – 214. – Арк. 100.

²⁴⁰ *Мільчев В. І.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття... – С. 40.

²⁴¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 3–4зв.

²⁴² *Мільчев В. І.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття... – С. 29–30.

²⁴³ Там само. – С. 30–31.

татарських сіл охочих людей», а в с. Копанки хан «найбільше гайдамаків набирає». Постачання та забезпечення цього війська покладалося на молдавське населення, яке підвозило провіант і вугілля, «волоські» ковали підковували коней; всього ж війська налічували 40 тисяч²⁴⁴. В останнє заклики переходити під ханську владу на Січі лунали під час повстання в грудні 1768 р.

VIII.3. Комісії з розгляду взаємних претензій запорожців і кримських підданців

Основним інструментом регуляції урядами Речі Посполитої, Російської та Османської імперій життя на степовому порубіжжі стали комісії з розгляду суперечок порубіжного населення. Правовий ґрунт для їх проведення був закладений Карловицьким миром 1699 р. і Стамбульським договором 1700 р. На виконання зафіксованих ними вимог, у 1702 р. цар Петро I доручив гетьманові І. С. Мазепі домовитися з кримським ханом про спосіб відшкодування збитків, завданих кримцями російським підданцям²⁴⁵. У 1705 р. гетьман відрядив козаків Чигиринської та Ведмедівської сотень для розшуку винних у крадіжці коней під Очаковом²⁴⁶. Практика організації комісій на російсько-турецькому пограниччі була започаткована підписанням у турецькій фортеці Ачуїв у 1706 р. домовленості про припинення набігів, повернення полонених і створення колегіальних слідчих органів, що ухвалювали рішення про обсяги і способи відшкодування збитків²⁴⁷. Однак ці комісії не одразу перетворилися на постійний інститут, як і не було створено з обох боків порубіжжя систематичного нагляду за кордоном. За висновком О. Г. Санина, в перші 25 років XVIII ст. кримські татари і ногайці вчинили понад 93 напади на підросійські землі, що призвели до вбивства понад 3 тис. чол., полонення більше 90 тис. чол., втрати 74370 коней, 42418 голів великої рогатої худоби, руйнування більше 600 сіл і 49 церков; загальна оцінка російською стороною своїх збитків склала 784662 рублів²⁴⁸. Втрати ж османських підданих від нападів російських підвлад-

²⁴⁴ ЦДІАК. – Ф. 229. – Спр. 88. – Арк. 4–11.

²⁴⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. О. Павленко. – Київ, 2007. – С. 207.

²⁴⁶ Кордони Війська Запорозького... – С. 42.

²⁴⁷ *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII века. – Москва: Наука, 1971. – С. 36, 69; *Тепкеев В. Т.* Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке (1700–1771 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – Москва: Институт востоковедения РАН, 2005. – С. 31–32.

²⁴⁸ *Санин О. Г.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века. – С. 357.

них у мирний час ще належним чином не з'ясовані. Проте в міжвоєнні роки всі ці напади відбулися без офіційної санкції й охоплювали значно меншу територію, ніж у попередні часи. Порта послідовно вимагала від кримських ханів всіляко стримувати своїх підвладних від набігів. Зокрема, за повідомленням від 1 травня 1714 р., турецький султан надіслав кримському ханові суворе попередження про заборону набігів на російські володіння, а якщо такі стануться – повертати награване, відпустити полоняників та карати винних²⁴⁹.

Потужні руйнівні рейди кримців на українські землі відбулися під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Утім по її закінченні здобичницькі виправи кримських татар і ногайців не йшли далі Запорожжя. Найбільший набіг у міжвоєнний час стався в листопаді 1747 р. на Бугогартівську паланку. Це був не просто набіг з метою грабунку: ногайці демонстративно осквернили козацьку церкву, пограбували церковне начиння, розтрошили іконостас, «ікони Божі, рисовані на полотні, підстилали на коней під сідла»²⁵⁰. Приводом для цього нападу стала відмова запорожців видати трьох збіглих ясирів-калмиків. Ногайці єди-санського Джаум-мурзи, озброєні рушницями, списами, шаблями і сагайдаками напали на Гард, обстріляли з рушниць та луків паланку, «по-неприятельському тинялися і перебуваючих при Гарді немале число козаків [...] розігнали», захопили полковничий прапор і полонили кількох запорожців²⁵¹. Цей випадок дав підстави російській дипломатії вимагати від Порти проведення прикордонної комісії за всіма процедурами, прописаними в статтях 5 і 10 Белградського договору.

Вперше запорожці та кримці спробували поладити прикордонні суперечки одразу по закінченні війни без російського посередництва: в 1739 р. до Січі прибув представник кримського хана Селім-Гірея з вимогою відшкодування збитків, завданих запорожцями кримським підданам²⁵². У 1743 р. єди-санці подали кримському ханові скаргу на запорожців, звинувативши їх у крадіжці 368 коней. Ханського листа з викладом претензій 26 травня відвіз до Коша ногаєць Кутлунай Ажій (Кутлу-Акай-Хаджі)²⁵³. Найболючішим питанням відносин Запорозького Коша і ханської адміністрації того року започаткування кримцями перевозу в Кизи-Кермені²⁵⁴, що підважив значення Микитинового перевозу. Більше того, кримці намірялися побудувати ще один перевіз біля Кам'яного затону, тобто поруч з Микитиним, а російський уряд відмовив запо-

²⁴⁹ Матеріали Воєнно-ученого архива Главного штаба / Под ред. А. Ф. Бычкова. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 767.

²⁵⁰ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. – Арк. 8 зв.

²⁵¹ Там само. – Спр. 1166. – Арк. 2–3.

²⁵² *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 300.

²⁵³ ЦДІАК. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 611. – Арк. 19, 92.

²⁵⁴ *Андрієвський А. А.* Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 г. – С. 297.

рождям у захисті їхніх торговельних інтересів. У відповідь запорожці погромили купців, що користувалися Кизи-Керменським перевозом²⁵⁵.

Наступного року Селім-Гірей-хан звернувся до київського губернатора М. І. Леонтєва з пропозицією всі ті випадки «по-дружньому дослідити і скривдженем належне відшкодування вчинити». З цією метою хан відрядив до Києва трьох потерпілих своїх підданців і прохав відрядити для розгляду їхніх скарг уповноваженого російського офіцера²⁵⁶. Пропоноване слідство М. Леонтєв розпочав не одразу, а спробував використати кримські й ногайські скарги як підставу для реалізації свого плану реформування Війська Запорозького і посилення над ним урядового контролю. Втім царський Сенат відхилив його проект обмеження автономії Січі, визнавши його за передчасний²⁵⁷. Відчувши загрозу, що вкотре насувала з півночі, запорожці почали складати реєстри власних збитків від кримців. Реєстри скарг населення обох боків кордону за 1739–1744 рр. розглядали на комісії біля р. Білозерка 1745 р., за присутності російських та кримських офіційних представників. Російську сторону представляв уповноважений від Київської губернської канцелярії капітан Максимов²⁵⁸.

У 1748 р. ханські урядовці склали нові реєстри збитків; у величезному реєстрі, поданому кримським ханом київському генерал-губернаторові, ногайські скарги йшли після турецьких і кримських, хоча й склали найбільший обсяг²⁵⁹. У листопаді 1748 р. кримський Арслан-Гірей-хан, посилаючись на ст. 5 Белградського договору, знову став вимагати відшкодування збитків, завданих запорожцями²⁶⁰. Що прикметно, ханська адміністрація не вимагала вдавання до складної процедури слідства й доказів, з наступним покаранням винних, а лише вимагала відшкодування грошима. Аби випередити стрічні запорозькі претензії, з наказу хана буджацький сераскер розшукав 518 вкрадених ногайцями коней та повернув їх запорожцям²⁶¹. Однак київський генерал-губернатор відмовився полагоджувати справу в такий спосіб, що не передбачав російського посередництва. 22 грудня 1748 р. він відрядив на Січ секунд-майора О. Нікіфорова і спромігся нав'язати кримській стороні власні правила гри. Того ж місяця до Січі прибули представники (депутати) від очаківських турків та буджацького сераскер-султана, згодом – від кримського хана²⁶². Однак у січні 1749 р. через заворушення сіроми

²⁵⁵ Андрієвский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. – С. 301.

²⁵⁶ Там же. – С. 314.

²⁵⁷ Там же. – С. 321–324.

²⁵⁸ ЦДІАК. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 798. 1741–1775 рр. – Арк. 8 зв., 87, 221–238.

²⁵⁹ Андрієвский А. А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 432–436.

²⁶⁰ Там само. – С. 430–431.

²⁶¹ Там само. – С. 440.

²⁶² Андрієвский А. А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – Киев, 1894. – С. 5–8.

на Січі (його придушенням фактично керував О. Нікіфоров), дорожнечу продуктів харчування і моровицю тощо запланована комісія не відбулася. Кримський хан, аби відхилити нав'язувану йому процедуру проведення комісії та ще й у межах російських володінь, пропонував перенести її на квітень того року²⁶³. Це була перша комісія, що проходила за російськими правилами.

Під час зустрічей російських, запорозьких та кримських представників з'ясувалося, що вони по-різному розуміють завдання комісії. Російський офіцер, котрий заявив, що відряджений для проведення слідства і покарання запорожців, намагався очолити роботу комісії. Він не виступав у ролі захисника їхніх інтересів як російських підданих, а намагався поставити себе в позицію зверхності і над ними, і над кримцями. Кримські депутати, уникаючи таких простецьких хитрощів, вимагали отримати від запорожців негайне відшкодування збитків і не погоджувалися обговорювати запорозькі скарги. Запорожці ж, убачаючи в самому факті проведення такої комісії загрозу своїм правам, всіма способами ускладнювали процедуру слідства, а свої претензії до кримських підданців складали тільки задля блокування їхніх претензій. Ногайці ж, не маючи власного представництва, виступали тільки в ролі свідків та потерпілих, і, не маючи надії на відшкодування, задовольнялися безмитною торгівлею кіньми на січовому базарі, адже від сплати мита їх звільняв статус кримського депутата²⁶⁴. Що також прикметно, представник київського генерал-губернатора, відмовившись від участі в роботі комісії товмачів із числа запорожців, не мав власних кваліфікованих перекладачів²⁶⁵. Його писарчуки, які буцім знали «татарську», не розуміли специфіки життя на степовому порубіжжі. В їхніх перекладах назви кочових аулів та родових відгалужень ногайців були викривлені (наприклад, «рід» Кенегес можна розпізнати в написах: Гегес, Негес), самі ж вони були показані як «деревні» та «села», а великі ногайські колективи – як окремі народи; були спотворені назви багатьох місцевостей²⁶⁶. Скарги ногайців на запорожців були перекладені у висловах: «пригнали до куреня, Сарай називаємого», або: «курінь, називаємий Яланжик»²⁶⁷. Звісно, на такому матеріалі було неможливо провести дізнання.

Комісія проходила у два етапи: з 8 квітня по 30 травня і з 7 по 16 червня. Секунд-майор О. Нікіфоров, завівши її роботу в тупик, намагався якнайшвидше закінчити справу, наполягаючи на тому, щоб запо-

²⁶³ *Андріевский А. А.* Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий... – С. 8–10; *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 8.

²⁶⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – С. 301.

²⁶⁵ Там само. – С. 265–266.

²⁶⁶ Там само. – С. 247–266.

²⁶⁷ Там само. – С. 322–323.

рожці виплатили кримським підданам компенсацію в тому розмірі, яка б могла їх задовольнити. З цієї метою він влаштував допити з «пристрастием», «для запитань» викликав курінних отаманів і простих козаків. Проте отримав з того лише одне зізнання козака Василя Черненка²⁶⁸. А. А. Андрієвський слушно зауважив, що О. Нікіфоров поведився із запорожцями більш суворо, ніж того вимагав від нього російський уряд²⁶⁹. Дійсно, Нікіфоров у своєму прагненні впокорити запорожців доходив до того, що ставав на захист кримських інтересів. Однак спромігся довести лише випадок з викраденням козаками в ногайців однієї кобили і зізнання В. Черненка в причетності до грабунку. Зі свого ж боку, Кіш подавав на розгляд комісії все нові посвідчення запорожських збитків. Кримським депутатам вдалося посвідчити вину запорожців у шести вбивствах, тоді як запорожці довели, що кримці вбили 18 і взяли в полон 33 козаків.

За висновком колишнього запорозького писаря Івана Чугуївця, від цих комісій «справжнього успіху отримати вельми важко». Траплялося, що ногайські мурзи, винні в грабунку запорожців, самі були депутатами на комісіях й упереджено заперечували претензії запорожців, відповідаючи на них власними, часто – вигаданими²⁷⁰. Єдиним раціональним рішенням за такої ситуації була «заміна претензій», тобто офіційне «забуття» рівнозначних аргументованих претензій і відшкодування грошима або еквівалентом того, що виходило за межі рівнозначності.

23 березня 1750 р. російський посол О. М. Обресков у Стамбулі докладно обговорив із турецьким візиром способи владнання суперечок між запорожцями та кримцями і відшкодування збитків за результатом з'ясування. Візир погодився з його пропозицією щодо регулярного проведення прикордонних комісій, а також на видачу втікачів, про захист купців, однак заперечив проти прибуття російського офіцера до Криму з повноваженнями консула. Зі свого боку, візир вимагав, щоб на перевозах та на шляхах із Запорожжя до Криму з обох сторін запровадити застави, що надавали б подорожнім документи на посвідчення особи та мети поїздки, затримувати тих, хто їхав без цих документів, передавати їх «прикордонним начальникам» іншої сторони. Візир також намагався проводити дізнання щодо прикордонних суперечок у турецькому Очакові, а не біля Січі, тобто на підросійській території; тож і наголосив, що туди має прибути один запорозький старшина²⁷¹. У 1750–1751 рр. тривало листування ханських урядовців і ногайських сераскерів з Кошем та російською прикордонною адміністрацією з приводу нових убивств,

²⁶⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – С. 290–296.

²⁶⁹ *Андрієвський А. А.* Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – С. 10.

²⁷⁰ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1863.

²⁷¹ РГАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 61. – Л. 60–60 об.

грабунків, забирають у полон, крадіжок майна та худоби²⁷². У березні 1751 р. київський генерал-губернатор наказав кошовому отаманові почати дізнання за кримськими скаргами «і винних злодіїв [...] всіляко до того слідства притягувати й утримувати до указу під кріпким караулом»²⁷³. На це запорожці відповіли складанням розлогих реєстрів власних збитків²⁷⁴. У 1753 р. до Очакова приїхав запорозький старшина Якимів, однак, без пояснень залишив цю турецьку фортецю. На заміну йому з Січі відрядили іншого старшину, але проти нього був кримський хан. У відповідь на дорікання з цього приводу від Порти, хан заявив про призначення свого сина «для нагляду за ордами» і вимагав, щоб росіяни також відрядили свого чиновника до запорожців²⁷⁵. У решті-решт російські та турецькі урядовці домовилися про проведення комісій у прикордонному запорозькому селищі Микитиному.

18 липня 1752 р. в Микитиному розпочали наступну прикордонну комісію, хоча кримські депутати в повному складі прибули сюди тільки 31 жовтня, а перекопський каймакан Фетіх-ефенді (написання в документах комісії: Фетте, Фатіг, Фетх) приїхав 2 листопада²⁷⁶. Ханські урядовці навмисно зволікали через те, що комісія мала відбутися не на їхній території і не за тією процедурою, якої вони прагнули. Як і в 1749 р., вони вимагали тільки відшкодування своїх збитків, відмовляючись розглядати запорозькі претензії й пропонуючи запорожцям подавати свої скарги до Бахчисарая²⁷⁷. Запорожці ж, аби уникнути сплати відшкодування, подавали реєстри власних збитків, у обсязі рівнозначному або більшому за кримські претензії. Їхня «стратегія» полягала в тому, щоб анулювати претензії кримців і якнайшвидше позбутися комісії; те, що її проводили на їхній території, непокоїло їх не менше, ніж кримців. У свою чергу, російські представники прагнули дійти хоча б якогось результату, однак незмінно під своїм головуванням. Не дійшовши згоди із запорожцями та російським уповноваженим, кримські представники 11 листопада залишили Микитине²⁷⁸. Рішення про закінчення комісії ухвалили в Стамбулі з ініціативи російського посла²⁷⁹.

У 1753 р. запорожці завбачливо склали нові реєстри збитків, а 20 жовтня того року київський генерал-губернатор надіслав до Січі ордер про обрання ними нових депутатів для закінчення комісії²⁸⁰. Комісію

²⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 433–444.

²⁷³ Там само. – С. 448.

²⁷⁴ Там само. – С. 449–453.

²⁷⁵ РГАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 61. – Л. 74.

²⁷⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 497–498.

²⁷⁷ Там само. – С. 498.

²⁷⁸ Там само. – С. 515.

²⁷⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 406.

²⁸⁰ Там само. – С. 400–403.

1754 р. в Микитиному обслуговували 10 місцевих козаків, а для її роботи використали шість будинків селища, зокрема й «квартиру», що її зазвичай відводили для постою кримських татар і ногайців²⁸¹. 7 січня 1754 р. запорожці погодилися «зняти» свої претензії, окрім тих, що стосувалися полонених, а 10 січня в Микитине прибув перекопський каймакан Фетіх-ефенді для урочистого проголошення «забуття претензій»²⁸². Втім він обійшов увагою питання про повернення полонених козаків, а тому запорожці відмовилися визнати комісію закінченою. 31 травня київський генерал-губернатор сповістив Кіш про наступне скликання комісії з обов'язковим розглядом питання про повернення полонених. Урочисте закінчення комісії на вимогу ханських урядовців відбулося 3 серпня на території Кримського ханату – в Кам'яному затоні, що поблизу Микитиноного на іншому березі Дніпра; тут постановили «забути» всі збитки і надалі не чинити претензії щодо них²⁸³. Що прикметно, під час зустрічей, як то 18 травня на Микитиному перевозі, запорожці надавали кримцям подарунки і частували їх чаєм, кавунами й медом, розмовляючи про те, щоб «усі образи [...] піддати забуттю вічному»²⁸⁴. Важливим рішенням цієї комісії стало запровадження задля обопільної безпеки регулярної караульної служби по обидва боки кордону. Один з перших запорозьких караулів – «при полковниках і особливо призначених до того старшинах, у достатньому числі козаків» – зайняв пост у Микитиному²⁸⁵. У 1755 р. Кіш повернув кримцям захоплений запорожцями їхній торговельний караван²⁸⁶, однак документи не засвідчили повернення ногайцями та кримськими татарами взятих у полон запорожців.

У період з 1754 по 1760 рр. реєстри втрат запорожців зазначили 55 вбитих, 9 забраних у полон, 1107 голів украденої рогатої худоби, 2877 коней, грошова оцінка збитків (у тому числі й на лікування поранених козаків) склала 5823 руб.²⁸⁷ Напередодні комісії 1760 р. Кіш розпорядився віддати єдисанцям 1 тис. голів худоби²⁸⁸. Втім реєстр запорозьких збитків, поданий на розгляд комісії, був значно менший за ногайський²⁸⁹, що цілком відповідало реальному стану речей. Жваве проникнення українського козацтва до причорноморських і приазовських степів збільшувало частоту його конфліктів із тюркськими сусідами.

²⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 424–425, 427.

²⁸² Там само. – С. 420–432.

²⁸³ Там само. – С. 465.

²⁸⁴ Там само. – С. 451–452

²⁸⁵ Там само. – С. 611.

²⁸⁶ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. – Арк. 195 зв.

²⁸⁷ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 94–95 зв.

²⁸⁸ Там само. – Арк. 98.

²⁸⁹ Там само. – Спр. 798. – Арк. 15.

Аналогічні комісії проходили й на кордоні Речі Посполитої з Османською імперією та Кримським ханатом. У 1741 р. з Варшави відрядили коронного інстигатора П. Бенуе для участі в комісії з розмежування російсько-турецьких кордонів, «щоб за браком дійсного знання про приаманні границі Речі Посполитої Польської [...] чого відібрано і захоплено не було»²⁹⁰. Втім російські урядовці проігнорували його. На той час нерозмежоване польсько-російське пограниччя в Побужжі було охоплене гострою боротьбою запорожців та річпосполитських підданців. У 1742 р. з Варшави до Петербурга відрядили «уродзогого аблегата» для переговорів стосовно продовження прикордонної комісії в Сатанові та скарг на «козаків задніпрських і січових, котрі свавільними купами нападають на прикордоння Р[ечі] П[осполитої], грабують села та містечка, вбивають шляхту», а також про розмежування в Побужжі²⁹¹. Російські урядовці не погоджувалися на нове розмежування й стояли на тому, що останнє прокладання кордону з турецькими представниками вчинено по лінії 1705 р. Закид щодо нападів запорожців київський генерал-губернатор М. Леонтьєв парировав стрічною претензією про те, як 30 грудня 1742 р. кілька сотень комонних напали на Гард, забрали в запорожців пожитки, худобу та ін., кілька козаків полонили, хто чинив спротив – застрелили чи поранили, зокрема й гардового осавула²⁹². Тобто щодо польських урядовців М. Леонтьєв «розігрував» запорозьку «карту» інакше, ніж у відносинах з турецькими представниками.

Порта намагалася підтримувати суверенітет Речі Посполитої, який згасав, та запобігти втручання Російської імперії до внутрішніх справ свого стратегічного союзника. Між Османською імперією та Річчю Посполитою були укладені угоди, що гарантували свободу торгівлі і захист майна підданих обох держав; на порубіжжі запроваджували судочинство з дотриманням повної процедури слідства²⁹³. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 р., особливо влітку 1738 р. на побережжі прикордонної річки р. Кодима відбулися кровопролитні бої²⁹⁴. Утім згодом рівень безпеки на польсько-турецькому кордоні, як і загальний рівень інфраструктури, був незіставно вищим ніж в інших степових районах. У більшості це сталося завдяки роботі майже щорічних «пограничних судів» (Sądów Pogranicznych), передбачених ще Карловицьким договором. Місцем їх проведення були містечка Ягорлик і Юзефград

²⁹⁰ Biblioteka Ossolinskich. – Rps. 2684-II. – S. 1–2; Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 267.

²⁹¹ AGAD. – Archiwum koronne Warszawskie. – Dział Rosyjski. – Sygn. jedn. 55-f nr 1. 1742. – S. 5–5 v.

²⁹² Там же. – Dział Rosyjski. – Sygn. jedn. 55-f nr 2. 1743. – S. 50 v. – 51, 65.

²⁹³ Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 357.

²⁹⁴ Biblioteka Ossolinskich. – Rps. 2684/11. – S. 58–58 v.

(Палієве Озеро) Брацлавського воєводства Речі Посполитої. Судові рішення ухвалювали за результатами вивчення і перевірки (Inkwizycja) позовних заяв та доказів; ці рішення лягли в основу «маніфестів», що зобов'язували монархів, чії підданці були визнані винними, відшкодувати збитки потерпілій стороні²⁹⁵. Особливу увагу приділяли питанням повернення підданців Речі Посполитої, полонених ногайцями, а також виплаті компенсації ханським підданцям, постраждалим від «польських» гайдамаків²⁹⁶. Засіданням цих судів передувало листування урядовців Речі Посполитої, Кримського ханату, головно буджацького сераскера, котрий вів прикордонні справи.

Однак загострення гайдамацького питання, як і складного комплексу проблем, пов'язаних із Правобережною Україною, проривалося різкими спалахами дестабілізації польсько-кримського пограниччя. Взимку 1760–1761 рр. до м. Ягорлик ханські урядовці передали польським представникам 20 полонених «шляхтичів», а з свого боку вимагали велику суму компенсації за шкоду, завдану гайдамаками кримським підданцям, а коли такої виплати не буде – погрожували вчинити набіг²⁹⁷. Давалося визнавати й традиційне здобичництво ногайців, що інколи оберталося проти інших ханських підданців. Так, у 1759 р. села «Ханської України» пограбували ногайці з Єдичкульської орди, котрі прямували з Бессарабії до степового лівобережжя Дніпра на нові кочовища, надані їм кримським ханом²⁹⁸.

До великих наслідків спричинився рейд гайдамацького загону Семена Шила, відряженого Максимом Залізняка до містечка Палієве Озеро (Юзефград) для переслідування команди барських конфедератів. За вельми сумнівних обставин гайдамаки 16 червня 1768 р. порушили польсько-кримський кордон і вчинили напад на містечко Балта, центр «Ханської України», а згодом і інші її слободи²⁹⁹. Від кінця червня і до початку серпня останній гетьман «Ханської України» Якуб-ага (Рудзевич) «калатав» претензійними листами про «кривди й казні» в ханських

²⁹⁵ Kuryer Warszawski. – 1762. № 66. – S. 5–6; Supliment do Kuryera Warszawskiego. 1762, pazdziernika 16. № 66. S. 3; Kuryer Warszawski. – 1763. № 85. – S. 1–2; *Baliński M.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa, 1845. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 1349.

²⁹⁶ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 4 зв.–5; AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Rosyjski. – K. 55-b. – Т. 39. – S. 1–22; Тамже. – К. 56. – Т. 8. – S. 2–5.

²⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 4 зв.–5.

²⁹⁸ Там само. – Спр. 88. – Арк. 1–5.

²⁹⁹ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 79. – Оп. 6/79. – 1768 г. – Д. 932. – Л. 20–20 об.; Гайдамацький рух на Україні. Збірник документів / Упор. І. Л. Бутич та ін. – Київ, 1970. – С. 361–363, 436–438, 370; *Serczyk W.* Haydamacy. – Kraków, 1972. – S. 331.

слободах, розсилаючи їх до Варшави й Стамбула³⁰⁰. 30 червня (10 липня за новим стилем) він сповістив польських урядовців про відрядження кримського представника до Росії для виказу протесту з приводу нападу її підданців-запорожців на Балту і Голту, «тиранськи замордованих кількох сотнях людей», і вимоги «сатисфакції щодо завданих збитків великих сум». Про стан справ на прикордонні він щоденно доповідав начальникам турецьких фортець Очаків і Бендери, наголошуючи на тому, що останні події є *прямим приводом для війни* («*arparencuа do woynу w naszym kraju*»)³⁰¹. За повідомленням від 8 (19) липня, до Балти приїздив пан Багінський, представник ловчого коронного и регіментаря генерального Браницького для з'ясування обставин та обсягу збитків, завданих гайдамаками. Як з'ясувалося, в тих подіях загинуло до 300 людей і матеріальні збитки були значними. Відкидаючи претензії «гетьмана дубоссарського», гетьман коронний заявив зустрічну претензію за напад підвладних Якубові людей на територію Речі Посполитої, отже й порушення ним Карловицького договору³⁰².

Російська дипломатія теж намагалася блокувати звинувачення, що їх висував Якуб-ага з приводу нападу на Балту російських підданців-запорожців. 10 липня російський посол у Варшаві М. В. Рєпнін інформував свого колегу в Стамбулі О. М. Обрескова про отримання листа від Я. К. Браницького, який наголошував на тому, що той напад вчинили саме російські підданці-запорожці, а не підвладні Варшаві бунтівники³⁰³. Російські урядовці пропонували гетьману «Ханської України» самому обрати місце на кордоні для публічної екзекуції М. Залізняка та його 70 спільників, з тим, щоб піддати їх такій «казні, яка в імперії нашій застосовується до найбільших лише злочинців»; ще й учинити її так, щоб «турецькі підданці купно з поляками всьому провадженню самовидцями бути могли». Визначену для них смертну кару згодом замінили на виривання ніздрів, заковування в кайдани і довічну каторгу в нерчинських руднях³⁰⁴.

Однак Порту це дикунське «жертвоприношення» не задовольнило. Османи мали всі підстави непокоїтися тим, що залежний від Катерини II останній король Речі Посполитої Станіслав Понятовський запросив для боротьби з Барською конфедерацією російські війська. Бойовища армії конфедератів із російськими силами біля міст Бар та Могилів-

³⁰⁰ *Rawita-Gawroński Fr.* *Historya Ruchów Hajdamackich w XVIII w.* – Т. 2. – Brody, 1913. – S. 231.

³⁰¹ *Biblioteka Czartoryskich.* – Akta i listy dotyczące spraw polsko-tureckich, 1767–1769. – Rps. 627. – S. 13–13 zw.

³⁰² Там же. – Rps. 628. – S. 2 (49).

³⁰³ Гайдамацький рух на Україні. – С. 382–383.

³⁰⁴ Там само. – С. 411–412, 430, 434, 457–458.

Подільський створили безпосередню загрозу для турецьких кордонів. Тож 25 вересня 1768 р. російський посол О. М. Обресков був ув'язнений в Єдикульському замку, що означало оголошення війни Російській імперії.

Розділ ІХ

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1768–1774 РР.: ОСТАТОЧНЕ РУЙНУВАННЯ МІСЦЕВИХ УКЛАДІВ

ІХ.1. Спалах конфронтації прикордонних спільнот у 1769 р.

Мирні відносини між Російською та Османською імперіями хоч із великими нерівностями, але все ж витримувалися до осені 1768 р. Протиріччя, спресовані на степовому пограниччі в часи штучно вибудованого миру, одразу після офіційного оголошення Портою війни монархії Романових оприявнили свій величезний масштаб – несподіваний як для Стамбула, так і Петербурга. Блокування набігових практик ногайців, кримських татар і запорожців, їхні нескінчені суперечки, розглядувані на малорезультативних комісіях, переродження здобичництва в бандитизм, збільшення регламентації життя на порубіжжі та небувалий вплив козацького і кочового населення до тісного й розмежованого степу, граничне ущільнення соціального простору по обидва боки кордону і стискання традиційного господарського екстенсиву – все це туго стиснуло пружину, яка згодом розкрутила потужний конфлікт. Балтський інцидент спричинив ефект натискання маленького важеля в механіці Герона, що призвів великий механізм у довгий і складний рух. Цей рух відбувався ніби паралельно військовим зусиллям двох імперій, за відмінною логікою, генерованою різними етнічними середовищами.

Після Балтського *casus belli* до гетьмана «Ханської України» Якубаги завітав запорозький посланець Семен Галицький, котрий повертався від буджацького сераскера, і застав у нього осавула та сотника, відряджених М. Залізняком для полагодження конфлікту. С. Галицький переповідав Якубове звернення до гайдамаків так: «Ще це ви зробили і для чого город цей, Балту, розорили? Бачити й самі ви можете, що орда підійшла і вона даремно відійти не може. От ви запропастили своїм самовольством Україну»¹. Посланці М. Залізняка підписали якісь зобов'язання про відшкодування збитків. Якуб-ага показав С. Галицькому листи, надіслані очільником Коліївщини, де він зображав себе представником Війська Запорозького, котрий буцім діє на підставі указу імператриці. С. Галицький заперечив це і заявив, що гайдамаки – не запорожці, а «самозбройці», і турецько-кримські урядовці можуть чинити з ними так, як визнають за потрібне². 13 липня якийсь грек із Хотина

¹ Гайдамацький рух на Україні. Збірник документів. – С. 371.

² Там само. – С. 371–372.

сповістив польську прикордонну адміністрацію про те, що турки збирають військо на кордонах, і «всі татари піднялися, в особливості ногайці», мірячись атакувати Нову Сербію³. І тут Барська конфедерація дала про себе знати. Після поразки від росіян під м. Бар загопи конфедератів перешли р. Дністер біля Могилева-Подільського, передали свою артилерію туркам і розташувалися в Молдові⁴. Їх підтримали місцеві липки, котрі теж бралися за зброю і були ладні рушити в землі Речі Посполитої для її звільнення від російського володарювання. За недатованим повідомленням 1768 р. (його можна пов'язати з кінцем осені того року), адресованим до маршалка коронного Єжі Мнішека, Пулавський, один з лідерів конфедератів (найвірогідніше, Франтішек Ксаверій, обраний на генерального канцлера конфедерації 23 листопада), рушив у напрямку Польщі на чолі кількох колон, які налічували кілька тисяч татар-липок і тисячі турків⁵. Конфедерати часто приїздили до Стамбула, жваво агітували ногайців Буджацької та Єдисанської орд рушати в спільний похід проти Росії; з тією ж метою вони приїздили й до Запорозької Січі⁶. Починалася нова війна Османської та Російської імперій.

Війна, до якої обидві імперії довго готувалися і ось тепер почали, зняла всі обмеження, які гальмували і, водночас, стискали пружину конфлікту. Стрімке її розкручування надало маховикові війни додаткового імпульсу, що позначився на її характері та важких наслідках для всіх учасників. Передусім – ногайців, котрі були у захваті від її багатообіцяльного початку, що дав короткочасну надію на повернення давнього трибу життя, зруйнованого Карловицьким і Белградським договорами. Втім, прикметно, що напередодні війни єдисанці та буджаківці в черговий раз збунтувалися проти ханських сераскерів. Лише широкомасштабна підготовка до великого походу на Новоросійську губернію дозволила Крим-Гірею, вдруге призначеному на ханство в 1768 р., відновити над ними владу⁷. Від нього чекали виконання даної під час першого ханування обітниці знищити фортецю св. Єлизавети й повісити свою ногайку на воротах Петербурга. Про те, настільки важливими для Крим-Гірея були єдисанці, можна судити хоча б з факту призначення ним свого старшого сина Бахти-Гірея в сераскери Єдисанської орди⁸. До 21 листо-

³ Biblioteka Czartoryskich. – Rps 627. – S. 10–10 v.

⁴ Гайдамацький рух на Україні. – С. 383.

⁵ Biblioteka Czartoryskich. – Rps. 3863. – S. 9(170)–9(170) v.

⁶ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 449.

⁷ *Fisher Alan W.* The Russian Annexation of the Crimea. 1772–1783. – P. 33.

⁸ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным начато производится предпринятое российским императорским двором и ему порученное намерение, клонящееся к поколебанию татарских орд против нынешнего их подданства (1770) // Русский архив. – 1878. – Кн. 3. – Вып. 12. – С. 456.

пада 1768 р. едисанці відвели свої аули й худобу до моря й згуртувалися в озброєні загони, зібрані на правому березі р. Південний Буг; єдичкульці й джембуйлуківці зосередили своє ополчення біля Перекопа, отримавши від хана наказ відгодовувати коней і чекати, поки ріки вкриє крига. Кримським підданцям заборонили продавати хліб стороннім особам; спішно ремонтували укріплення в Перекопі й заготовляли все, що потрібне для походу⁹.

Турецькі і кримські урядовці спробували прихилити Військо Запорозьке на свій бік. У жовтні 1768 р. перекопський каймакан Сагіб-ага сповістив кошового отамана П. Калнишевського про те, що запорожці та інші російські підданці, які перед оголошенням війни приїхали до Кримського ханату для купецтва й промислів, будуть під конвоем, складеним із ногайців, перепроваджені до Запорозької Січі без збитку їхньому майну. Каймакан пропонував, щоб і кримських підданців, які перебували на Запорожжі з такою ж метою, таким же чином відправили до Криму. Сагіб-ага також заявив, що за наказом Крим-Гірея з ногайців уже стягнули компенсацію за збитки, завдані запорожцям напередодні інтронізації; для прийняття вже «уготованого відшкодування» хан пропонував П. Калнишевському відрядити спеціального кур'єра¹⁰. Значення цих дій, дивних як для стану війни, розкрилося в таємній бесіді єдичкульського сераскера із запорозькими полковими старшинами Семеновим і Йоржем, котрі приїхали в Крим для полагодження майнових претензій між запорожцями і кримцями. Сераскер, «ласкаючись до Запорозького Війська, сказав, що хану кримському є од Двора Турецького наказ, щоб він у свою протекцію Військо Запорозьке, коли воно забажає, прийняв й уступив отому Війську всі вигоди і належну платню»¹¹. З пропозицією спільного збройного виступу проти Росії до Січі приїздив турецький посланець; у цьому ж напрямку діяли і французькі агенти, які працювали в інтересах Османської імперії, як то Франц де Тотт.

Кошовий отаман інформував про все це російську прикордонну адміністрацію, однак не утримався від прийому турецьких посланців і, схоже на те, не відповів їм прямою відмовою. 26 грудня на Січі сірома вчинила заколот, ледь не вбивши кошового П. Калнишевського; частина козаків пристала до закликів йти на бік Туреччини. П. Калнишевський відновив свою владу за допомогою гарнізону Новосіченського ретран-

⁹ *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг.: дисс. канд. ист. наук. – Киев, 1949. – С. 117–118.

¹⁰ П. А. Румянцев. Сб. док. / под ред. П. К. Фортунатова. – Т. 2. 1768–1775. – Москва, 1953. – С. 20.

¹¹ *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 122–123.

шементу¹². Однак управління Запорожжям унаслідок тих подій розладналося. Ситуацію ускладнив і стихійний рух населення, яке втікало з обжитих за часів миру степових місць до внутрішніх районів України¹³, що негативно позначилося на військових приготуваннях Війська Запорозького. Сум'яттям у Січі скористався Крим-Гірей; його величезне військо майже без перешкод пройшло Запорозькими Вольностями по обох берегах Дніпра.

На початок 1769 р. хан зібрав у Каушанах до 100 тис. війська, більшість якого становили ногайці. 6 січня Крим-Гірей прибув до Балти і, з'єднавшись з конфедератами, 15 січня рушив на Новоросійську губернію¹⁴. Хан поділив свою армію на три частини: головна, ним очолена, попрямувала до фортеці св. Єлизавети, друга (до 30 тис. чол.), пішла в бік Бахмуга, а 20 тис. резерву зайняло порожню Бугогардівську паланку¹⁵, зруйнувавши запорозькі зимівники по річках Інгул, Корабельна і Мертвовод¹⁶.

Запорожжя лишилося без прикриття російськими військами. Військова рада при Катерині II ще 4 листопада 1768 р. визначила розташування своїх сил так: «армія наступу» (до 80 тис. вояків), пізніше її назвали Першою армією, була зосереджена в Києві; «оборонну або українську армію» (до 40 тис. вояків), пізніше переформована на Другу армію, розташували вздовж Української укріпленої лінії, що відмежовувала лівобережне Запорожжя від Гетьманщини. Причому було передбачено, що «цю армію будуть прикривати з кримського боку запорозькі козак». Так само неприкритою залишилася і правобережна частина Новоросійської губернії; на тому ж засіданні постановили: «Новосербію віддати на опіку тамтешнім цивільним і військовим командирам, аби вони вжили всі заходи [...], але при тому не додавати війська»¹⁷.

Без жодного серйозного спротиву кримці підійшли до фортеці св. Єлизавети і 22 січня перебували за 50 верст від неї в кількості близько 80 тис. вояків¹⁸. Утім, через сильні морози, голод і брак фуражу для коней, втрату людей під час переходу Південного Бугу по крихкій

¹² Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн. 11. – Київ, 1927. – С. 209–241.

¹³ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 120.

¹⁴ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. 1756–1776. – Москва, 2004. – С. 183–186.

¹⁵ Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С. 151–152.

¹⁶ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 129.

¹⁷ РГВИА. – Ф. 840. – Оп. 16. – Д. 1813. – Л. 7–8 об.

¹⁸ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 194.

кризі¹⁹, постійні відходи невеликих груп для грабунку довкілля, армія Крим-Гірея підійшла до своєї головної цілі в такому розладнаному вигляді, що, як зауважив учасник походу французький консул у Криму барон Ф. де Тотт, «сама побоювалася вилазки [осаджених]: дійсно, загін у дві або три тисячі вояків, атакувавши нас вночі, міг перерізати всіх»²⁰. Начальник Єлизаветинської провінції генерал-майор О. Ісаков ледве встиг приготуватися до оборони і перевести під захист укріплень невелику частину довкружного населення²¹. Фортецю св. Єлизавети захищали 4 тис. поселених гусарів і пікінерів, а також 400 запорожців, евакуйованих з Гардового посту; довкружні шанці (села, укріплені земляним валом і ровом; таких нараховували близько 50), де мешкали гусари й пікінери, приготувалися до відсічі. Населення ж незахищених сіл тікало до Чорного лісу і, як трапилося в слободі Гончарівці, озброївшись, нападало на невеликі загони (чамбули) кримців²². Командувач Другої армії П. Рум'янцев, аналізуючи події, зауважував: кримці «на ті місця, де хоча малі укріплення і воїнські команди були, напади чинити не наважилися»²³. Крим-Гірей двічі підходив до фортеці, але не ризикнув її атакувати²⁴. У решті-решт, хан поступився вимогам свого війська й дозволив пограбувати найближчі території, що фактично означало завершення військового походу, адже відтепер кримські вояки були зайняті виключно здобиччю та її відправкою до ногайських степів та Криму. Згідно з російськими даними, вони спалили 1190 будинків, знищили багато збіжжя, зруйнували млини та інші господарські об'єкти, взяли в полон понад 1200 чол., убили більше 120 чол., відігнали 30 тис. голів худоби²⁵. Генерал-поручик О. Прозоровський, який командував кінним

¹⁹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 190. Переходили поблизу Ольвіополя (сучасне м. Первомайськ) і Вознесенська (Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 129).

²⁰ Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года // Киевская старина. – Т. 7. Сентябрь и октябрь. – Киев, 1883. – С. 168.

²¹ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897. – С. 8–9.

²² Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 453–455.

²³ П. А. Румянцева. Сб. док. – Т. 2. – С. 69. Втім, так могло бути і з причини того, що Крим-Гірей намагався якнайшвидше підійти до фортеці св. Єлизавети, не затримуючись біля невеликих укріплень ворога.

²⁴ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 129.

²⁵ Лопатин В. С. Светлейший князь Потемкин. – Москва, 2005. – С. 365. У світлі цих даних виглядають перебільшеними запевнення кримськотатарського хроніста Халім Гірея про те, що Крим-Гірей «напав на російську армію, розбив її і взяв 15 тисяч московитів у полон» (Халім-Герай-султан. Розовый куст ханов, или История Крыма / транскрипция, перевод переложения А. Иль-

корпусом, побоювався вступати в бій з кримцями, які гнали полонених і худобу, а лише «мусив [...] різними своїми розташуваннями і маневрами робити тільки вигляд проти неприятеля»²⁶, тобто імітувати загрозу атаки.

Отримавши звістку про підхід великих сил росіян, Крим-Гірей, спалюючи всі стрічні населені пункти²⁷, рушив на територію Речі Посполитої в район Сміли і Чорного лісу²⁸, а також знову втратив частину своїх людей у крижаних проваллях Південного Бугу²⁹. Тут він розраховував з'єднатися з військом конфедератів Іоахима Потоцького, що ніяк не могло зібратися в кількості, потрібній для повноцінних бойових дій. Кримці, не вдовольнившись здобиччю в Єлизаветинській провінції, самочинно грабували маєтки дружніх конфедератів. Суворі покарання й страти, вчинені з наказу хана і проваджувані публічно, були марні³⁰. На Правобережній Україні, розладнаній придушенням Коліївщини і боями конфедератів з росіянами, кримський хан та його польські союзники не могли сподіватися на підтримку місцевого населення. Правобережні українці відмовлялися вступати до загонів конфедератів і приєднуватися до ханського війська. У відповідь кримці плюндрували села відмовників і брали ясир; доходило до того, що «обох статей людей без виключення всіх убивали і, заперши в хаті до п'ятдесяти осіб, запалювали». Багато полоняників, гнаних до Криму, померло в дорозі через сильні морози, особливо дітей³¹. Не маючи кількісних і якісних переваг над російськими військами, що тепер без церемоній входили до «Польської України», конфедерати і кримці зазнавали однієї поразки за одною. За повідомленням від 6 лютого, Крим-Гірей з буджаківцями повернувся в Балту; решта ногайців відійшла у свої степи зі здобиччю й полоненими. Хан наказав своїм воякам «відпочивши після цього походу, через місяць піти розоряти всю Польщу» доти, доки всі «поляки» не об'єднаються з ними проти росіян³². Але незабаром Крим-Гірей помер за сумнівних обставин; поки бахчисарайський престол залишався незайнятим, російські

ми, сост. приложений и ком. К. Усеинова, под общ. ред. Н.С. Сейтягьева. – Симферополь, 2008. – С. 156).

²⁶ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 204.

²⁷ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 454.

²⁸ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 202–203.

²⁹ Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах... – С. 152.

³⁰ Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года. – С. 172–175.

³¹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 206.

³² Там же. – С. 205.

війська вийшли до середньої течії Дністра, остаточно заволодівши Правобережною Україною.

Цей похід Крим-Гірея, у літературі помилково названий «останнім татарським набігом», не досягнув своєї цілі – знищення фортеці св. Єлизавети, цього форпосту Російської імперії на степовому правобережжі Дніпра. Ханське військо хоча й було посилене французькими офіцерами, які командували турецькими загонами, що перебували в його складі³³, однак не відповідало вимогам часу і обставин. Жодна сила не могла спрямувати кочовиків у військовий похід без переконливих гарантій здобичі, причому в обсягах, що переважали ризик від участі в ньому. Традиційне сприйняття ногайцями і кримськими татарами війни як промислу (спорідненого з полюванням) переважувало її розуміння як заходу, що має чіткі політичні цілі та завдання, так само як і патріотичні мотиви, сподівання на далекосяжні перспективи для своєї батьківщини. Наслідками «промислової утилізації» театру воєнних дій кримськими військами ставали поразки низки українських гетьманів, які діяли в союзі з ними, – і Петра Дорошенка, і Петра Іваненка (Петрика), і Пилипа Орлика. Те саме сталося і з Крим-Гіреєм, який сподівався об'єднати всі антиросійські сили для боротьби зі спільною загрозою. Зазнавши тяжких втрат під час придушення Коліївщини, українське населення Правобережжя після походу Крим-Гірея та брутальних дій його союзників-конфедератів мало підстави сприймати черговий прихід російського війська як менше зло, навіть після болісного розчарування від «зради» «православної цариці» в 1768 р.

Дбаючи про терпиме ставлення місцевих мешканців до військової окупації, російське командування заборонило своїм воякам чинити насильства та несанкціоновані реквізиції майна, а лише купувати все необхідне за гроші. Звісно, пересування російських військ по українських землях не спричиняло таких руйнувань, як проходження кримців через «дружню» територію. Перевагою модернізованої російської армії було її централізоване забезпечення, що знижувало частоту грабунків населення в зоні бойового зіткнення, втім, звісно, не виключало їх. Іррегулярні команди російських військ частіше шкодили місцевим мешканцям, ніж регулярні частини. У 1769 р. значних втрат правобережним українцям завдали калмики, які належали до російської легкої кавалерії. Свої рахунки з католицькою шляхтою і місцевим єврейством зводили тут і запорожці, які теж входили до складу російської армії.

Однак російське командування, попри вдаваний гуманізм, не зупинялося перед тим, щоб, у разі потреби, знищувати цілі села «для поз-

³³ Російське командування поставилося до цього вельми серйозно (див.: Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 185).

бавлення через це неприятеля притулку»³⁴. До ускладнень призводило і те, що російським військовим давали платню мідною монетою, купівельна вартість якої була нижчою за номінал; тож місцеві мешканці відмовлялися що-небудь продавати за неї. За повідомленням від 30 вересня 1774 р., в м. Ізмаїл «були в солдатів шохвилинні сварки з обивателями за мідні гроші, від чого ці, останні, не стали більше відкривати свої ятки, а для присилування для того їх забирали і карали перед гауптвахтою». У Бессарабії тоді «припинився всякий продаж, і, попри те, що всякий день осіб до сорока покарані бувають за неприйняття мідних грошей, ятки чотири дні заперті, та з них все вивезено і жодного нема продажу»³⁵.

Ситуацію на Правобережній Україні командував Другої армії граф П. Панін у листі до Катерини II від 9 жовтня 1769 р. схарактеризував так: «У тамтешніх розорених гайдамаками, турками, татарами, а частково і нашими калмиками та запорожцями місцях майже ніякої допомоги від обивателів [немає], хіба що з самих віддалених місць»³⁶. Колись густонаселена та з розвинутою інфраструктурою смуга польсько-кримського порубіжжя в Буго-Дністровському межиріччі знелюдніла. За повідомленням від 12 липня 1769 р., майор російської служби де Ковач у Балті та на правому березі Кодими «мешканців ані одної людини, ані худоби [...] не знайшов, а всі оселища бачив запустілими»³⁷.

У 1769 р. на Правобережній Україні знову з'явилися великі гайдамацькі ватаги, наповнювані переважно місцевими мешканцями. Тепер ці ватаги билися з російськими підрозділами, відтягуючи значну частину їх від зони бойових дій з турецько-кримськими військами. Втім жодної координації з ворогами своїх ворогів вони не мали; це також був один із негативних наслідків походу Крим-Гірея. Проти гайдамаків були кинуті донські козаки на чолі з похідним отаманом Никифором Суліним, який відзначив «зухвалу відвагу цих злодіїв»; полонених гайдамаків донці передавали на розправу польським урядовцям. У серпні того року посвідчено «примноження в Польщі гайдамацьких шайок, які, ходячи з гарматами, насмілювалися перешкоджати командам Першої армії в заготівлі й перевозі [харчових] припасів». Тож окупаційне командування мусило час від часу відряджати на них значні сили³⁸, зокрема і з турецького фронту³⁹.

³⁴ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 215.

³⁵ РГВИА. – Ф. 464. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 13, 14.

³⁶ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 42.

³⁷ П. А. Румянцев. Сб. док. – Т. 2. – С. 107.

³⁸ Российская национальная библиотека (далі – РНБ). – ОР. – Ф. 550. – Оп. 1. – Q. IV-241. – Л. 11–11 об., 118 об.

³⁹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 225–226 и др.

На Лівобережжі Дніпра 30-ти тисячне військо калги-султана, відряджене Крим-Гіреєм у напрямку Бахмута, теж не мало успіху. 27 січня його зупинив корпус генерал-майора І. Романіуса. Встигнувши захопити певну кількість полоняників і здобичі, частина війська відірвалася від переслідування за р. Тернівка, інша частина повернулася в Крим, пройшовши повз р. Вовча. 3 лютого кошовий отаман П. Калнишевський на чолі команди запорожців рушив на лівий берег Дніпра з метою перекрити кримцям шлях. Але глибокий сніг сповільнив рух козаків; кримці встигли перейти Сиваш, лишивши без захисту ногайські аули в Перекопському степу. За наказом П. Калнишевського, запорожці знищили «татарські оселища» по степових річках Янчокрак, Карачокрак, Маячка, Рогачик і Білозерка, спалили всі запаси сіна, відігнали велику кількість худоби і 12 лютого повернулися в Січ⁴⁰. Ногайські кочові аули були особливо вразливі узимку, коли вимушений вихід із незахищених від ворожого нападу місць зимівель у відкритий степ часто призводив до загибелі худоби, а потім і голодної смерті людей. Знищення юрт і стаціонарних будівель, спалення сіна, відгін худоби та інші диверсійні дії запорожців були згубними для цих кочовиків.

Оговтавшись від потужного внутрішнього конфлікту, запорожці активно залучалися до воєнних дій, упевнено курсуючи по добре відомому їм степу і знаходячи скупчення аулів добре знаних їм ногайців. П. Калнишевському вдалося організувати в прикордонних районах евакуацію запорозької паланкової адміністрації, козаків та їхнього майна, а також упорядкувати рух населення, перевести його в захищені околиці Січі та до Української укріпленої лінії⁴¹. Ногайці, через особливість свого господарства, не могли у великій кількості скупчуватися в певному безпечному місці степу на скільки-небудь тривалий строк, бо це призводило до втрати худоби від нестачі північного корму та похідних від цього бід. Кочове скотарство потребувало великих пасовищ та розсіювання кочових колективів дрібними групами по степових угіддях. Однак в умовах воєнних дій, які охоплювали все більші райони Причорномор'я і Приазов'я, це ставало все менш можливим. Гурти своєї худоби ногайці та кримські татари перевели з Перекопського степу до Криму через активізацію диверсій запорожців. Однак у середині жовтня 1769 р. через виснаження кримських пасовищ худобу мусили знову перегнати на північ від Перекопу⁴².

⁴⁰ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1768 по 1774 год. – Санкт-Петербург, 1866. – Т. 1. – С. 295–296.

⁴¹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 353; *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 120–121.

⁴² *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 468.

Наприкінці весни 1769 р. Перша і Друга російські армії були зосереджені біля Південного Бугу та Дністра; тут перебували й головні сили турків та кримців. Власне, цей терен командувачі російських і турецьких військ вважали за головний театр воєнних дій. У Петербурзі були впевнені в тому, що Лівобережжя Дніпра є достатньо вбезпеченим від нападу з боку Криму Українською укріпленою лінією; захист володінь Війська Запорозького, розташованих на південь від тої лінії, до уваги не брали. Саме звідси росіяни планували раптовий рейд на Кримський півострів і задля того відрядили корпус генерал-поручика М.-І. фон Берга. 27 червня він зайняв район річок Токмак і Молочна⁴³, а згодом вчинив невдалу спробу перейти через Сиваш. Після того Берг відвів свій корпус до р. Кальміус, де приготувався до оборони і відрядив спеціальний загін на чолі з графом Остерманом для контролю Лівобережжя Самари⁴⁴. Територію на південь від р. Самара Кіш лишив без прикриття, адже, виконуючи наказ російського командування, мусив спрямувати основні свої сили на блокування турецької фортеці Очаків.

21 липня Берг повідомив командувачеві Другої армії П. Рум'янцеву про те, що турки намірялися висадити з моря десант біля Таганрога і що туди мав прибути кримський хан на чолі «з'єднаних сил ногайської орди, яка прийшла з того боку [Дніпра]». Зі свідчень запорожців, які втекли з кримського полону і бачили поблизу Генічеська потрошені турецькі кораблі й тіла мертвих турецьких воєнків, Берг зробив висновок, що долю ворога вирішив буревій⁴⁵. Вже не очікуючи нападу з моря, він розташував свій корпус вздовж річок Берда і Кінські Води. У центрі цього розташування – між верхів'ями річок Берда, Каратиш і Кінські Води – розмістив великий калмицький загін. Попереду нього Берг розставив бекети для підтримки комунікації по берегах цих річок. Наприкінці серпня калмики отримали наказ випалити траву в степу. Втім, удаючи його виконання, вони заглибилися в степ і непомітно відійшли до Кальміусу, кілька днів стояли на лівому березі цієї річки, вичікуючи, та згодом попрямували до р. Дон. У Берга залишилося близько 300 калмиків⁴⁶. Через утворену «щілину» миттю прослизнули кримці й загубилися в степах у напрямку Самари. Така синхронність дій промовляє про таємне погодження між кримцями й калмиками. Кримці ввели супротивника в оману, вдавши свою чисельність більшою, ніж вона була насправді: їхні коні витолочили тасьму (слід на траві) завширшки 20 верст. Тому у ворожих спостерігачів склалося враження, буцім «орди

⁴³ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1768 по 1774 год. – Т. 1. – С. 299–300.

⁴⁴ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 12 об.; *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1768 по 1774 год. – Т. 1. – С. 304–307.

⁴⁵ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 25 об.

⁴⁶ Там же. – Л. 6.

ціле царство пішло». Опісля ж з'ясувалося, що кількість диверсантів ледь перевищувала 3 тис. осіб⁴⁷.

У верхів'ях р. Кільчень кримці розбили невеликий загін запорожців Кальміуської паланки й рушили до Самарської, Орільської та Протовчанської паланок – найзалюдненіших районів Запорожжя⁴⁸. 30 серпня татар помітили у верхів'ях Самари за кілька верст від Тору (сучасне м. Слов'янськ, Донецької обл.)⁴⁹. Того ж дня кримці атакували російський форпост біля р. Оріль; його захисники змогли вийти з оточення й сховатися у фортеці св. Параскеви, що входила до Української укріпленої лінії. Кримці подалися за ними, потім розділилися на дві частини, які, у свою чергу, роздробилися на невеликі загоны – традиційні чамбули. У підсумку татари розійшлися в протилежних напрямках уздовж лінії, піддавши систематичному руйнуванню та пограбуванню поселення та господарські об'єкти. 1 і 2 вересня кримці знищили запорозькі слободи Перещепине і Козирщину, 3 вересня – Личківку⁵⁰. На їхньому шляху трапилися й «деревні» команди лінії генерал-майора Карла фон Штофельна, «які попереду лінії за 30 верст [розташовані], [були] всі розорені». Постраждали й посполиті Полтавського полку, а також однодворці, які відбували лінійну службу і на той час «в степу з худобою від лінії на віддалі перебували»⁵¹.

Диверсія кримців охопила простір довжиною більше 100 і шириною до 70 км; утім вони оминали об'єкти, захищені гарнізонами фортець Української лінії. Найближче нападники підійшли до Олексіївської фортеці (сучасне с. Олексіївка, Первомайський район Харківської обл.), де «прийшли зі степу татари» відігнали коней артилерійської команди та худобу місцевих мешканців⁵². Кримці традиційно уникали штурму навіть малих укріплень, захищених артилерією, і лише за крайньої потреби виснажували осадженого супротивника фальшивими атаками, спонукаючи його витратити боекомплект, і вже по тому йшли на штурм⁵³.

Цей рейд було здійснено настільки вдало – і стосовно вибору часу, коли ворог щонайменше був до нього готовий, і щодо військового керування, яке забезпечило чудову маневровість та злагоджені дії учасників, – що навіть побіжний його розгляд змінює устійнені уявлення про військові можливості Кримського ханату в останні роки його існування. На той час П. Рум'янцев ледве встиг прийняти командування Першою

⁴⁷ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 460.

⁴⁸ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 145–146.

⁴⁹ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 8.

⁵⁰ П. А. Румянцев. Сб. док. / под ред. П. К. Фортунатова. – Т. 2. – С. 135, 141.

⁵¹ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 28 об.

⁵² Там же. – Л. 8 об.

⁵³ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 460.

армією, а щойно призначений на керування Другою армією П. Панін ще не доїхав до свого штабу, розташованого у фортеці св. Єлизавети. Ошелешений П. Рум'янцев писав Катерині II: «...Неочікуване зазіхання неприятеля до сторони [Української] лінії сталося попри всі способи, яких у протидію я тому вдався [...]. Цей інцидент перевищує [...] мою уяву; як міг недобачити генерал-поручик Берг цю неприятельську спробу!»⁵⁴. Граф П. Панін опинився у ще кумеднішому становищі, адже 8 вересня він пропонував Катерині II стягнути війська, розташовані на степовому Лівобережжі Дніпра, на правий берег, вважаючи його менш захищеним від нападу супротивника. Та, за іронією, в той самий час кримці вже встигли сплюндрувати запорозьке лівобережжя й безкарно звідти повернутися. Тож командувач Другої російської армії просто не володів ситуацією. Лише 15 вересня П. Панін інформував імператрицю про отримання рапорту Берга від 2 вересня про напад кримців і виправдовувався тим, що того дня він тільки встиг прибути до фортеці св. Єлизавети⁵⁵.

Попри інформацію фон Берга, напад кримців очолив не хан Девлет-Гірей, табір якого помітили біля Могилева-Подільського 25 серпня⁵⁶, а його брат калга Шехбаз-Гірей, спільно з очільником кримськотатарської знаті Шахтемір-агою⁵⁷. Як свідчив полонений ногаєць, кримські татари того літа в похід ані до Хотина, ані до Очакова не ходили, а стояли перед Перекопською лінією; у складі ханського війська в Молдові та на Поділлі були переважно єдисанські та буджацькі ногайці⁵⁸. Отже, команду калги наповнювали кримські татари, джембуйлуковці та, можливо, єдичкульці.

Наголосимо: це був не просто грабіжницький набіг, а диверсійний рейд, спрямований на знищення населення, економіки та інфраструктури на території ворога. Кримці палили запорозькі зимівники, хутори та слободи, церкви й паланки (укріплення і центри місцевих адміністрацій), нищили все, що не можна було взяти як здобич і що мало певну цінність для супротивника: запаси хліба і сіна, різні побутові речі⁵⁹. Полковий старшина Василь Хорбат, котрий замість полковника тоді урядував Орільською паланкою, так описав напад кримців: «Неприятельське татарське військо на села Козирщину, Личківку й Перещепину напавши, хати і двори попало, худобу рогату, коней і овець позаймали, а [...] людей умертвили, а інших у полон разом з жінками забрали, хліб та інше

⁵⁴ П. А. Румянцев. Сб. док. / Под ред. П. К. Фортунатова. – Т. 2. – С. 135.

⁵⁵ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 11 об.

⁵⁶ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 310.

⁵⁷ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 466; Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 145.

⁵⁸ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 454.

⁵⁹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 10–11, 11 зв., 20, 34.

спалили і вщент розорили, а ті, хто уникнув того, від страху розбрелися, і тільки майже й зосталось, що в селі Поповці, та проти Нехворощі оселеному і при монастирі Нехворощанському мешканців, але вони перебувають у немалій небезпеці, і якщо неприятель повернеться й учинить напад на фортецю Нехворощанського монастиря, то, за нестачею збройного люду, обороняти [його] нікому»⁶⁰. Свідчення Івана Губенка, мешканця слободи Чорнухівка Протовчанської паланки, викладені в документі від 26 вересня, оприявнило унікальні ситуації повсякдення, пов'язані з тими подіями. Губенко з двома товаришами, Мамаєм і Сіромахою, в перші числа вересня їздив на трьох возах до степової річки Тирса за кислицями «для домашнього свого вжитку [...] на квас». «Перед вечором» на них наїхав чамбул з 15-ти кримців. Мамай і Сіромаха сховалися в заростях терену, а Губенко – в очереті у воді. Однак його знайшли і зв'язали, забрали коней, вози та все майно. Вночі, коли кримці поснули, Губенкові вдалось втекти. Що сталося з його товаришами – «взяли їх живцем або порубали» – того він не знав; утім говорив, що «їх і досі нема». Документи про напад Шехбаз-Гірея у більшості сухо констатують трагічні події, зокрема: «в Кільчені в жительки самарської Параски Горкушихи трьох чоловік порубано, чоловічої і жіночої статі в полон взято 16 [...]. Від жительки самарської Насті Мамайки, будучи у Великій Тернівці, взято в полон двох чоловік, жінку одну»⁶¹.

Джерела відобразили нераціональну жорстокість нападників, як то убивство жінок шаблями⁶², відрізані вуха і литки на трупах російських пікінерів, які обороняли невеликий бекет⁶³. Утім, запорожці в ногайських аулах чинили подібне. Російські ж командири відзначилися брутальним катуванням полонених. Так, фон Берг «з пристрасстю» допитував «татарина», схопленого на шпигуванні. Вважаючи його відповіді «непереконливими», він наказав його «ще шмагати, але тільки од нього вже більше нічого дізнатися не міг». За добу полоненик помер⁶⁴.

Генерал-поручик фон Берг, не маючи достовірної інформації про чисельність кримців, боявся їх переслідувати, з огляду на невелику кількість свого корпусу, брак легкої кавалерії та ризик відриву від комунікацій. Для перекриття зворотного руху Шехбаз-Гірея він 6 вересня відрядив загін на чолі з майором К. Юзбашем, складений з 1100 «доброкінних чоловік», відібраних з усіх полків, 200 калмиків і посилений 2-ма гарматами. Основні ж сили фон Берг скупчив і огордив вагенбур-

⁶⁰ *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 147.

⁶¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 10–11, 11 зв., 20.

⁶² Там само. – Арк. 20.

⁶³ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 460; *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 151.

⁶⁴ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 23–23 об.

гом (укріплення з возів), себто приготувався до оборони. Тож тепер не могло бути й мови про другу спробу вдертися до Криму. Після втечі калмиків він залишився без легкої кавалерії – сили, що в умовах степу мала вирішальне значення. Очікування 7 тис. донських козаків, призначених головним командуванням на місце калмиків, перевищило встановлений термін через «повільність» донського отамана С. Єфремова⁶⁵. Берг звернувся по допомогу до Коша: «щоб скільки можливо для зайняття Кінських Вод й утримання по тій [річці] посту відрядити запорозькі війська»⁶⁶. Хоч більшість запорожців тоді перебувала біля Очакова та Бендер, з Січі, все ж, відрядили запорозького старшину Андрія Порохню на чолі 1260 козаків. Спантичений оманливою шириною тасьми, він не наважився переслідувати кримців, бо оцінював їхню чисельність до 20 тис.⁶⁷. Відповідальні особи пояснювали незадовільний стан Української лінії хворобою генерала Штофельна, котрого розбив параліч⁶⁸. Схожа хвороба охопила все управління тією оборонною системою, звівши нанівець принцип заміщення чинів. Тож ніде не стрівши перешкоди, кримці поверталися з багатою здобиччю. 6 вересня, коли загін полковника Юзбаша даремно вишукував їх біля Кінських Вод, вони похапцем перейшли р. Молочну. Берг мусив лише обмежитися наказом Юзбашеві «пост взяти й кордон утримувати по [річці] Кінській»⁶⁹.

Запорожці мали всі підстави звинувачувати в пропуску кримців російське командування і вимагати від нього компенсації збитків. Підставою для того стало відшкодування, надане імперським урядом Штофельну⁷⁰. У трьох постраждалих запорозьких паланках – Самарській, Орільській, Протовчанській – зібрали неповну інформацію про втрати: 114 вбитих, 474 полонених, більше 2 тис. відігнаних коней і 4 тис. голів великої рогатої худоби, близько 12 тис. овець⁷¹. У степовому краї, де населення відзначалося надзвичайною рухливістю, особливо під час війни, зібрати й перевірити інформацію про втрати і збитки, як того вимагав імперський уряд, було майже неможливо. Доходило до того, що полковник Самарської паланки Ярема Василів занотовував розповіді на базарі⁷² – іншого публічного місця в запорозьких паланках не існувало. Здебільшого, фіксували факт відсутності людини, не в змозі з'ясувати

⁶⁵ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 18 об., 27.

⁶⁶ Там же. – Л. 24 об. – 26 об.

⁶⁷ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 459.

⁶⁸ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 29.

⁶⁹ Там же. – Л. 24 об., 28–28 об.

⁷⁰ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 148.

⁷¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 12 зв., 23 зв., 31 зв., 42 зв.

⁷² Там само. – Арк. 24.

напевне вбили її чи забрали в полон, чи то вона втекла до безпечного місця. Джерела вкрай приблизно промовляють про населення та майно запорозьких зимівників. Утім, в Орільській паланці змогли аргументовано оцінити збитки в 29 183 руб.⁷³ Відносно певні дані (принаймні ґрунтовані хоч на якомусь обліку) стосувалися збитків вищих урядовців Запорозької Січі. Так, з табунів кошового отамана П. Калнишевського, які паслися біля р. Кільчень, в Орільській паланці, кримці відігнали 1500 коней, з них 460 – верхових; з іншого ж його табуна, в Протовчанській паланці, – 600 коней. У полковника Опанаса Ковпака – спалили три хати, двір, «загород частокільний, з доброго різаного дерева», зруйнували млин «з хлібними та іншими припасами», знищили 13 діжок борошна, 4 діжки пшона, посуд на 300 рублів, «а коней, овець, рогатої худоби стільки відігнали, що важко порахувати»⁷⁴.

Аби з невдоволення запорожців не сталося заворушення в скрутний для імперії час, П. Панін мусив сплатити їм як компенсацію гроші з «екстраординарної суми» Другої армії⁷⁵. 28 вересня Катерина II схвалила це рішення і, не входячи в подробиці збитків, наказала видати Війську Запорозькому щорічну платню в подвійному розмірі (звичайна становила 7 579 руб.)⁷⁶.

Напад кримців на Присамар'я, який тривав з 30 серпня по 6 вересня 1769 р., мав величезне значення для подальшого ходу війни. По-перше, калга, як відповідальний за відсутності кримського хана за оборону Кримського півострова, мав діяти на чолі допоміжної сили турецького десанту під Таганрогом, однак, після непередбачуваних наслідків стихійного лиха, наважився на самостійну виправу. Вчинений ним диверсійний рейд виявив системні недоліки оборони супротивника на степовому Лівобережжі Дніпра. По-друге, ця виправа зірвала другу спробу росіян атакувати Крим силами корпусу фон Берга. По-третє, в шерезі пов'язаних з нею наслідків були міграція калмиків до Джунгарії 1771 р. і суд над отаманом Війська Донського Степаном Єфремовим у 1772 р. Міграція калмиків збіглася із заворушенням яїцьких козаків, які відмовилися їх переслідувати на вимогу імперського уряду (навіть сприяли їхній втечі) та згодом склали основну силу Омеляна Пугачова. С. Єфремов не лише не відрядив 7 тис. козаків до корпусу фон Берга, але й передчасно відкликав на зимівлю 3 тис. донців, які перебували у складі Другої армії⁷⁷. Це, в поєднанні з іншими чинниками, оприявнило розлад

⁷³ *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 148.

⁷⁴ Там само. – С. 149.

⁷⁵ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 13–13 об.

⁷⁶ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1852. – Л. 35.

⁷⁷ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1768 по 1774 год. – Т. 1. – С. 312–313.

всієї системи управління степовим кордоном Російської імперії, створеної після Белградського миру 1739 р. Напад Шехбаз-Гірея, вчинений малими силами, на перший погляд, здається уколом дрібною шпилькою в тіло гіганта. Однак це був укол у переплетіння кількох больових точок; укол, котрий змусив його добряче здригнутися і на деякий час заціпеніти від судом.

П. Панін мав ретельно дослідити увесь ланцюг інцидентів, пов'язаних з рейдом Шехбаз-Гірея. Отож він і дійшов висновку про потребу остаточної ліквідації Української лінії. Критика її оборонних спроможностей, звісно, не була новою. Скандал з приводу недбалого спорудження її лівого флангу в районі Бахмута і Тора виник ще в 1735 р.⁷⁸, тобто на початку тодішньої війни з Османською імперією. Тоді ж на південь від лінії, тобто в межах Запорозьких Вольностей, виникла окрема мережа укріплених пунктів – ретраншементів (Кам'янський, Усть-Самарський, Старо-Самарський, Биркутський та ін.) та редутив (Кайдацький, Романовський, Сокальський та ін.). Белградський договір 1739 р. визначив Запорожжя як фактичну буферну зону між двома імперіями, в якій монархія Романових не мала права зводити будь-які фортифікації. На виконання цієї вимоги, російська Військова колегія в 1744 р. була змушена ліквідувати Усть-Самарський та Биркутський ретраншементи, як і низку редутив, а Кам'янський і Старо-Самарський ретраншементи, Кайдацький і Сокальський редуту – «утримувати малими замками»⁷⁹. Частину редутив записали за Українською лінією. Водночас намагалися створити дієвіший її замітник, яким могла стати нова мережа укріплень від гирла р. Самара до р. Лугань; про це йшлося в нереалізованому проєкті генерал-лейтенанта П. де Бріньї 1743 р.⁸⁰ Російський уряд передбачив швидке відновлення ліквідованих об'єктів з початком чергової війни з Османською імперією. Ситуація з Усть-Самарським і Кам'янським ретраншементом нагадує їх приховану консервацію. Там залишалося артилерії «достатнє число», про що нагадали запорожці в 1754 р., сподіваючись отримати обіцяні в Петербурзі гармати; січова артилерія, включно з наданою від уряду 1746 р., як свідчили запорозькі депутати в столиці імперії, «від стрільби давно пошкоджена». На «Усть-Самарському острові» (його локалізація незрозуміла; острів під назвою Мийка або Старуха виник унаслідок створення Дніпровського водосховища⁸¹), як дізналися запорожці, лишився «рублений ліс», який «ні на що не використовується». Його теж у Січі сподівалися отримати «на наше вій-

⁷⁸ Пірко В. О. Українська лінія // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2007. – Т. 18. – С. 16.

⁷⁹ Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах. – 2009. – № 2. – С. 52–53.

⁸⁰ Там само. – С. 53–54.

⁸¹ Там само. – С. 53.

ськове будівництво»⁸². Та марно; призначення цієї деревини було іншим. Припущення О. Харлана про те, що в Усть-Самарському ретраншементі лишався гарнізон аж до 1769 р.⁸³, у світлі наведених даних не знаходить підтвердження. Вочевидь, ретраншементи і редути російські команди швидко поновили на початку війни 1768–1774 рр. Деякі з них, як то Усть-Самарський і Кам'янський, були готові відбивати напади чамбулів Шехбаз-Гірея⁸⁴. Старо-Самарський ретраншемент продовжував існувати в міжвоєнний період, маючи у своєму складі артилерійську команду та належну інфраструктуру⁸⁵.

Замість Української лінії, що підлягала ліквідації, П. Панін спершу пропонував Катерині II розмістити частину калмиків на південь від р. Самара – «щоб із оселищ цього народу кілька тисяч чоловік переходили, хоча почергово, зі своїми кибитками і всіма звичайними запасами [...] кочувати на час нинішньої війни у степ, що лежить перед Українською лінією [...] для забезпечення від зимових татарських набігів»⁸⁶. Утім імперський уряд не схвалив цієї пропозиції. Адже йшлося, небагато-немало, про вилучення величезного шматка Запорозьких Вольностей, і в той саме час, коли стрімко зростала протидія запорожців поглинанню своїх земель Новоросійською губернією. З іншого ж боку, і в Калмицькому ханаті, розладнаному та врзаному втручанням імперських чиновників, на той час до надміру зросло невдоволення російським володарюванням.

П. Панін, удруге втрапивши в кумедне становище, причому на тлі успіхів свого конкурента в придворній боротьбі – П. Рум'янцева, вже не міг дозволити собі легковажні імпровізації. Тож він мусив підтримати ініціативу віце-президента Військової колегії З. Чернишова зі спорудження нової, Дніпровської укріпленої лінії. Цей проект був винесений на розгляд Ради при дворі Катерини II ще 27 липня 1769 р.⁸⁷. Наприкінці ж того року важелі прямого керування будівництвом нової лінії опинилося в руках П. Паніна⁸⁸. Дніпровську лінію заклали там, де зупинився корпус фон Берга – від Азовського моря по р. Берда до місця впадіння р. Кінські Води в Дніпро. Спорудження нових фортець на самих

⁸² РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 41. – Д. 3317. 1760 г. – Л. 170.

⁸³ Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська. – С. 53.

⁸⁴ Там само. – С. 53, 56.

⁸⁵ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 8. – С. 53, 56.

⁸⁶ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 32.

⁸⁷ Макидонов А. В. Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. – Запорожье, 2016. – С. 4.

⁸⁸ Молдавський Р. Л. Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.): дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – С. 128–131.

кордонах Кримського ханату дозволило російському командуванню не лише забезпечити регулярні поставки на передову боєприпасів, провіанту, фуражу, медикаментів та ін. в потрібній кількості й підтримувати постійні комунікації, але й облаштувати постійні місця для розміщення великої кількості солдатів у зимовий час⁸⁹. Остання обставина була чи не головною перешкодою для утримання атакованого Криму під час війни 1735–1739 рр. Тепер же імперія Романових створювала умови для того, щоб здійснити першу довготривалу окупацію Криму влітку 1771 р.

Кримці ж, натхненні блискучим успіхом Шехбаз-Гірея, чинили нові напади. У середині вересня 1769 р. вони з'явилися на запорозькому ліво-бережжі й знищили два опорних пункти росіян; утім наближення команд донських козаків спонукало їх відійти. Аби перекрити їм дорогу в Крим, Берг рушив з двома піхотними, драгунським і гусарським полками до р. Мокрі Яли; його авангард – загін майора Юзбаша, складений з 400 калмиків, вийшов на Кінські Води. Однак кримці змогли без втрат вислизнути з цього громіздкого капкана⁹⁰.

Наприкінці 1769 р. степи, розташовані на південь від р. Самара, вже були охоплені рівномірною мережею сторожових постів і роз'їздів запорозьких і донських козаків; збільшувалася присутність тут і російських регулярних підрозділів. 14 листопада донський полковник Колпаков, перебуваючи на посту з 200 козаками у верхів'ях Кальміусу, вийшов на слід п'ятисотенної команди кримців, що рухалася в напрямку Бахмута. Біля р. Вовчої донці розгромили цю команду, знищивши близько сотні кримців; тоді ж загинув і її усявлений очільник – Шахтемир-ага⁹¹. Останню невдалу спробу напасти на українське степове порубіжжя кримці вчинили на початку червня 1770 р. Тоді корпус фон Берга на р. Молочной розбив «татарську партію, складену з 500 чоловік, з яких не більше 30 «втечею порятувалися»⁹². Власне, цей випадок і слід вважати за «останній татарський набіг» (якщо послуговуватися цієї ідеологічно перевантаженою термінологією). 9 жовтня 1769 р. граф П. Панін вже мав певні резони писати Катерині II: «...Вся Кримська Орда ніде в іншому місці вже не може від свого зручного гнізда до нападу на кордони вашої імператорської величності тепер зайнята бути»⁹³.

⁸⁹ *Молдавський Р. Л.* Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.)... – С. 166–168.

⁹⁰ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1768 по 1774 год. – Т. 1. – С. 314.

⁹¹ Там само. – С. 321–322.

⁹² Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 361.

⁹³ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 42 об.

Українська лінія фактично проіснувала до 1775 р. 16 травня того року генерал-поручик О. Прозоровський повідомив з Полтави про отримання запиту від генерал-майора А. Алімова (воєвода Єкатерининської провінції в 1765–1773 рр.⁹⁴): «на якій підставі лишити а чи кому передати фортеці, що стоять по старій лінії, приславши при тому екстракт, які від небезпеки од степових пожеж, наявних у тих фортецях артилерії та пороху, подання». О. Прозоровський клопотався про отримання від П. Рум'янцева резолюції щодо 15-ти фортець Української лінії. Після укладення російсько-турецького миру в 1774 р. вони втратили будь-яке значення; гарнізони з них вивели, разом із командами донських козаків, відповідальними за очищення довкружної території від сухостою для запобігання поширенню степових пожеж до місць зберігання пороху. Отож близько року артилерійський арсенал лишався без належного обслуговування і нагляду⁹⁵. Повільно згасаючи і не лишаючи по собі жодного натяку на бойову славу, Українська лінія все ж була корисною для Петербурга в адміністративному поглинанні України. Без існування таких безликих об'єктів імперський уряд навряд чи зміг опанувати степовий простір. Шехбаз-Гірей лише показав їхню безславність і безликість.

Насамкінець відзначмо п'ятий наслідок рейду Шехбаз-Гірея – диверсію, що її у відповідь вчинили запорожці до Буджака. Граф П. Панін, приймаючи командування Другою армією, як і всі петербурзькі вельможі, не мав симпатії до запорожців. 8 вересня 1769 р. він писав до Катерини II, що не вважає Військо Запорозьке надійним⁹⁶. Однак утеча калмиків від Берга і свавільна затримка мобілізації донських козаків отаманом С. Єфремовим, суттєво знизили в його армії чисельність легкої кавалерії. Це спонукало графа ставитися до запорожців з більшою повагою. Не маючи змоги відшкодувати січовикам збитки, завдані з вини фон Берга, П. Панін дозволив їм напад у глибокий тил супротивника в Північно-Західному Причорномор'ї. Сюди ногайці стягнули свої аули і худобу з інших районів степу⁹⁷.

25 вересня з Січі рушила велика команда з 3100 запорожців. Очолив її Семен Галицький – той самий, який возив листи до Буджака напередодні війни і бачив у Балті посланців М. Залізняка. Запорожці

⁹⁴ *Макидонов А. В.* Персональний состав административного аппарата Новороссии XVIII в. – Запорожье, 2011. – С. 52.

⁹⁵ РГВИА. – Ф. 464. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 94, 119.

⁹⁶ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 4.

⁹⁷ Граф Панін указав на «татарські улуси і кочування, які вони задля безпеки від нинішньої війни утримували на березі Чорного моря, між Дністром і Дунаєм» (Всевысочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и министерская переписка по делам крымским из семейного архива графа В. Н. Панина. – Москва, 1872. – Т. 1. – С. 9).

перейшли Південний Буг біля гирла Кодими, рухалися вздовж цієї річки, потім перетнули Чичеклею, Тилігул і Великий Куяльник, де помітили невелику групу ногайських вершників, які швидко зникли, утім, із якоїсь причини не оповістили своїх про небезпеку. Проходячи вздовж Дальницького лиману, що впадає в Чорне море, запорожці «відшукали стадо ногайське і при ньому семеро [...] ногайців, яких п'ять взяли живими, а двох зарізали». Полонені свідчили, що ханського «війська на цьому (лівому. – *Авт.*) боці Дністра немає, а тільки кінські табуни, і до моря [їх] багато. І при них пастухів небагато перебуває»⁹⁸. Все ополчення ногайців на той час було стягнуте до турецьких фортець Хотин і Дубоссари, а їхні аули і стада залишилися без захисту. Вночі з 1 на 2 жовтня запорожці, рухаючись уздовж Дальницького лиману до моря, «розшукували стада і забирали [їх], а пастухів різали». Під ранок підійшли до «села турецького [...] Хаджибея» (сучасна Одеса), зупинились для перепочинку, готуючись атакувати його засвітла. На них випадково натрапив турецький загін з 200 вояків, що ішов з Очакова в Аккерман. Маючи значну чисельну перевагу, запорожці «при перестрілці чимало з обох сторін (тобто і той загін, і гарнізон Хаджибея. – *Авт.*) [...] викололи і взяли поранених у полон [...]. У селі чимало турків чоловічої та жіночої статі покололи». Населення хаджибейського посаду було знищене, лише небагато потрапило в полон; дехто з «сільських людей» устиг утекти в паланку, а її січовики не могли здобути без артилерії. Блокувавши цю єдину в цій місцевості турецьку твердиню, козаки розграбували довкілля – «як біля [...] Хаджибея, так і в степу», захопили більше 20 тис. коней (запис в іншому документі: «табунні кобили і жеребці»⁹⁹), 1 тис. голів великої рогатої худоби, 4 тис. овець, 180 верблюдів¹⁰⁰. Цей рейд нічим не відрізнявся від нападів кримців на Єлизаветинську провінцію, запорозькі Бугогардівську, Кальміуську, Орільську і Самарську паланки. У Хаджибеї було спалено «багато хат та інших будівель»; те саме відбувалося і «в інших місцях». Забираючи худобу у степу, козаки «пастухів деяких вирізали, інших же в полон забирали»; чимало полонених «з причини ран, від холодного дощу померли в дорозі». Як і кримці, запорожці, завершали свій рейд дуваном, одразу після переходу на свою територію: «5 жовтня [...] вище Гарду в [урочищі] Кривому через Буг, поробивши *плавні* (плоти з очерету й лози. – *Авт.*), самі і худобу переправивши, вчинили отому розподіл»¹⁰¹.

У цьому рейді, що, на перший погляд, не відрізнявся від багатьох попередніх здобичницьких виправ, простежуються деякі нові риси. По-перше, його санкціонував російський командувач. Якщо в Січі ціль ви-

⁹⁸ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 58–59.

⁹⁹ Там же. – Л. 53 об.

¹⁰⁰ Там же. – Л. 59–59 об.

¹⁰¹ Там же. – Л. 59 об. – 60.

прави вбачали в покаранні кримців за плюндрування Присамар'я і компенсації своїх збитків, то граф П. Панін мав на меті інше: виснаження економічних ресурсів ворога. По-друге, цей рейд запорозьке керівництво у своєму рапорті П. Паніну від 13 жовтня подало саме як *службу* і наполягало на тому, щоб «зазначена Запорозького Війська служба для майбутнього до воєнної книги записана була». На доказ цієї служби російському командуванню запорожці передали знамено і булаву розбитого турецького загону (утім ще одне захоплене знамено і литаври залишили в себе), а також 18 полонених, які вижили після важкого переходу з Хаджибея до Січі. Серед них були 2 турків, 12 «татар» (вірогідно, ногайців), 2 «гурженів» (грузинів), 1 грек-ренегат¹⁰². По-третє, кошовий отаман претендував на те, щоб запорозькі старшини, які очолили цей рейд, отримали в нагороду військні відзнаки, що і сталося незабаром¹⁰³. Серед старшин, які брали участь у рейді, відзначилися Сидір Білий і Захар Чепіга. Вони пережили саме існування Війська Запорозького, ліквідованого в 1775 р. не без їхньої участі¹⁰⁴, а в 1787 р. під керівництвом Г. Потьомкіна сформували з «вірних запорожців» Черноморське козацьке військо.

Таке, здавалося б, надмірне акцентування тої служби походило зі складної ситуації, в якій опинилося Військо Запорозьке на той час. Напередодні війни загострилися поземельні суперечки Коша з регіональними владами Російської імперії, а особливо керівництвом Новоросійської губернії, що постала на козацьких землях і продовжувала поглинати запорозькі володіння. Засобом такої демонстрації Кіш відстоював свої права на спірні терени, підкріплюючи їх саме цією службою. На Січі вповні усвідомлювали її наслідки, адже тепер велика частина причорноморських ногайців була позбавлена засобів до існування, що створювало легко прогнозовану перспективу їх відокремлення від Кримського ханату й Османської імперії. На це, зокрема, натякало уважне вчитування в рапорт кошового отамана П. Калнишевського на засіданні «Ради при Височайшому Дворі» 29 жовтня¹⁰⁵.

¹⁰² РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 56–57 об.

¹⁰³ Грибовський В. В. Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва російськими фалеристичними знаками // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Одеса, 2012. – Вип. 7. – С. 38–52.

¹⁰⁴ Грибовський В. В. Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або До питання про роль особистості історика в історії // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 6. – С. 39–65.

¹⁰⁵ Архив Государственного совета. – Т. I: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796). – Санкт-Петербург, 1869. – С. 37.

Узимку 1769–1770 рр. господарство єдисанців і буджаківців були настільки розладнане, що вони мусили почати переговори з російським командуванням про свою неучасть у війні та допомогу продовольством. А Кримський ханат, вичерпавши всі можливості протидії російським військам, відтепер перебував у загроженому стані.

ІХ.2. Участь запорожців у відокремленні причорноморських ногайців від Кримського ханату. Їхнє переселення на Кубань у 1770–1771 рр.

Оволодіння російськими військами турецької фортеці Хотин 10 вересня 1769 р. призвело до значної зміни на театрі воєнних дій. Османи визначили винними за це великого візира Молдаванджи Алі-пашу і кримського хана Девлет-Гірея¹⁰⁶. Останній, очікуючи на офіційну дестронізацію, за повідомленням від 9 жовтня 1769 р., «відпустив [...] татар додому» й залишився в «селі Кишла [на відстані] восьми годин від Бендер», де «нараховують війська тільки дві тисячі осіб при двох пашах, але від нього чималі геть втечі чиняться». Те саме джерело посвідчило ситуацію серед ногайців: «відправляють свої табуни й пожитки при багатьох мурзах на цей (лівий. – *Авт.*) бік Дністра в Балту», більше того, мають намір Росії покоритися, щойно її війська до кордону наблизяться, «з буджацьких татар біжить чимало і за Дунай»¹⁰⁷. Командувач Першої російської армії П. Рум'янцев доручив О. Прозоровському довідатися від «розважливих мешканців» Молдови: чи згодні «татари» перейти на бік Росії на тих же умовах, що й молдавани¹⁰⁸. Панічних настроїв кримцям додало здобуття генерал-майором І. Ф. де Медемом резиденції ханського намісника Кубані – м. Копил¹⁰⁹.

Утім, культивованій у радянській історіографії висновок про те, що «під впливом успіху російських військ [...] ще більше посилюється потяг ногайців до Росії»¹¹⁰, суперечить реаліям. Наприкінці 1769 р. і в Північно-Західному Причорномор'ї, і на Кубані ситуація залишалася невизначеною. Основні бойові дії окремого загону де Медема на Північному Кавказі сталися 29 квітня і 1–5 травня того року за участі

¹⁰⁶ *Халим Герай-султан*. Розовый куст ханов, или История Крыма / Транскрипция, перевод переложения А. Ильми, сост. приложением и ком. К. Усеинова, под общ. ред. Н. С. Сейтягьева. – Симферополь, 2008. – С. 164.

¹⁰⁷ П. А. Румянцев. Сб. док. / Под ред. П. К. Фортунатова. – Т. 2. 1768–1775. – Москва, 1953. – С. 154.

¹⁰⁸ Там же. – С. 155.

¹⁰⁹ *Дружинина Е. И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – Москва, 1955. – С. 105.

¹¹⁰ *Кочкаев Б.-А. Б.* Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – С. 166.

20 тис. калмицького війська хана Убаши. Медем використав для агітації серед тамтешніх ногайців службовця Експедиції калмицьких справ секунд-майора Таганова, «внука Муси-мурзи, головного над салтано-ульськими татарами, що становили більшу частину кубанського народу». Утім кавказькі ногайці виявили тільки зовнішні знаки покірності, остаточно не пориваючи зв'язку з Османами і Гіреями. Восени того ж року Медем рушив у другий похід, але цього разу не дочекався Убаши; відносини останнього з російською владою на той час серйозно ускладнилися, тож він і відійшов до р. Підкумок¹¹¹. Провісником тих подій, як про це йшлося в попередньому параграфі, став самовільний відхід калмицького загону від корпусу М.-І. фон Берга з Північного Приазов'я. На початку 1771 р. хан Убаши організував масове переселення калмиків з Нижньої Волги до Джунгарії. Ця остання велика міграція кочовиків, позначена драматичними епізодами загибелі майже половини мігрантів, закінчилася переходом до підданства Імперії Цін¹¹². Петербург втратив контроль над значною частиною степової периферії і не мав ресурсів для його відновлення, адже основні війська були стягнуті до турецького фронту. За таких умов російське командування мусило обережно поводитися з ногайцями й завищувати планку обіцянок.

Ще на початку війни, 6 листопада 1768 р. Катерина II схвалила пропозицію про відрядження до Кримського ханату найнадійніших казанських татар для агітації¹¹³, втім тоді це не дало результату. Після нападу запорожців на Хаджибей та його околиці командувач Другої армії П. Панін вирішив, що ногайці стали чутливішими до агітації. 12 жовтня 1769 р., він доручив кошовому отаманові П. Калнишевському відрядити запорожців, які добре знають «татарську мову», до ногайських кочовищ під виглядом дезертирів. Козаки мали поширювати чутки, перебільшуючи масштаби поразки османських і кримських військ. Надана агентам-запорожцям інструкція вимагала, щоб у випадку, коли ногайці нарікати-муть на турків, їх слід запевняти в «милості» російської монархині, здатної надати допомогу. Завдяки їй, мовляв, вони «на всі майбутні часи будуть вільними від турецького ярма й залишаться вільним і незалежним особним народом під особними власними законами й управліннями»¹¹⁴. Задля демонстрації приязні граф П. Панін відпустив ногайців і

¹¹¹ *Броневский С. М.* Исторические выписки о сношениях России с Персией, Грузиею и вообще с горскими народами, на Кавказе обитающими со времен Ивана Васильевича доньне / Подг. текста, предисл., примеч. и др. И. К. Павловой. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 105–107.

¹¹² *Вишнякова И. В.* К вопросу о бегстве волжских калмыков в Джунгарию в 1771 году // Востокведные исследования на Алтае. – Вып. 2. Сб. науч. ст. / Под ред. В. А. Моисеева. – Барнаул, 2000. – С. 48–52.

¹¹³ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1814. – Л. 12.

¹¹⁴ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 3 зв., 24–24 зв.

кримських татар, взятих у полон запорожцями, втім не просто так, а з обіцянкою закликати своїх одноплемінників до переходу на російський бік та для поширення агітаційних листів «як до Криму різними дорогами, так і до Єдисанської та Буджацької орд». На додаток до цього, писав П. Панін, «відряджена була від мене для кращого підкріплення сили [...] і велика партія для пошуку тих улусів»¹¹⁵. Тобто агітація була підкріплена актами залякування.

Втративши багато худоби восени, ногайці взимку 1769–1770 рр. потерпали від голоду. Наприкінці зими головний єдисанський мурза Джан-Мамбет листовно прохав П. Панина допомогти харчами. 20 березня 1770 р. П. Калнишевський отримав наказ терміново доправити провіант у найближчий до єдисанців форпост. Єдисанські аули на той час кочували від Дністра до нижньої течії Південного Бугу і Дніпра, тобто по звичних місцях. Цього не сталося, якби запорожцям не заборонили нападати на них¹¹⁶. Серед ногайців почалося коливання, «часті наради й роздуми»¹¹⁷. Коливання охопило й кримську аристократію. Старший син покійного Крим-Гірей-хана, Бахти-Гірей, сераскер Єдисанської орди, посварився з ханом Девлет-Гіреєм і, за повідомленням від 29 січня 1770 р., «забрав своїх жінок, дітей і всю Єдисанську орду з усією худобою, перейшов Дністер і наблизився до російських кордонів». Повідомлення від 15 лютого сповістило про сварку єдисанців з буджаківцями й відхід перших до Буго-Дністровського межиріччя¹¹⁸. Вірогідно, спілкування єдисанських мурз із російськими представниками відбувалося з відома єдисанського сераскера, котрий вичікував, щоб прихилитися на бік сильнішого.

У Петербурзі всерйоз почали розробляти плани з відокремлення причорноморських ногайців від Кримського ханату наприкінці 1769 р. Цим спеціально займався П. Бакунін¹¹⁹, перший член російської Колегії

¹¹⁵ Всевысочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и министерская переписка по делам крымским из семейного архива графа В. Н. Панина. – Москва, 1872. – Т. 1. – С. 9.

¹¹⁶ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 258. – Арк. 3–3 зв.

¹¹⁷ Всевысочайшие рескрипты ... из семейного архива графа В. Н. Панина. – Т. 1. – С. 9.

¹¹⁸ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным начато производится предпринятое российским императорским двором и ему порученное намерение, клонящееся к поколебанию татарских орд против нынешнего их подданства (1770) // Русский архив. – 1878. – Кн. 3. – Вып. 12. – С. 456.

¹¹⁹ *Кочкаев Б.-А. Б.* Ногайско-русские отношения... – С. 166. Петро Васильович Бакунін, син Василя Михайловича Бакуніна, перекладач з калмицьких мов при астраханському губернаторові, з 1726 р. – секретар Калмицьких справ при Колегії іноземних справ Російської імперії; добре прислужився посиленню російської влади в Калмикії, зокрема реорганізації судів Зарго. На росій-

іноземних справ, очолюваної Микитою Паніним, братом командувача Другої армії. Останній посилив агітацію серед ногайців, почергово вдаючись то до залякування, то до надання гуманітарної допомоги кочовикам, які й справді потребували її. Ще у вересні 1769 р., щойно прийнявши командування армією, П. Панін викликав Петра Веселицького, котрий до війни очолював секретну експедицію (шпигунську службу) Київської губернської канцелярії. П. Веселицький проінформував П. Паніна про устрій Кримського ханату та особливості статусу ногайців, підкресливши, що єдисанці й буджаківці до війни двічі таємно клопотали про перехід до російського підданства. Насамкінець, порадив відрядити до молдавської столиці Ясси агента, який би звідти спрямував свою людину до Єдисанської орди для з'ясування того, кого з сераскерів ногайці більше дослухаються, щоб схилити на бік росіян. Те саме П. Веселицький пропонував чинити в інших ногайських ордах, а також серед калмиків, які зреклися російського підданства. Листи, що їх розсилали за затвердженням реєстром адресатів, писали за формуляром, спущеним з Петербурга. Листи заперечували легітимність влади Порти над Кримом і ногайцями, мовляв, Османи приєднали до своєї імперії Крим та ногайські орди «не за правом війни або спадку, а своїми хитрощами [...], отримуючи від них істинні послуги і допомогу, лишаючи їх без допомоги». Ці листи три перебіжчики-молдавани мали передати вищим ханським чиновникам і ширин-бею, а четвертий мав простежити виконання доручення цими агентами та наслідки цього. Утім, відряджені молдавани пропали без вісти. У січні 1770 р. з тією ж метою використали завербованих полонених – одного єдисанця, захопленого запорожцями, і «начальника всіх киргизців» кримських Джієн-Булат-агу. Останній сповістив про себе, що перебуває в дружніх відносинах з «головним Єдичкульської орди мурзою [...] Мамбетом», а також про нарікання єдичкульців і джембуйлуківцев на своє тяжке становище. Джієн-Булат поклявся вручити закличного листа єдичкульському баш-мурзі Мамбету і в довірливій таємній бесіді прихилити на бік росіян. Але і ці двоє пропали без вісти¹²⁰. Схоже на те, що єдисанець і «киргизець» пообіцяли росіянам все, що ті від них хотіли, аби тільки вийти з полону.

ській службі калмицькими справами займалися і його прадід Іван, і дід Михайло (*Батмаев М. М.* В. М. Бакунін и его «Описание калмыцких народов» // Бакунін В. М. Описание истории калмыцкого народа, а особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев. Сочинение 1761 г. – Элиста, 1995. – С. 7–13). У 1759 р. П. В. Бакунін перебував у Києві для відстеження впливу повстання ногайців на українське степове порубіжжя. У 1775 р. він був причетний до вироблення рішення про ліквідацію Запорозької Січі (*Грибовський В. В.* Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або До питання про роль особистості історика в історії. – С. 51, 59).

¹²⁰ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 453–457.

15 березня 1770 р. Рада при дворі Катерини II вперше сформулювала свою ціль у цій війни: не включати Крим і ногайські орди до своєї імперії, а перетворити їх на зовні незалежні, але керовані з Петербурга маріонеткові утворення; гарантією мала стати передача кримцями росіянам одного порту на узбережжі півострова¹²¹. 2 квітня Катерина II вітала П. Панина з тим, що «підсилки до татар [...] певну вже дію вчинили»¹²². 16 квітня М. Панин заявив про початок листування з чинним кримським ханом Каплан-Гіреєм II, а також про розіслані листи до його попередника – Девлет-Гірея, «до всіх татар узагалі [...], як і деяких кримських і кочуючих начальників»¹²³. Однак, у відповідь, Каплан-Гірей звинуватив Росію в розпалюванні війни, заявив про вірність своєму одновірному сюзерену і про те, що в нього достатньо сили для її продовження¹²⁴. Події розгорталися в тривожному для Петербурга напрямку.

Порті вдалося відновити управління в Молдові, розладнане через втрату Хотина, а кримському ханові Каплан-Гірею II, зведеному на престол у лютому 1770 р., – припинити коливання кочових підданців. За повідомленням від 12 березня, він задовольнив вимоги ногайців, невдоволенних його попередником, і, для більшої надійності, перевів аули Єдичкульської орди, «з жінками, з дітьми і з більшою частиною майна [...] в Перекоп», тобто на Кримський півострів, «залишивши на своїх степах невелику кількість худоби і для прикриття її людей». Усі боєздатні єдичкульські та джембуйлуцькі чоловіки отримали наказ іти до турецької фортеці Бендери¹²⁵. А в цей саме час, за повідомленням від 20 березня, в Січі перебували єдисанські посланці для перемовин про перехід на бік Росії; вони затрималися там через весняне бездоріжжя. З огляду на перемену в Криму, П. Панин наказав супроводити їх до фортеці св. Єлизавети. Після цього зв'язки російського командування є єдисанцями обірвалися до кінця липня того року¹²⁶.

Каплан-Гірей зайнявся гасінням смуги, запаленої ворогом у єдисанців. Одразу по інтронізації він прибув до Каушан; єдисанці поспішили засвідчити йому свою покірність. Але хан їх не прийняв і категорично наполіг на переведенні їхніх аулів на правий берег Дністра – подалі від російських військ. Єдисанці не послухали його. Тоді Каплан-

¹²¹ Архив Государственного совета. – Т. I: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796). – Санкт-Петербург, 1869. – С. 43–45.

¹²² РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1852. – Л. 29.

¹²³ Письма графа Н. И. Панина к графу А. Г. Орлову во время Морейской экспедиции // Русский архив. – 1878. – Кн. 3. – Вып. 12. – С. 447.

¹²⁴ Там само. – С. 447; Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 458–459.

¹²⁵ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 457.

¹²⁶ Там же. – С. 458, 461.

Гірей відрядив до них кілька сотень сейменів (своїх гвардійців), щоб силоміць змусити виконати його наказ¹²⁷. Для запобігання контактам єдисанців з російським командуванням, хан мірився перевести їхні аули на правий берег Дунаю. Однак човни, підготовлені для переправи біля м. Ісакча, захопили турецькі вояки, які панічно тікали з Ізмаїла під впливом неправдивих чуток. Хан мусив задовольнитися розміщенням єдисанських аулів в околицях Аккермана і передачею їх під відповідальність місцевої турецької адміністрації. Після цього він запевнив Порту в тому, що єдисанці – «найбільш чисельне і найбільш вороже росіянам плем'я», на яке він покладає особливі надії¹²⁸. Тож на той час майже всі ногайці були виведені з Буго-Дністровського межиріччя¹²⁹ й зосереджені в Буджаку. Що прикметно, Бахти-Гірей унаслідок тих подій зміг не лише зберегти титул єдисанського сераскера, але й отримати чин нурадина¹³⁰. У такий спосіб Каплан-Гірей-хан тримав його біля себе, і не без підстав, адже російські агенти постійно шукали зустрічі з ним¹³¹. Утім, пильність хана оминула найнебезпечнішого російського шпигуна, яким був останній гетьман «Ханської України» Якуб-ага (Рудзевич)¹³².

За повідомленням від 20 травня, «татари» становили «більшу половину» турецького корпусу паші Алі-бея. Каплан-Гіреєві було підпорядковане «велике число турків і татар», на той час зосереджених біля Кишинева на р. Бик¹³³; «різних орд татар» російські агенти під його рукою нарахували до 30 тис., а також 5600 турецьких солдатів з 5 гарматами; ще був великий загін буджацького сераскера, що складався з 14 тис. вояків. Близько 6000 «татар», схоже ногайців, передали в управління комендантові Бендер Ахмет-паші¹³⁴. Поки хан зміцнював свою владу над ногайцями в Північно-Західному Причорномор'ї, калга Іслам-Гірей посилював оборону Кримського півострова. Він оголосив чергову загальну мобілізацію, і «всіх кримських мешканців чоловічої статі, повнолітніх, скільки в сім'ї не було, в службу позаписувано». Кримці ж, як

¹²⁷ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 462.

¹²⁸ *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 269–270.

¹²⁹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 345.

¹³⁰ *Халим Герай-султан.* Розовый куст ханов... – С. 165.

¹³¹ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 464, 469, 470.

¹³² Там же. – С. 465, 466, 469.

¹³³ П. А. Румянцев. Сб. док. – Т. 2. – С. 293.

¹³⁴ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 464, 465, 470.

повідомили розвідники-запорожці, були сповнені рішучості «коли армія російська до Перекопу прийде [...], всі сили проти неї спрямувати, відбиватися»¹³⁵.

У Петербурзі недооцінили спроможності Бахчисарая, як і силу релігійного зв'язку Криму зі Стамбулом. Російські війська значно поступалися турецько-кримським у чисельності й маневровості кавалерії. У цьому зізнавався граф П. Рум'янцев, підбиваючи підсумки кампанії 1769 р.¹³⁶ Результат протиборства значною мірою залежав від того, чи залишаться під владою Османів і Гіреїв ногайці, які склали більшу частину кінноти Кримського ханату, а чи їх нейтралізують росіяни. Це питання вирішувалося в боях під Рябою Могилою 17 червня і біля Ларги 7 липня, де російській Першій армії гідно протистояло військо Каплан-Гірея, а остаточно було розв'язане в битві при Кагулі 21 липня 1770 р.

Регулярне засилання російських агентів та завербованих військово-полонених дали перший результат лише 25 липня 1770 р. Цього дня до російського форпосту на Каушанській дорозі на Бендери з'явився Тінай-ага, уповноважений п'ятьма едисанськими і буджацькими мурзами заявити про намір припинити воєнні дії проти Росії. Його «ласкаво прийняв» П. Веселицький і в обстановці підкреслено пишної церемонії представив командувачу Другою армією. Тінай-ага вручив П. Паніну листа від п'яти мурз. По тому пролунав урочистий салют з приводу отримання звістки про перемогу росіян при Кагулі. Пробувши чотири дні в атмосфері бучного святкування, що мала приголомшити і довести марність протистояння Російській імперії, ногайський посланець поїхав до своїх кочовищ із листом від П. Паніна до едисанського сераскера¹³⁷.

¹³⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 32–32 об. З самого початку війни в Кримському ханаті встановився порядок, за яким хан перебував у Молдові або Буджаку, на головному театрі війни, що потребував застосування основної частини ногайської кінноти, а за оборону Кримського півострова відповідав калга-султан, очолюючи ополчення кримських татар і вершників Єдичкульської та Джембуйлуцької орд.

¹³⁶ П. А. Румянцев. Сб. док. – Т. 2. – С. 165. Командувач Першої армії нарікав на свою кавалерію, що складалася з кірасирських і карабінерних полків. Кірасири й карабінери були «посаджені скільки на дороги, стільки і на делікатні й важкої породи коней, що більше на парад, ніж для діла придатні. Впродовж всієї кампанії потрібно їм було запасати сухий фураж, адже на польовому кормі вони виснажувалися» (Там само. – С. 382). За своїми характеристиками, відповідними місцевості, вони не могли зрівнятися з ногайськими кінними – легкими, невибагливими й витривалими. Саме таких коней – «степових, що нужду без послаблення переносять» – Рум'янцев пропонував масово закуповувати.

¹³⁷ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным начато производится предпринятое российским императорским двором и ему порученное намерение, клонящееся к поколебанию татарских

Проте боротьба тривала. Не всі ногайці були налаштовані так, як Тінай та мурзи, які його відрядили. Каплан-Гірей із залишками розбитого війська попрямував до Ізмаїла, де були зосереджені ногайські аули, згодом подався до Аккермана¹³⁸, де залишалася значна частина його збройних сил. У той час російська Друга армія тримала в облозі Бендери. В 60-ти верстах південніше, біля містечка Паланка розташувалися «всі татарські сили і з двадцятьма тисячами з турецьких розбитих військ», – свідчив П. Панін. На початку серпня хан прибув у Паланку, відновив управління залишками військ і прийняв командування 20-тисячним турецьким контингентом¹³⁹. Аналізуючи події, що відбулися чотири місяці згодом, П. Панін назвав цю дію Каплана «позаду тоді чиненою мною Бендер облоги [...] найбільш небезпечним випадком»¹⁴⁰. Цілком могло бути, якби Каплан-Гірей раніше зосередив свої зусилля в цьому напрямку, а не спонукав великого візира до ризикованої виправи до р. Кагул і потім не блукав по Буджаку, гаючи час, події поточилися в іншому напрямкові. Однак ногайські вершники, скупчені біля Паланки, були дезорієнтовані відсутністю хана та нестачею надійної інформації. Так само і турецький загін, який перебував поруч, не мав комунікації зі своїм командуванням. Ці дві сили, схоже на те, не усвідомлювали, що становлять небезпеку для російської Другої армії. Турецький корпус у Бендерах, добряче прорідив лави росіян, та, врешті-решт, капітулював, не маючи взаємодії з рештою османських та кримських військ. Тож росіяни вигравали не так числом і вмінням, як надійністю своїх комунікацій та вправною дезорієнтацією ворога, ефектним блефом і підкупом. Турецьке командування, маючи на цій ділянці фронту набагато більші мобілізаційні та логістичні можливості, поступалося російському в координації дій своїх розмаїтих збройних сил.

Тієї непевної миті П. Панін віддав наказ про напад на ногайські аули, що залишилися без захисту під Аккерманом¹⁴¹. Незабаром у нього

орд против нынешнего их подданства (1770) // Русский архив. – 1878. – Кн. 3. – Вып. 12. – С. 471–472. Під час підготовки цього документа до публікації була допущена помилка у датуванні подій: числа липня подані як дні червня. 21-е число, як день перемоги росіян, не може бути співставлене з жодною іншою подією, окрім Кагульської битви, що відбулася 21 липня. А. А. Скальковський датував початок перемовин про укладення «союзу» з ногайцями 25 липня (*Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии.* – С. 369–370).

¹³⁸ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1768 по 1774 год. – Т. 1. – С. 141.

¹³⁹ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 473.

¹⁴⁰ Всевысочайшие рескрипты ... из семейного архива графа В. Н. Панина. – Т. 1. – С. 9.

¹⁴¹ Там же.

опинилося 809 ногайських полоняників¹⁴². Малоімовірно, щоб таке число було набране впродовж усієї кампанії¹⁴³. Швидко ж захопити стільки полонених можна було тільки в місцях скупчення кочових аулів, де перебували жінки, старі та діти. 33-тисячна армія Паніна осаджувала потужну турецьку фортецю з 24-тисячним гарнізоном та потужною артилерією, а ще мусила відволікати значні сили на підтримку комунікацій і форпостів від правого берега Дністра і аж до Південного Бугу¹⁴⁴. Довго утримувати зазначену кількість полонених Друга армія фізично не могла¹⁴⁵. Тож, схоже на те, російський командувач, побоюючись деблокади і маючи загрозливу нестачу в людях і ресурсах, вдався до нападу на мирні аули, щоб, з одного боку, прикритися полоненими від атаки кримського хана, з іншого ж – використати їх для шантажу ногайців, і схилити останніх до відокремлення від ханату.

Щоб уявити масштаби катастрофічного становища едисанців і буджаківців, слід взяти до уваги повне виснаження кормових ресурсів їхніх кочовищ, охоплених бойовими діями ще й у середині літа. За повідомленням Рум'янцева, «турецькі й татарські війська виснажили весь польовий корм, котрого земля більше не родить, а трава, стара, до насичення коней не придатна, як уже засохла і перетворена на товсту стерню». Крім того, в Буджаку і на півдні Молдови лютувала чума («морова язва»). Кримці залишили зачумлені Каушани¹⁴⁶, цю другу столицю Кримського ханату. Єдиним виходом для більшості едисанців та буджа-

¹⁴² Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистич. комитетом / Сост. под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь, 1867. – Вып. 1. – С. 370.

¹⁴³ Випадки полонення ногайських і кримськотатарських вояків були вкрай рідкісними. П. А. Рум'янцев у звіті про битву при Рябій Могилі зауважив «ханського сина Делі-султан Керима» (прізвисько *Делі* – відчайдушний / безумний звияжець), оточеного росіянами в «глибокому яру з сотнею відбірних турків і татар». Він відмовився здаватися в полон, чим, як писав Рум'янцев, «змусив і себе, так і всю його відчайдушну партію перестріляти» (П. А. Рум'янцев. Сб. док. – Т. 2. – С. 314–315).

¹⁴⁴ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 470.

¹⁴⁵ Наприкінці серпня 1770 р. командувач Першої армії П. О. Рум'янцев писав до Катерини II про труднощі в утримуванні великої кількості полонених, що «потребує прохарчування, яке з нуждою доставляється самій армії» (П. А. Рум'янцев. Сб. док. – Т. 2. – С. 375). Згідно з давно устійненою практикою, турецьких воїнів росіяни брали в полон задля обміну на своїх полонених вояків; такі обміни, в більшості, чинили після підписання мирних договорів. Взяття ж у полон ногайців і кримських мало іншу мету: обмінювати їх на російських підданців, перетворених на ясирів.

¹⁴⁶ П. А. Рум'янцев. Сб. док. – Т. 2. – С. 364, 366.

ківців, ще й з огляду на заручників, стало беззастережне прийняття умов, продиктованих російським командуванням.

Єдисанські й буджацькі вершники з розбитих ханських військ збиралася біля Паланки для переправи на лівий берег Дністра і прориву в Крим. Щоб запобігти цьому П. Панін спрямував окремий корпус генерал-майора М. Каменського для патрулювання нижньої течії Дністра. Між Паланкою та Аккерманом корпус Каменського розгромив великий «татарський обоз»¹⁴⁷, «поклавши на місці до тисячі чоловік»¹⁴⁸. Вірогідно, саме тоді були захоплені ті 809 ногайців, про які до 16 вересня не згадано в жодному відомому нам документі. Незабаром по тому, 2 серпня посланець єдисанського сераскера Бахти-Гірея Ісмаїл-ага приїхав до П. Паніна з листом про готовність почати переговори для «постановлення договорів сподіваної дружби й отримання дозволу до переходу їх за Дністер у Крим»¹⁴⁹. 2 серпня П. Панін віддав наказ О. Прозоровському, корпус якого блокував сполучення між Очаковом і Бендерами, про припинення переслідування єдисанських і буджацьких ногайців. О. Прозоровський заборонив усім запорожцям і калмикам, які перебували під його командуванням, нападати на «союзних» ногайців, під «загрозою найжорстокішого штрафу». Що прикметно, князь вирішив «краще калмиків подалі від татар мати», і тому відвів калмицьку команду до верхів'я р. Телігул¹⁵⁰.

На зміну поведінки єдисанського сераскера, як і на подальший перебіг подій, вплинув той самий Якуб Рудзевич, давній російський агент, котрий, утім, перервав зв'язок з Петербургом після подій у Балті 1768 р. Улітку 1770 р. він мав чин «стража правого крила війська Порти Оттоманської», командував 2-тисячним турецьким загоном. Після поразки турецьких військ у Кагульській битві, з його слів, увесь його загін розбігся, а слободи вздовж річки Кодими залишилися без захисту. Тож він вирішив згадати свої давні зв'язки з російськими урядовцями і листовно прохав П. Паніна про зустріч¹⁵¹. Отримавши гарантії безпеки, Якуб-ага приїхав до командувача Другої армії і детально оповів йому про стан справ у Кримському ханаті, а також про способи відокремлення Гіреїв від Османів. На основі його пропозицій Панін підготував «Записку про

¹⁴⁷ Схоже, це була основна частина ногайської худоби, що її переганяли під великою охороною.

¹⁴⁸ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 472.

¹⁴⁹ Там же. – С. 472–473.

¹⁵⁰ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 364.

¹⁵¹ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 474; *Мурзакевич Н. Н.* Якуб-ага (Яков) Рудзевич // ЗООИД. – Т. XIII. – Одесса, 1883. – С. 255.

відмежування кримських татар від влади турецької» і подав її Катерині II¹⁵².

5 серпня до П. Паніна прибули повноважні представники для укладення договору: від Єдисанської орди – бег-оглу Мамбет-мурза, Салманша-оглу Мехмет-мурза, Тінай-ага, Чобан-ага і Мукай-ага; од Буджацької орди – Хан-Мамбет-Беин-оглу Джан-Мамбет-мурза, Алі-мурза-оглу Чобан-мурза, Хаджругун-Хаджи-ефенді і Курбат-Ала-ага. Вони урочисто подали командувачу Другої армії вірчі листи з підписами «обох орд знаменитих 25-ти князів і мурз». 6 серпня П. Веселицький організував пишну церемонію підписання ногайськими та російськими представниками «прелімінарного акту» про «дружбу і союз» Єдисанської і Буджацької орд з Російською імперією¹⁵³. Про зміст цього документа, який ліг в основу подальших ногайсько-російських відносин, можна судити з екстрактного викладу П. Веселицького. Йшлося про створення в ордах самостійних органів управління, втім «під протекцією і поручительством російської самодержиці, з відторгненням на вічні часи від підданства Оттоманської Порти». П. Панін же трактував цю подію як «прихилення російському скіпетрові татарських орд»¹⁵⁴. У журналі О. Прозоровського фрагментарно відображена надіслана йому копія цього договору, що посвідчила зобов'язання єдисанців і буджаківців «над собою не мати і не терпіти ані уряду, ані хана якого, котрий не відступить від підданства турецького і не передасться в протекцію російську. А як теперішній хан до такої згоди з ними ще не пристає, то й обіцяли вони за свого повернення [...] оголосити йому: або б він пристав до їхнього наміру, або одразу їхав від них геть, а вони виберуть іншого собі хана, угодного нашій [...] государині». Як альтернативу Каплан-Гірей-хану, російське командування розглядало Бахти-Гірей-султана, котрий перейшов на лівий берег Дністра у визначене П. Паніним місце¹⁵⁵.

П. Панін намагався якнайшвидше вивести цю частину ногайців за межі вірогідного контакту з іншими ногайськими відгалуженнями та кримцями. За місце їх тимчасового кочування він визначив береги р. Жовті Води¹⁵⁶. О. Прозоровський, який контролював цю територію, мусив «котоїрувати»¹⁵⁷ «союзних» ногайців до пункту призначення й

¹⁵² Мурзакевич Н.Н. Якуб-ага (Яков) Рудзевич. – С. 255.

¹⁵³ Записка, кажим образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 473.

¹⁵⁴ Там же. – С. 473–474.

¹⁵⁵ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 366.

¹⁵⁶ О. О. Прозоровський зауважив, що ця річка впадає в Дністер (Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 364). Можливо, йдеться про р. Кучурган, найближчу до місця подій.

¹⁵⁷ Фр.: *côtoyer* – йти поруч, супроводжувати.

блокувати всі їхні несанкціоновані рухи. Для посилення корпусу О. Прозоровського був відряджений Ямбургський карабінерний полк з двома гарматами¹⁵⁸. Крім того, «союзники» мусили відрядити шість «найзнатніших мурз» і 10 «знатних старшин» як «посланців до височайшого двору й аманатів». Єдисанці та буджаківці виконали цю вимогу і прохали П. Паніна якнайшвидше перевести їх у Побужжя – «ближче до селищ, як для отримання прохарчування, в якому крайню вони нестачу терплять, так і для віддалення себе від турків». Також вони просили дозволити їм перекочувати на лівий берег Дніпра для з'єднання з єдичкульцями й джембуйлуківцями і прихилення їх до «союзу» с Росією¹⁵⁹. Буцім побоюючись помсти Каплан-Гірея, «союзні» ногайці переконували П. Паніна не вдаватися до переслідування його доти, доки вони не переправляться на лівий берег Дністра¹⁶⁰. Хан же, послаблений втратою ногайців, заявив про готовність до переговорів¹⁶¹. Його підштовхував до того єдисанський сераскер Бахти-Гірей. 16 серпня О. Прозоровський інформував П. Паніна про намір зі своїм корпусом і запорожцями пройти між Хаджибейським і Дальницьким лиманами до Чорного моря і далі до Дніпровського лиману для пошуку Каплан-Гірея і у випадку, якщо хан не прийме російської «протекції», атакувати його¹⁶².

У тій «грі», звісно, лукавили всі. Бахти-Гірей-султан, втягнутий у російську залежність, намагався розділити відповідальність із Каплан-Гіреєм; ногайці прагнули якнайшвидше отримати провіант і відійти за межі досяжності росіян; Каплан-Гірей своїми натяками на прийняття російської «протекції» шукав лише зручної нагоди, щоб вийти з пастки, в яку він утратив на правому березі Дністра, переправитися на лівий і звідти поспішати до Криму. Лише запорожці, розділені на окремі команди і включені до складу російських військ, грали чужу гру. Каплан-Гірей досяг свого: приспав пильність П. Паніна і спритно вислизнув з його рук. Із залишками своїх і турецьких військ він пройшов до обложеного Очакова, відірвався від кінноти П. Прозоровського, переправився через Дніпровський лиман й дістався Криму¹⁶³. Ці дії Каплан-Гірея виглядають вповні героїчно на тлі загального розладу, що охопив турецьку армію після серії великих поразок. 23 серпня П. Рум'янцев писав: «...Розсипав-

¹⁵⁸ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 474.

¹⁵⁹ Там же. – С. 476.

¹⁶⁰ Там же. – С. 473.

¹⁶¹ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1852. – Л. 53.

¹⁶² Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 474–475.

¹⁶³ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – С. 367–391. Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 475–479. *Шпитальов Г. Г.* Військова служба запорозького козацтва... – С. 165–169.

шись по цьому (лівому. – *Авт.*) березі Дунаю, турки тиняються по степу, в них настільки занепала властива їм хоробрість, що де не трапляються нашим командам у полі, одразу кладуть зброю перед ними»¹⁶⁴.

Важко визначити, чи дійсно Бахти-Гірей і Якуб-ага тоді пристали на бік росіян, а чи їхні перемовини з П. Паніним були грою в інтересах Каплан-Гірея, яка дозволила останньому вислизнути з пастки віддавши єдисанців і буджаківців на поталу росіянам. Якубу Рудзевичеві й раніше доводилося грати в хитрі ігри, будучи одразу і подвійним, і потрійним агентом під час розкручування Балтського *casus belli*. Бахти-Гірей, недосвідчений у таких хитрощах, все ж дезінформував О. Прозоровського щодо відсутності в хана наміру йти до Очакова, як і наявності у нього великого турецького загону¹⁶⁵; утім, його, сераскера, вплив тепер залежав не від хана, а від єдисанських мурз. Напередодні виходу Каплан-Гірея з Буджаку Бахти-Гірей посварився з ним через конфлікт між єдисанськими і кримськими мурзами. Врешті-решт, сераскер вийшов з гри й подався в Румелію¹⁶⁶. А от Якуб-ага перейшов на службу до відомства П. Веселицького.

Прогавивши Каплан-Гірея, П. Панін не міг не лише диктувати умови кримським елітам, але й впливати на значну частину єдисанських і буджацьких мурз. Не маючи над собою ні хана, ні сераскера, ногайці розпорошилися в Побужжі аж до низин Південного Бугу, не переймаючись тамтешніми російськими та запорозькими командами. Серед єдисанських і буджацьких мурз найстійкіший вплив мав єдисанський Джан-Мамбет-мурза; російське командування зробило ставку на нього. В умовах загального розброду і хитання він став центром тяжіння для значної частини ногайців. Натяк на якусь «загальну згоду» єдисансько-буджацької знаті, завдяки чому він став «над народом обох сих орд [...] головним начальником», знаходимо в журналі П. Веселицького за 24 серпня. Того дня П. Панін листовно привітав його з «обранням» й натякнув на те, що він має очолити нову ногайську державу¹⁶⁷.

З вересня найзначніші єдисанські й буджацькі мурзи в супроводі 600 ногайців прибули до О. Прозоровського для участі в урочистостому проголошенні «союзу» з Російською імперією¹⁶⁸. Водночас це було і вдаване проголошення нової ногайської держави, яке надавало тому «союзіві» виду «рівноправності». Однак проблемою росіян було те, що вони не мали залежного представника династії Гіреїв, щоб інсценізу-

¹⁶⁴ П. А. Румянцев. Сб. док. – Т. 2. – С. 376.

¹⁶⁵ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 478.

¹⁶⁶ Там же. – С. 480.

¹⁶⁷ Там же. – С. 480–481.

¹⁶⁸ *Кидырниязов Д. С.* Русско-ногайские отношения в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. – Махачкала, 1988. – С. 102–104.

вати його «обрання» як легітимного правителя, «наслідуючи прикладу Крим-Гірея-хана»¹⁶⁹. Тобто за прецедент правило повстання едисанців і буджаківців 1758 р., що піднесло на ханський престол цього представника роду Гіреїв. Але тепер вони мусили задовольнитися едисанським мурзою Джан-Мамбетом. Тож під тиском П. Паніна, едисанські й буджакські представники проголосили його своїм правителем, який відтепер отримав право додавати до свого імені давній ногайський титул «бій». Виклавши в листі до Катерини II обставини «інтронізації» Джан-Мамбет-бія, командувач Другої армії запропонував виготовити й урочисто вручити ногайському обранцеві такі ж регалії влади, які турецький султан надає кримському ханові для символізації інвеститури¹⁷⁰. І вже після штурму Бендер, 16 вересня П. Панін передав мурзам 809 полонених¹⁷¹, яких увесь цей час використовували як важіль впливу на ногайців.

Слідом за інсценованим проголошенням незалежності в ногайських ордах з'явився перший постійний орган російського представництва. Його очолив статський радник П. Веселицький, підпорядкований Колегія іноземних справ; 3 жовтня він прибув до Тилігулу. Крім загального нагляду за «союзними» ногайцями, він мав готувати й проводити наступні переговори з ними та іншими кочовими групами, а головне – схилити до такого ж «союзу» Джембуйлуцьку та Єдичкульську орди¹⁷². Одразу після прибуття на Телігул П. Веселицький на урочистому зібранні едисанських і буджакських мурз зачитав присягу на вірність Росії, текст якої разом з інструкціями надіслав йому П. Панін. В урочистому підписанні присяги взяли участь 40 мурз, 12 ефендіїв та інших духовних осіб від Єдисанської орди, а також 31 мурза, 4 ефендія і 32 аги від Буджакської орди¹⁷³.

Встановивши відносно стабільний контроль над Єдисанською та більшою частиною Буджакської орди, російський уряд намагався прихилити на свій бік решту ногайців. Та незабаром почалися коливання серед російських «союзників», на яких відновлював вплив Каплан-Гірей. Він перевів єдичкульців та джембуйлукувців за Перекоп. У цей час чимало едисанських та буджакських мурз, маючи родичів серед єдичкульців та джембуйлукувців, неодноразово відвідували одне одного й радилися щодо подальших дій. Це з'ясував російський уряд, тож і розпорядився відселити «союзних» едисанців та буджаківців подалі від Криму. 25

¹⁶⁹ Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным... – С. 459–460.

¹⁷⁰ Кидырниязов Д. С. Русско-ногайские отношения... – С. 104–105.

¹⁷¹ Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии. – С. 102–103.

¹⁷² Там же. – С. 370.

¹⁷³ Кидырниязов Д. С. Русско-ногайские отношения в XVIII веке. – С. 105.

вересня П. Панін сповістив київського генерал-губернатора Ф. Воейкова про урядове рішення відселити ногайців на лівобережжя Дніпра, на територію від річки Кам'янка до Азова¹⁷⁴. 10 жовтня 1770 р. розпочалася переправа єдисанців та буджаківців через Південний Буг. Під час переправи російське командування в черговий раз помітило намір частини ногайців повернутися до кримського підданства, що стало приводом до чергового прийняття від них присяги О. Прозоровським¹⁷⁵. Лише після цього П. Панін наказав запорожцям лагодити пороми та перевізні мости на Південному Бузі¹⁷⁶. Все технічне забезпечення переправи ногайців покладалося виключно на Військо Запорозьке. Керував же цим безпосередньо кошовий отаман П. Калнишевський.

Кілька ногайських депутацій ще у вересні того року приїздило до Січі, де їх козаки зустрічали «з належним трактаментом»¹⁷⁷. Запорожці поновили з ними торгівлю, причому, на вимогу російського командування, на пільгових для ногайців умовах. Спершу в Петербурзі намірялися провести ногайців через північні райони Запорозжя, подалі від кордонів з Кримським ханатом. З цього міркування О. Прозоровський доручив запорожцям переводити ногайців через річки Інгул, Інгулець, Саксагань, Базавлук, Суру до Дніпра, а далі човнами переправити через Дніпро біля гирла Самари, що поблизу Нового Кодака та слободи Половиці. Для цього передбачили використати казенні байдаки та човни Старосамарського ретраншементу, Переволочної і Кременчука, а також козацькі човни Кодацького перевозу. Кіш мусив за помірною ціною забезпечувати кочовиків усім необхідним, «як-от: полотно, хліб, сіно та інше потрібне»¹⁷⁸. Однак розголос про те, що схильні до грабунків ногайці будуть прямувати залюдненими землями Кодацької та Самарської паланок викликав паніку «тамтешніх обивателів». Щоб уникнути спустошення кочовиками землеробських угідь північних районів Запорозжя, кошовий отаман запропонував переправляти ногайців не через Кодацький, а Кизикерменський перевіз, себто подалі від козацьких поселень, що й було схвалено до 12 жовтня 1770 р.¹⁷⁹, хоча натомість всі витрати на забезпечення переправи ногайців через Дніпро російське командування поклато виключно на Військо Запорозького.

З 15 жовтня по 28 листопада 1770 р. тривала переправа основної частини єдисанців та буджаківців. Перевезення забезпечували дві запорозькі човнові команди – полковника Олексія Сукура (165 козаків) та

¹⁷⁴ Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии. – С. 371.

¹⁷⁵ Кочкаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения. – С. 169.

¹⁷⁶ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. – 1769–1772 рр. – Арк. 30.

¹⁷⁷ Там само. – Арк. 26–26 зв.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 6–6 зв.

¹⁷⁹ Там само. – Арк. 8.

військового старшини Данила Третяка (38 козаків)¹⁸⁰. На Січі було зібрано більше 100 суден, з яких команда О. Сукура використала 10 човнів і 4 дуба, а команда Д. Третяка – 32 човни, всього – 46 суден¹⁸¹. Ще одна група єдисанців переходила Дніпро на Носаківській переправі. Перевезенням їх займалися козаки запорозького полковника Чуба¹⁸². Особливого клопоту завдавало переправлення ногайської худоби, від чого більшість козацьких човнів отримала пошкодження, а загальну суму збитків запорожці оцінили в 5170 рублів¹⁸³. Кількості суден та козаків для обслуговування переправи не вистачало. Ногайці переправлялися повільно. Команда Д. Третяка за 17 днів змогла переправити всього 1926 ногайців¹⁸⁴. Багато кочовиків не встигло переправити свою худобу та майно до настання холодів і залишалося на правобережжі в очікуванні льодоставу. Наприкінці 1770 р. російському командуванню вдалося переправити і тримати під контролем 11794 ногайців¹⁸⁵.

Під час переправи не обійшлося й без конфліктів. Запорожці драгувалися тим, що мусили переправляти ногайців власним коштом, не маючи відшкодування за розбиті човни. Продовольство, що його Кіш мусив безоплатно постачати ногайцям, було не кращого гатунку¹⁸⁶. Виявилось також, що команда Д. Третяка брала з ногайців плату за перевіз¹⁸⁷. Суперечки трапилися і через втечі ногайських ясирів до запорожців¹⁸⁸. Троє жінок-полонянок, які належали Келембет-мурзі, братові Джан-Мамбет-бія, знайшли притулок у Д. Третяка, котрий відмовився їх повертати, незважаючи на протести Джан-Мамбета. Останній подав скаргу на запорожців, яку передали на розгляд Катерині II. 20 лютого Кіш отримав сувору заборону на будь-які кривди ногайцям включно з переховуванням ногайських ясирів¹⁸⁹. Російське командування навіть відряджало спеціальні загони донських козаків, щоб допомогти ногайцям розшукувати своє майно¹⁹⁰.

Окрім розбитих ногайською худобою човнів, запорожці мали й інші клопоти. Прямуючи землями Інгульської паланки, ногайці вдавалися до

¹⁸⁰ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. – 1769–1772 рр. – Арк. 54.

¹⁸¹ Там само. – Арк. 13–13 зв., 41–43.

¹⁸² Там само. – Арк. 33.

¹⁸³ Там само. – Арк. 41–43.

¹⁸⁴ Там само. – Арк. 54 зв.

¹⁸⁵ *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 487.

¹⁸⁶ *Скальковский А.* О ногайских колониях в Гаврической губернии. – С. 372.

¹⁸⁷ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. 1769–1772 рр. – Арк. 38.

¹⁸⁸ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 252. 1770 р. – Арк. 2–9.

¹⁸⁹ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1981–1983.

¹⁹⁰ *Шпитальов Г. Г.* Військова служба запорозького козацтва... – С. 169.

крадіжок продовольства, коней, худоби та реманенту в запорозьких зимівниках¹⁹¹. Готуючись до зимівлі, ногайці безборонно вирубували дерева, розбирали будинки і навіть церкви, грабували рибальські стани¹⁹². Однак російські урядовці на скарги запорожців мало зважали й не вимагали від ногайців відшкодування збитків. П. Панін категорично відмовив запорожцям у стягненні компенсації з ногайців за пошкоджені човни, оскільки, мовляв, запорожці уже брали плату з ногайців за перевіз¹⁹³. А от Джан-Мамбет-бій отримав окрему компенсацію за понесені під час переправи збитки, а також «з нагоди зречення його від підданства турецького» – до 5 тисяч рублів¹⁹⁴. Тож на початку російсько-ногайського «союзу» лояльність ногайської аристократії щедро оплачували.

Для тимчасового перебування ногайців у січні 1771 р. російський уряд відвів частину земель Війська Запорозького: від Олександрівської фортеці (тепер м. Запоріжжя) до р. Самари, включно з річками Верхня і Нижня Терси, Вовчі Води, Ганчул. Аби заспокоїти запорожців, з Петербурга запевняли, що ногайці тут пробудуть щонайбільше три тижні¹⁹⁵. Тільки в грудні 1770 р. запорожцям дозволили за помірною ціною продавати ногайцям хліб та інші припаси, що зберігалися в комарах в Микитиному та на Кам'яному Затоні¹⁹⁶; доти продовольчу допомогу з Січі надавали безоплатно. Окрім того, Кіш мусив забезпечувати захист ногайських сімей та майна від нападів з боку Криму¹⁹⁷.

Таким чином, здійснюючи переведення ногайців на лівий берег Дніпра, російський уряд абсолютно ігнорував інтереси запорожців, безапеляційно розпоряджався їхніми землями, військовими та господарськими ресурсами і приватним майном козаків, удавано піклуючись про добробут кочових «союзників». Таку позицію слід розглядати швидше як один із перших симптомів ліквідації Січі, ніж щире опікування справами ногайців. Самі ж ногайці мало зважали на демонстрацію приязні з боку Росії і не розглядали своєї присяги на вірність монархії Романових як остаточне волевиявлення. Як довідався П. Калнишевський, в аманати едисанці та буджаківці дали другорядних мурз «які народилися від бранок»; брат Джан-Мамбет-бія, Келембет-мурза, під час переправи підбурював інших мурз тікати до Криму для того, щоб спільно з кримськими татарами, єдичкульцями та джембуйлукувцями поновити набіги на

¹⁹¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. 1769–1772 рр. – Арк. 26.

¹⁹² Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва... – С. 169.

¹⁹³ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. 1769–1772 рр. – Арк. 80.

¹⁹⁴ Кидьирниязов Д. С. Русско-ногайские отношения в XVIII веке. – С. 107.

¹⁹⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. 1769–1772 рр. – Арк. 64.

¹⁹⁶ Там само. – Арк. 49.

¹⁹⁷ Там само. – Арк. 63.

російські володіння. Та й сам Джан-Мамбет одного разу відкочував ближче до Перекопу, вичікуючи й розмірковуючи, на чий бік пристати¹⁹⁸.

Після переправи через Дніпро багато ногайців подалося до Криму. Серед них були брати Джан-Мамбета – Орумбет (Ару-Мембет) та Темір-мурза. Вже згаданий Келембет розсилав шпигунів з числа ногайців для розвідування місць розташування російських та запорозьких військ¹⁹⁹. Однак певності бракувало не тільки «союзним» ногайцям, але й підвладним ханові єдичкульцям та джембуйлуковцям. 17 січня 1771 р. П. Калнишевський сповістив: «Багато татар, що вдалися до протекції російської, часто в Криму за Перекопом бувають. А кримські між ними»²⁰⁰. Як свідчили ногайці, відряджені російським командуванням для розвідки до Криму, тамтешній «народ» розділювався на дві частини. При цьому «кожна партія іншої не сильніша»: одна згурпувалася довкола ханського двору і його чиновників, які орієнтувалися на Порту, іншу очолювали ширинські мурзи, які схилилися до «союзу» з Росією, «за прикладом єдисанської й буджацької орд»²⁰¹. До того ж почали хилитися джембуйлуковці та єдичкульці, котрі через єдисанців та буджаківців неодноразово сповіщали російських урядовців про своє «рішуче прагнення [...] відмежуватися від Туреччини». Російське командування доручило «союзним» ногайцям викликати з Криму своїх «родичів», запевняючи, що вони утворять «осібну державу з союзних орд, котру Росія зобов'язеться підтримувати [...], поки весь Крим не буде змушений пристати до спільного татарського союзу». Восени 1770 р. єдичкульські мурзи Мамбет і Каплан та джембуйлуцький мурза Мансур від імені своїх орд прохали кримського хана дозволити їм залишити Крим для з'єднання з Єдисанською та Буджацькою ордами. Попри заборону Каплан-Гірея, джембуйлуковці та єдичкульці масово тікали за Перекоп, інші ж аули самочинно переправилися через Керченську протоку на Кубань. Біля Єнікале Порто розмістила кілька військових човнів для того, щоб перешкодити виходу ногайців за межі Кримського півострова²⁰². Після зміщення Портою Каплан-Гірея 23 листопада 1770 р. втечі єдичкульців та джембуйлуковців стали ще масовішими.

Готуючись до кампанії 1771 р., Катерина II постановила виселити «союзних» ногайців з Дніпровської лінії на Північно-Західний Кавказ. Одним із мотивів, який схилив до такого рішення, стала міграція калмиків на чолі з ханом Убаши до Джунгарії, внаслідок чого степи на захід від Волги й до правобережжя Кубані запустили. Питання про перехід на

¹⁹⁸ *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1982–1985.

¹⁹⁹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 252. 1770 р. – Арк. 18, 44 зв.

²⁰⁰ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251. 1769–1772 рр. – Арк. 65–65 зв.

²⁰¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 252. 1770 р. – Арк. 27.

²⁰² *Кидырниязов Д. С.* Русско-ногайские отношения... – С. 106–109.

Кубань обговорювалося з ногайськими мурзами протягом лютого–березня 1771 р. Після відставки П. Паніна опіку над ногайцями було доручено губернаторові Слобідсько-Української губернії Є. Щербініну. 10 травня він отримав наказ Катерини II умовити Джан-Мамбет-бія переселитися з підконтрольними йому ногайцями на Північно-Західний Кавказ, а 9 липня повідомив про підписання відповідного договору з Джан-Мамбетом²⁰³.

Протягом липня–вересня 1771 р. тривала переправа ногайців через р. Дон. Російські військові приблизно оцінили кількість переправлених – «до мільйона»²⁰⁴. Російські офіцери під час переправи часто скуповували ногайських ясирів, особливо «арапів» (негрів), мода на утримання яких серед придворної челяді тоді поширилася в російській верхівці. Викупляли також волохів (молдовани і румуни); втім негайному безоплатному вилученню підлягали українці та росіяни. На лівому березі Дону переправу контролював гусарський підполковник І. Шелекхейч, на правому – підполковник Стремоухов²⁰⁵, котрий став першим штатним приставом ногайців, оселених у межиріччі Кубані та Єї²⁰⁶. То ж поводження з ногайцями російських регулярних команд на Дону було суворішим, ніж ставлення запорожців під час переправи через Південний Буг та Дніпро.

Відтепер у Петербурзі не мали потреби вдавати з ногайських орд особний суб'єкт міжнародних відносин. Контрольовані приставом, вони мусили тепер бути легітимною основою для перетворення Кримського ханату на формально незалежну, але цілком керовану з Петербурга державу. Це був важливий інструмент, який був з успіхом застосований під час першої російської анексії Криму.

ІХ.3. Запорожці і російське завоювання Криму в 1771–1774 рр.

Проблематика, пов'язана з участю українського козацтва в першій російській анексії Криму в 1771 р., досліджена фрагментарно. На сьогодні найбільший загальний фактографічний розгляд російсько-турецької війни 1768–1774 рр. містить книга А. Петрова, де подані окремі факти участі запорозьких та гетьманських козаків у кримській кампа-

²⁰³ *Кочкаев Б.-А. Б.* Ногайско-русские отношения. – С. 175–176.

²⁰⁴ *Ханыков И. И.* Подлинная записка о донской экспедиции // ЗООИД. – Одесса, 1888. – Т. 14. – С. 69.

²⁰⁵ Там же. – С. 69.

²⁰⁶ *Грибовский В. В.* Формирование приставской администрации в междуречье Кубани и Еи в 1771–1790 гг. // Ногайцы XXI век. История. Язык. Культура. От истоков к грядущему. – Черкесск, 2014. – С. 17–24.

ні²⁰⁷, однак без пояснення їхньої ролі в перебігу подій. А. Скальковський навів чимало джерел з Архіву Коша²⁰⁸, втім так само не вийшов за межі простої констатації. Ґрунтовний розгляд подієвого боку питання подано у невиданій до цього часу кандидатській дисертації О. Апанович²⁰⁹. Цінним внеском цієї дослідниці стало синхронічне простеження дій запорозьких команд на усіх театрах війни, включно з кримським. Монографія Г. Шпитальова містить важливі доповнення і уточнення стосовно результатів дослідження О. Апанович²¹⁰.

Белградський мирний договір 1739 р. і пов'язані з ним внутрішні акти Російської імперії регламентували характер перебування Війська Запорозького Низового у її складі та його функції щодо охорони кордонів. Буферне становище цієї козацької спільноти визначалося як збереженням значного обсягу автономного самоврядування, так і підпорядкуванням Колегії іноземних справ²¹¹. Ця обставина вирізняла Військо Запорозьке Низове з-поміж інших козацьких військ, які від початку XVIII ст. перебували у відомстві Військової колегії Російської імперії. Порівняно менша інтегрованість Запорожжя обмежувала контроль над ним з боку російського командування під час війни 1768–1774 рр. Г. Шпитальов до певної міри справедливо зауважив «найнижчий рівень дисципліни [запорожців] серед інших козацьких з'єднань російської армії», пояснюючи це «незацікавленістю запорожців у конфронтації з потенційним супротивником Росії»²¹².

Щоб зрозуміти причину зазначеного, звернімо увагу на те, що на початку війни усі козацькі війська Російської імперії – від Запорожжя до Яїка були охоплені масовими протестами проти зростання обсягів військових повинностей та інших форм регламентації. Повстання на Січі наприкінці грудня 1768 р. стало першим симптомом розладу системи буферних козацьких спільнот, яка устійнилася з 1739 р. Під час того повстання частина запорожців заявила про намір перейти до турецького підданств²¹³. Прикметно, що напередодні повстання кошовий отаман П. Калнишевський приймав на Січі турецьких послів, попри застере-

²⁰⁷ Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769–1774 г. – Санкт-Петербург, 1874. – Т. 3. – С. 176–177.

²⁰⁸ Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 508–516.

²⁰⁹ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство ... – С. 172–185.

²¹⁰ Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва ... – С. 171–177.

²¹¹ Мильчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – С. 71–72.

²¹² Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах... – С. 213.

²¹³ Греков В. О. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. – Кн. 1. – Київ, 1927. – С. 211.

ження російських урядовців²¹⁴. У серпні 1769 р. калмицька кіннота самочинно залишила театр воєнних дій у Північному Приазов'ї (верхів'я р. Конка), чим оголила фронт і дозволила кримцям здійснити спустошливий набіг на українське Присамар'я²¹⁵. Міграція калмиків до Джунгарії у 1771 р. не лише позбавила російську армію значної частини легкої кавалерії в самий розпал війни, але й спричинила ланцюгову реакцію заворушень, що охопили майже все степове прикордоння імперії. Одна з них проявилася у вкрай повільних темпах мобілізацій донських козаків військовим отаманом С. Єфремовим²¹⁶. Його арешт і звинувачення у зраді викликали занепокоєння у ногайців, яких російське командування у 1771 р. переселило з Північного Причорномор'я на правобережжя Кубані²¹⁷. Та найбільший соціальний вибух стався на Яїку, де тамтешні козаки відмовилися переслідувати калмиків, які тікали до Китаю, та частково приєдналися до них²¹⁸. Подальше розгортання конфлікту яїцького козацтва з урядом імперії переросло у повстання на чолі Омеляном Пугачовим (1773–1775 рр.), яке помітно впливало на перебіг воєнних дій у Північному Причорномор'ї.

Відновлення контролю імперського уряду над Запорожжям і Доном відбувалося в різний спосіб. На Січі проблема вирішувалася засобом надання військової підтримки запорозькій верхівці під час придушення повстання, шляхом зміцнення її влади та відмови втручатися в питання внутрішнього управління. На Дону ж усунули військового отамана та встановили жорсткіший контроль з боку Військової колегії. Останнє дозволило здійснювати у Війську Донському мобілізаційні заходи в значно більших обсягах²¹⁹, ніж у Війську Запорозькому, де під час війни не вщухали внутрішні конфлікти, супроводжувані демонстратив-

²¹⁴ Грибовський В. В. Донос Павла Савицького на Петра Калнишевського: спроба верифікації // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва.. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 4. – С. 108–115.

²¹⁵ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 6–6 об.

²¹⁶ Там же. – Л. 70–70 об.

²¹⁷ Всевысочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и министерская переписка по делам крымским из семейного архива графа В. Н. Панина. – Т. 1. – Москва, 1872. – С. 154.

²¹⁸ Alexander T. J. Emperor of the Cossacks: Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773–1775. – Lawrence, 1973. – P. 35.

²¹⁹ Спеціальні дослідження щодо визначення числа донських козаків у складі Першої і Другої російських армій під час війни 1768–1769 р. нам не відомі. Твердження базується на аналізі похідних журналів кн. О. Прозоровського (Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского, 1756–1776 / Редкол.: С. А. Биговчий и др. – Москва, 2004). Також потрібно зважити, що значна частина донських козаків була задіяна на війні з Пугачовим.

ною відмовою частини козаків брати у ній участь²²⁰. Інша ж, більша частина, вимушено зголошувалася на мобілізацію і навіть відзначилась у воєнних діях на Північно-Західному Причорномор'ї²²¹, свідченням чого є колективні та персональні нагороди, отримані козаками²²². Глибше втягування запорожців у військовий конфлікт з Османською імперією та Кримським ханством сталося внаслідок спустошливих нападів кримців на запорозькі поселення у січні та вересні 1769 р. За висновком О. Апанович, під час війни 1768–1774 рр. з Січі щороку відряджали у похід, на сторожову службу від 7 до 15 тис. чол.²²³

Різні масштаби мобілізації на Запорожжі та на Дону виразно проявилися під час підготовки до окупації Криму 1771 року. Твердження П. Краснова про те, що у кримській кампанії брало участь 7 тис. донських козаків²²⁴ не витримує перевірки. Більша частина кінноти Другої армії була зосереджена в авангардному корпусі О. Прозоровського (мінімум 7 донських полків: П'ятницького, 3 Грекових, Іловайського, Краснощогова і Кутейнікова)²²⁵. Якщо зважити, що на той час у штаті найкраще укомплектованого донського полку перебувало 550 чол. (в середньому – до 500)²²⁶, загальне число донців у корпусі О. Прозоровського могло сягати ледь більше 3 тис. чол. Комплектування і діяльність решти полків цього корпусу – Борисоглібського драгунського, Чорного і Жовтого гусарських, Донецького, Сумського, Лубенського і 500 запорожців²²⁷ – прямим і безпосереднім чином були пов'язані з Україною; їхній

²²⁰ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 17–18. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування... – С. 403–404, 409–410.

²²¹ Штительов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах... – С. 149–208.

²²² Грибовський В. В. Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва російськими фалеристичними знаками // Чорноморська минушина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Одеса, 2012. – Вип. 7. – С. 38–52.

²²³ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 31–32.

²²⁴ [Краснов П. Н.] Картины бывшего Тихого Дона: Краткий очерк истории Войска Донского для чтения в семье, школе и войсковых частях. – Санкт-Петербург, 1909. – С. 193.

²²⁵ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 396–397.

²²⁶ Агафонов А. И. Донское казачество в Отечественной войне 1812 г. и Заграничных походах русской армии 1813 и 1814 гг. – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 38.

²²⁷ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 396.

особовий склад мав досягати приблизно того ж числа, що й чисельність донських полків.

Командувач Другої російської армії В. Долгоруков зі своєї штаб-квартири у Полтаві 2 і 8 березня надіслав на Січ ордери про формування п'ятисотенного загону запорожців, наголошуючи на тому, що він має складатися з «людей, які знають місцевість до Перекопу і за Перекопом», і що всі козаки мають бути забезпечені «як кіньми та воєнним обладунком, так і всіма до того потрібними припасами»²²⁸. Себто йшлося про те, що козаки цього загону мали виступити в ролі провідників і розвідників. На його чолі мав стати запорозький полковник Опанас Ковпак, на чому наполіг В. Долгоруков.

Комплектування цього загону розтягнулося на три місяці. Найшвидше зібралися козаки Шкуринського куреня, до якого належав Ковпак; не маючи повного комплекту, полковник 21 травня прибув на р. Білозерка, звідки й написав листа до Коша з проханням пришвидшити мобілізацію. Наступного дня на Січі відбулося зібрання курінних отаманів для вирішення питання про мобілізацію рівного числа козаків від кожного куреня. Однак Каніловський, Титарівський, Рогівський і Тимошівський курені не змогли спорядити жодного комонного козака, Нижчестеблійський дав всього два, решта – від 10 до 15 чол. Лише 7 червня О. Ковпак доповів, що його команда прийшла «в повне п'ятисотенне число»²²⁹.

До 10 червня Ковпак надсилав роз'їзди на Каланчак і Сиваш, облаштував бекети до самого Перекопу, чекаючи на прибуття основних сил Другої армії. 12 червня, вже перебуваючи під командою О. Прозоровського, запорожці вчинили вилазку для обстеження стану перекопських укріплень і виявлення в них найуразливіших місць²³⁰. На основі зібраної ними інформації, В. Долгоруков розробив план здійснення корпусом О. Прозоровського фальшивої атаки з боку Сивашу і основної атаки з боку Чорного моря. З настанням темряви корпус О. Прозоровського, що складався з російської легкої кавалерії та запорозьких і донських кіннотників, вдався до маневру відволікання, який кримці сприйняли за основний. Це дозволило головним силам росіян непомітно перетнути вали в західній частині й оточити Перекоп. Після проведення фальшивої атаки, запорожці провели корпус О. Прозоровського через мілини Сивашу, що дозволило йому зайняти позицію південніше перекопського валу. Лишаючи основні сили корпусу позаду, запорожці та донці рушили вперед. Кримці, попри їхню незначну кількість, все ж намагалися атакувати, однак були оточені рештою кіннотників О. Прозоровського;

²²⁸ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 2, 3, 6.

²²⁹ Там само. – Арк. 11, 15, 26.

²³⁰ Там само. – Арк. 26 зв. – 27.

тим часом з боку Чорного моря росіяни розмістили артилерію, що й вирішило результат битви. Переслідування розбитого війська кримського хана розтягнулося на 30 верст, впродовж якого запорожці разом з іншими кіннотниками О. Прозоровського знищили до 1 тис. ханських вояків. Прикметно, що в подіях взяли участь колишні кримські підданці єдисанські та буджацькі ногайці, які уклали «союз» з російським командуванням²³¹.

Наступною після Перекопу ціллю В. Долгорукова стала фортеця Гезлев (сучасна Євпаторія). З команди О. Ковпака туди відрядили двох запорожців, які, добре знаючи кримські шляхи, провели призначений для її облоги загін. 100 запорозьких козаків, обізнані з місцевим ландшафтом, знаходили місця з водою та пашею, окреслюючи, тим самим, маршрут пересування армії²³². Основна ж частина запорозької команди рухалася в авангарді, зупинилася за 3 версти від м. Карасубазар (сучасний Білогорськ), чекаючи на підхід основних сил В. Долгорукова, який згодом без бою зайняв це місто. Після того загін О. Ковпака в авангарді рухався до найбільшої турецької фортеці в Криму – Кафи (сучасна Феодосія) і зупинився на віддалі 30 верст від неї. Вгледівши дрібні групи озброєних кримських татар, котрі ховалися у горах, запорожці рушили за ними. Під час сутички козаки захопили в полон до 30 осіб обох статей, відігнали 285 коней, 214 голів великої рогатої худоби і багато гарб, запряжених биками. Втім усіх полонених вони були змушені відпустити і повернути власникам усю військову здобич, за чим прослідкував спеціально задля того відряджений штаб-офіцер²³³.

29 червня на світанку загін О. Ковпака підійшов до Кафи і за 3 версти від міста, на кам'яних мостах, кілька годин витримував перестрілку з супротивником, очікуючи підходу російських підрозділів. Угледівши їх наближення, кримські татари і турки почали безладно відступати, чим скористалися запорожці – «і більшу частину неприятеля, не допустивши до міста, перехопили і вибили, так що його мало в місто відійшло», – писав О. Ковпак²³⁴. Тим часом російська артилерія розташувалася на вигідній висоті і почала вести прицільний вогонь по різних укріпленнях і турецьких кораблях, не даючи їм можливості наблизитися до фортеці. Придушивши гарматним вогнем усі осередки спротиву, росіяни примусили оборонців до панічної втечі до моря, щоб дістатися до кораблів, які стояли на рейді. Запорожці разом з іншими кіннотниками Прозоровського рушили їм навперейми і «багаточисельно вибили, а інших в морі

²³¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 27 зв. – 33. *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 173–179.
Штальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва... – С. 172–175.

²³² ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 28, 33.

²³³ Там само. – Арк. 28–28 зв.

²³⁴ Там само. – Арк. 28 зв.

витопи-ли». Кораблі, не ризикуючи наблизитися до берега на гарматний постріл, аби не втратити супутній вітер, підняли вітрила й відпливли. Залишки кафинського гарнізону капітулювали. Під час боїв запорожці захопили в супротивника три знамена й одну булаву²³⁵.

Окупацію східної частини півострова здійснював підрозділ кн. Щербатова, до складу якого входило 8 ескадронів гусарів, 1000 донських, 100 гетьманських і 200 компанійських козаків. 18 червня він захопив фортецю Арабат, згодом – Керч та Єнікале²³⁶. Розташування «малоросійського компанійського полку» задля охорони побережжя між Кафою та Керчу фіксується у березні 1772 р.²³⁷

Підсумовуючи свій досвід воєнних дій у Криму, п'ять років по тому О. Прозоровський писав про особливе значення козаків: «Як я випробував в останню кампанію в Криму, де, будучи підряд три доби атакований татарами, не міг їм вчинити жодної належної шкоди, не маючи при собі бодай малої кількості козаків. А регулярна кіннота, якої у мене було також недостатньо, якщо й малий зробить рух, [татари] відразу відступить і знову стають на деякій віддалі, і так це може тривати з ними цілий день без жодного успіху...»²³⁸. Саме в такі моменти і потрібні були рухливі козацькі кіннотники, котрі кидалися навперейми татарам, чого не могли зробити інші підрозділи російських військ.

Після здобуття Кафи В. Долгоруков розмістив військові гарнізони у найкрупніших кримських містах, однак був неспроможний контролювати більшу частину півострова, включно зі шляхами, на яких розташувалися козацькі пости. Мешканці Криму залишали свої оселища, відганяли худобу гори; ті, хто жив біля моря, вантажили своє майно на човни, відпливали й дрейфували тривалий час уздовж берега, сподіваючись у такий спосіб перечекати нашествя росіян. Місцеві мешканці нічого не продавали окупантам, вивозили або нищили своє майно, аби росіяни не могли ним скористатися, всіма способами дошкуляли їм. Уздовж берега були зіпсовані човни, що завадило ворогові налагодити комунікацію на південному узбережжі Криму; річки запирали гатями в горах, аби низинні пасовища потерпали від недороду трави, щоб нею не скористалася ворожа кавалерія. Так себе поводити навіть православні кримські греки, котрі, як нарікав О. Прозоровський, «татарам [...] вірні, бо без

²³⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 28 зв. – 31 зв.

²³⁶ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769–1774 г. – Т. 3. – С. 182, 183–184.

²³⁷ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 444.

²³⁸ Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения / Изд. Н. Ф. Дубровин. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 1. 1775–1777 гг. – С. 87–88.

їхнього дозволу нічого не можуть зробити». Тактика «випаленої землі» дуже перешкождала концентрації ворожих сил на теренах Криму²³⁹.

Не отримуючи належного забезпечення і перебуваючи на власному утриманні, запорозькі та донські козаки потерпали від скрути більше за солдатів регулярної армії. Як писав О. Прозоровський, «дороги [в горах] такі, що [...] козаки [...] залишилися зовсім пішими, й це, не бачачи їх, неможливо описати»²⁴⁰. Ускладнювало становище козаків і те, що російське командування категорично забороняло користуватися трофеями і, аби досягти порозуміння з місцевим населенням, вимагало повертати здобич. Це, звісно, було б справедливим, якби проблема постачання провіанту, зброї та амуніції вирішилася у припустимий спосіб. Відсутність такої можливості примушувала командування відпускати козаків із Криму у першу чергу. До 15 липня загін О. Ковпака перетнув Перекоп і зупинився в Каланчаку. Усі трофеї, здобуті в Криму, у запорожців відібрав перекопський комендант; вдалося вберегти лише 2-х кримських коней, яких тихцем привели у подарунок кошовому отаманові²⁴¹.

Новим місцем призначення загону Ковпака стала турецька фортеця Кінбурн, яка перекривала вхід з Чорного моря до гирла Дніпра. Сам же загін був розділений на дві частини: 200 запорожців лишалися у складі російських підрозділів для блокади Кінбурна, 300 – перебувала в Каланчаку й чинила регулярні роз'їзди в районі Перекопу²⁴². Тут загін, витримавши кілька ротацій, пробув до самого закінчення війни, виконуючи ті важливі функції, які, у комплексі з іншими, дозволили російській армії поступово посилювати свою присутність у Криму.

Останній епізод із участю запорожців у боротьбі за Крим був пов'язаний із висадкою турецького десанту біля Керчі та Ялти і початком збройного виступу кримців проти російської влади влітку 1774 р. 24 червня до Перекопу було відряджено 1000 запорожців на чолі з військовим старшиною Андрієм Порохнею, який отримав наказ прямувати до Ак-Мечеті (сучасний Сімферополь). Згодом із Січі відрядили ще 500 запорожців під командою полковника Івана Кулика²⁴³. Звістка про те, що ціле «Військо Запорозьке великими силами йде до Криму», справила враження на кримців, – так хвалився О. Ковпак у своєму листі до

²³⁹ Записки генерал фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 415–420, 423, 447. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 33.

²⁴⁰ Записки генерал фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 422.

²⁴¹ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 29–29 зв.

²⁴² Записки генерал фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 426, 476.

²⁴³ *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 224–226.

Коша від 12 липня. Як він писав, мурзи просили В. Долгорукова не допустити цього²⁴⁴.

На той час збройний виступ кримців набув масового характеру. Були розладнані комунікації, перервані шляхи постачання провізії для російських військ, що перебували в Криму. А. Порохня, перетнувши перекопський вал, так відобразив побачене: «кишла їхні стоять порожніми, а по шляхах скрізь і біля самих соляних озер [бачив] вирізаних чумаків і вози, що лежали складені, а харчові провізії, що в них були, – розсіпані. Від солоних озер до Салгира дорога людськими тілами встелена». В 30 верстах південніше Перекопа на команду І. Кулика напало близько 200 кримських татар. Вони оточили зусібч запорожців, попри їхню чисельну перевагу, та змусили їх тікати; при цьому кількох запорожців убили, 44 тяжко поранили, відігнали 129 коней. Тим часом загін А. Порохні теж зазнав втрат і змушений був відступати в районі Перекопу. Ці поразки завдали шкоди репутації запорожців, які раніше демонстрували перевагу над кримцями.

У розпал активної партизанської війни до Криму надійшла звістка про укладення російсько-турецького мирного договору в Кючук-Кайнарджі, який позначив перемогу Росії. Крим проголосили напозір незалежним, що дозволило Росії поетапно посилювати свій вплив на півострові та у квітні 1783 р. остаточно поглинути ханат.

²⁴⁴ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 220.

Розділ X

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА І КРИМСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА: ВІД КОНФРОНТАЦІЇ ДО ПОШУКУ ШЛЯХІВ ВІДРОДЖЕННЯ ТА МОДЕЛІ СПІВІСНУВАННЯ

Особливістю становища Криму на початок Лютневої революції в Росії було те, що там зосередилося декілька національно-політичних центрів, які мали на меті різні стратегічні і практичні завдання. Як зазначають дослідники, посилаючись на дані голови статистичного бюро Таврійського губернського земства М. Бененсона, у 1917 р. на його території проживали 808,9 тис. осіб 35 національностей. Унаслідок колонізації Російською імперією вага кримських татар (разом із турками) у населенні Криму зменшилась до 26,8 %. Всього їх налічувалось 217 тис. осіб. Більшість жителів Криму становили росіяни та українці – 399,8 тис. осіб, або 49,4 % (за цим переписом їх не розділяли)¹. Російський дослідник С. Ісхаков наводить інші дані щодо чисельності кримських татар. «За іншими підрахунками, їх чисельність досягала 450 тис. (42 % всього населення півострова): в Ялтинському повіті – 150 тис., в Сімферопольському – 100 тис., у Феодосійському – 80 тис., в Євпаторійському – 60 тис. і в Перекопському – 60 тис. осіб. Вони склали 11 % міського населення, 36 % сільського населення Криму. Татарського населення Криму було, як підкреслювалося в доповідній записці відомого татарського більшовика М. Султан-Галієва І. Сталіну (1921 р.), понад 45 %. Як зазначалося в газеті «Південь Росії», що видавалася за Врангеля в Севастополі, «татарське населення є переважаючим в Криму»². Окрім татар, росіян і українців у Криму жили євреї, німці, греки, вірмени, болгарі, поляки, караїми.

Розглядаючи соціальну структуру кримського суспільства, науковці відзначають, що Столипінські реформи сприяли остаточному розпаду кримської татарської общини. І саме в Криму, де патріархальні традиції села були занадто міцними, розклад їх відбувався доволі швидко. Якщо загалом у Росії із общини на 1915 р. виділилось менше 30 % господарів, то в Криму – 63,6 %, при цьому общинні землі зменшилися вдвічі, а по чисельності селян, що вийшли на відрубів, губернія випередила навіть Степову Україну, і вийшла на перше місце в імперії. Проте саме крим-

¹ Див.: Іванець А. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.). – Київ, 2018. – С. 25–26.

² Див.: Ісхаков С. Мусульманская политика П. Н. Врангеля. Крым. Врангель. – Москва, 2006. – С. 185–186.

ські татари постраждали від реформи найбільше, так як не мали коштів на придбання землі, а виграли переселенці в першому поколінні³. Процес соціальної маргіналізації кримських татар відбувався також і внаслідок витіснення їх із участі в місцевому управлінні краю.

У період першої світової війни Крим перебував в орбіті різновекторних геополітичних інтересів. Це було зумовлено тим, що Росія воювала на боці Антанти, її південна сусідка Туреччина стала союзницею Німеччини, а, оскільки, кримські татари мали зв'язки з Туреччиною, то для імперії вони стали небезпечним елементом. Із початком ХХ ст. кримські татари все більше налагоджують культурно-освітні контакти з Туреччиною, значна частина татарської молоді навчається в Стамбулі й стає ідеологами національного руху татар.

Передумовою для становлення і розвитку кримськотатарського національного руху, що розгорнувся після падіння монархії в Росії, стала також культурно-просвітницька та видавнича діяльність у 80-х роках ХІХ на початку ХХ ст. Ісмаїла Гаспринського та його родини. І. Гаспринський, який жив і працював у Бахчисараї, започаткував видання першої газети «Терджиман – Переводчик» (Перекладач), яка виходила кримсько-татарською та російською мовами з 1883 р. Регулярність її виходу до 1903 р. була один раз на тиждень, потім два рази, а з 1905 р. три рази на тиждень. У 1905 р. також започатковано видання щотижневого жіночого журналу «Алеми Нисван» (Женский мир) (Жіночий світ). Редакторкою журналу стала донька Гаспринського Шефіра. Наступним виданням став гумористичний журнал «Ха-ха-ха», який теж видавався кримсько-татарською мовою. У 1906 р. Гаспринський одержав дозвіл на видання татарською мовою щотижневої газети «Миллет» (Народ). Паралельно з видавничою діяльністю по різних населених пунктах Криму були засновані народні школи, які давали змогу отримувати освіту кримським татарам рідною мовою⁴. Окрім того, ним також було засновано типографію, в якій друкувалися різні видання. До початку ХХ ст. завдяки діяльності Гаспринських повітове м. Бахчисарай перетворилося на національно-культурний центр татар⁵. Така діяльність родини Гаспринських стала підґрунтям для національної мобілізації кримських татар у період революції в Росії.

Проблема взаємин українців і татар, розв'язання українського і татарського питання в період розгортання революції в Росії є нині чи не найбільше актуалізованою. У розвитку сучасної української історіогра-

³ Див.: *Возгрин В.* Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С. 378–379.

⁴ Див.: *Исмаил Гаспринский (1851–1914).* Сборник документов и материалов // Составил В. Ю. Ганкевич. – Херсон, 1994. – С. 47–52.

⁵ *Ганкевич В.* Жизнь и деятельность И. Гаспринского (1851–1914). [Текст]: дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Симферопольский ун-т. – Симферополь, 1995.

фії можна виокремити два періоди в дослідженні проблематики: перший – до захоплення Криму Росією в 2014 р. і другий – відтоді й донині. Особливістю першого періоду є те, що більшість праць з історії Криму загалом і кримських татар зокрема написані російською мовою⁶. Окрім того, в тематичному дискурсі переважали теми правового статусу Криму⁷, історія створення Кримської АСРР⁸, започаткування взаємин із Українською Центральною Радою, Крим у контексті революції в Росії⁹. Нині ж домінуючими як в наукових, так і публіцистичних працях є: тематика Кримськотатарської революції¹⁰, історія проведення Курултаю в 1917 р., роль татарських жінок у революції¹¹, досліджуються біографії визначних кримськотатарських діячів: Н. Челібіджіхана¹², Д. Сейдамета¹³, С. Айвазова та ін. Найповніше історіографію з цього питання ви-

⁶ Див.: *Королев В.* Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). – Симферополь, 1993.

⁷ Чи не найбільше зусиль доклала до визначення статусу кримських татар в Україні політичний експерт Інституту демократії ім. Пилипа Орлика Наталія Беліцер, яка від кінця 1980-х років захищає права цього народу як в Україні, так і на міжнародній арені. Головною тезою її висловлювань є: кримські татари є корінним народом України, а, відтак, і його права мають захищатися в Україні інакше ніж права національних меншин. Див.: *Беліцер Наталія.* Кримські татари як корінний народ: історія питання і сучасні реалії. – Київ, 2017.

⁸ Наприклад: *Брошеван В., Форманчук А.* Крымская республика: год 1921-й (Краткий исторический очерк). – Симферополь, 1992; *Бикова Т. Б.* Створення Кримської АСРР (1917–1921). – Київ, 2011.

⁹ *Исхаков С.* Российские мусульмане и революция (весна 1927 г. – лето 1918 г.). 2-е изд. доп. – Москва, 2004.

¹⁰ *Бекірова Г.* Кримсько-татарська революція 1917–1918 років (перша частина) // URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28898371.html>; *Її ж.* Кримсько-татарська революція 1917–1918 років (друга частина) // URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28896372.html>; *Її ж.* Кримсько-татарська революція 1917–1918 років (третя частина) // URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28898389.html>. 20.11.2018.

¹¹ *Шемьї Заде А.* Женщины в крымскотатарской революции // URL: <http://maidan.org.ua/arch/krym/1331394426.html>. 23.11.2018.

¹² *Кандим Ю.* Не заросте травом поле бою... – Ічня, 2017. – 363 с. (вперше книга була надрукована кримськотатарською мовою у 2002 р.); *Громенко С.* Номан Челебіджіхан. Як у 1917-му кримські татари почали свою революцію // URL: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/noman-chelebidzhihan-yak-v-1917-mu-krimski-tatari-pochali-svoyu-27032017220000. 23.11.2018 р.; *Зарубин В., Зарубина А.* Джафер Сейдамет: Штрихи к портрету // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 12–13. – С. 44–57.

¹³ Див.: *Гасымов З.* «Крымские сонеты» между Стамбулом, Варшавой и Парижем: Некоторые воспоминания Джафера Сейдамета Кырымера // Nowy Prometeusz. – 2012. N. 2. – S. 323–328 // URL: <http://serwer1897899.home.pl/autoinstalator/wordpress/category/nr-22012>. 20.11.2018; *Куртушов Т.* Публици-

світлив дослідник А. Іванець¹⁴, йому ж належать статті про взаємини кримськотатарського та українського національних рухів¹⁵. А незалежний культурологічний часопис «І» присвятив історії Криму увесь № 90 за 2018 рік¹⁶. Також історики і публіцисти намагаються виокремити коло причин поразок обох держав УНР і КНР на шляху до незалежності.

Російська історіографія з історії Криму загалом і періоду революції зокрема формувалася упродовж десятиліть: від післяреволюційних часів аж до сьогодення. Проте українсько-кримськотатарський міжнаціональний діалог у період революції 1917 р. ними зовсім оминався, або розглядався з негативним підтекстом. В останні роки одним із активних дослідників історії України і Криму в цей період є А. Пученков, який наголошує на тому, що Крим у період революції перебував в орбіті Росії, а в останні роки її розпаду став ніби своєрідним заповідником імперської політичної культури. Монографія побудована на широкій джерельній базі, проте ретельно підібраний, з виопуклюванням імперських устремлінь як представників місцевих спільнот, так і більшовицької та монархічної сторін¹⁷.

Із поміж інших праць російських істориків вирізняються дослідження петербурзького історика В. Возгріна. Валерій Возгрін народився в м. Сімферополі в 1939 р., кар'єру історика зробив у Петербурзі, проте ніколи не розривав зв'язків із Кримом, а історія півострова стала його своєрідним захопленням. У 1992 р. вийшла його монографія «Історичні долі кримських татар», де він вперше подав критичну характеристику праць російських істориків і публіцистів 1920–1950 рр., які паплюжили кримськотатарський національний рух і його діячів. Критика передовсім стосувалася праць А. Бочагова, М. Бунегина, П. Надинсько-

стика Джафера Сейдамета в период эмиграции (1918–1960 гг.) // Вопросы духовной культуры. – Филологические науки // URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55746/42-Kurshutov.pdf?sequence=1>. 06.12.2018.

¹⁴ Іванець А. Перший Курултай... – С. 5–24.

¹⁵ Іванець А. Українсько-кримськотатарське партнерство у 1917–1918 рр.: у пошуках оптимальної форми // І. Незалежний культурологічний часопис. – Ч. 90 // URL: <http://www.ji.lviv.ua/n90texts/ivanec-ukr-krym-tatarske-partnerstvo.htm>. 29.11.2018.

¹⁶ Кримські татари довге повернення // І. Незалежний культурологічний часопис. – 2018. – Ч. 90 // URL: http://www.ji.lviv.ua/n90texts/N90-Krymski_tatary.htm. 21.11.2018.

¹⁷ Пученков А. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 г.: очерки политической истории. – Санкт-Петербург, 2013 – 352 с. // URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/ukraina-i-krim-v-1918-nachale-1919-goda-ocherki-politicheskoy-istorii12.html>. 22.11.2018; Пученков А. Крым в огне Гражданской войны: 1917–1920 гг. (Доклад на заседании Научного совета Российского военно-исторического общества). 13 июля 2015 года // URL: <https://histrf.ru/biblioteka/b/krym-v-oghnje-grazhdanskoi-voiny-1917-1920-ghgh>. 26.10.2018.

го. З початком повернення кримських татар в Україну в кінці 1980-х на початку 1990-х рр. В. Возгрін співпрацював з ними, був членом Меджлісу. Також мав спільні проекти з українськими науковцями, був членом редакційної ради українського інформаційно-аналітичного журналу «Проблеми міграції». 14 серпня 2013 р. в Українському драматичному театрі в Сімферополі відбулася презентація чотири томної праці історика «Історія кримських татар», організаторами якої стали телеканал АТР і Меджліс. І хоча не всі були задоволені виходом цієї праці¹⁸, вона є значною віхою у вивченні кримськотатарської історії.

Ще один сучасний російський дослідник Салават Ісхаков детально вивчає мусульманське питання, і в його контексті розв'язання кримськотатарської проблеми різними російськими урядами в період революції. Значною заслугою автора є ретельність у виявленні й опрацюванні різнорідних джерел¹⁹ та на цій підставі підваження усталених у російській історіографії стереотипів. Одним із важливих його висновків є твердження стосовно політики П. Врангеля щодо розв'язання національних потреб кримських татар. Зокрема, С. Ісхаков наголошує: «На відміну від Денікіна у Врангеля була мусульманська політика, яка в цілому відповідала інтересам кримсько-татарського населення. Хоча наказ від 8 жовтня 1920 р. про прийняття Тимчасового положення про культурно-національну автономію кримських татар, згідно якої їм надавалися значні права для самоуправління, не встиг вступити в дію, цей документ усе ж засвідчує, що у Врангеля за декілька місяців правління був випрацьований новий курс не лише стосовно місцевих мусульман як органічної частини багатонаціонального білого Криму, але й для мусульманських народів, які опинилися в радянському просторі. Зазначений курс, який приділяв важливе значення релігії, культурі, освіті, кардинально відрізнявся від радянських національно-територіальних автономій, які лише створювали ілюзію приходу до влади мусульман»²⁰. Тут же автором у Додатках опубліковано «Проект Тимчасового положення про самоуправління кримських татар у сфері духовно-релігійній, культурно-просвітницькій і по завідуванню вакуфами»²¹.

Отже, в сучасній історіографії українсько-татарські взаємини в період існування республік УНР та КНР висвітлені недостатньо, окрім того, потребують висвітлення й такі проблеми, як зв'язки українських урядів з українцями в Криму та стосунки кримських татар із українськими військовими.

¹⁸ О фальсификациях и подлоге в книге Возгрин // URL: <http://ndkt.org/o-falsifikatsiyah-i-podloge-v-knige-vozgrina.html>. 20.11.2018.

¹⁹ Гражданская война в России и мусульмане: сборник документов и материалов / Сост. предисл. и примеч. С. Исхаков. – Москва, 2014. – 816 с.

²⁰ *Исхаков С.* Мусульманская политика П. Н. Врангеля... – С. 202–203.

²¹ Там само. – С. 203–213.

Аналізуючи джерела, що стосуються відносин між УНР та КНР, слід зазначити, що вони є уривчастими і спорадичними. Це пояснюється скоріше за все тим, що обидві республіки перебували в еволюційному стані становлення державних інституцій, а відтак були більше зосереджені на власних внутрішніх національних проблемах. Тим більше, що вирішувати їх доводилося в умовах військового протистояння, наростання хаосу й гострої політичної конкуренції.

Джерелами для дослідження українсько-кримськотатарських стосунків у період революції є актуалізовані і не актуалізовані документи того часу, спогади діячів українських, кримськотатарських про Крим і Україну, іноземців, тогочасна преса, матеріали з'їздів.

Передумови становлення кримсько-татарського національного руху, роль родини Гаспринських у видавничій і просвітницькій діяльності простежуються за вже актуалізованими документами у збірнику «Ісмаїл Гаспринський (1851–1914). Збірник документів та матеріалів» (Херсон, 1994)». Важливі документи, що стосуються діяльності Української Центральної Ради і її ставлення до кримського питання знаходимо у збірнику «Українська Центральна рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том I. 4 березня – 9 грудня 1917 р.» (Київ, 1996).

Низку документів із історії Криму, перебування українців у Криму опублікував у різних виданнях В. Сергійчук²². Це і звернення представників Чорноморської української громади Севастополя і протоколи зібрань тощо.

Для комплексного розуміння всіх подій, що розгорталися в Криму і безпосередньо стосувалися взаємин України і Криму, було проведення виборів до українських Установчих зборів і реакції військових на кораблях Чорноморського флоту, обслуговуючого персоналу на флоті. Ці документи зберігаються в ЦДАВО України. Ф. 2186 Чорноморська флотська окружна комісія по виборам до Установчих зборів Української Народної Республіки. Ці документи показують, у який спосіб відбувалися вибори на кораблях, як висували кандидатури в окружну комісію. Списки виборців показують, що до участі у виборах зголошувалися уродженці з різних територій України, які самі себе ідентифікували як українців. Деяку інформацію, що стосується взаємин із татарами та з українцями, які проживали в Криму, знаходимо в Журналах засідань Генерального Секретаріату за 1917 рік, копії яких зберігаються у Ф. 1126 Міністерства з великоруських справ. Підсумковий документ З'їзду народів і свідчення про участь татарської делегації у його роботі є у Ф. 1115, оп. 1, спр. 7.

Значною популярністю у дослідників користуються Спогади Д. Сейдамета, одного з лідерів кримськотатарського руху. Спеціальну розвід-

²² Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. – Київ, 1999. – С. 189–205.

ку про них опублікував Богдан Сергійчук²³. Заур Гасимов, азербайджанський дослідник, який нині проживає в Туреччині, опублікував також інформацію про спогади і щоденник Д. Сейдамета. Спогади Д. Сейдамета вперше надруковані в 1961–1967 рр. в Стамбулі, а в 1993 р. були перевидані знову²⁴. За інформацією А. Іванця, спогади Д. Сейдамета також друкувалися у сімферопольській газеті «Півострів» у 2009–2010 рр.²⁵ У 2003 р. турецькі історики Ісмаїл Отар і Омар Озджан опублікували щоденник Д. Сейдамета, який він вів у 1954–1960 рр.²⁶ Біографія ж самого Д. Сейдамета наповнена розмаїттям знайомств і вражень від країн перебування – Туреччини, Франції, Польщі, Росії і їхніх центрів політичного життя: Стамбула, Парижа, Варшави, Москви, Петербурга, Баку. Ще до революції в Росії він познайомився з визначними політичними діячами різних націй, які проживали в Росії, і доля яких так чи інакше пов'язана з Петербургом і Москвою: туркестанським діячем Мустафою Чокаєм, нащадком Шейха Шаміля – Західом Шамілем, башкирським діячем Зекі Валіді, а також з азербайджанськими діячами Алі Марданом Топчибаши та Расулзаде. В еміграції вони продовжать співпрацю в антибільшовицькому протимосковському прометеївському русі. Як зазначає Заур Гасимов, «Деякі спогади Сейдахмета доволі цікаве джерело з українсько-кримських, а також українсько-польських відносин. Автор детально описує зустрічі з Винниченком, а також із Петлюрою (С. 225) і професором Грушевським, Шульгиним, з яким зустрічався неодноразово. Дехто з українських діячів підтримував ідею Сейдахмета про передачу Криму під протекторат Польщі, а деякі були категорично проти (напр. С. 190, 200–2, 201–7). Союз Петлюри і Пілсудського, а також їхній тісний зв'язок можна простежити у спогадах Сейдахмета»²⁷.

У кримській газеті «Півострів» друкувалися в перекладі з турецької на російську мову уривки зі спогадів Д. Сейдамета. Символічним є його вислів про початки своєї політичної діяльності: «І тоді, і після того ми не могли передбачити, що Росія прийде до розпаду. Повне визволення нашої батьківщини було для нас такою далекою мрією, що ми про це навіть не думали... Тому долучення нашого народу до культури та добробут нашої вітчизни, приреченої бути у складі Росії, ми більше пов'язували з розвитком російської революції. Сама ідея тюркізму в ті часи не мала чіткого окреслення. Ми не розуміли навіть власного тюр-

²³ Сергійчук Б. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-кримськотатарських взаємин у 1917–1918 роках // Науковий Вісник дипломатичної академії України. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 117–119.

²⁴ Kirimer C. Vazi hatilarar. – Istanbul, 1993. – 329 s.

²⁵ Див.: Іванець А. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.). – С. 4.

²⁶ Гасимов З. «Крымские сонеты»... – S. 323–328.

²⁷ Там само.

кізму. Історія Криму, вірші та оповідання кримською мовою – усе це розглядалося нами в цьому обмеженому напрямку»²⁸.

За мету цієї розвідки ставлю показати не лише взаємини між УНР та КНР, а й як впливали українці в Криму на кримськотатарський національний рух і їхню співпрацю по демократизації життя спільнот на півострові у 1917 на початку 1918 рр.

В. Возгрін наголошував, що з початком першої світової війни анти-татарські репресії в Криму посилювалися, а російська влада очікувала масової зради татар та їхнього переходу на бік Туреччини²⁹. Звідси й розповсюдження різних інсинуацій проти татар, німців-колоністів, які проживали в Криму; повальні обшуки, жандармське стеження за татарськими діячами, цензура в пресі і стеження за проповідями в мечетях тощо. Тобто, під час Першої світової війни напруга на півострові значно посилювалася. На момент Лютневої революції в Росії в Криму сконцентрувалося декілька векторів пульсуючих зон, навколо яких розгорнулися конфлікти.

Загальноросійське питання – падіння Російської імперії, розвал управлінської системи і втрата її контрольованості з центру, більшовицький переворот у жовтні 1917 р. і боротьба за відновлення імперської Росії, (білий рух) та створення Росії більшовицької. Татарське питання як проблема самовизначення татар і як інкорпораційні практики (татари в союзі з більшовиками, татари з білим рухом, татари з українцями). Українське питання – Крим і кримчани з Україною, УНР і КНР, українці Криму з Україною, з більшовиками і з білим рухом.

Загальноросійське питання

Більшість дослідників наголошує на тому, що інформація про перемогу Лютневої революції в Петрограді й падіння царату надійшла до Криму на початку березня 1917 р. Тимчасовий уряд 6 (19) березня замість губернатора призначив таврійським губернським комісаром колишнього голову губернської земської управи Я. Харченка, якого вже 27 березня (9 квітня) замінили на кадета М. Богданова. Тоді ж Тимчасовим урядом по всій управлінській ланці було створено комітети громадської безпеки, як представницькі органи влади. Ці комітети займалися господарськими справами, охороною порядку і об'єднували переважно лібералів та соціалістів. Усі присягнули на вірність новому урядові, в тому числі й командувач Чорноморського флоту адмірал О. Колчак.

Як і скрізь на території колишньої Російської імперії, в Криму уже в березні 1917 р. виникли ради робітничих і солдатських депутатів, а

²⁸ Сейдамет Джафер КРЫМЭР: Некоторые воспоминания. Перевод с турецкого: Шефика Абдураманова // Полуостров 2009. – № 13, 10–16 апреля // URL: <http://milli-firka.org/>. 6.12.2018.

²⁹ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – С. 382–383.

ради селянських депутатів дещо пізніше – влітку. Це було зумовлено не однаковим мобілізаційним станом міста і села. Особливістю Криму було те, що ради тут були дещо інертними і налаштовані на еволюційний ненасильницький шлях розвитку. Тим більше, що й прихильники радикально-революційних змін були у меншості. За даними Ю. Гавена (який сам був учасником тих подій), у серпні 1917 р. есерів було 27000, меншовиків – 7000, більшовиків близько 250 осіб³⁰. Процес радикалізації більшовиків зріс до осені 1917 р. тоді ж відбувається й структурно-організаційне оформлення РСДРП (б). Якщо від початку Лютневої революції в Криму російське питання розглядалося як проблема сприйняття революційно-демократичних змін у центрі (Петербург, Москва) й беззаперечно підтримувалося, то з захопленням влади там більшовиками воно перестало бути одновимірним, сприймалося як більшовицьке і монархічно-імперське і ставлення жителів Криму до нього відповідно змінювалося.

Татарське питання

А. Іванець події, що охопили кримських татар у час падіння Російської імперії, називає Кримськотатарською революцією. «Типологічно Кримськотатарська революція 1917–1919 рр. схожа з Українською революцією 1917–1921 рр., хоча й мала інші масштаби»³¹. Підкреслює, що її можна розглядати як окремий феномен, як національно-демократичну та національно-визвольну революцію і хронологічно від 1917 до серпня 1919 р., коли російський білий режим А. Денікіна припинив існування Кримськотатарського національного уряду (Директорії). Цим же терміном послуговуються й дослідники Г. Бекірова та С. Громенко.

Як зазначають дослідники, кримська інтелігенція, яка перебувала на позиції негайного виходу Росії із війни, була під пильною увагою жандармського управління. Більшість лідерів національного руху татар висунулись уже в процесі революції і показово, що не всі вони були вихідцями із міста, частина з них прийшли в політику з татарського села: як брати Яшлавські, Ібрагім Аджи, Шейх-Якуб Халілов та ін. І цим пацифістам протистояла так звана група З. Медієва (А. С. Айвазов, Х. Чапчакчи, Д. Сейдамет, С. Маметов)³². При всіх політичних протиріччях і різнобаченнях шляху подальшого розвитку татарський національний рух у 1917 р. став потужною силою і потребував організаційного структурування.

Важливою віхою на шляху структуризації кримськотатарського руху стало створення представницького демократичного парламенту – Курултаю. Перші організаційні збори Курултаю розпочали свою роботу

³⁰ Гавен Ю. Возникновение Крымской организации РСДРП (б) // Революция в Крыму. – 1923. – № 2. – С. 8.

³¹ Іванець А. Перший Курултай... – С. 11.

³² Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – С. 385.

25 березня (7 квітня) 1917 р. Дві тисячі делегатів та учасників зібрання обрали постійний орган – Мусульманський виконавчий комітет у складі 48 осіб. Делегати обрали головою ТимКМВК (Тимчасовий Кримсько мусульманський виконавчий комітет або Мусвиконком) і тимчасовим таврійським муфтієм 32-річного юриста і богослова Н. Челебіджіхана, а тимчасовим комісаром вакуфної комісії та головою управління вакуфами – 27 річного юриста Дж. Сейдамета. Слід наголосити, що частина із майбутніх лідерів кримських татар на той час ще не перебували в Криму, а повернулися туди вже після зібрання. А. Озенбашли і Х. Хапчакчі на той час здобували освіту в Одесі. З приїздом їх до Криму розпочався процес організаційного оформлення Мусвиконкому та окреслено коло його компетентності і упродовж літа–осені 1917 р. вдалося утворити систему органів національного самоврядування до складу якого входили 124 повітові й волосні мусульманські комітети³³.

Політичній консолідації кримськотатарського народу сприяла незалежна преса – газети «Міллет», редактором якої був відомий татарський діяч А. С. Айвазов і «Голос татар» – редактори А. Боданінський та Х. Чапчакчі.

Важливою віхою у житті кримських татар стали вибори до муніципалітетів на перших демократичних виборах у липні 1917 р. Як відомо, кримськотатарським лідерам свої політичні ідеали і бачення майбутнього Криму доводилося реалізовувати у гострій політичній боротьбі з російськими соціалістами і лібералами, які домінували у радах і ліберально-демократичних органах влади. С. Громенко констатує, що саме «не бажаючи залежати від прихильників інших політичних орієнтацій, Номан Челебіджіхан влітку 1917 р. почав створення власної організації – Міллі Фірка (Народна партія), на чолі якої стали він сам та Сейдамет. У жовтні на Всекримському татарському делегатському з'їзді програма партії була затверджена – почався процес розбудови місцевих структур і перетворення Міллі Фірки на впливову силу в Криму»³⁴.

Із організаціями українців Криму у кримських татар вже у перші місяці революції встановилися партнерські відносини. Ось лише кілька свідчень цього. У червні 1917 р. українізовані частини Сімферопольського гарнізону привітали утворення татарського батальйону. У липні 1917 р. на перших демократичних виборах до Сімферопольської міської думи українсько-мусульманський список набрав 9 %»³⁵. За мусульмансько-українським списком гласною міської думи Сімферополя стала М. Абдураманчикова.

³³ Цит. за: *Іванець А.* Перший курултай... – С. 34.

³⁴ *Громенко С.* Ant Etkenmen (Я Поклявся): до 130-річчя Номана Челебіджіхана // URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2015/12/28/148841/>. 02.12.2018.

³⁵ *Іванець А.* Українсько-кримськотатарське партнерство у 1917–1918 pp.: у пошуках оптимальної форми // URL: <http://www.ji.lviv.ua/n90texts/ivanec-ukr-krym-tatarske-partnerstvo.htm>. 29.11.2018.

Контакти між українськими і кримськотатарськими політичними діячами активізувалися влітку 1917 р. Більшість дослідників констатують приїзд до Києва Д. Сейдамета і його зустріч із В. Винниченком як факт початку політичних контактів. Не заперечуючи цього, вважаю, що саме З'їзд народів у Києві 8–15 вересня 1917 р. (С. Громенко помиляється щодо терміну проведення з'їзду³⁶ – *В. П.*) і приїзд делегації кримських татар у кількості 10 осіб є важливою точкою відліку у взаєминах двох народів. До складу делегації входили: Д. Гамзаєв, Джафер Сайдамет, Б. Джаншаєв, А. Ісхакова, С. Ідрисов, Ю. Музафаров, А. Озен-Башли, А. Сеттаров, О. Челеб'єв, Є. Шабарова. Секретарем президії з'їзду було обрано татарина А. Сеттарова. 9 вересня в другій половині дня виступали представники мусульман – Юсуф Мусуфал, бек Ізіров та Ожен-Башли. Як повідомляла газета «Народна воля», Ожен (Озен)-Башли – представник Виконавчого комітету кримських татар, відзначив, що «кримські татари зазнали багато лиха від царського уряду. Не тільки наложено на них ярмо політичної неволі, але всіма засобами старалися знищити їх культуру та економічне життя. Землі роздано різним царським сатрапам і дворянам. Темний народ шукає оборони у духовенства, яке держить руку з буржуазією. Доведений до розпачу, покидає народ рідну землю і переселяється в чужину. В 1905 р. учительство мусульманське кримське творить союз для оборони народних інтересів, але союз підпадає під терор уряду і справа знову завмирає. Аж тепер з революцією народ татарський взявся до сильної організації всіх верств і свідомість національна надзвичайно поширилася. Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму»³⁷.

«На з'їзді виступив також представник кримських татар С. Ідрисов, котрий в своїй промові, згадавши, між іншим, про те, як росіяни відмовляють недержавним народам в праві на самоуправління через те, що вони, мовляв, ще некультурні, каже, що коли стати на такий догляд, то може на всьому світі знайдеться 2–3 народи, котрі мають право жити незалежним державним життям»³⁸. З промовами також виступили татарські жінки Еміне Ханім Шабарова і А. Ісхакова, яка вітала з'їзд від імені Кримськотатарської учительської спілки. І, зокрема, наголосила: «Татари довго вірили, що вони справді некультурний народ, і придивлялись до інших народів – де між ними самий культурний. Але поведження цих «культурних» народів ясно показало, що вони нічим не кра-

³⁶ Див.: Громенко С. Ant Etkenmen (Я Поклявся): до 130-річчя Номана Челебіджихана // URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2015/12/28/148841/>. 02.12.2018.

³⁷ Цит. за: Українська центральна рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1, 4 березня – 9 грудня 1917 р. – Київ, 1996. – С. 555.

³⁸ Там само. – С. 293.

щі від татар. Вони ведуть на фронти мільйони людей і гублять їх там не знати за що. Треба надалі життя народів упорядкувати так, щоб всі жили вільно і щоб один не душив другого³⁹. Фактично З'їзд народів став своєрідним поштовхом для політизації і організаційного оформлення кримськотатарського руху.

Після З'їзду народів Українська Центральна Рада і її Генеральний секретаріат перетворилися на ініціативний центр з розбудови моделі нової федеративної демократичної Росії. Кримські татари розпочали підготовчу роботу до виборів до Всеросійських установчих зборів та проведення II Кримськотатарського делегатського з'їзду. У виборах брали участь і більшовики на чолі з Ж. Міллером. Проте після їх завершення в листопаді стало зрозуміло, що популярність РСДРП(б) є мінімальною, а політичні симпатії були на боці есерів, членів національних партій.

Від 24 до 27 жовтня 1917 р. в Києві відбувались засідання першої сесії «Ради народів». В одному із пунктів рішення записали: «Рада народів» вважає, що після скликання місцевих установчих рад, повинен бути скликаний Конгрес народів для погодження праці місцевих установчих рад та згоди в спільних справах, що порушуватимуться на «Всеросійських Установчих Зборах»⁴⁰. Проте більшовицький переворот у Росії зруйнував ідеалістичні плани представників народів і їхню віру в можливість перетворення Росії на державу нового типу, де б враховувалися національні інтереси кожного народу. І тому уже 25 жовтня Українською Центральною радою було створено Крайовий комітет охорони революції в Україні, а в його відозві від 27 жовтня 1917 р., вважаючи домовленості з Тимчасовим урядом такими, що втратили силу, пролунали слова про територіальні претензії України. «Власть Комітету, котрий об'єднує всі органи революційної демократії, всі революційні соціалістичні партії нашого краю як українські, так і не українські, поширена на всю Україну, на всі дев'ять губерній – Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську»⁴¹. Матеріали і документи сьомої сесії Центральної ради 29 жовтня – 2 листопада 1917 р. засвідчують, що Центральна рада стає більш рішучою щодо визначення долі українських земель, і ухвалює рішення – «поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»⁴². А Третім Універсалом 7(20) листопада 1917 р. проголосила: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українця-

³⁹ Українська центральна рада... Т. 1. – С. 293.

⁴⁰ Там само. – С. 366.

⁴¹ Там само. – С. 365.

⁴² Там само. – С. 379.

ми – Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Законом про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки 11, 16 листопада 1917 р. було визначено Порядок виборів у флоті.

13 листопада 1917 р. представники кримських татар і українців утворили Кримський революційний штаб. Таврійський губернський комісар кадет М. Богданов змушений був залишити свій пост, а замість нього керувати губернією став губернський комісаріат у складі представників російської, української і кримськотатарської революційної демократії – П. Біанки, П. Близнюка і А. Озенбашли. Об'єднаними зусиллями намагалися уникнути анархії і безпорядків, що все більше ширилися краєм. Зважаючи на загострення ситуації, Мусвиконком у листопаді 1917 р. висунув гасло «Крим для кримців!», яке передбачало об'єднання кримчан всіх національностей заради недопущення анархії та забезпечення прав народів. «Мусвиконком планував провести установчі збори кримських татар – Курултай, а пізніше – Всекримські, які мали вирішити питання про владу в Криму. Ідею проведення кримської конституанти підтримала і Рада народних представників (далі – РНП) Таврійської губернії – тимчасовий вищий орган управління краєм, утворений на початку грудня 1917 р. в Сімферополі на з'їзді представників земств, муніципалітетів, рад, профспілок, політичних і національних організацій. Фактично, виникла коаліція кримськотатарських органів самоврядування і РНП»⁴³.

У той же час Центральна рада намагалася знайти порозуміння з командуванням Чорноморським флотом. «На засіданні Генерального секретаріату 27 листопада розглядалося повідомлення Винниченка про розмову з Спаде, представником командуючого Чорноморським флотом Немітца, який пропонує Генеральному секретаріату організувати Чорноморське правительство автономних країв, що прилягають до Чорного моря, організувати комерційний український флот, реформувати військовий Чорноморський флот, розпустивши матросів старших призивів. Немітц бажає побачитися з представником Секретаріату в Одесі, куди він виїздить з делегацією від революційного комітету.

Вислухані повідомлення в цій справі генерального секретаря Петлюри. Питання обговорено докладно: визнано бажаним українізувати Чорноморський флот і взяти його до своїх рук, утворивши окреме Морське секретарство та залагодивши справу з іншими автономними краями, що прилягають до Чорного моря. Генеральному секретареві Голубовичу доручено перебалакати в цій справі з Спаде і негайно виїхати до Одеси для побачення з Немітцем.

⁴³ Іванець А. Українсько-кримськотатарське партнерство у 1917–1918 рр.: у пошуках оптимальної форми // URL: <http://www.ji.lviv.ua/n90texts/ivanec-ukr-krym-tatarske-partnerstvo.htm> 29.11.2018.

По докладу голови Генерального секретаріату ухвалено: представникам українських організацій на чолі з Герасимовим, які виїждять до Севастополя для політичної організації Чорноморського флоту, видати авансом підоточно 15 000 крб. на переведення цієї справи»⁴⁴.

За дорученням Генерального секретаріату «Генеральний секретар Голубович мав розмову з адміралом Немітцем, котрий сказав, що був тайний наказ Временного правительства не допустити українізацію флота. В сучасний момент, коли Україна являє з себе більше ніж інший край організовану державу, треба негайно утворити Морське міністерство для організації котрого можна використати офіцерів морської служби. Одночасно почати українізацію флоту шляхом частичної демобілізації на 75 % сучасного складу флоту. Два три броненосця і кілька міноносців, укомплектованих українцями, добре організованими, може стать кращою бойовою силою, аніж весь теперішній дезорганізований флот»⁴⁵.

Українська Центральна рада також надавала допомогу жителям півострова. Так на засіданні Генерального Секретаріату 18 грудня 1917 р. «Слухали: Телеграму Таврійського Губкомісара Біанка, що з огляду на чумну епідемію, яка починає розвиватись у Трапезунді і загрожує перекинутись на Крим і Україну, Феодосійський карантин почав свою роботу і просить допомоги 50.000 руб. Постановлено: видати через Медіко-Санітарну раду 50.000 руб. Феодосійському карантину для боротьби з чумою»⁴⁶.

Про зв'язки українців із татарами засвідчує ще один документ. На засіданні Генерального секретаріату 23 грудня 1917 р. розглядалося питання про становище в Одесі. Доповідач полковник Плевако інформував секретаріат про те, що «з'їзд Руминського фронту, який відбувається в Одесі, розколовся; виділилася українська фракція, до якої приєдналися татари, мусульмане, р. с. р. На самому фронті серед солдат чувається велика втома і над всіми лозунгами панує лозунг «до дому»⁴⁷.

Після проведення З'їзду народів кримськотатарський політичний рух увійшов у активну організаційно державну стадію відповідно до задекларованих з'їздом спрямувань. А більшовицький переворот у Росії став додатковим аргументом для розвитку подій саме в такому напрямку. Як Центральна рада, так і представники кримськотатарського народу засудили більшовицький переворот у Петрограді. Розпочався новий етап у розвитку народів колишньої Російської імперії.

26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Бахчисараї у Ханському палаці розпочав роботу перший Курултай Кримських татар, який тривав 18 днів і задекларував створення національної державності – Кримської Народ-

⁴⁴ Українська Центральна рада... Т. 1. – С. 479.

⁴⁵ Там само. – С. 521.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1126. – Опис 1. – Справа 2. – Арк. 63.

⁴⁷ Там само. – Арк. 69.

ної Республіки 13(26) грудня. Як наголошує Т. Бакірова: «У грудні 1917-го на Курултаї ухвалили справді демократичну конституцію. Там було написано про загальне виборче право, скасування звань і станових привілеїв, про рівноправність чоловіків і жінок, про порядок скликання парламенту й обрання національного уряду – Директорії. Номана Челебіджихана обрали головою уряду й начальником управління юстиції, Джафер Сейдамет обійняв посади військового міністра та міністра закордонних справ, Сеїтджеліль Хаттатов мав зайнятися фінансами і вакуфами...»⁴⁸. А. Іванець детально описав проведення першого Курултаю. Загально татарське зібрання від імені українців привітали солдат Саленко від військових гарнізонів, від чорноморців-українців матрос Ткачов, член УЦР і Української партії соціалістів-самостійників Й. Перверзев-Розсуда⁴⁹. Як зазначають дослідники, з'їзд відбувався з великим піднесенням та надіями.

Цікавим, хоча й не реалізованим на практиці є «Проект Конституції Української Народної Республіки», що розроблявся в другій половині листопада – на початку грудня 1917 р. У її «Загальних постановах» зазначено й таке, що територія Української Республіки включає «губернії і Таврійську, за виключенням частей неукраїнських (як Крим) і з причиненням сусідніх територій українських», а в «VIII. Національні організації» зазначалося: «Кожна нація України має незаймане право на національно-персональну автономію в межах Української народної Республіки, себто право на самостійне порядкування свого національного життя. Народності великоруська, єврейська, польська вже тепер користуються правом на національно-персональну автономію. Інші нації: білоруська, чеська, молдаванська, німецька, голандська (меноніти), грецька й татарська – можуть скористатись з права на національно-персональну автономію, коли не менше 10 тис. громадян України з котрої-небудь народності подадуть про се писані заяви через громади Генеральному судові і той, по провірці, розпублікує про се»⁵⁰. Тобто для татар двері в український дім були відчинені.

22 грудня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату слухали: «повідомлення Шульгіна, що в Таврії організувався «Совет народных представителей» з представників городського і земського самоврядування, демократичних і національних організацій, який ставить своєю метою утворення твердої влади в Таврії і охорону Учредительного собрания і хоче поширити свою владу на три північні повіти Таврії.

⁴⁸ Бекірова Г. Перший Курултаї кримськотатарського народу: віхи, події, особистості (закінчення) // URL: <https://ua.krymr.com/a/28897534.html>. 5.12.2018.

⁴⁹ Іванець А. Перший Курултаї... – С. 67.

⁵⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – Київ, 1997. – С. 5, 10.

Ткаченко каже, що це невідома губернська організація, яка не має державного характеру. З такою організацією правительство Української Республіки не може входити в офіціальні зносини.

Антонович повідомляє, що в ту організацію входять люди, які на з'їзді «Румчероду» виступали проти Української республіки, вони противники татарської автономії. Перш ніж входити з ними в які-небудь відносини, треба запитати татарський уряд.

Постановлено: доручити генеральному секретарю Шульгину вивчити характер організації «Совіта народних представників» в Таврії, запитавши про це татарське правительство»⁵¹.

І хоча татари намагалися порозумітися зі всіма народами, які жили в Криму, проголошуючи забезпечення їхніх прав, проте утримати владу не змогли. 16(26) грудня у Севастополі внаслідок внутрішнього перевороту влада від міської ради перейшла до ліворадикального Севастопольського Військово-революційного комітету (ВРК), який з 10 січня 1918 р. (28 грудня 1917 р.) став Таврійським ВРК, його очолив Ю. Гавен. Спираючись на розагітовані маси військових, нагнітаючи антитатарські настрої, більшовики перейшли до розпалювання національної ворожнечі. Як наголошує В. Возгрін, – «тепер на їхній бік пішов місцевий елемент, зацікавлений чи то в повній русифікації Криму, чи то в можливості безнаказано збагатитися, громлячи «іногородців»⁵². Татари намагалися запобігти жертвам серед мирного населення, пропонували створити змішану краєву владу із представників парламенту Ради народних представників і більшовиків, проте цього не вдалося здійснити. 14 січня військові захопили Сімферополь, розпочалися масові арешти, а Курултай було розпущено. Нова влада обклала жителів контрибуцією в 10 млн. руб., її не вдалося швидко зібрати і це стало поштовхом для масового терору. Особливо жажливими були 21–24 лютого, було вирізано в місті декілька сотень «буржуїв», розстріляні заарештовані члени уряду, серед яких був і лідер кримськотатарського народу Номан Челебіджіхан. Д. Сейдамет прибув до Києва, коли там уже точилися бої із російськими більшовиками. Через М. Грушевського він намагався зв'язатися з турецькою делегацією у Бресті, проте це йому не вдалося через відсутність зв'язку. Тому Д. Сейдамет відправився на Кавказ, а звідти перебрався до Туреччини. Таким коротким виявився шлях кримських татар до створення власних державних інституцій. Після підписання 9 лютого 1918 р. Брестського договору змінилася геополітична ситуація і кримське питання набуло нового змісту.

Із кінця грудня 1917 р. і до середини квітня 1918 р. в Криму поступово домінуючою силою стали російські більшовики, а сам півострів захлинявся в морі крові і масових вбивств. Розпочалися вони розстрі-

⁵¹ Українська Центральна Рада... Т. 2. – С. 58–59.

⁵² Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – С. 387.

лом морських офіцерів у Севастополі матросами есмінців «Фідонісі» та «Гаджибей» 15(28) грудня, згодом вбивства охопили Севастополь, Євпаторію, Феодосію Ялту, Сімферополь. С. Мельгунов, досліджуючи матеріали результатів діяльності слідчої, створеної за наказом Денікіна, засвідчує низку фактів убивств. За 3–4 дні у маленькому місті Євпаторії було заарештовано понад 800 людей. Жахливіше всіх загинув шт. ротм. Новацький, якого матроси вважали душею повстання в Євпаторії. Його, вже дуже пораненого, привели до тьми, перев'язали, а потім вкинули в топку транспорту⁵³. Автор зазначає, що в Криму гинули і сотні представників татарського населення, яке чинило спротив більшовикам. Страх, породжений масовим знищенням ні в чому не винних людей став могутнім засобом політики російських більшовиків.

Українське питання

Українське питання в Криму мало багатомірний характер. В Криму проживали також вихідці з України, які були активними носіями російської культури. Головною базою Чорноморського флоту було м. Севастополь. Зоною впливу Центральної ради з моменту розгортання революції все більше ставав Чорноморський флот, а оскільки там служило й працювало багато вихідців з України, то на флоті розгорнувся процес українізації, його делегати брали участь у роботі УЦР. Так, на Українському національному з'їзді 6–8 квітня 1917 р. був присутній представник Чорноморського флоту, матрос Пилишенко з броненосця «Синоп». Його також запрошено у склад президіуму, і він відповів на се привітанням від українців Чорноморського флоту та посвідчив, що всі вони дали слово підтримувати українські інтереси активно⁵⁴. Згодом членом Центральної ради став Ю. Дежур-Журов, а невдовзі його було призначено комісаром Морської Генеральної ради і відповідальним за проведення виборів до Українських Установчих зборів⁵⁵. За даними, що він їх подав до Чорноморської окружної флотської комісії, у 1917 р. йому було 27 років, походив із Херсонщини, Єлисаветинського повіту села Камішеватой, моряк, освіта середня, бригада тралення⁵⁶.

11, 16 листопада 1917 р. Центральною радою було ухвалено Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки. У «Главі III, Про порядок виборів у флоті» детально розписувалася методика проведення виборів у Балтійському і Чорноморському виборчих округах.

У ЦДАВО України (фонд № 2186, Чорноморська флотська окружна комісія, спр. 14 «Списки тих, хто служать у військових частинах, спів-

⁵³ Мельгунов С. Красный террор в России 1918–1923. – Москва, 1990. – Изд. 5-е. – С. 90.

⁵⁴ Українська центральна рада... Т. 2. – С. 53.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2186. – Опис 1. – Справа 1. – Арк. 17.

⁵⁶ Там само. – Справа 14. – Арк. 21–22.

робітників установ та пропозицій щодо виборів до Установчих зборів» маємо цікаві документи, які засвідчують регіональне представлення військових і обслуги флоту, і показують виявлені політичні пріоритети, які там домінували. Так, наприклад, у «Списку службовців Головного заводського комітету Севастопольського порту, які виявили бажання брати участь у виборах Українських установчих зборів, по телефонограмі Військово-політичної частини Чорноморського флоту від 16 грудня 1917 р. за № 110043» зазначено 9 осіб, троє із них викреслені, а решту 6 зголосилися (документ поданий російською мовою): «Демиденко Микола Микитович, 31 [рік], Курск[ої] [губ.], Грайвор[онський] [уїзд]; Коваленко Митрофан Іванович, 28 років, Харк[івської] [губ.], Лебедин[ського] [уїзду], Белокуров Яков Омелянович, 32 [роки], Харк[івської] [губ.], Сумськ[ий] [уїзд], Білий Яков Минаєвич, 33 [роки], Катерин[ославської] [губ.], Павлоград[ський] [уїзд], Богун Антоніна Максимівна, 19 [років] Таврій[ська] [губ.], Мелітоп[ольський] [уїзд]»⁵⁷. А в «Списку службовців в доковому адміралтействі» значиться 29 осіб, 10 із них вихідці із Полтавської губернії⁵⁸. У «Списку службовців водопровідних майстерень Севастопольського порту 16 осіб подано без зазначення місця народження⁵⁹. У «Списку службовців пожежної команди порту значиться 12 осіб⁶⁰, у «Списку майстрів українців Мідно-Котельної майстерні Севастопольського порту» 59 осіб⁶¹. Перелік списків показує, що в них були представлені службовці всіх наземних служб флоту та військових кораблів⁶².

Справа 24 цього ж фонду спочатку мала назву українською мовою «Списки по виборам до Установчих Зборів», а нижче іншим чорнилом напис «Протоколи загальних зборів стосовно виборів делегатів на Установчі збори та списки»; на папці є позначка «с», перекреслена, що означає, що справа була спочатку засекречена. Цікавими є заяви про висунення кандидатів, яких висували на зборах на різних кораблях. Так, наприклад, «Голові окружної комісії по справах виборів до українських Установчих Зборів. Заява. «Ми, українці бронеплава Івана Золотоуста, в кількості 316 осіб обрали свого кандидата матроса Полікарпа Микитича Григоренко Київської губ. Таращанського повіту, місто Ковшеватое 27 лет / без партійний/, до українських Установчих зборів. Прохаємо головну комісію прилучите нашого кандидата в кандидатський список. В чем и подписуемся в кількості 102 особ. (нижче йдуть власноручні підписи). Зверху приписка чорним чорнилом; «получ. 20/ХІІ».

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2186. – Опис 1. – Справа 14. – Арк. 2.

⁵⁸ Там само. – Арк. 8, 8 звор.

⁵⁹ Там само. – Арк. 13.

⁶⁰ Там само. – Арк. 14.

⁶¹ Там само. – Арк. 17, 17 звор.

⁶² Там само. – Арк. 18–23.

Завірено корабельною печаткою⁶³. Є й заява – згода кандидата П. Григоренка балотуватися на виборах. В Окружну комісію також надійшла заява про висунення списку кандидатів від української партії соціалістів-самостійників. «Заява. Ми гурток ізбірателей по Чорноморському флотському округу пропонуем кандидатом до Українських Установчої Ради 1. Моряка Юрія Михайловича Дежура-Журова, 27 лет от роду по партії соціалістов-самостійників, 2. Переверзев – Розсуда Іосип Григорович, журналист, 40 рок, соц.-сам. 3. Ситник (а в його заяві написано «Сотник») Данило Іванович, 27 рок, солдат, соц.-сам., 4. Никонович Сергій Михайлович, 27 рок, соц.-сам. 5. Колінько Юрій Дмитрович, 32 рок, матрос, соц.-сам. (є заява Юрія Митровича Колінька, де написано, що він «робітник 2-го відділу контори порта (в іншому місці «писець», Харківщина, Змієвського повіту. Див.: арк. 27, 28), всього підписів 100»⁶⁴. Від партії соціалістів революціонерів Севастопольської групи балотувалися: «1) Рибка Василь Захарович, з кор. «Воля» (матрос, походить із Полтавської губ., Кобеляцького повіту, Білецької волості, хутір Рибки), 2) Антоненко Петро Тихонович з кор. «Вільна Росія», (матрос, походить із Подільської губ., Брацлавського повіту, Рубанської волості села Хвостівці), 3) Біланов Михайло Миколайович з кор. «Вільна Росія», походить із Подільської губ. Проскурівського повіту, Юринецької волості, село Зверковець), 4) Коломоець Олексій Василевич, преподав. гімназії (Київської губ., Богуславського повіту), 5) Кульчицький з кор. Евстафія»⁶⁵ (останній очевидно не зареєстрований, бо відсутня особиста заява). Окрім того, маємо й телеграми з Києва до Севастополя. В Києві були стурбовані проблемами зі складанням списків у Феодосії. Очевидно, що севастопольці просили допомогу з агітаторами, бо маємо телеграму з Києва такого змісту: «Севастополь Украина Рада Комісару України Зборів Дежуру Негайно військова З приводу агітаторів робляться всі заходи Крапка Чекаемо списків установчих зборів Крапка Коли вам потрібний помішник попросимо сповістити бо нетудихата працює секретарем в виудили торгивельной сльота робити дуже багато ихати кому до вас нема можливости УНР голова Лотоцький»⁶⁶ (Очевидно телеграма послана на початку року, прочитати дату немає змоги, бо текст вигорів). Є також списки від Української Соціал-Демократичної Робітничої партії і секції робітників Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів і робітників Севастопольського порту. Тобто, вибори в Чорноморському флоті готувалися, проте вторгнення російських більшовиків в Україну і захоплення ними влади в Криму стали перешкодою на шляху вільного волевиявлення і проведення виборів на флоті.

⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 2186. – Справа 24. – Арк. 1, 1зв., 2.

⁶⁴ Там само. – Справа 24. – Арк. 21.

⁶⁵ Там само. – Арк. 8, 9.

⁶⁶ Там само. – Арк. 31.

29 грудня Центральна рада ухвалила «Тимчасовий законопроект про флот Української Народної Республіки», в якому зазначалося: «1. Російська Чорноморська флота – військова і транспортна – проголошується флотою Української Народної Республіки і виконує всі обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях. V. Українська Народна Республіка переймає на себе всі зобов'язання Російського уряду щодо Чорноморської флоти і утримання флоти і утримання флоти портів»⁶⁷. Рада народних міністрів розпочала роботу з доведення до відома країн про входження Криму до складу України. Як зазначає В. Сергійчук, – 24 квітня український посол у Стамбулі офіційно заявив великому візирю про те, що Крим є інтегральною частиною УНР»⁶⁸.

* * *

Українсько-татарський діалог про взаємини в період після падіння Російської імперії і занурення обох народів у вир революційних подій 1917 та подальших років було започатковано лідерами УНР та Кримської Народної Республіки в еміграції в 1920-х – 1930-х рр. у рамках руху Прометей. Опинившись в еміграції, політичні діячі УНР, Грузії, Азербайджану, Ідель-Уралу, Туркестану, Криму, об'єдналися за сприянням Польщі та розпочали переговори про майбутнє, вели пошук союзників у боротьбі за відновлення незалежності своїх країн. Саме в рамках прометеївського руху відбувалися дискусії та переговори між представниками УНР і кримських татар про статус Криму та про взаємовідносини між Кримом та Україною. Значну роль у татарсько-українському діалозі відіграла Польща. Так 29 жовтня 1929 р. відбулися переговори між представниками уряду УНР і Криму у Варшаві, про що засвідчує «Протокол з засідання у проф. Романа Смаль-Стоцького у справі врегулювання стосунків між Україною та Кримом». На зустрічі були присутні: віце-прем'єр Уряду УНР професор О. Лотоцький, військовий міністр – генерал В. Сальський і повноважний міністр проф. Р. Смаль-Стоцький також Ян Гавронський, радник МЗС Польщі. На порядку денному – справа урегулювання стосунків між Україною та Кримом і шлях до підготовки можливої декларації зі сторони Президента Лівичького від імені України і Джафара Сайдамета від імені Криму в формі двох передмов до видаваної турецькою мовою книжки Мурського про Україну⁶⁹. Розроблялися також і умови для подальших переого-

⁶⁷ Українська Центральна Рада... Т. 2. – С. 78–79.

⁶⁸ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Київ, 2008. – Вид. 3-тє доп. – С. 261.

⁶⁹ З 1921 по 1935 рік Василь Мурський був представником Уряду УНР в еміграції в Туреччині. У 1930 р. за його авторством вийшла книжка «Ukraina ve istiklâl mücahedeler» (Україна і боротьба за незалежність).

ворів між Міністром закордонних справ УНР О. Шульгиним та представником Криму Д. Сайдаметом. Обидві сторони визнавали права кожного народу на незалежність. Наголошувалося, що Крим через своє географічне положення буде ключем для захисту українського вибору, і завжди буде предметом зацікавлення з боку будь-якого українського уряду. А щодо вступної статті до книжки Мурського, то зібрання висловило побажання, щоб Міністр закордонних справ УНР О. Шульгин або віце-прем'єр О. Лотоцький написали передмову, в якій би підкреслили зацікавленість України і Туреччини в розв'язанні кримського питання в майбутньому на засадах універсалу Центральної Ради з 1917 р.⁷⁰ 24 січня 1930 р. Д. Сайдамет писав полковнику Т. Шатцелю про домовленості між ним і О. Шульгиним у справі Криму. «Здолавши складнощі, ми прийшли до порозуміння з п. Шульгиним на таких засадах:

1. Цілковите визнання незалежності Криму і взаємна допомога проти російських елементів в Криму.

2. Взаємовідносини між обома краями будуть урегульовані в майбутньому згідно тракту, що матиме значення міжнародного»⁷¹.

Також підкреслювалося, що жодного документа з О. Шульгиним не підписали. І це викликало певне занепокоєння. Концепція упорядкування простору СРСР у О. Шульгина залишалася незмінною, і передбачала лише ті утворення, які були оформлені раніше та мали певні національні традиції. А такі одиниці як Крим повинні бути в політичному, економічному і стратегічному зв'язку з Україною. Як влучно зазначає сучасний український дослідник В. Комар: «Політичні стосунки між українцями і кримськими татарами в міжвоєнний період були неоднозначними. Партнерство і спільні дії українців і кримських татар закінчувалися там, де вони розпочинали говорити про створення правового статусу Криму»⁷².

У процесі інституційного становлення УНР і КНР обом державам і їхнім лідерам бракувало швидкості реакції на виклики часу і обставин, вагомості аргументів примусу і військового захисту своїх територій від агресивного ворога – російських більшовиків, бачення спільних національних інтересів для розгортання перспектив виживання.

⁷⁰ Див.: *II Rzeczpospolita wobec Ruchu Prometejskiego*. – Warszawa, 2013. – Том 4. – S. 154–155.

⁷¹ *Ibid.* – S. 159.

⁷² Див.: *Komar Wolodymyr. Stosunki polityczne Ukraińców i Tatarów krymskich w okresie międzywojennym // NOWY PROMETEUSZ*. – 2012. – N 2. – S. 193.

ПІСЛЯМОВА

Траекторія українсько-кримських та українсько-ногайських взаємин XVI–XVIII ст. напрочуд рельєфно відтінила символічний характер етно-контактної зони між українським і тюркським світами відсутність вродженої ворожості та непрохідних цивілізаційних бар'єрів. Виразна позаконфронтаційна складова та поява у XVIII ст. специфічної моделі, в основі якої лежала конвергенція інтересів козаків і кримських татар при одночасному загостренні козацько-ногайського протистояння, віддзеркалювали амбівалентність Степового Кордону Європи, наявність якого визначила природу зазначених взаємин. Нездатність жодної з держав вирішити питання на свою користь автоматично передбачала довге суперництво за широку степову смугу людських спільнот, локалізованих по обидва його боки – українців і кримських татар та ногайців. Однак протистояння зумовлювалися лише специфікою Степового Кордону, самою організацією життя кочових і напівосілих народів та конфігурацією геополітичної рівноваги в регіоні. Ні суперництво за життєвий простір, ні комплекс відмінностей між скроєними на різний цивілізаційний лад суспільствами, локалізованими по обидва боки Степового Кордону, так і не спровокували появи одновимірно ворожого взаємосприйняття.

Тісне переплетення конфронтаційної та позакофронтаційної складової спостерігається в українсько-татарських стосунках як на рівні еліт, так і в низових суспільних прошарках. Степовий Кордон не створював непроникних бар'єрів між опонентами. Радше навпаки, взаємовпливи і запозичення були величезними, що добре видно на прикладі мови, звичаїв, побуту як українців, так і татар. Це виразно демонстрували козаки, ключовий суб'єкт українсько-кримських та українсько-ногайських стосунків ранньомодерної доби, які визначали і тональність, і наповнення останніх.

Поставши на пні активної етнічної мішанини за участю вихідців з тюркського світу, українське козацтво назавжди залишилося етнічно терпимим і безболісно приймало у свої лави приходьків з протилежного боку Степового Кордону. Брак суто етнічних упереджень до татар, ногайців, турків назавжди став візитною карткою усіх козацьких спільнот. Опонентами для козаків вони стали, бо так само прагнули заволодіти Степом, а не через те, що були тюрками чи мусульманами. Не обходив козаків і спосіб життєдіяльності сусідів. Козаки не мали нічого проти військових союзів з кримськими татарами, знаків визнання від верхівки Кримського ханату та платні від неї, не кажучи вже про буденні позаконфронтаційні практики.

Релігійні поділи відігравали ключову роль в українсько-кримських та українсько-ногайських стосунках ранньомодерної доби. Козацтво дій-

сно усвідомлювало себе захисниками християнства від «бусурман», цінувало свою роль як визволителів християнських бранців з неволі. Проте різниця у вірі не абсолютизувала мусульманських сусідів в очах козацтва як непримиренних ворогів. Українські козаки і кримські татари та ногайці конфліктували, не через конфесійні відмінності, а лише тому, що претендували на одні й ті ж самі землі. Ніяке «бусурманство» сусідів, ніяке усвідомлення себе захисниками «Святого Хреста» не були перешкодою для взаємодії на різних рівнях, включно з інтеграцією козаків у мусульманське середовище, а мусульман – у козацьке, і навіть проживанням останніх у козацьких анклавів без переміни віри. Релігійна риторика починає входити в практику козаків лише з 1580-х рр., тобто через сто з гаком років після початку походів на Крим та на море, і набуває інтенсивності у XVII ст.

Найочевиднішим доказом обмеженості впливу релігійних відмінностей на стосунки козаків з кримськими татарами та ногайцями є постійна й активна міграція між Військом Запорозьким, з одного боку, і Кримом та турецькими містами Причорномор'я – з іншого. Вихідці з татарського світу брали у XV – на початку XVI ст. активну участь у генезі українського козацтва, й відтоді випадки інтеграції татар у козацьке середовище, а козаків у мусульманське ніколи не вигасали. Різниця у вірі не завадила появі такого явища, як потурнацтво (переселення козаків на кримську територію, до турецьких фортець Очаків, Білгород, Азов та перехід на мусульманську віру). Нову сторінку у формуванні українського населення Кримського ханату відкрив перехід запорожців на кримську територію після поразки антиросійського повстання Івана Мазепи 1708–1709 рр. Хан став протектором Війська Запорозького Низового. Запорожці почали вкорінюватися в Очаківському степу, гирлі Дністра, проникаючи на Кубань, пониззя Дунаю, розширюючи ареал українських етнічних земель. На території Кримського півострова козаки заклали свої поселення в околицях Бахчисарая, Гезльова, Кафи. Після 1709 р. запорозьке населення вже ніколи не зникало з Криму та зі смуги між пониззями Дністра й Дніпра.

Ще одним дуже виразним показником того, що роль релігійної мотивації для козаків не варто перебільшувати, є типологічна подібність їхнього ставлення до мусульманських сусідів та до православної Московії. Особливо добре це видно на прикладі XVI – першої половини XVII ст., коли частота зіткнень з турками і татарами на морі й суходолі була найбільшою. Козацькі стратегії на обох напрямках виразно перегукувалися. Не знайдемо фактично жодного різновиду протиборства з татарами, якого б козаки не застосовували і щодо Москви. В обох випадках були напади на послів, на прикордоння, військові походи в глибинні регіони, захоплення бранців. Українські козаки однаково брали в полон і мусульман-татар, і православних московитів. Тільки під час знаменитого рейду на Москву П. Сагайдачного у 1618 р. було взято кілька

тисяч ясиру. Підходячи до українського кордону, козаки відпустили на волю 2000 чол. Та показовим є не стільки виведення в Україну московського полону, скільки той факт, що козаки не робили різниці між бранцями-московитами і бранцями-татарами. І тих, і інших віддавали на відкуп, перепродували, довго тримали в неволі, використовували як безкоштовну робочу силу, а за спробу втечі нещадно карали. Бранці з Московії могли подовгу перебувати в полоні у козаків (по 10–15 років).

З XVI ст. бере старт військова співпраця українських козаків і татар, а з 1620-х рр. укладаються військово-політичні союзи. Під час першого такого союзу 1624–1629 рр. Бахчисарай демонстрував, що визнає суспільні претензії козаків належати до української еліти. Саме на такому ґрунті кримська верхівка шукала порозуміння з Військом Запорозьким.

Кримський ханат відіграв важливу роль у процесі відновлення в середині XVII ст. Української держави та досягненні нею міжнародного визнання. Напередодні Б. Хмельницький уклав із ханом Іслам-Гіреєм військово-політичний союз, який мав вирішальне значення для розгортання української Національно-визвольної війни. Бахчисарай стояв біля джерел легітимації Гетьманщини. У другій половині XVII–XVIII ст. Кримський ханат здебільшого був природним союзником Гетьманщини проти Московії.

Потужний імпульс для посилення позаконфронтаційної складової стосунків українського населення з кримськими татарами дала ескалація московської експансії у XVIII ст. Козаки і татари рухалися в бік конвергенції інтересів, формування своєрідного кондомініуму. Загроза від російської експансії для самого існування, як козацтва, так і Кримського ханату змусила у XVIII ст. шукати шляхи до подальшого узгодження інтересів. Перетворення Московії в централізовану та модернізовану Російську імперію не передбачало збереження яких-небудь козацьких автономій. Це змусило козаків скоригувати свої практики стосовно мусульманських сусідів та переосмислити проблему Степового Кордону крізь призму необхідності протидіяти експансіоністським та інтеграційним стратегіям Росії. Загроза для козацьких структур бути знищеними підштовхнула їх (особливо Військо Запорозьке Низове, локалізоване безпосередньо на прикордонні) розглядати збереження Степового Кордону як ключову перешкоду для російських претензій. Зі свого боку, мусульманські сусіди, особливо кримські татари, втративши свою колишню військову потугу і можливість продовжувати боротьбу за гегемонію в Степу, також стали схильними переглянути свої підходи стосовно козаків та долі Степового Кордону.

Упродовж XVIII ст. українськими козаками та кримськими татарами була поступово опрацьована модель співіснування, базована на різноманітній взаємодії, покликаний протистояти експансіоністським пла-

нам Російської імперії знищити традиційну рівновагу на Степовому Кордоні Європи, поглинувши як запорозьке козацтво, так і Крим. Поява нової моделі козацько-татарських контактів, базованої радше на інтеграції ніж на конфронтації, мала фундаментальний вплив на колонізацію Степу, транскордонну міграцію, етнічну карту майбутньої Південно-Східної України та Криму, ідентичності християнського та мусульманського населення. Усе це завадило Росії, попри активну політику централізації та уніфікації, тісно пов'язану з наполегливими ідеологічними зусиллями, трансформувати широку західну зону в частину імперського ядра – Новоросію, і широкий Степовий Кордон сформувався як Південно-Східна Україна. Остаточному ж втіленню сценарію конвергенції інтересів завадили експансіоністські плани і практики Росії з подальшим знищенням Кримського ханату та Гетьманщини.

Історичний досвід взаємодії козаків і татар у XVII–XVIII ст. мав далекосяжний геополітичний вплив. У XX ст. його було підхоплено в добу Української Народної Республіки та Кримської Народної Республіки, які шукали порозуміння, узгодження інтересів та спільних стратегій протистояння Москві. Він актуальний і сьогодні, оскільки засвідчив, що лише порозуміння і українців, і кримських татар може бути адекватною відповіддю на російську експансію в регіоні, забезпечити умови для повнокровного існування обох народів та геополітичну рівновагу у Східній Європі, позбавлену російського диктату.

ІНДЕКС

- Абдураманов Шефік 302
Абдураманчикова М. 304
Абрам, житель карасевський 212
Аваков П. 37, 181
Авгсбург 165
Аврам, чабан 212
Август II Саксонський 163, 164, 167, 168
Австралія 16
Агафонов А. 289
Агаш, мурза 202
Аджи Ібрагім 303
Адил, чабан 211
Адил-Гірей («Чабан») 132–139, 143, 154, 161, 193
Адріанопіль (Едірне) 152, 163
Азербайджан 314
Азія 13
Азія Центральна 63
Азов (Озов) 11, 21, 33, 34, 36, 37, 50, 67, 73, 75–79, 94, 104, 113, 147, 150, 153, 161, 163, 176, 203, 207, 282, 317
Азовське море 13, 33, 150, 153, 161, 171, 182, 204, 217, 221, 222, 225, 226, 229, 230, 263, 314
Азовське узбережжя 11
Азовська фортеця 175, 222, 223
Аіту-мурза 206
Айвазов А. С. 303, 304
Айвазов С. 297
Ак-Мечеть (Сімферополь) 293
Аккерман див. Білгород
Акішев Г. 105
Акмечеть 213
Албанія 173
Алиша, кримський чабан 211
Алі-ага 192, 193
Алі-бей 273
Алімов А. 265
Алі-мурза-оглу Чобан-мурза 278
Алкас Кегіто 120
Алмати, Алма-Ата 62, 63, 176, 195, 209
Алтай 269
Альма, р. 92
Америка Латинська 16
Анна Іоанівна 156, 185, 217
Андрієвський А. А. 198, 199, 210, 211, 213, 238, 239, 240
Андрейв Лук'ян, кошовий отаман 215
Андрієвич Каленик 88
Андрусів 133
Антанта 296
Антоненко П. Т. 313
Антонович 310
Апанович О. 218, 249, 251, 255, 257, 258, 259, 260, 287, 289, 291, 293
Апостол 169
Апраксін П. 171, 174
Асман, татарин 211
Арабат, фортеця 292
Арслан-Гірей-хан 195, 238
Арслан-ага 132
Арслан-бей 174
Арслан-бек Кайтукін 178
Артамонов В. 166
Астрахань 11, 12, 25, 43, 45, 77, 90, 91, 104, 107, 174
Астраханський ханат 26
Африка Південна 16
Ахія Олександр 57
Ахмед-ага 135
Ахмед, каймакан 195, 196
Ахмет-Гірей 194
Ахмет-паша 273
Ачикулакський степ 202
Ачуїв, фортеця 236
Ачуївська коса 221
Ачуївська фортеця 36, 223
Аюка 174–176
Багалій Д. 144
Багінський 245
Базавлук, р. 68, 157, 180, 217, 282
Баіов А. 185, 217

Бакірова Т. 309
Баку 301
Бакунін В. 175, 178, 270, 271
Бакунін П. 270, 271
Бакши Василь, 211
Балаклава 184
Балан Штефан 199
Балкани 12, 18, 29, 31, 118, 193
Балта, слобода 199–201, 245, 247,
250, 252, 254, 265, 268, 277
Балшанський округ 199
Бантиш-Каменський Д. 34
Бар 29, 246, 248
Барабаш Дмитро 56
Барабаш Яків 48, 125–127
Баришівка 60
Барнаул 269
Басанська плавня 233
Батир-ага (Бегадур-ага) 24, 131,
132
Батиров В. 174, 177
Батмаєв М. 271
Баторій Зигмунт 81
Батирша-мурза 135, 140
Бахмут 213, 225, 250, 255, 262, 264
Бахти-Гірей 63, 170, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 175, 206, 248,
270, 273, 277–280
Бахчисарай 10, 22, 24, 27, 31, 51,
68, 83, 84, 86, 92, 99–102, 104,
106–108, 116–120, 122–124, 129,
132, 134, 135, 137, 138, 141, 146,
148, 149, 153–155, 166, 167, 175,
176, 178, 184, 189, 191–194, 199,
200, 203, 211, 235, 242, 274, 296,
308, 317, 318
Бачинська О. 153
Бачинський А. 191
Башер А. 192
Бегадир-Гірей 24
Бегановський М. 74
Бедрицька А. 51
Безпалій Іван 127
Бекірова Г. 297, 303, 309
Бекенський брід 45
Белград, м. 187, 197
Белокуров Я. О. 312
Бендери 146, 152, 165, 166, 171,
202, 245, 260, 268, 272, 273, 274,
275, 277, 281
Бененсон М. 295
Бенуе П. 243
Беседюки, с. 215
Беліцер Н. 297
Берг М.-І. фон 256, 258–261, 263–
265, 269
Берда р. 21, 146, 188, 203, 204, 207,
208, 221, 223, 256, 263
Берестечко 99, 117
Беректар (Байрактар) Іониця, 199
Берестова 70
Бердиченок 79
Бессарабія 202, 204, 234, 245, 254
Бегановський Миколай 119
Биговчий С. А. 288, 289
Бик, р. 37, 191, 273
Бикова Т. 297
Биркут, с. 179
Биркутський ретраншемент 262
Бистрик, р. 218
Биховець Іван 32, 68
Бичков А. 171, 237
Біанки П. 307, 308
Біланов М. М. 313
Біла Церква 82, 91, 135, 141, 142,
153
Білецький Іван 182
Білгород (Аккерман) 11, 23, 25, 59,
75, 87, 92, 126, 177, 191, 266, 273,
275, 277, 317
Білгородська орда 131, 172, 191
Білецька волость 313
Білецький О. 179
Білий Я. М. 312
Білий Камінь 221
Білий Сидір 267
Білий Терешко 233
Білозерка, р. 181, 182, 206, 220,
238, 255, 290
Білозерський лиман 204
Білозерський ретраншемент 185
Білосарайська коса 203
Білорусь 24, 59, 72, 131
Білоцерківець Семен 133
Білоцерківський полк 165
Білс Яків 225
Близнюк П. 307
Богалевський Іван 125
Богаченко Михайло 120

- Богданов М. 302, 307
 Богородицька фортеця 168
 Богородичне, с. 211
 Богун А. М. 312
 Богуслав 132
 Богуславський п. 313
 Богуславський полк 165
 Боданінський А. 304
 Бойко А. 192, 215
 Бойченко Матвій 141
 Болбас Микола 72
 Боплан Г. де Левассер 66, 191
 Борзий Василь 90
 Борисюк З. 66
 Боснія 173
 Бостон 27
 Ботна р. 37, 191
 Ботяков Ю. 63, 65, 66
 Боук Б. 78
 Бочагов А. 298
 Браїлів 134
 Бранденбург 122
 Бранденбург Н. 171, 172
 Браницький Ян Клеменс, гетьман
 коронний 198, 245
 Брацлав 140, 161, 167
 Брацлавське воєводство 22, 25, 28,
 244
 Брацлавський полк 122, 165, 313
 Брацлавщина 28, 121, 134, 143, 210
 Брест 310
 Брехуненко В. 13, 19, 24, 25, 84, 85,
 89, 90, 94, 95, 103, 108, 110–113
 Брінї П. де 262
 Бронєвський Мартін 61, 62
 Бронєвський С. М. 269
 Брошеван В. 297
 Брюховецький Іван 130, 131, 132,
 133, 137, 138
 Буг Південний (Буг) 22, 23, 25, 26,
 28, 29, 37, 38, 39, 41–45, 62, 66,
 67, 136, 141, 143, 160, 185, 187,
 188, 191, 197, 201, 202, 205, 206,
 216, 217, 220, 231, 235, 249, 250,
 252, 256, 266, 270, 276, 280, 282,
 286
 Буго-Гардівська запорозька
 паланка 201, 202, 231, 237, 250,
 266
 Буго-Дніпровське межиріччя 216,
 254, 270, 273
 Буджак 12, 22, 27, 34, 37, 66, 67, 82,
 181, 184, 190–195, 201, 202, 210,
 235, 265, 273, 274, 276
 Буджацька орда 37, 191, 192, 236,
 248, 270, 278, 281, 285
 Булавін К. 45
 Булат мурза 126, 197
 Булгак Степан 72
 Бульвінський А. 123, 125, 126
 Бунегин М. 298
 Бут Антон 72
 Бут Левко 72
 Бут Павло 72
 Бут Ф. 123
 Бутич І. 245, 247
 Бутинов С. 105
 Бутурлін Т. 105
 Бухарест 37, 193
 Бучач 141

 Вайнштейн Ж. 210
 Валахія 99, 120, 125
 Валіді Зекі 301
 Варва 59, 126
 Варшава (Warszawa) 9, 12, 22, 23,
 26, 29–33, 37, 49–54, 56, 57, 70,
 76, 82–89, 93, 96, 97, 99, 100, 102,
 104, 105, 107–112, 114, 116–118,
 120–124, 131, 132, 134, 135, 137,
 143, 164, 167, 168, 198, 243–245,
 297, 301, 314, 315
 Василів Ярема 260
 Василь, грек, житель Карасубазара
 211, 212
 Васильків 152
 Вебер Д. 17
 Ведмедівська сотня 236
 Вейсбах Ф.-Б. 151, 153, 155, 156,
 157, 179, 180
 Велика Орда 27
 Велика Ногайська Орда 17, 21, 202,
 191
 Володимирське князівство 17
 Велике Князівство Литовське 16,
 21, 22, 26, 41, 72
 Великий Куяльник р. 266
 Великий Лиман 154, 161, 179

Великий Луг 153, 179, 204, 205,
 208, 211
 Великий мур 16
 Великолуцький уїзд 60
 Величко Самійло 70, 133, 135, 215
 Венеційська республіка 30
 Венеція 99, 141
 Вербицький Андрій 202, 229
 Верещинський Й. 52
 Верхня Терса р. 284
 Весела З. 21, 28
 Веселицький Петро 271, 274, 278,
 280, 281
 Виговський І. 113, 122–128, 130,
 134–136
 Винниченко В. 301, 305, 307
 Вишневецький Михайло 136
 Вишневецький Я. 101, 112
 Вишнякова І. 269
 Відень 27, 173, 197
 Візантія 15
 Військо Донське 27, 58, 73, 74, 75,
 77, 94, 103, 108, 110, 111, 113,
 149, 223–227, 261, 288, 289
 Військо Запорозьке Низове 19, 25,
 34, 37–44, 48, 55, 58, 73, 75, 81,
 82, 84–94, 97, 98, 99, 101, 107,
 110, 112, 115, 116, 119, 125, 132,
 133, 143–145, 147, 148, 150–162,
 166, 167, 178, 193, 201, 216–218,
 220, 221, 224, 226, 227, 234, 235,
 238, 247, 249, 256, 261, 265, 267,
 282, 284, 287, 288, 293, 317, 318
 Вільне, с. 169
 Вільнянка, р. 180
 Віммер Ян 99
 Вінниця 98
 Вісла, р. 25, 141
 Вітковський Б. 53
 Вітовт 16, 21, 41, 42
 Вічний Хома 228, 229
 Володимир, м. 40
 Владислав IV (Władysław IV)
 96, 100, 105
 Вовча, р. 233, 255, 264
 Вовчі Води (Вовча Вода), р. 22, 284
 Восейков Ф. 281
 Войтович Л. 21
 Возгрін В. 296, 298, 299, 302, 303,
 310
 Волгоград, м. 77, 174
 Волинська губернія 306
 Волинський А. 176
 Волинь 71, 135, 144, 307
 Волга, р. (Волга Нижня) 19, 25, 26,
 35, 46, 67, 72, 77, 125, 161, 174,
 269, 285
 Володимир Святий 25
 Волошенин Федір 60
 Волошин Атанасій 141
 Волощина (Волоська земля) 28, 76
 Вороніж 27, 171
 Вороніжчина 306
 Воронізька губернія 175
 Вохниці 176
 Врангель П. 295, 299
 Вуйцік Збігнев 143
 Габсбурги 16, 118, 197
 Гавен Ю. 303, 310
 Гавронський Я. 314
 Гагарін М. 91
 Гадяч 126
 Гайворонський повіт 312
 Гайдамацька Січ (Анти-Січ) 231
 Гайчул, р. (Ганчул) 212, 284
 Галенко О. 79, 210
 Галицький Семен 66, 247, 265
 Галичина 135, 144, 217
 Ганкевич В. 296
 Гамзаєв Д. 305
 Ганжа 72
 Гарасимчук В. 125, 128
 Гард 206, 213, 237, 243, 266
 Гардовий пост 251
 Гаркавець А. 62
 Гасан, перекладач 235
 Гасан-Гірей 135
 Гасан-паша 23
 Гасимов Заур 297, 301
 Гаспаринський Ісмаїл 296, 300
 Гаспринська Шефіра 296
 Гаспринські 300
 Гаст О. 181
 Гваньїні О. 65
 Гегес 240
 Гедерим с. 199
 Гелди мурза 214
 Генеральна Військова Канцелярія
 144

- Генічеськ 256
- Гетьманщина (Гетьманат, Велике князівство руське, Правобережна Гетьманщина) 9, 25, 26, 28, 29, 31, 39, 43, 44, 47, 67, 69, 101, 111, 114–119, 121–130, 133–139, 143, 144, 146, 148, 151–153, 155, 157, 159–161, 163, 169, 216, 234, 250, 318, 319
- Герасимов 308
- Герасимов І. 31
- Герасимов Михайло 114
- Геровський Ю. 163, 165, 244
- Гильденштедт 207
- Гізер С. 191, 192
- Гіщова Л. 152, 206, 207
- Глебов І. Ф. 235
- Глібов І. Ф. 195
- Глухий Назар 233
- Глухів 131, 158
- Гнений Кіндрат 228, 229
- Гоголь О. 133
- Голіков Афіноген 227
- Голіцин Василь 145
- Голма, слобода 199
- Голобуцький В. О. 227, 231, 289
- Голова 59
- Головін В. 171
- Головін Ф. 43, 44
- Голта 245
- Голубович 302, 308
- Гончарівка, слобода 251
- Горбатки, ур. 228
- Гордієвич Олекса 87
- Гордієнко Кость 39, 40, 41, 42, 146, 148, 150, 152, 155, 160, 166, 171
- Гордон Патрік 146
- Горкуша Іван 227
- Горкушиха Параска 259
- Горленко Дмитро 156
- Городок 121
- Грабянка Г. 139
- Греков І. 26
- Греков В. 250, 287
- Грибовський В. 20, 27, 64, 69, 70, 146, 170, 189, 190, 197, 199, 215, 217, 219, 230, 267, 271, 286, 288, 289
- Григоренко П. М. 312, 313
- Григорій, московит 25, 75
- Григорій Савич («Чорний») 48
- Грозний, м. 170
- Громенко С. 297, 303, 304, 305
- Громокля, р. (Аргамакли) 202, 206, 231
- Грузія 269, 314
- Грушевський М. С. 21, 58, 62, 63, 67, 69, 80, 81, 83, 86–89, 91–93, 96, 102, 103, 105, 108, 110, 111, 119, 124, 215, 301, 310
- Губенко Іван 259
- Гулик М. С. 230
- Гуляницький Григорій 126, 127, 129
- Гуня Дмитро 56, 96
- Гур'єв 43
- Гусак Іван 155
- Гусинський перевіз 73
- Гази-Гірей 34, 206
- Гезльов 153, 183, 211, 291, 311, 317
- Гелда, мурза 211
- Гіреї 20, 26, 27, 28, 32, 169, 175, 189, 190, 194, 269, 274, 277, 280, 281
- Гродзицький Криштоф 122
- Давиденко Олександр 172
- Далмація 30
- Дальницький лиман 266, 279
- Данилов Тимофій 73
- Дашкевич Я. 13, 14, 79, 125, 131
- Дашкович О. 72, 80, 81
- Дашт 20
- Девлет, сераскер 195
- Девлет, чабанський отаман 211, 214
- Девлет-Гірей 34, 37, 87, 149, 166, 258, 270, 272
- Девлет-Гірей II 146, 147, 170–172
- Дежур-Журов Ю. 311, 313
- Делі-Алі 221
- Делі-султан Керім 276
- Делі-Хасан 221
- Демиденко М. 312
- Демченко Л. 206, 207
- Денікін А. 299, 303, 311
- Десять Могил, урочище 39
- Дернов Олексій 114

- Децик (Дацько Васильович) 131
 Дешт-і Кипчак 28
 Дикий Павло, запорожець 225
 Дівял 124
 Діденко 87
 Дімітров С. 33
 Джаджалій Филон 72
 Джакшат, мурза 202
 Джанібек-Гірей 82, 83, 89, 93, 95,
 116
 Джанкермен 210
 Джан-Мамбет 280, 281, 283, 284,
 285, 286
 Джан-мурза 195
 Джан-Гемір Ширинський 176, 177
 Джаум-мурза 237
 Джемаль-ага 192
 Джембуйлуцька орда 194, 207, 208,
 274, 281
 Джіаншасв Б. 305
 Джієн-Булат-ага 271
 Джуногарія 261, 269, 285
 Дзира Я. 125, 132
 Дзюган, полковник 167
 Дмитришин І. 156
 Дмитрієв Василь 60
 Дніпро (Дніпропетровськ), м. 67,
 70, 99, 134, 151, 165, 180, 194,
 200, 217, 223, 227, 262, 263, 289
 Дніпро, р. (Нижній Дніпро,
 Бористен) 18, 21, 22–25, 27–29,
 33, 36, 38, 39, 41–45, 51, 53, 61,
 62, 66–70, 73, 90, 92, 102, 106,
 124, 126, 129–131, 133, 139, 143,
 145, 149–154, 160, 161, 163, 165,
 171, 174, 177, 179, 180, 182, 185,
 188, 192, 197, 202–208, 216, 217,
 219, 221, 231, 233, 234, 242, 250,
 253, 255, 256, 264, 267, 279, 282–
 284, 286, 288, 293, 317
 Дніпрове гирло 24
 Дніпровська укріплена лінія 263,
 285
 Дніпровське водосховище 262
 Дніпровський лиман 27, 216, 279
 Дніпро-Бузький лиман 230
 Дністер (Турла), р. 13, 21, 25, 27–
 28, 32, 37, 141, 142, 152, 165, 187,
 191, 197, 234, 248, 256, 265, 268,
 270, 277, 278, 279, 317
 Добридень Тимко 179
 Добролюбський А. О. 190, 191
 Добруджі 29
 Доганиш, с. 212
 Долгорукий Ю. 102, 104
 Долгоруков В. 290, 291, 292, 294
 Домаха 217
 Домбасарський округ 199
 Дінець (Донець), р. 21
 Донецьк 217, 262
 Дон, регіон 27, 89, 103, 108, 111–
 113, 229
 Дон, р. 19, 23, 25, 33, 35, 43, 51, 67,
 72–76, 78, 83, 87, 94, 103, 104,
 108, 109–111, 113, 114, 150, 163,
 164, 171, 182, 184, 222, 223, 229,
 256, 286, 288, 289
 Дондук-Бал 177
 Дондук-Даш 177
 Дондук-Омбо 177
 Дорошенко Григорій 138
 Дорошенко Д. 132–134, 136, 137,
 139, 140–142
 Дорошенко М. 85, 91, 92, 94, 131,
 132, 138
 Дорошенко Петро 11, 29, 131–143,
 149, 253
 Дрижиполе 121
 Дружиніна Є. 268
 Дубина О. 166
 Дубілін Микита 230
 Дубоссари (Дюбассар) 165–167,
 169, 198, 199, 266
 Дубровин Н.Ф. 292
 Дуб'яга 133
 Дуїдзоулу Семен 211
 Дунай, р. 141, 153, 191, 265, 268,
 273, 280, 317
 Еліста 170, 271
 Ель-мурза Тінбаєв 174
 Еперіус 186
 Есен-Алі 180, 181
 Євпаторійський повіт 295
 Європа (Центральна, Східна,
 Центрально-Східна) 19, 26, 30,
 33, 100, 101, 118, 123, 126, 163,
 170, 189, 198

- Свтушенко В. 219
 Єдикуле 140
 Єдикульський замок 246
 Єдисан 201, 231
 Єдисанська орда 195–197, 201, 208, 248, 270, 271, 277, 278, 281, 285
 Єдичкульська орда 204, 208, 271, 272, 274, 281
 Єйська коса 221, 223–225, 227, 228
 Єйський лиман 221
 Єкатерининська провінція 265
 Єланець, р. 45
 Єланецька паланка 221, 224, 227
 Єлизавета II 224, 226
 Єлизаветинська провінція 251, 252, 266
 Єлисаветград 251
 Єлисаветинський повіт 311
 Єнікале 285, 292
 Єфремов Д. 223, 224
 Єфремов Степан 260, 261, 265, 288
 Єя р. 36, 37, 42, 45, 163, 222, 223, 225, 226, 228, 230, 286
- Жаботин 142
 Жаденев Л. 109
 Жан де Люк 190, 210
 Жанбек-Гірей див. Джанібек-Гірей
 Жданович Антон 123
 Жмайло Марк 87, 91
 Жовква 134
 Жовті Води 99, 100, 102, 106, 134, 278
 Жолкевський С. 23, 73, 83
 Журавель, осавул 221
- Загоровський В. 27
 Задніпров'я 165, 169
 Задунайська Січ 77
 Залепкар 120
 Залізняк Максим 245–247, 265
 Замойський Ян 29, 50, 55
 Замостя 29
 Запоріжжя, м. 13, 34, 68, 70, 150, 151, 157, 192, 199, 215, 219, 231, 236, 250, 263, 265, 279, 287
 Запорозьке Військо 267
 Запорозькі Вольности 250, 262, 263
 Запорозька Січ 31, 34, 39–42, 44, 54, 62, 64, 66–69, 76, 83, 84, 86, 88, 89, 92, 102, 104, 144, 145, 146, 151–154, 156, 158, 166, 169, 182, 185, 194, 200, 204, 206, 215, 217, 218, 223, 224, 225, 227, 228, 230, 235–239, 241, 242, 248–250, 255, 260–262, 265, 266, 267, 271, 272, 282–284, 287, 289, 290
- Запорозжя (Запороги) 25, 26, 28, 39, 41, 49, 50, 57, 62, 67, 68, 69, 72, 73, 75, 76, 79, 81, 83, 84, 87, 90, 92–97, 103, 144, 149, 150, 151, 153, 162, 163, 168, 185, 190, 204, 207, 212, 217, 218, 232, 234, 237, 241, 249, 250, 262, 282, 287, 289
- Заруба В. 151, 153
 Зарубін В. 297
 Зарубіна А. 297
 Західна Україна 122, 128
 Збараж (Zbaraż) 109, 117, 135
 Збараський Є. 84
 Збараський К. 51,
 Зборів 109, 116, 117, 135
 Зборовський Кшиштоф 54
 Зверковець, с. 313
 Зелена, р. 203
 Зеленський Михайло 135
 Зенченко М. 27
 Зигмунт I 210
 Зигмунт III 48, 82, 84
 Зіньків 126
 Злотницький 137
 Змієвський п. 313
 Золота Орда 12, 16, 20
 Золотаренко Василь 130
 Золочів 135
 Зотов М. 68, 70
 Зубцівський уїзд 60
- Ібрагім-єфенді 164
 Іван IV 269
 Іваненко Петро (Петрик) 32, 144, 145, 165, 166, 169, 253
 Іванець А. 298, 301, 303, 304, 307, 309
 Іванів Сава 227
 Іванов Єрофей 60
 Іванов Онисим 60
 Іванов Т. 103
 Івлєв Агей 226

Ідель-Урал 314
 Ідрисов (Ідрісов) С. 305
 Ізіров бек 305
 Ізмаїл 11, 170, 254, 273, 275
 Ізтемір 80
 Ільмі А. 63, 170, 251, 268
 Інает-Гірей 82, 95
 Іналджик Г. 31, 209, 210
 Інгул, р. 45, 202, 206, 250, 282
 Інгулець, р. 202, 282
 Інгульська паланка 283
 Інчин Білат Іншкозя
 Нарсламбецький 195
 Ісаков 251
 Ісакча 37, 273
 Іслам-ага 133
 Іслам-Гірей (Іслам-Гірей III) 9, 80,
 98–102, 106–110, 113–120, 126,
 133, 134, 155, 273, 318
 Іслам-Кермен 23
 Ісмаїл-ага, 223, 277
 Ісхакова А. 305
 Ісхаков С. 295, 297, 299,
 Ічня 297

Йорж 249

Кабарда 125, 178, 202, 209
 Кабарда Мала 177
 Кавказ 12, 203, 214, 268, 269, 310
 Кагальник, р. 222
 Кагальницький кут 226
 Кагул 274, 274
 Казань (Kazan) 12, 17, 20, 26, 31,
 70, 90, 91, 104, 107, 192
 Казанська губернія 175
 Кази-Гірей 81, 82, 83
 Кази Кермен 208
 Казмали І. 192
 Кайдацький редут 262
 Кайзерлінг 186, 187
 Кайгас ага 130, 131
 Кайсуг, р. 222
 Калакичкари, протока 177
 Каланчак 177, 178, 290, 293
 Калга-солтан 123
 Калиновський Мартин 166
 Калмикія 170, 175, 176, 270
 Калмицький ханат 174, 263

Калниболото 167
 Калнишевський П. 199, 205, 215,
 228, 249, 255, 261, 267, 269, 270,
 282, 284, 285, 287, 288
 Калуга, м. 59
 Кальміус, р. 21, 204, 207, 256, 264,
 153, 203, 220, 221, 224, 225, 228,
 230
 Кальміуська паланка 203, 212, 217,
 221, 227, 230, 266
 Кальміуська слобода 217, 221, 230
 Кальміуські коси 226
 Камамет-Батирш 131, 132
 Камамбет-мурза 120
 Каманін І. 41
 Каменський М. 277
 Камишевате 311
 Кам'яне 127
 Кам'яне, урочище 219
 Кам'янецький еялет 11
 Камя'нець-Подільський 29, 98,
 111, 118, 141, 142, 164, 166
 Кам'яний Затон 34, 35, 41, 43, 146,
 158, 185, 218, 238, 242, 284
 Кам'янозатонська фортеця 163
 Кам'янка, р. 45, 188, 197, 282
 Кам'янська Січ 157
 Кам'янський ретраншемент 262,
 263
 Канай 180
 Кандим Ю. 297
 Канів 130
 Канівський полк 165
 Каніловський курінь 290
 Канков Іван, купець 224
 Канмамет мурза 126
 Кантемір Д. 37, 82, 87, 89, 95, 96,
 191
 Кантемір-мурза 191
 Каплан-Гірей 154, 163, 164, 168,
 173, 180, 182, 193, 272–275, 278–
 281, 285
 Каппелер А. 14
 Капраль М. 125
 Капулівка 218
 Кара 233
 Карадашинський лиман 206
 Кара-Мамбет-мула 181
 Карасу-Базар 177, 211, 213, 214,
 291

Каратиш, р. 203, 256
 Караулов Т. 105
 Карачокрак, р. 255
 Карач-бей 120–125, 127, 129
 Караш-мурза 113
 Карвовський Ян Станіслав 140
 Карл XII 146–149
 Карловиц (Сремські Карловці) 30, 164
 Карпов Ю. Ю. 214
 Карплія 12
 Касай-улу 206
 Касай-мурза 223
 Касим-мурза 197
 Каспійське море 13
 Каспулат-улу 206
 Катерина II 64, 198, 246, 250, 254, 258, 261, 263, 264, 265, 269, 270, 272, 276, 281, 283, 285, 286, 288
 Катеринодар 177
 Катеринославська губернія 306, 312
 Катеринославщина 306, 307
 Каушани 169, 197, 199, 250, 272, 276
 Каушанська дорога 274
 Каушанський округ 199
 Кафа 11, 83, 84, 92, 94, 153, 213, 291, 292, 317
 Кафар, кримський чабан 211
 Кахетія 12
 Качинський Остап 221
 Качинський Матвій 221
 Качмарчик Я. 100, 101, 102
 Келембет-мурза 283, 284
 Кельчовський Кшиштоф 52
 Кенегес 240
 Керч 11, 84, 292, 293
 Кизляр, фортеця 203, 209
 Кизи-Кермен (Кизикермен) 33, 34, 40, 42, 45, 144, 150, 158, 178, 204, 238
 Кизи-Керменський перевіз 238, 282
 Київ (Kijów) 9, 13, 15–17, 21, 24, 28, 31, 35, 41, 58, 59, 60, 63–65, 68, 70, 71, 72, 79, 85, 90, 91, 100, 118–120, 123–125, 128, 130–134, 136, 138, 144–146, 149, 150, 152, 157, 158, 160, 166, 168, 169, 171, 185, 186, 189, 190, 192, 194, 199, 208, 215, 218, 219, 231, 236, 238, 239, 245, 249, 250, 271, 287, 295, 297, 300, 301, 305, 306, 309, 313, 314
 Київська губернія 306, 312, 313
 Київська Русь 16, 18, 21
 Київське воєводство 187
 Київщина (Середня, Південна Київщина, Північна Київщина) 121, 134, 143, 144, 307
 Килбурун, с. 221
 Киля 11, 23, 153, 197
 Кипчак 20
 Кипчацький степ 28
 Кирилов І. 176
 Кирильченко Семен 153
 Кисіль Адам (Kysil A.) 96, 100–104, 106
 Китай 16, 288
 Китайгород 145
 Кишенський Василь 221, 223
 Кишинев 37, 191, 273
 Кишла с. 268
 Кідирніязов Д. 280, 281, 284, 285
 Кільчень р. 257, 259, 260
 Кінан Е. 15
 Кінбурн (Кинбурн) 185, 208, 209, 293
 Кінбурнська коса 220
 Кінбурнська фортеця 220
 Кінська, р. 208, 260
 Кінські Води, р. 179, 180, 203, 204, 205, 207, 211, 220, 256, 260, 264
 Кіш Запорозький (Кіш Нової Січі) 21, 67, 151–155, 157–161, 179, 180, 193, 194, 197, 200, 203, 205–208, 211–214, 218–221, 225–232, 234, 238–243, 256, 260, 267, 282–284, 287, 290, 294
 Кішка Самійло 50
 Климент VIII 55
 Кобеляцький повіт 313
 Ковалевський Іван 128
 Коваленко М. І. 312
 Ковальський М. П. 48
 Ковпак Опанас 261, 290, 291, 293
 Ковшевате, м. 312

- Кодак (Койдак) 24, 136, 151, 153,
 157, 179, 180,
 Кодацька паланка 282
 Кодацький перевіз 282
 Новий Кодак 282
 Кодима, р. 22, 28, 32, 29, 32, 37,
 166, 187, 188, 198, 199, 200, 244,
 254, 266, 277
 Койсуг (Овечі Води), р. 180
 Кожин Іван 60
 Козирщина 257, 258
 Колінько Ю. Д. 313
 Колодзейчик Д. (Kolodziejczyk D.)
 10, 12, 22, 23, 27, 29
 Коломна 60
 Коломоєць О. В. 313
 Колпаков 264
 Колчак О. 302
 Комар В. 315
 Комаргород 142
 Коменський Ян Амос 118
 Кондараки В. Х. 213, 214
 Кондирєв Ж. 104
 Конєцпольський С. (Konieczolski S.) 23, 24, 54, 55, 73, 74, 84,
 96, 101, 105
 Конинський Б. 78
 Кониський Г. 65
 Конка, р. 178, 188, 288
 Конотоп 126, 127
 Константинополь (Царгород), м.
 51, 73, 84, 129
 Копанки, с. 236
 Копила, м-ко (Копил, Копилівка)
 176, 218, 229, 268
 Коптев Прокіп 113
 Корабельна, р. 250
 Корб'їн Я. 184
 Корицький 120
 Коровченко Григорій 38
 Корольов В. 89, 297
 Коростель Іван 96
 Корсунь 96, 99, 100, 102, 106, 134,
 140
 Корсунський полк 165
 Коршунський перевіз 202
 Косагов 70
 Косинський Кшиштоф 56
 Костянтин, молдавський господар
 132
- Котелкін І. 109
 Кочекаєв Б.-А. 176, 195, 209, 268,
 270, 282, 286
 Кочубей Василь 144
 Кочубинський А. 170, 171
 Кошкояр ур. 202
 Кравець Я. 191
 Краків (Kraków) 22–24, 52, 97, 105,
 108, 123, 129, 132, 137, 141, 143,
 173, 245
 Красний Яр 43
 Краснов П. 289
 Краснодар 78, 230
 Кременчук 282
 Криве Озеро, слобода 198, 200
 Крикун М. 22, 29, 32, 165
 Крилов, м-ко 96, 186
 Крим 12, 17, 20, 22–24, 27, 28, 32,
 33, 35, 42, 52, 56, 61, 67, 68, 72,
 73, 75, 76, 82, 83, 86, 87, 88, 89,
 91–97, 101–111, 113–115, 118–
 126, 128–141, 143–147, 150, 153,
 154, 160, 161, 165, 170, 173–177,
 180, 181, 183–185, 189, 190, 192,
 198, 199, 202, 203, 204, 207, 209,
 213, 214, 221, 235, 236, 241, 244,
 249, 251, 252, 255, 256, 260, 261,
 264, 268, 270, 272, 274, 277, 279,
 281, 284–286, 291–300, 302–315,
 317, 319
 Крим-Гірей 111, 133, 135, 136, 138,
 173, 195–200, 204–206, 248, 250–
 255, 281
 Кримська АСРР 297
 КНР (Кримська Народна
 Республіка) 298–300, 302, 308,
 314, 315, 319
 Кримська орда 172, 236, 264
 Кримський А. 32, 33, 68
 Кримський півострів 181, 190, 209,
 215, 261, 272, 273, 274, 317
 Кримський степ 205
 Кримський ханат (Crimea, Crimean
 Khanate див.) 11, 17, 22, 26, 27,
 29, 31–33, 35, 72, 81, 83, 93, 94,
 98, 100, 101, 107, 114, 117–138,
 141–144, 146–150, 154, 155, 164,
 168–170, 172, 174, 177, 181, 188–
 194, 197, 198, 209, 216, 218–221,

- 229, 235, 242, 244, 248, 249, 257,
264, 268–274, 276, 277, 282, 286,
289, 316–319
- Кричинський Олександр 29
- Крістоф Л. (Kristof. L. K. D.) 14
- Кропивницький, м. (фортеця
св. Єлизавети) 198, 232, 248, 250,
251, 253, 258, 272
- Крупницький Б. 166
- Ксаверій Франтішек 248
- Кубань 34–36, 63, 148, 152, 154,
171, 172, 174, 176–179, 202, 203,
206, 209, 230, 236, 268, 285, 317
- Кубань, р. 172, 229, 230, 286, 288
- Кубанська орда 172, 178
- Кулаковський П. 60
- Кулик В. 192
- Кулик Іван 293, 294
- Кульчицький 313
- Кумейки 76
- Курбанов А. 177
- Курбат-Ала-ага 278
- Курська губернія 312
- Куртушов Т. 297
- Куруков 75
- Курщина 306
- Кусаїнова Е. В. 77
- Кутлунай Ажій (Кутлу-Акай-
Хаджі) 238
- Кутнарський Ян 108
- Куцкович Іван 24
- Кучманський шлях 32, 37
- Кучурган, р. 278
- Кушугум, р. 180
- Куяльник, р. 196, 230, 232
- Куяльницький лиман 201
- Кюкюн, урочище 212
- Кючук-Кайнарджі 294
- Кючук-Магомет-ефенді 43–45
- Лаба, р. 228, 229
- Ладижин 141, 143
- Ладиженський Ю. 68
- Лापінка, р. 218
- Ларга 274
- Латтімор О. (Lattimore O.) 13
- Лебедин 127
- Лебединський повіт 312
- Лебединцев А. 170
- Левашов П. 175
- Левендаль фон, генерал-поручик
187
- Левко Іванович 48
- Ленінград 79, 191
- Леонт'єв М. І. 181, 186, 187, 238,
243
- Леслі Ю.Ф., генерал-майор 185
- Леп'явко С. 13, 82
- Лещинський Рафал 164
- Лещинський Станіслав 156, 163,
164, 166
- Лисовець Д. 111
- Литва 16, 22, 87, 90
- Литвин Михалон (Міколаевич
Венцлав) 22, 61
- Литвинов П. 109
- Литовська земля 106
- Личківка 257, 258
- Лівобережна Україна
(Лівобережна Гетьманщина,
Лівобережжя) 16, 112, 127, 133,
130, 135, 138, 141, 144, 145, 150,
161
- Лівобережжя Дніпра 23, 255, 256,
258, 261
- Лісницький Григорій 124, 135
- Лісницький Данило 135
- Лісовець Дем'ян 109
- Літвін Г. (Litwin X.) 101
- Ліховський 137
- Лішин А. 223, 224, 225
- Ліщинський 88
- Лозинський Степан (Ягорлицький
Степан, Тягинський Стедик,
Стефан Іванович) 31
- Лондон 13, 15, 26, 30
- Лопатін В. 251
- Лосинівка 126
- Лотоцький О. 313–315
- Лотошнікова В. Х. 27, 190
- Лохвиця 59, 126
- Лугань, р. 262
- Лук'ян козак, 119
- Лукул Василь 29, 96
- Любар 128
- Лубенський полк 138, 139
- Лубни 59
- Львів (Lwów) 22, 23, 29, 32, 52, 59,
79, 85, 100, 105, 112, 125, 130,

141, 142, 145, 165, 191, 210
 Любомирські 33
 Любомирський, князь 131, 198, 200
 Люблін 131, 134

Магмет-Гірей 57, 72, 73, 82, 83, 89,
 91, 92, 93, 95, 104
 Магомет-ага 68
 Мазепа Іван 33, 34, 37–44, 68, 132,
 142, 144–149, 165, 166, 168, 169,
 171, 236, 317
 Макидонов А. 263, 265
 Максиміліан 81
 Максимов 238
 Максимович Дмитро 38
 Мала Росія 35, 65, 68, 69, 165, 166
 Малий Інгулець, р. 45
 Малиновський Б. 64, 65
 Мамай 259
 Мамайка Настя 259
 Мамай-Сурка 219
 Мамбет 180, 271, 285
 Мамбет-мурза 278
 Маметов С. 303
 Маметша 125,
 Меметша Сулешев 127
 Маммет 180
 Мамсир-мурза 126
 Мангит (Мангити) 16, 20
 Манич, р. 229
 Мансур 285
 Манштейн 183
 Малашевич Іван 154, 155, 161, 181,
 182, 185
 Манштейн Х. 183, 184
 Марисенька 134
 Маріуполь 217
 Маркушевський М. 59
 Мартін В. 63
 Маслак В. 98
 Матвій, полковник 167
 Махачкала 280
 Маховський Себастьян 134
 Махомед-бей 212
 Мацьків Т. 137
 Маячка, р. 255
 Мегмет-мурза 202
 Медем І. Ф. де 268, 269
 Меджліс 299

Медієв З. 303
 Меланезія 64
 Мелетій 75
 Мелітопольський повіт 312
 Мельгунов С. 311
 Мельниченко Денис 75
 Мельниця 96
 Менглі-Гірей 80
 Менглі-Гірей II (Менглі-Гірей,
 калга) 154, 176, 177
 Меріме П. 191
 Мертвовод, р. 45, 250
 Махмед-ага 196
 Мехмед IV 29
 Мехмед-Гірей 166, 166, 171, 192
 Мещерський Н. 109
 Мийка (Старуха), о-в 262
 Микитин перевіз 217, 218, 219,
 238, 242
 Микитин Ріг 218
 Микитина слобода 219
 Микитине (Никитин) 219, 232, 238,
 241, 242, 284
 Микитинський редут 185
 Микитинський шлях 217
 Миколаєвич Венцав див.
 Литвин М.
 Миргород 59, 105
 Миргородський полк 138, 139
 Мирович Ф. І. 166, 236
 Михайло Федорович 103
 Михайлов Петро 60
 Мицик Ю. А. 48, 65, 70, 85, 120,
 122, 123, 125, 129–131, 134, 136–
 138, 141
 Мишецький С. І. 62, 64, 217, 220
 Мишурун Ріг 217
 Мігійські пороги 231
 Мігійська січ 235
 Мігія, урочище 43, 45
 Міллер Г. Ф. 64, 267, 271
 Міллер Ж. 306
 Мільчев В. І. 33, 150, 152–154, 169,
 199, 231, 235, 236, 287
 Мініх Б.К. 182–184, 186, 187
 Міргалієв І. 192
 Мірущенко О. 219
 Міус, р. 43, 83, 111, 112, 207, 213,
 221, 223, 225

- Міхнева Р. 188
 Мічинський поручник 167
 Мнішек Єжі 248
 Многогіршний Д. 139
 Могилів-Подільський 132, 246,
 248, 258
 Могилівський полк 165
 Моїсеєв В. 269
 Мокрі Яли, р. 264
 Молдавський Р. 263, 264
 Молдова (Молдавія) 11, 23, 28, 29,
 32, 37, 99, 111, 120, 125, 128, 164,
 165, 169, 191–193, 196, 197, 248,
 258, 269, 272, 274, 276
 Молдовське князівство 192
 Могила Мирон 23
 Могильов 24
 Молочна, р. 67, 180, 184, 194, 208,
 212, 256, 260, 264
 Молочні Води, р. 180, 186, 213
 Морея 30
 Москва, м. 15–17, 21, 25–27, 31, 32,
 33, 41, 42, 49, 50, 51, 54, 57, 58,
 59, 61, 63, 64, 66, 68, 69, 70, 72,
 76, 79, 80, 82, 80, 90, 91, 95, 100,
 102–104, 106, 107–115, 118, 119,
 121, 122, 125, 127, 129, 134, 135,
 139, 146, 152, 158, 159, 160, 163,
 164, 166, 171, 174, 176, 188, 190,
 191, 197, 200, 209, 213, 236, 237,
 244, 251, 265, 268, 270, 288, 289,
 295–297, 301, 303, 311, 318, 319
 Московія (Московська держава,
 Московське царство, Росія,
 Російська імперія, Rosja, Russia)
 11, 12, 14, 15–17, 19, 20, 26, 27,
 30–37, 43–46, 56–61, 63, 67–69,
 72, 75, 76, 77, 79, 83, 87, 90, 91,
 96, 99, 100–103, 105, 107, 109,
 110, 113–118, 120–126, 128, 130,
 134–137, 142–147, 149–151, 155,
 156, 163–167, 170–172, 174–180,
 183, 186–188, 193, 194, 196, 197,
 200, 207, 222, 227, 228, 231, 234–
 237, 244–249, 253, 255, 256, 261,
 262, 264, 267–270, 272–275, 278–
 280, 285, 287, 292, 294–297, 299,
 301–303, 306, 308, 314, 317–319
 Мстислав Удатний 25
 Музафаров Ю. 305
 Мугасєв С. 170
 Мукай-ага 278
 Мундт Т. 197
 Муравський Хусейн 29
 Мурат-султан 77, 79
 Мурафа 27
 Мурахва 21
 Мурзакевич Н. 277, 278
 Мурський В. 314, 315
 Муса 233
 Муса-мурза 202, 206, 269
 Мустафа II 37
 Мустафин Муса 235
 Мусуфал Юсуф 305
 Мухамед 180
 Мухамед-Гірей IV 17, 120, 121,
 124, 127–129, 131, 132, 133–135,
 139, 141–143, 209
 Мюнхен 166, 185,
 М'яковський В. 24, 73
 Нагельський М. 99
 Нагой А. 90
 Надинський П. 298
 Наливайко С. 25, 51–53, 55
 Нальчик 64
 Наулко В. 219
 Нахимовський Ф. І. 166, 236
 Негес 240
 Негрі А. 195
 Недзельський Самійло 198
 Недригайлів 127
 Некрасов Ігнат 171
 Немирів 143, 167
 Немітц 307, 308
 Неплюєв 186, 187
 Неронов Г. 110
 Нестерович Олекса 182
 Нетудихата 313
 Нехворощі 259
 Нехворощанський монастир 259
 Нижегородська губернія 175
 Нижня Терса, р. 284
 Нижчестеблівський курінь 290
 Никитин див. Микитине
 Никонович С. М. 313
 Ніжин 126, 130, 131, 138
 Нікіфоров О. 235, 239, 240

Нікополь, м. 217, 218, 219
 Нікопольський р-н 217, 218, 219
 Німеччина 296
 Нова Зеландія 16
 Нова Сербія 199, 232, 248
 Нова Січ 67, 157, 162, 182, 183,
 185, 203, 209, 217–222, 231, 238,
 250, 251, 257–259, 283, 287
 Новацький 311
 Новгород-Сіверський 90
 Новий світ 16
 Новоросійська губернія 226, 248,
 250, 263, 267
 Новоросія 265, 319
 Новосельський А. 79, 83, 84, 87,
 90, 102, 191
 Новосербія 226, 250
 Новосіченський ретраншемент
 185, 218, 249
 Новослобідський полк 226
 Новочеркаськ 223
 Ногай 76
 Ногайська держава 94
 Носаківська переправа 283
 Носаківське, урочище 233
 Нустрет-Кермен 150
 Нью Йорк 15, 26, 31, 79, 132, 145

 Обресков О. М. 205, 241, 245, 246
 Овечий Брід 22
 Овеча вода 21
 Оглоблін О. 32, 144–146, 165
 Одеса 62, 68, 153, 170, 174, 186,
 190, 193, 195, 198, 207, 210, 211,
 217, 238, 267, 273, 277, 286, 289,
 307, 308
 Одеська обл. 191
 Озджан Омар 301
 Озенбашли А. (Ожен (Озен)-
 Башли) 304, 305, 307
 Озерна 122
 Окіншевич Л. 33, 68
 Олександрівська фортеця
 (м. Запоріжжя) 284
 Олександрівський шанець 233
 Олексій Михайлович 17, 39, 106,
 108, 111, 134
 Олексіївська фортеця
 (с. Олексіївка) 257

 Олешки 166
 Олешківські піски 208
 Олешківська Січ 152, 167, 178, 202,
 216, 220
 Олешко Флоріан 22
 Олефір 75, 91
 Олійник О. 220
 Олійченко Гаврило 169
 Ольвіопіль 251
 Оляб'єв Василь 60
 Опанас, козак 119
 Опара Степан 131, 132
 Опаріна Т. 59
 Орак-оглу 173
 Орда 88
 Ордга Петро 52
 Орешкова С. 171, 236
 Оришовський Ян 81
 Оріль, р. 21, 114, 150, 152, 153,
 163, 178, 257
 Орільська паланка 257, 258, 260,
 261, 266
 Орлик Григорій 156, 160
 Орлик Пилип 148–151, 156–161,
 165–169, 171, 253, 297
 Орлов А. Г. 272
 Орлянський Антон, козак 215
 Орумбет (Ару-Мембет) 285
 Остапчук В. (Ostapchuk V.) 10, 11,
 12, 79
 Остерман А. 170, 197
 Освенцім С. 105
 Осип, очаківський мешканець 213
 Османська імперія, (Туреччина,
 Порта, Ottoman Empire, Turcja) 11,
 12, 22, 23, 25–31, 33, 34, 35, 37–
 42, 44–46, 51, 52, 61, 67, 69, 73,
 76, 77, 81, 83, 84, 89, 90, 92, 99,
 100, 106, 109, 110, 114, 115, 118,
 120, 121, 122, 135, 136–141, 143–
 147, 149–152, 155, 159, 160, 163–
 165, 168, 170, 172–175, 177, 178,
 180, 184–188, 190–193, 197–200,
 205, 207, 210, 216, 217, 229–231,
 235–237, 241, 243, 244, 246–249,
 255, 256, 261, 262, 264, 267, 271,
 273, 275, 277, 278, 285, 287, 292,
 296, 301, 302, 310, 314, 315
 Отар Ісмаїл 301

Отвіновський Х. 52
 Охматів 121
 Очаків 11, 12, 28, 39, 40, 42, 67, 73, 74, 79, 184, 185, 199, 201, 210–213, 220, 221, 235, 236, 241, 245, 256, 258, 266, 277, 279, 317
 Старий городок (Старий Очаків) 39, 41
 Очаківська скеля 74
 Очаківська (Павлово-Очаківська) коса 221, 225
 Очаківський еялет 27, 28
 Очаківський степ (Єдисан) 21, 28, 68, 152, 190, 197, 201, 206, 317
 Острогозький полк 145
 Охтирський полк 145

 Павлова І. 269
 Павленко С. 166, 171, 236
 Павлоградський повіт 312
 Павлюк 96
 Паїсій 115
 Паланка 275, 277
 Палієве Озеро (Юзефград) 33, 198, 199, 200, 244, 245
 Палій Семен 32, 69
 Панін Микита 271–279
 Панін В. Н. 270, 275, 288
 Панін П. 254, 258, 261–263, 265, 267, 269–272, 274–282, 284, 286
 Папков А. 59–61
 Париж (Paris) 22, 26, 34, 37, 145, 173, 195, 197, 297
 Пархоменко Андрій 153
 Пашутін А. 251
 Пейссонель Ш. де (Peyssonel M. [Chsarl]) 27, 190, 192, 194–197, 199, 207
 Пейч М. 182, 185
 Пензенський повіт 175
 Пепрелети, слобода 199
 Перебийніс 167
 Переверзев-Розсуда Й. 309, 313
 Переволочна 69, 282
 Передкавказзя 20
 Перекопський повіт 295
 Перемишль 100
 Перекоп (Перекопська земля) 21, 34, 56, 73, 92, 94, 104, 113, 125, 129, 177, 178, 182, 183, 185, 190, 202, 204, 206, 209, 211, 212, 215, 249, 255, 272, 274, 281, 285, 290, 293, 294
 Перекопський степ 190, 194, 208, 255
 Перекопська укріплена лінія 190, 258
 Перещепине 257, 258
 Переяслав 60, 107, 128, 129, 131, 158
 Персія 82, 180, 269
 Петербург (Санкт-Петербург, Петроград) 22, 31–34, 36, 38, 42, 45, 50, 57, 67, 68, 74, 79, 83, 102, 105, 138, 148, 150, 151, 153–158, 160, 161, 164, 168, 171, 172, 177, 178, 181, 183, 185, 188, 189, 191, 198, 206, 214, 216, 217, 220, 222, 225, 226, 237, 239, 243, 247, 248, 255, 256, 262, 265, 267, 269–272, 274, 275, 277, 282, 284, 286, 287, 289, 292, 298, 301–303, 308
 Петлюра С. 301, 307
 Петро, грек, чабан 211
 Петро, грек житель Карасубазара 211
 Петро І 33, 34, 36, 38, 41, 43–45, 69, 148, 150, 160, 163–165, 172, 175, 236
 Петров А. 255, 256, 261, 264, 275, 286, 292
 Петров І. 33, 109
 Петров Н. 33
 Петрунь Ф. 27
 Пилишенко 311
 Пиляй Дем'ян 137
 Пир Магомет, едичкульський мурза 205
 Пириш-ага 122
 Пирський Федір 60, 92
 Пирятин 126
 Південна Україна 25, 162
 Південно-Східна Європа 33
 Південно-Східна Україна 319
 Північний Кавказ 64, 74, 111, 154, 209, 268
 Північно-Західний Кавказ 29, 74, 75, 219, 229, 236, 285, 286

Північна Східна Русь 21
 Північно-Східний Кавказ 180
 Підгайці 135
 Підкумок, р. 269
 Підпільна, р. 157
 Пілсудський Ю. 301
 Піпер Карл 146, 147
 Пірко В. О. 216, 217, 221, 223, 262
 Плевако 308
 Плещеев Л. 59
 Плови Д. 98
 Плохій С. 53
 Пляка Михайло 168, 169
 Побужжя 27, 42, 43, 140, 141, 153,
 200, 231, 243, 279, 280
 Пожарський Д. 126, 127
 Поділля (Східне Поділля) 33, 121,
 123, 135, 141, 143, 144, 165, 167,
 258, 307
 Подільська губ. 313,
 Пол В. Верт 63
 Поле 103, 105
 Половиця 282
 Полонська-Василенко Н. 185
 Полоцьк 97
 Полтава 97, 110–112, 125, 126, 145,
 148, 158, 159, 165, 171, 265, 290
 Полтавська губернія 306, 312, 313
 Полтавський полк 138, 139, 144,
 146, 153, 179, 185
 Полтавщина 307
 Полторак В. 223, 224
 Польща див. Річ Посполита
 Померанія 148
 Понятовський Станіслав 246
 Попівка 259
 Попов Артемії 60
 Порохня Андрій 260, 293, 294
 Порта Оттоманська див.
 Османська імперія
 Посунько О. 199
 Потоцький Іоахим 252
 Потоцький М. 56, 102, 103
 Потоцький Ю. 148, 166, 171, 186
 Потоцький С. 102, 198
 Потьомкін Г. 251, 267
 Правобережна Україна
 (Правобережжя, Правобережна
 Гетьманщина) 29, 32, 59, 117,
 128, 130–134, 136, 138–145, 150,
 153, 160, 165–169, 171, 181, 186,
 192, 216, 217, 231, 244, 252–254
 Прескот Р. (Prescott R. V.) 15
 Приазов'я (Північне Приазов'я,
 Східне Приазов'я) 11, 37, 67, 146,
 150, 151, 162, 163, 207, 217, 221–
 228, 230, 255, 269, 288
 Приорілля 153
 Присамар'я 66, 153, 171, 185, 220,
 261, 267, 288
 Причорномор'я (Північне
 Причорномор'я, Північно-
 Західне Причорномор'я) 10, 11,
 21, 22, 24, 27, 28, 37, 100, 148, 150,
 151, 154, 162, 163, 184, 189, 192,
 197, 202, 203, 206–209, 230, 235,
 255, 265, 268, 273, 288, 289, 317
 Прицак О. 100, 106
 Прогноївська паланка 220
 Прозоровський О. 250, 251, 253,
 254, 255, 258, 264, 265, 268, 273,
 277, 278, 279, 282, 288, 289, 290,
 291, 292, 293
 Прокопович Феофан 69
 Проскурівський повіт 313
 Проснідич Бартош 81
 Протасьєв Соловой 51
 Протасьєв П. 112
 Протовчанська паланка 257, 258,
 260
 Пруське королівство 197
 Прут, р. 37, 152, 191
 Порцуня Ф. 123
 Почак-Кермен 124
 Пугачов Омелян 261, 288
 Пулавський 248
 Путивль 109, 138
 Пухальський (Тукальський) Лукаш
 120
 Пученков А. 298
 Пушкар М. 125
 Пушкін Г. 104
 Ракоці Д'єрдь II 123
 Рамза, підполковник 185
 Расуладзе 301
 Рені 153
 Рибка В. З. 313

Рибки, хутір 313
Рикот П. 173
Рібер А. (Riber A. J.) 14, 30
Річ Посполита (Корона, Польща, Польсько-Литовська держава, Rzeczypospolita див. Річ Посполита, Polska (Poland) 11, 12, 15, 19, 22–24, 26, 27, 29–32, 34–37, 43, 47, 48–52, 54, 56, 57, 59, 60, 67–69, 72, 79, 81, 83–89, 92, 93, 95, 99, 100, 101, 105, 106, 111, 112, 116–118, 120–144, 155, 156, 160, 163–168, 186, 193, 196–198, 200, 216, 231, 235, 236, 243–246, 248, 252, 254, 301, 314
Рогачик, р. 181, 204, 212, 233, 255
Рогівський курінь 290
Розумовський Кирило 219, 226
Романови 197, 247, 262, 264
Романіус І. 255
Ромодановський Григорій 138
Росія див. Московія
Російська імперія див. Московія
Ростов-на-Дону 37, 64, 89, 181, 289
Ростовська обл. 207
Рубанська волость 313
Рудзевич Якуб 199, 200
Румелія 280
Румунія 191, 193, 197
Рум'янцев П. 249, 251, 254, 256–258, 263, 265, 268, 273, 274, 276, 280
Ряба Могила 274, 276
Рябенко Іван 212

Савва В. 15
Савелов Семен 119
Савицький Павло 288
Савін Є. 78
Саврань 22, 187
Сагайдачний Петро 48, 51, 59, 127, 131, 318
Сагиб-ага 249
Сазальницька коса 221, 223, 225
Саїд Е. 9
Саксагань, р. 282
Саксаганський шлях 217
Саксонія 244
Салманша-оглу Мехмет-мурза 278

Салгир, р. 184, 294
Салі-Гірей 177
Саленко 309
Салоніки 156
Сальський В 314
Самара, р. 22, 27, 73, 150, 152, 153, 158, 163, 168, 178, 203, 204, 205, 211, 212, 219, 220, 256, 257, 262–264, 284
Самара Лівобережжя 256
Самарська паланка 212, 257, 260, 266, 282
Самбек 207
Самойлович І. С. 68, 70, 142, 143, 145
Самсонов А. 92
Самусь Самійло 32
Сандомир 43
Санін Г. 122,
Санін О. Г. 34, 35, 172, 176, 177, 237,
Сандул 146
Санкт-Петербург, див. Петербург
Сапетний Павло 227
Сарапович Кшиштоф 49
Сар-Голь (Сари-Су), р. 204
Сарматія 65
Сас П. 25, 48, 52
Сатанів 243
Сватиков С. 27
Священна Римська імперія (Австрія) 30, 54
Свирид 21
Сеadet-Гірей сераскер 177, 197
Сеadet-Гірей-султан 209
Севастополь 295, 300, 308, 310, 311, 313
Севськ 76
Сейдамет Д. (Сейдахмет) 297, 298, 300–305, 309, 310, 314, 315
Сейтяг'яев Н. 63, 170, 252, 268
Селім-ага 123
Селім-Гірей 130, 139, 141–143, 203, 206, 209, 237, 238
Селім ор-бей 195
Семенів Ріг 41
Семен Олелькович 27, 41
Семен Савич 119, 120
Семенов 249

Семенов Борис 60
 Семенов Ф. 232
 Сенявський Адам-Миколай 33,
 167, 168
 Сень Д. 74, 75, 170, 229
 Сербин Петро, чабанський отаман
 211
 Сергійчук Б. 301
 Сергійчук В. 300, 314
 Сергіївська фортеця 168
 Серета А. 27
 Середземномор'я 26
 Сеттаров А. 305
 Сефер-Кази-ага 121, 124, 132, 133
 Сефер-Кази-Гірей 119, 125
 Сибір 131, 153, 160
 Сиваш 255, 256, 290
 Симбірський повіт 175
 Синяк І. 199
 Синюха, р. 43, 45, 200
 Сидоренко Кіндрат 119
 Сирочковський В. 209
 Ситенький Іван 228, 229
 Ситник (Сотник) Д. І. 313
 Сирочковський В. Є. 209
 Сіверський Дінець 27, 153
 Сіверщина 80, 127
 Сівськ 127
 Сікорський Міхал 139
 Сілістренсько-Очаковський еялет
 27
 Сімферополь 63, 170, 197, 252, 268,
 276, 296, 297, 298, 304, 307, 310,
 311
 Сімферопольський повіт 295
 Сінь-мурза 197
 Сірко Іван 65, 68, 70, 130, 136, 138,
 143, 144, 207, 215
 Сіромаха 259
 Січ, п-ів 150, 185,
 Січ Стара 178, 179
 Січовий Вищий шлях 217
 Січовий Нижчий шлях 217
 Скидан С. 233
 Скальковський А. 67, 180, 182, 183,
 185, 194, 200, 203, 209, 220, 238,
 248, 250–252, 255, 256, 258–260,
 275, 276, 282, 287
 Скіндер-паша 52
 Скоропадський Іван 165, 171
 Скочилас І. 125
 Слобідська Україна 138
 Слобідсько-Українська губернія
 286
 Слободжанщина 39, 127, 153
 Слободище 128
 Слов'яносербія 226
 Смаль-Стоцький Р. 314
 Сміла 142, 215, 252
 Смірнов В. 83, 174, 186, 191, 193,
 198, 273
 Смола Іван 224
 Смолій В. 121–123, 133–138, 140,
 141
 Собеський Ян (Sobieski J.) 134,
 136, 140, 141, 143
 Сокальський редут 262
 Солгирь, р. 176
 Солона, р. 217
 Сомко Я. 129, 130
 Сорочинський Петро 146
 Соснівка 127
 Соснівка, р. 127
 Софія 27
 Сохань П. 215
 Спаде Т. 307
 Шпешньов І. 73
 Стамбул (Царгород,
 Constantinopol) 11, 12, 26, 29, 31,
 32, 37, 38, 41, 42, 45, 51, 83, 102,
 132, 134, 139, 140, 141, 148, 151,
 152, 164, 168, 169, 171, 173, 175,
 178, 189, 193, 205, 241, 242, 245,
 247, 248, 274, 296, 297, 301, 314
 Сталін І. 295
 Старо-Самарський ретраншемент
 262, 263, 282
 Стеблів 139, 166
 Степанов І. 102, 104, 106, 108
 Степанчук Ю. 98
 Степова Україна 217, 295
 Стефан Іванович див. Лозинський
 Степан
 Ставропіл 202
 Ставропілська губернія 202
 Станіславський В. 146, 147
 Стилле А. 146
 Стир, р. 141

Степанков В. 85, 121–123, 133–138, 140, 141
 Стороженко І. 99
 Стремоухов 286
 Стрешнев В. 104
 Струсь Юрій 24
 Стойкова Н. 185
 Субтельний О. 149, 157, 166, 192
 Суїн-Кази 140
 Сукур Антон 233
 Сукур Олексій 282, 283
 Сулейман Кануні, султан 210
 Сулін Никифор 254
 Суличич 141
 Сулицько-Лиманське, с. 218
 Султан-Галієв М. 295
 Султан-Мамбет 180, 181
 Султан-Мамбет-мурза 174, 184, 235
 Сумах, мурза 174
 Суми 127
 Сумський повіт 312
 Сумський полк 145
 Сура, р. 282
 Сухий Ягорлик 22, 28
 Суховій Петро 138, 139
 Східна Україна 25, 162
 Східна Європа 319
 Сянок (Сапок) 62

Тавань 21, 22
 Таврія 306, 307, 309, 310
 Таврійська губернія 275, 276, 281–283, 306, 307, 309, 312
 Таганов 269
 Таганрог 34, 163, 256, 261
 Таганрозька затока 207, 221, 224, 228
 Таймієв Б.-Б. 170
 Таїрова-Яковлева Т. 124, 128, 144
 Тамань 176
 Танський Антон 165
 Тарас, полковник 76
 Таращанський повіт 312
 Татарія Мала 28, 190, 192, 194–196, 199
 Татарстан 70
 Тахсин Джеміл (Gemil Tahsin) 37, 191

Ташлик, р. (Великий Кайнар) 45, 128
 Телігул (Тилігул), р. 197, 266, 281
 Темерник, р. 222
 Темір-мурза 229, 285
 Тепкеєв В. 171, 174, 236
 Терек, р. 18, 19, 25, 35, 45, 72
 Тернівка р. 255
 Тернівка Велика 259
 Тернопіль 135
 Терса, р. 180
 Терськ, м. 43
 Тетеря Павло 130, 131
 Тверітінова А. 32
 Тилігул, р. (Телігул) 230, 277
 Тилігульський лиман 220
 Тимошівський курінь 290
 Тирса, р. 259
 Титарівський курінь 290
 Тиха Сосна 21, 27
 Тихий Дон 289
 Тихий океан 64
 Тищенко М. 153
 Тінай-ага 274, 275, 278
 Ткач Макар 233
 Ткаченко 310
 Ткачов 309
 Тмутаракань 25
 Токмак, ур. 212
 Токмак, р. 256
 Толстий І. 36
 Томаківка, р. 179, 215
 Томпсон Л. 14
 Топчибаши Алі Мардан 301
 Тор (м. Слов'янськ) 257, 262
 Торговиця м. 200
 Торонто 145
 Торський Г. 104
 Тотт Франц де 249, 251, 252
 Тохтамиш 16
 Тохтамиш-ага 122
 Трансільванія 99, 120, 122, 128
 Трапезунд 92, 308
 Трахтемирівський монастир 56
 Трепавлов В. В. 16, 17, 21, 70, 191
 Третяк Данило 283
 Триліси 60
 Трипілля 56, 152
 Троїцький 34

Тростянець 140
 Трофимов Потап 60
 Троян, с. 37, 191
 Трубецкой Н. 15,
 Трубецький О. 104
 Трухменський степ 202
 Трясило Т. 76
 Туван-мурза 202
 Тугай-бей 100, 120
 Тударих 181
 Туреччина див. Османська імперія
 Туркестан 314
 Турла див. Дністер
 Турчин Василь 72
 Тушин 59
 Тюменцев І. 181
 Тягиня 21, 23
 Тяпкін В. 68, 70

Убаши 269, 285
 Углицький уїзд 59
 Угорщина 125, 199
 Україна (Українська держава,
 Ukraine) 14, 16, 17, 19, 20, 24, 29,
 32, 33, 35, 58, 59, 66, 69, 70–73,
 75, 76, 80, 82, 84, 85, 87, 89, 90,
 91, 97, 99, 100, 102, 106–109, 115,
 116, 119–123, 126, 127–140, 143,
 145, 148, 149, 153, 156–159, 161,
 166, 170, 172, 176, 177, 186, 189,
 191, 196, 237, 245, 247, 250, 289,
 297, 298, 300, 302, 306, 308, 309,
 311, 313–315, 318
 Україна-Русь (Русь) 15, 21, 23, 27,
 53, 58, 67, 80, 81, 83, 84, 86, 87–
 89, 91, 92–94, 96, 102, 103, 108,
 110, 111, 119, 124, 210, 215
 Українська Народна Республіка
 298, 299, 300, 302, 315, 319
 Українська укріплена лінія 153,
 250, 255, 256, 257, 260, 262, 263,
 265
 Українцев Омелян 38, 39, 40, 42–45
 Улан-Уде 215
 Умань 130, 131, 132, 137, 143
 Уманський курінь 233
 Уманський полк 165
 Унковський В. 112, 115
 Урак мурза 126

Урмаметові улуси 74
 Ус Марко полковник 203
 Усеїнов К. 63, 170, 172, 252, 268
 Усть-Самарський острів 262
 Усть-Самарський ретраншемент
 262, 263
 Ушаков Яків 113

Фаїзов С. 17
 Фастів 142
 Федоров Григорій 207
 Федоров Іван 60
 Федорович Павло 18
 Федорук Я. 100, 125
 Федотов Максим 223, 224
 Феліцин Є. 177
 Феодосія 311, 313
 Феодосійський повіт 295
 Фетіх-Гірей 185, 193
 Фетіх-ефенді (Фетте, Фатіг, Фетх)
 241
 Флоря Б. 59, 72, 75, 76, 96, 97, 100,
 104, 105, 106
 Фляк (Пляцький) 168
 Фокшани, м-ко 199
 Форманчук А. 297
 Фортеця св. Дм. Ростовського 203
 Фортеця св. Параскеви 257
 Фортунатова П. 249, 257, 268
 Франція 163, 301
 Фридрикевич Самійло 132
 Фридрих Великий 197
 Фролов І. 184, 230
 Фрунзе Іваниця 199

Хаджибей (Одеса) 266, 267, 269,
 304
 Хаджибейський лиман 279
 Хаджи-Гірей 27
 Хаджи-Юсуф 37, 38
 Хаджрутун-Хаджи-ефенді 278
 Хайдарли Д. 20, 192, 193
 Хакімов Р. 20, 192
 Халіков А. 70
 Халілов Шейх-Якуб 303
 Халіл-паша 191
 Халім-Гірей-султан (Халім-Гірей)
 63, 170, 173, 251, 268, 273
 Ханкишла (Удобне), с. 191, 196

Хан-Гирей 64
 Хан-Тебе (Хан-Тюбе), с. 230
 Хандазе 176
 Ханацький К. 276
 Ханенко Михайло 139, 140, 142
 Хаников І. І. 286
 Ханська Україна 165, 168, 169, 170,
 198, 199–201, 244, 245, 246, 247,
 273
 Хапчакчі Х. 304
 Харків 15, 28, 129, 171
 Харківська губернія 306, 312
 Харківський полк 145
 Харківщина 306, 307, 313
 Харлан О. 262, 263
 Харченко Я. 302
 Хасан-паша 36
 Хасан, чабан 212
 Хаттагов Сеїтджеліль 309
 Хвостівці, с. 313
 Херсон 191, 296, 300
 Херсонська губернія 306
 Херсонщина 306, 307, 311
 Хмельницький Богдан 28, 39, 41,
 56, 69, 72, 98–104, 106, 107–115,
 117, 118, 119, 121–123, 126, 128,
 130, 132, 133, 135, 141, 145, 148,
 191, 318
 Хмельницький Тимофій 28, 111
 Хмельницький Юрій 29, 127–130,
 139, 140, 143, 144
 Хозба-Хаче 67
 Холмщина 306
 Хорбат Василь 258
 Хоробрий Михай 81
 Хорошкевич А. Л. 17, 27, 61, 66
 Хотин 247, 258, 266, 268, 272
 Хотинська округа 33
 Хотунський Т. 102, 104, 106, 108

Царгород див. Стамбул
 Царицинськ 175
 Царичанка 181
 Центральна, Східна Європа 33, 189
 Центральна Україна 71
 Цибікдоржиев Д. В. 215
 Цибульник, р. 125
 Циганок О. 166
 Цицюра Тимош 128

Цін імперія 269

Чакдоржаб 174–176
 Чапля Павло 233
 Чапчакчи Х. 303
 Чарнецький С. 130
 Чебур, р. 222
 Челебі-Евлія 191, 201
 Челебі К. 79
 Челебієв О. 305
 Челібей мурза 137, 138
 Челібіджіхан Н. 297, 304, 305, 309,
 310
 Чен (Джан)-Темір-мурза 206
 Чепіга Захар 230, 267
 Черкас Б. 72, 80
 Черкаси 60, 72, 87, 96, 131, 169,
 199
 Черкаськ (Черкаський городок) 63,
 223, 227
 Черкаська обл., Черкащина 215
 Черкесія 125, 195
 Черкеськ 230, 286
 Чернишов З. 263
 Чернігів 82, 131, 138, 158, 166
 Чернігівщина 307
 Чернігово-Сіверщина 60
 Черненко Василь 240
 Чехія 118
 Чечель 131
 Чигирин 107, 109–115, 117, 118,
 120, 121, 124, 125, 131, 138, 139–
 142, 145, 186
 Чигиринська сотня 236
 Чингізиди 12, 17, 20, 28
 Чистий Г. 104
 Чичакля, ур. 232,
 Чичекля, р. 266
 Чичеринов Д. 106
 Чобан-ага 278
 Чокай Мустафа 301
 Чонгарська деревня 212
 Чорна Долина, ур. 182
 Чорне море 11, 13, 22, 24, 33, 51,
 230, 265, 266, 279, 290, 291, 293,
 307, 314
 Чорновол І. 70
 Чорноморське узбережжя 11
 Чорноморський регіон 12,

- Чорний Кузьма 228, 233
 Чорний ліс 43, 113, 250, 252
 Чорний Острів 123
 Чорний Яр 43
 Чорноморське козацьке військо
 230, 267
 Чорнухівка слобода 259
 Чортмлик 68, 155, 233
 Чортмлицький ретраншемент 185
 Чортмлицька Січ 218, 148
 Чуб 283
 Чугуєвець (Чугуївець) Іван, писар
 201, 204, 208, 233, 240
 Чуднов 128
 Чумбурська коса 221, 223, 225
 Чурсін Богдан 90
 Чухліб Т. 31, 149
- Шабаров Є. 305
 Шабарова Еміне Ханім 305
 Шади Чекмін 80
 Шагін-Гірей (Шагін-Герай, Шахін-Гірей, Шин-Гірей, Sahin Giraj) 22, 57, 58, 67, 72, 73, 75, 82–96, 104, 116, 133, 134
 Шагін-Кермен 150
 Шайноха К. 104
 Шаміль Шейх (Захід Шаміль) 301
 Шатцель Т. 315
 Шаула Матвій 56
 Шахбаз сераскер 195, 196
 Шахін-Кермен 33
 Шахтемір-ага 66, 67, 258, 264
 Шашола Овсій, кошовий отаман
 215
 Швеція 163, 168
 Швидько Г. 165, 169
 Шевчук В. 70, 215
 Шейєн-бей 123
 Шем'ї Заде 297
 Шереметєв Василь 128
 Шехбаз-Гірей 66, 67, 230, 258, 259, 262–265
 Шернез, дубосарський хатман 199
 Швеція 34, 43, 54, 122, 128, 149, 163
 Шелекхейч І. 286
 Шемберк Яцек 88
 Шило Семен 245
- Шин-Гірей див. Шагін-Гірей
 Ширим-бей 120,
 Ширин-бей 130
 Ширяй Матвій 72
 Шиш Яків 59
 Шкода Демко 233
 Шкуринський курень 290
 Шмелінг Владислав 129
 Шолудко Іван 233
 Шпитальов Г. 185, 217, 250, 252, 279, 283, 284, 287, 289, 291
 Штофельн Карл фон 257, 260
 Шульгін О. 301, 310, 315
 Шульгін 309
- Щеглов І. 202
 Щербак В. 71
 Щербатов 292
 Щербина Андрій 153, 235
 Щербина Федір 233
 Щербинівський курінь 221, 228
 Щербінін Є. 286
- Юдін В. 63
 Юзбаш К. 259, 260, 264
 Юнус отаман кримських чабанів
 211
 Юринецька волость 313
 Юрко 87
 Юсуф, мурза 174
 Ющенко Е. 66
- Яворницький Д (Эварницкий Д.)
 40, 42, 68, 156, 169, 177, 178, 179,
 202–206, 208, 211–213, 215, 220,
 221, 222, 224–226, 233, 234, 235,
 238–240, 283, 285
 Яїк, р. 18, 19, 25, 72, 287, 288
 Ягорлик, р. 29, 32, 37, 165, 168, 198
 Ягорлицький Степан див.
 Лозинський Степан
 Ягорлик м-ко 32, 166, 169, 244
 Якимів, старшина 241
 Якимов К. 91
 Яковенко Н. 71
 Яковлев С. 90
 Якуб-ага (Яків Рудзевич) 245, 247, 273, 277, 278, 280
 Яланжик 239

- Ялта 293, 311
 Ялтинський повіт 295
 Яненко П. 135
 Ян Казимир 114, 115, 117, 120, 130,
 131, 132, 133, 136
 Ян-Кермен 74
 Янчокрак, р. 255
 Ярош 137
 Яскульський Марк Станіслав 120
 Яскульський Маріан 132
 Ясси 120, 271
 Яшлавські 303
- Alexander T. 188
 Anderson G. 17
 August III 201
- Baliński M. 33, 244
 Baranowski B. 72, 83, 84, 89, 91, 92,
 93, 95
 Basle 22
 Beydilli K. 197
 Białystok 101
 Bielski M. 62
 Black Sea 10
 Boardman E. P. 16
 Boston 27
 Braïla 11
 Brody 245
 București 37, 192
- Cambridge 15, 101, 189
 Chicago 30
 Constantinopol див. Стамбул
 Crimea див. Кримський ханат
 Crimean Khanate див. Кримський
 ханат
 Czermak W. 105
- Drozdowski M. 48, 49
- Fisher A. 28, 189, 248
 Faroqhi Suraiya 26
- Gdańsk 143
 Gołębowski 23, 84, 89
 Grabowski A. 108
- Hammer J. de 34, 35, 173
 Howorth Henry H. 172
- Katowice 111
 Kazan див. Казань
 Kijow див. Київ
 King Ch. 12
 Kirimer C. 301
 Kolodziejczyk D. див. Колодзей-
 чик Д.
 Koniecpolski S. див.
 Конєцпольський С.
 Koporczyński Wl. 37
 Konstantinow 99
 Kórnik 48, 49, 51, 52, 53, 54, 116
 Kraków див. Краків
 Kraszewski J. 173
 Kristof L. K. D. 4
 Kroll P. 99
 Kryczyński S. 29
 Kubala L. 105, 117
 Kurat A. 171
 Kysil A. 101
- Lattimore O. див. Латтімор О.
 Lawrence 288
 Leiden 27
 Lithuania 27, 29
 Litwin X. див. Літвін Г. 101
 Łódź 72
 Louvain 22
 London 13, 15, 26, 30, 171, 172, 173
 Lublin 170
 Lwów див. Львів
- Madison 16
 Majewski W. 131
 McNiel William H. 30
 Melanesia 69
 Moszczyński A. 201
- Nagielski M. 99
 New Haven 14
 New York 15, 26, 79,
 Norman 17
- Okolski S. 48
 Ottoman Empire див. Османська
 імперія

Ostapchuk V. див. Остапчук В. 10,
11, 12

Ostrowski D. 15

Otwinowski E. 173

Ossoliński J. 105

Oświęcim S. 105, 169

Padova 28, 31

Palczowski K. 52

Paris див. Париж

Pedani M. 28, 30

Pelenski J. 15, 26

Peysonnel M. [Chsarl] див.

Пейсонель Ш. де

Pilawci 99

Płowy D. 99

Poarta Otomană 37, 192

Podhorodecki L. 164

Polinesia 69

Polska (Poland) див. Річ Посполита

Poniatowski S. 201

Poznań 201

Prescott R.V. див. Прескотт Р.

Rawita-Gawroński Fr. 245

Riber A. J. див. Рібер А. 14, 31

Române 37, 192

Rosja див. Московія

Rzeczyrospolita див. Річ Посполита

Rysaut P. 173

Rzym 101

Russia див. Московія

Sapok див. Сянок

Sahin Giraj див. Шагін-Гірей

Sahlins Marshall D. 69

Seredyka J. 112

Sikorski M. 140, 141

Skorupa D. 22, 53

Sobieski J. див. Собеський Ян

Sorbonne 178

Starowolski S. 52

Sutton R. 171

Sysyn F. 101

Szajnocha K. 105

Tahsin Gemil 192

Taranowski J. 173

Thompson L. 14

Trąbski M. 169

Turcja див. Османська імперія

Ukraine див. Україна

Veszprémy L. 189

Vienstein G. 22, 28, 210

Wagner M. 99

Wasilewski T. 111, 112

Warszawa див. Варшава

Weber D. J. див. Вебер Д.

Widacki J. 111, 112

Wimmer J. 99

Władysław IV див. Владислав IV

Wójcik Z. 112, 143

Wrocław 143

Zabrze 99, 140

Zbaraski J. 89

Zbaraż див. Збараж

Zborowski P. 173

Thompson L. 14

Trąbski M. 169

Turcja див. Османська імперія

Ukraine див. Україна

Veszprémy L. 189

Vienstein G. 22, 28, 210

Wagner M. 99

Wasilewski T. 111, 112

Warszawa див. Варшава

Weber D. J. див. Вебер Д.

Widacki J. 111, 112

Wimmer J. 99

Władysław IV див. Владислав IV

Wójcik Z. 112, 143

Wrocław 143

Zabrze 99, 140

Zbaraski J. 89

Zbaraż див. Збараж

Zborowski P. 173

Наукове видання

Брехуненко Віктор, Грибовський Владислав, Мицик Юрій,
Піскун Валентина, Синяк Іван, Тарасенко Інна

**Між конфронтацією та взаємодією
Українсько-кримські та українсько-ногайські
стосунки у XVII – першій половині XX ст.**

Оригінал-макет, верстка Д. Гордієнко
Наукове, наукове-технічне редагування Т. Пархоменко
Дизайн оправи А. Кальченко

Видавець ПП Брехуненко Наталія Андріївна
Свідоцтво про державну реєстрацію Серія ВОО № 2662148

Підписано до друку 20. 12. 2018.
Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл. вид. арк. 19,7. Ум. друк. арк. 20,8.
Наклад 300 прим.